

AHMED S. ALIČIĆ

POKRET ZA AUTONOMIJU BOSNE

OD 1831. DO 1832. GODINE

POKRET ZA AUTONOMIJU BOSNE
OD 1831. DO 1832. GODINE

ORIJENTALNI INSTITUT U SARAJEVU

POSEBNA IZDANJA

XIX

Ahmed S. Aličić

POKRET
ZA AUTONOMIJU BOSNE
OD 1831. DO 1832. GODINE

Sarajevo, 1996.

Izdavač
ORIJENTALNI INSTITUT U SARAJEVU

Recenzenti
Akademik prof. dr. AVDO SUČESKA
prof. dr. IBRAHIM TEPIĆ

Glavni urednik
prof. dr. ILIJAS HADŽIBEGOVIĆ

Odgovorni urednik
prof. dr. FEHIM NAMETAK

Likovno oplemenio
MERSAD BERBER

*Mladim profesorima istorije
Adnanu Aličiću i
Huseinu Gradašćeviću*

*Oni su zajedno sa hiljadama plemenitih
Dobrih Bošnjana dali svoje živote
u odbrani Bosne od srpskog i hrvatskog fašizma.
S ponosom i zahvalnosti samo njima
posvećujemo ovaj rad.*

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	9
----------------	---

UVOD	13
------------	----

I

STRUKTURA DRUŠTVA U BOSNI PRED POJAVU POKRETA ZA AUTONOMIJU	36
<i>Timarski sistem globalno</i>	37
<i>Specifičnosti timarskog sistema u Bosni</i>	41
<i>Raja</i>	43
<i>Odžakluk sistem u Bosni</i>	44
<i>Čiflučki sistem</i>	45
<i>Agrarni odnosi</i>	47
<i>Čiflučki sistem u Bosni</i>	50
<i>Slobodni seljak i zavisni seljak</i>	51
<i>Kako su nastajali čifluci i čifčije (Status)</i>	61
<i>Stanovništvo Bosne uoči Pokreta</i>	74
<i>Opće karakteristike strukture društva</i>	78

II

DRUŠTVENO POLITIČKE PRILIKE U OSMANSKOM CARSTVU PRED POJAVU POKRETA ZA AUTONOMIJU BOSNE	85
<i>Unutrašnje krize Carstva</i>	86
<i>Vanjski uticaji na krize u Carstvu</i>	89
<i>Ko predvodi pobune i ustanke</i>	90
<i>Ajanstvo kao paralelni sistem</i>	96
<i>Uticaj janjičara na unutrašnje krize</i>	97
<i>Ulema i unutrašnje krize</i>	99
<i>Selim III i nizam-i džedid</i>	101
<i>Mahmud II i ukidanje ajanstva</i>	105
<i>Vanjskopolitičke prilike</i>	109
<i>Društveno-političke prilike u Bosni</i>	116
<i>Bosanski ajani</i>	121
<i>Unutrašnji poremećaji u društvu u Bosni</i>	125
<i>Političke prilike u pojedinim regijama Bosne</i>	133
<i>Demografske prilike u Bosni</i>	143
<i>Uticaj općeg stanja u Carstvu na prilike u Bosni</i>	145

III

UKIDANJE JANJIČARA U BOSNI	148
<i>Bosanski jerli kulu janjičari</i>	<i>155</i>
<i>Ukidanje janjičara u Bosni</i>	<i>159</i>
<i>Krvavi obračun Abdurahim paše sa bosanskim janjičarima</i>	<i>167</i>

IV

ORGANIZACIJA POKRETA I ORUŽANE BORBE IZMEĐU BOŠNJAKA I SULTANA	174
<i>Uslovi za Pokret</i>	<i>176</i>
<i>Uzroci za Pokret</i>	<i>178</i>
<i>Pitanje »srpskih« nahija i Pokret za autonomiju</i>	<i>184</i>
<i>Odnos prema politici sultana u Bosni</i>	<i>195</i>
<i>Pripreme za Pokret</i>	<i>200</i>
<i>Odnos Bošnjaka prema oficijelnoj vlasti</i>	<i>203</i>
<i>Opći sabor u Travniku</i>	<i>215</i>
<i>Bijeg Namik paše u Stolac</i>	<i>219</i>
<i>Vlast u Bosni preuzimaju Bošnjaci</i>	<i>221</i>
<i>Oružane borbe sa sultanom</i>	<i>225</i>
<i>Aktivnosti nakon poraza velikog vezira na Kosovu</i>	<i>235</i>
<i>Prvi zvaničan zahtjev da se Husein kapetan postavi za valiju Bosne</i>	<i>238</i>
<i>Ko čini vođstvo Pokreta</i>	<i>241</i>

V

PROGLAŠENJE AUTONOMIJE – IZBOR HUSEINA KAPETANA ZA VEZIRA I PAŠU – KARAKTER VLASTI	250
<i>Izbor rukovodstva pokreta</i>	<i>254</i>
<i>Razolašćivanje Namik paše i potvrđivanje Husein kapetana za seraskera</i>	<i>256</i>
<i>Zahtjevi Bošnjaka velikom veziru</i>	<i>257</i>
<i>Odnos Miloša Obrenovića prema muslimanima u Smederevskom Sandžaku</i>	<i>259</i>
<i>Državni savjet Carstva prema Bosni</i>	<i>260</i>
<i>Predstavka Bošnjaka Porti iz Prištine</i>	<i>264</i>
<i>Bošnjaci napuštaju Prištinu i vraćaju se u Bosnu</i>	<i>266</i>
<i>Zvanično proglašenje autonomije 12. IX. 1831. godine u Sarajevu</i>	<i>268</i>
<i>Husein kapetan, Bosna i Bošnjaci prema carskom inspektoru</i>	<i>271</i>
<i>Organizacija i karakter vlasti u autonomnoj Bosni</i>	<i>276</i>
<i>Sastav bosanskog Divana</i>	<i>285</i>

VI

SLOM POKRETA I POSLJEDICE	290
<i>Hercegovački disidenti i političke prilike u Bosni</i>	296
<i>Predaja Škodre paše</i>	298
<i>Veliki vezir priprema veliku ofanzivu na Bosnu</i>	299
<i>Početak novih oružanih borbi Bošnjaka i sultana</i>	305
<i>Stanje u Bosni poslije vojničkog poraza kod Sarajeva – Krajina i Krajišnici</i>	312
<i>Odnos Porte i valije prema učesnicima Pokreta, osobito njegovu vođstvu</i>	317
<i>Kažnjavanje Bošnjaka zbog Pokreta protiv sultana</i>	320
<i>Stečena prava Bošnjaka</i>	323
<i>Odnos Austrije prema Pokretu</i>	324
<i>Posljedice sloma Pokreta</i>	329

VII

POKRET ZA AUTONOMIJU BOSNE

I NJEGOVA NARODNOSNA

I NACIONALNA ODREDNICA

<i>Povijesne premise za mogućnost Pokreta i odnos Bošnjaka prema reformama</i>	337
<i>Šta je karakteristika kapetana u Bosni</i>	338
<i>Muhamed E. Isević prema prilikama u Bosni</i>	341
<i>O etnosu i naciji u Bosni te o vjerskim prilikama</i>	342
<i>Odnos Osmanlija prema neturskim narodima</i>	345
<i>Odnos Osmanlija prema nemuslimanskim religijama</i>	348
<i>Širenje islama i kristijanizacija Bosne u isto vrijeme</i>	353
<i>Turski nazivi za narod i maciju</i>	354
<i>Kako se diferencira bošnjaštvo kao nacionalna oznaka</i>	358
<i>Pitanje postojanja Srba i Hrvata u Bosni</i>	363
<i>Ko čini osnovu Pokreta</i>	366
<i>Uticaj društvenih odnosa na pojavu Pokreta</i>	371
<i>Veza savremenih prilika sa Pokretom</i>	373
<i>Socijalna baza Pokreta</i>	377
<i>Neposredni izvor za našu ocjenu Pokreta</i>	384
	390

VIII

HUSEIN KAPETAN GRADAŠČEVIĆ

IZVORI

BIBLIOGRAFIJA

SUMMARY

INDEX TERMINA

REGISTRI

PREDGOVOR

Ovu temu nam je, davne 1968. godine, predložio naš profesor rahmetli Hazim Šabanović, kao eventualnu doktorsku disertaciju, ali prije svega kao problem koji u našoj istoriskoj nauci uopće nije istražen. Mi smo taj prijedlog prihvatili. Od tada pa do današnjih dana, mi smo u neposrednoj vezi sa ovom istorijskom pojavom. Svi naši naučni i stručni radovi, do sada objavljeni, su, direktno ili indirektno, u vezi sa pitanjima i problemima, koji se nalaze u podlozi Pokreta za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine. Radeći na većem broju pitanja istorije Bosne pod osmanskim vlasti, mi smo formirali i svoj vlastiti pristup izučavanju osmanskog društveno-političkog sistema pa, analogno tome, i istorije Bosne u okviru toga sistema. Naše je zadovoljstvo u tome što su naši dosadašnji naučni radovi lijepo primljeni u naučnoj javnosti, pa je na taj način prihvaćen i naš pristup u razmatranju pitanja iz istorije Bosne u osmanskome periodu. Taj pristup je temeljno i definitivno iskazan u ovome našem radu.

Nakon ozbiljnog uvida u autentičnu arhivsku gradju, mi smo shvatili da je Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine, apsolutno centralni događaj u našoj povijesti za vrijeme trajanja osmanske vlasti.

Cijeli ovaj Pokret, a osobito neke od suštinskih odrednica njegovih bili su, međjutim, u našoj nauci više od jednog i po stoljeća zanemarinjani, obezvrjeđivani i potiskivani u stranu. Pokret se svodio na jednu običnu buntovnu epizodu. To je činjeno pod uticajem nacionalističkih indoktrinacija i ideologija političkih sistema koji su vladali u našoj zemlji. Tome su, nažalost, podliježali i istoričari Bošnjaci islamske vjeroispovijesti.

Pri tome su anatemizirani: bošnjaštvo kao narodnosno i nacionalno obilježje Pokreta; gradski korpus stanovništva predstavljen u

esnafu i janjičarstvu interesno povezanih u jedinstveni sloj bosanskog društva, koji je bio osnovni nosilac ideje o autonomiji i samostalnosti; krupni spahijski sloj – begovat – kao dio stanovništva koji je imao visoko razvijeno državotvornu svijest, ekonomsku moć i političku zrelost, da zajedno sa gradskim slojem organizira cijeli narod, dakle, i onaj dio seoskog stanovništva, i povede taj Pokret.

Gradsko stanovništvo je naša historiografija, sa rijetkim izuzecima, predstavljala kao reakcionarni i konzervativni dio stanovništva, sklon letargiji i lijenosti i protiv svega što je napredno, stvarajući pojam »čaršija« koji sam po sebi treba označiti naprijed izrečeno. Begovat je karakteriziran nasiljem, pljačkom i neredom. Jedino je uzimala u fokus, kao pozitivnu realnost, seljačke kršćanske mase, ali uvijek samo u odnosu potlačenosti od strane begova.

Dakle, društvo u Bosni i u cijelom osmanskome sistemu, posmatrano je potpuno jednostrano i pojednostavljeno. Jer, bez gornja dva, po prirodi politički najizraslija, a ekonomski najjača sloja društva nema društva uopće. Upravo je toj historiografiji i bio cilj da predstavi Bosnu kao zemlju u kojoj nije postojala nikakva organizacija društva, a tamo gdje nema organizacije društva nema ni nacije. To je onda potpuno amorfnu masu bez predispozicija za usvajanje realne i jedinstvene državne svijesti.

To je utjecalo na idejnost historiografije i idejnu usmjerenost, čak i onih pisaca koji su samo površno pisali o tome Pokretu i bez zlenamjere.

Ta idejnost ogleda se prije svega u zahtjevu da se poriče bošnjaštvo i bošnjački narod kao svjesni činilac i stvaralac svoje istorije i učesnik u istorijskim zbivanjima na ovim prostorima. Osobito se rabila i zlorabila floskula o »svijesti« i »ne-svijesti« bošnjačkog naroda o sebi, svojoj zemlji i svome interesu, sa krajnjim zaključkom da takve pozitivne svijesti nije ni bilo.

Prema tome ni ovaj Pokret nije Pokret za autonomiju, nego bunt osionih »feudalaca« da sačuvaju svoje privilegije. Pogotovu, to su radili u vrijeme kada u Osmanskom Carstvu počinju određeni reformski zahvati, što, analogno tome, znači da je taj bunt bio i retrogradan.

Kada smo sučelili takva shvatanja i takvu idejnost postojeće literature sa autentičnom, validnom gradjom, a ona je u glavnom osmanske provenijencije, nametnuo se zaključak da ni ta literatura ni njena idejnost nisu naučno relevantne.

Zbog toga smo mi bili prisiljeni da činimo drastične kritičke rezove u tom dijelu naše historiografije, bez obzira na to ko su joj

autori i idejni tvorci, Bošnjaci-muslimani, Bošnjaci-pravoslavni ili Bošnjaci-katolici, ili neko izvan njih. Prema najvećem dijelu te istoriografije, mi smo uspostavili odnos kao prema eventualnim izvorima za proučavanje, a ne kao prema obavezujućoj literaturi. Takav naš odnos bio je nužan i zbog metodološkog, danas već, naučno neodrživog pristupa u razmatranju društveno-ekonomskih odnosa u Bosni ili u Osmanskom Carstvu. Čak i da smo željeli, mi nismo mogli praviti kompromise, jer nam arhivska gradnja to nije dozvoljavala.

U pogledu idejnog odnosa prema bošnjačkom narodu, kao povijesno zasvjedočenom nacionalnom subjektu, a u smislu croatizacije ili srbizacije, nismo željeli ni razmišljati, jer to su bile puke spisateljske špekulacije – smišljene ujdurme.

Razumije se, mi smo za naše takve stavove ponudili valjane argumente cjelinom izlaganja u ovom našem radu, bez žučnog polemiziranja sa postojećom literaturom, što bi moglo ići u nedogled, a bez velike fajde.

Mi, unatoč tome, izražavamo naše iskreno poštovanje prema svim našim prethodnicima za njihov trud i za svaku eventualnu korist koju su njihovi radovi imali za nas lično i za nauku općenito.

Svakako, pri ocjeni literature, mi smo napravili jasnu distinkciju između onih povjesničara koji su, zaista, prevaziđeni i onih čija djela imaju trajne vrijednosti, bez kojih se naša istoriografija ne može i neće moći zamisliti i koje smo mi u našem radu obilato koristili.

Za svoje ocjene, posebno pojedinih istoričara, mi i ne očekujemo razumijevanje, zbog pristranog apriorizma pojedinih čitalaca, ali smo sigurni da će one korisno poslužiti za usmjeravanje onih koji žele da saznaju drugačiju, realniju istinu o sebi i svojoj prošlosti, da umjesto stereotipa, dostignu širinu u svom razumijevanju pojedinih, vrlo često kompliciranih društvenih i političkih pojava.

Ovaj rad bio je završen prije agresije na Bosnu, 1992. godine. On se nije pojavio iz više razloga. Naša je namjera bila da se pojavi tamo gdje je izvoriste antibosanske i antibošnjačke ideologije. To se nije ostvarilo, jer krajem osamdesetih godina nama je postalo ispod časti imati bilo kakve veze sa odredjenim naučnim sredinama.

U toku rata se nije pojavio, jer je u našoj zemlji došlo pored svega zla i do jedne gotovo tragične pojave. Naime, naopačke je okrenut sistem vrijednosti u nauci, osobito u istoriografiji, možda i svim humanističkim naukama. Mi se nismo svjesno htjeli uključiti u taj sistem. Kad smo, u apatičnom stanju, pohranili svoj rukopis u

ličnu arhivu, tj. stavili ga ad-acta, moja djeca i porodica su izvršili pritisak na nas s molbom da to ne činimo. Moji prijatelji i neki historičari-kolege takodjer su insistirali da djelo publiciramo, a sve zbog »višeg« interesa. Među njima se osobito ističe jedna grupa naših divnih učenika iz Gazi Husrev-begove medrese od prije više od trideset godina, čija nam je moralna i svaka druga podrška kao i njihovih prijatelja koje mi lično ne poznajemo, neprocjenjiva. A onda osobno osjećajući dug prema inicijatoru ove teme i našem stvarnom učitelju Hazimu Šabanoviću, utemeljitelju moderne bosanske osmanistike, zatim osjećajući beskrajnu bol i tugu zbog dvojice mladih historičara, koji su prihvatili naše ideje u istoriografiji i koji su možda trebali biti nastavljači našeg rada, a dali su svoje mlade živote za ovu zemlju, i kojima iskreno posvećujem ovo djelo kao zahvalnost njima, mi smo se odlučili da ponudimo javnosti ovaj rad.

Nama je osobito zadovoljstvo da su istinske veličine u našoj osmanistici i općoj istoriografiji, likovnoj kulturi i kulturnoj istoriji, založili svoj autoritet iza ove knjige.

To što će ova knjiga ugledati svjetlo dana zasluga pripada isključivo naprijed spomenutim i nespomenutim osobama. Dužni smo bili imati prema njima poštovanje i poslušati ih. Što se tiče našeg ličnog osjećanja, bez imalo patetike, ne osjećamo se nimalo sretnim. Neka nam to prijatelji ne zamjere. Njima smo beskrajno zahvalni. Konačno, oni su u pravu, ovaj rad ne pripada nama, on je opće dobro, pa neka tako i bude.

UVOD

Nakon dugogodišnjih izučavanja istorije Bosne u okviru Osmanskog Carstva, Pokret za autonomiju Bosne 1831/32. godine što ga je predvodio Husein kapetan Gradašćević, nametnuo se kao događaj koji je najsnažnije obilježio tu epohu istorije Bosne. U tom događaju do izražaja su došli svi relevantni činioci: društveni, ekonomski, politički, narodnosni i nacionalni ove zemlje i njenog naroda iz dugog istorijskog trajanja i posebno iz perioda osmanske vladavine.

Pokret se pojavio u vrijeme općeg nacionalnog budjenja i borbe za nacionalne države gotovo svih naroda neturskog etničkog porijekla u sastavu Osmanskog Carstva.

Pokret se pojavio, s druge strane, u vrijeme kada se završava period klasičnog osmanskog vojničkog timarsko-spahijskog sistema. Osmanski vojnički sistem počinje da se transformira u građanski, civilni, društveno-politički i ekonomski sistem.

Dvije naprijed navedene istorijske odrednice nametnule su obavezu istraživanja i izučavanja toga Pokreta u relacijama navedenih odrednica, odnosno u okvirima tih odrednica.

U našoj istorijskoj nauci taj Pokret, do sada, uopće nije temeljito i sveobuhvatno obrađivan. On nije ni postavljan kao relevantna istorijska pojava. Kad se nije moglo izbjeći njegovo spominjanje, onda je označavan svim mogućim nazivima koji sa Pokretom nemaju baš nikakve veze. Sadržina mu je davana potpuno paušalno, čak i onda kada to nije činjeno tendenciozno. On se smatra i ocjenjuje kao negativna pojava, jer je »feudalni« »antireformski«, ideološki »islamski«, jer je iznjedrio nekakav »bosanski narod« i time otežao rješenje nacionalnog pitanja u Bosni. Dakle, to je nekakva buntovna pojava, koja nema nikakve

veze sa ukupnim događanjima u Osmanskom Carstvu. On za našu historiografiju nije zavrijedio ni koliko mnogi sitni događaji koji su se dešavali u Bosni, a koji su imali isključivo kriminalni karakter, tj. hajdučki i uskočki, razbojnički i pljačkaški poduhvati. U tom pogledu osobito se ističe historiografija nastala poslije drugog svjetskog rata.

Pokret za autonomiju Bosne, po jačini i žestini sukoba, vojničkog i političkog, bio je jači od svih oslobodilačkih pokreta u Osmanskom Carstvu do toga vremena. On je bio potpuno organiziran i izvodjen po svim civiliziranim pravilima oružanog rata, bez ijedne kriminalne radnje. Jedino je taj Pokret u sebi nosio opasnost da, u slučaju uspjeha, dovede u pitanje sve posjede Osmanskog Carstva na evropskom tlu. On nije, apsolutno, imao lokalni značaj. Pod uticajem toga Pokreta cijela Rumelija je bila uzburkana buntovnim raspoloženjem. Cijela Rumelija je iščekivala njegov ishod i od toga ishoda zavisila je sudbina svih pokrajina Osmanskog Carstva na Balkanu. Naravno, potvrde za iznesene tvrdnje nalaze se u autentičnoj arhivskoj gradji. Stoga ne postoji nijedan valjan razlog, naučni razlog, zašto je naša historiografija ostavila potpuno po strani jedan tako veliki istorijski događaj, bez obzira na to što za to postoje sasvim izraženi politički i nacionalni razlozi doktrinarno utvrđeni, davno, izvan ove zemlje.

U smislu periodizacije povijesti Bosne taj događaj, takodjer, ima izuzetno mjesto. To je vrijeme kada je osobit položaj Bosne i njenoga naroda u okviru Carstva, u društvenom pogledu i političkom djelovanju, bio na vrhuncu. Slomom Pokreta, Bosna je izgubila izuzetan položaj i u pogledu društveno-ekonomskih odnosa, društvenog i političkog razvoja i djelovanja. Time je Bosna ušla u tešku društvenu krizu iz koje neće izići do današnjih dana.

Negativan odnos istorijske nauke prema tome događaju imao je za posljedicu nastajanje ogromne praznine u povijesnom pamćenju našeg naroda i prisilno pomjeranje njegove istorijske i društvene svijesti, isključivo ka njenoj religioznoj komponenti. Taj Pokret, koji je predstavljao čvrstu vezu u povijesnom kontinuitetu naše zemlje i njenog naroda, uz pomoć istorijske, sociološke, politološke i književne nauke, danas je prekriven svim mogućim prljavim naslagama ideološkog, nenaučnog, intelektualističkog i politikanskog nihilizma. A on je predstavljao, zaista, veličanstveni bljesak ove zemlje i njenog naroda. Čak, ako bi ga mjerili i zakonima istorijskog materijalizma.

Pokret je, po prvi put, okupio sve stanovništvo Bosne, dakle, bošnjački narod, svih slojeva i svih konfesija i pripadao je, kako su to organizatori Pokreta izjavljivali, svakom čovjeku u Bosni. U njemu se iskazalo puno jedinstvo naroda, bez obzira na klasnu pripadnost. Uzimati brojeve ove ili one, procenete ove ili one, vjerska osjećanja ovakva ili onakva, predstavlja, zaista, neprincipijelnu špekulaciju, ili potpuno nepoznavanje društvenih odnosa u Bosni toga doba. Osobito je neprihvatljivo posljedicama objašnjavati uzroke, umjesto obrnuto, što nije slučaj kod srpskih i hrvatskih historičara, pa gotovo i svih savremenih historičara na našim prostorima. Dovediti to u pitanje ili negirati to, sa tvrdnjom kako je npr. pravoslavno stanovništvo u to vrijeme imalo nekakvu srpsku narodnosnu svijest i državnu ideju, nema nikakva naučnog osnova. Do toga vremena u Bosni nije postojala nikakva srpska i nikakva hrvatska nacionalna svijest. Postojala je samo bošnjačka svijest, a ko joj je bio nosilac i kakvog je intenziteta bila, to je, s obzirom na vrijeme pojave Pokreta, potpuno irelevantno.

Potpuno je logično, a jedino i moguće, da su na čelu Pokreta bili muslimani, imajući pri tome na umu status kršćanskog življa u odnosu na učešće u vojsci. Ali govoriti o feudalnom karakteru Pokreta, a ne znati da u njegovom organiziranju i vodjstvu učestvuje ogroman broj gradskog zanatlijskog i trgovačkog stanovništva, ogroman broj uleme, koja se tada nije dijelila na svjetovnu i vjersku, da vojsku Pokreta višom polovinom sačinjavaju vojnici iz reda onih slojeva društva koji, inače, nisu pripadali bilo kojoj klasičnoj vojničkoj strukturi, koji se u našoj nauci uglavnom nazivaju feudalcima, znači apsolutno ne poznavati taj Pokret, donositi apsolutno paušalne tvrdnje, ignorirati historijske istine, služiti se politikantstvom u različite, nama već poznate interese.

S druge strane, tvrditi da je to Pokret, isključivo, pripadnika islamske vjere, a zaboraviti da su katolički gvardijani dali čak pismene podrške Pokretu, a uz to jedan od njih je bio povjerljivi suradnik samog vodje Pokreta, bez obzira iz kojih razloga, ali od straha sigurno nije to bio, zaboraviti da je, prema srpskim izvorima, sam pravoslavni mitropolit organizirao kršćane za vojsku, znači izravno iznositi neistine. Koliki je bio broj kršćana u bosanskoj vojsci najmanje je važno, a nije bio zanemarljiv. Po nekim tvrdnjama, bilo ih je čak jedna trećina, a treba znati da je to bio dobrovoljni odziv na vojsku i muslimana i kršćana.

Uvoditi islam kao ideologiju Pokreta, a Pokret se vodio protiv prvog i jedinog zakonskog zaštitinika islama, tj. halife, pred-

stavlja čistu demagošku, šovinističku iluziju. Treba znati i vidjeti opću predstavku naroda sultanu i njihova razmatranja i zahtjeve, a na osnovi te predstavke su nastala sva pisma vodje Pokreta upućena bilo sultanu ili austrijskom ćesaru. Proizvoljnosti pri tome nisu dopuštene.

Predstavnike gradova, dakle građanski dio Pokreta, a oni su bili građanskog karaktera četiri stoljeća prije pojave Pokreta, ogrtati u plašt »feudalaca«, znači ili potpuni naučni diletantizam ili svjesni krstaško-boljševički jezuitizam, Kada je, uopće, islam bio ideologija, bilo osmanskih sultana i osmanskog društva, bilo vladajućih struktura bosanskog društva, odnosno prvaka bošnjačkog naroda?

Konačno, pristupati razmatranju Pokreta i bošnjačkog naroda sa stajališta općih privilegija svih muslimana, predstavlja potpunu naučnu zabludu, znači uvoditi sustavnu diskriminaciju na osnovi islamske vjere, a to je već ideologija koja se čak ne temelji ni na klasnom pristupu jednom društveno-ekonomskom sistemu. Onaj ko ne zna ko sve u Osmanskoj Državi ima privilegije i na čemu su one zasnovane, nema pravo uopće raspravljati o tome sistemu, jer to je onda čista apologetika. Ko ne zna šta je rajetin i ko sve čini raj, on nema šta da traži u istorijskoj nauci ovoga perioda. Ako neko ne zna da je i u samom Pokretu, odnosno u njegovo vrijeme dvije trećine raje činilo muslimansko stanovništvo, a samo jednu trećinu kršćani, onda taj nema prava govoriti o privilegijama ili diskriminaciji. S druge strane, ako neko poistovjećuje čifčije (kmetove) sa rajom, onda je on analfabeta u istoriji turskog perioda. Dakle, raja predstavlja potpuno slobodne seljake koji obradjuju svoja imanja i sa njih daju propisane poreze državi preko timarskih sinekura. U okviru te raje niko nije privilegirani, bez obzira u šta vjerovao. Čifčije (kmetovi), mada ovaj izraz u zagradi nije adekvatan sa čifčijom, mi ga uslovno unosimo jer je uobičajen, su ili nadničari, ili napoličari ili trećinci ili kako se već sporazume sa vlasnikom imanja. Dakle, to su oni koji rade na tuđim imanjima, bez prisile i bez ikakve vezanosti za taj produkcionni odnos. Mi ih ovako definiramo zbog toga što čifluk-sahibija nije imao pravo »koca i konopca« nad čifčijama. Nije imao nikakva upravna ni sudska prava nad njima. Oba su jednako podliježali ingerencijama upravnih i sudskih organa. Prema tome, pošto je bosansko društvo, kao substrukturno društvo globalnog osmanskog sistema, klasno izdiferencirano, to znači da je vojnička klasa, koja je ujedno i vladajuća klasa, privilegirana, a raja kao proizvodna klasa diskriminirana, a to znači da

su svi muslimani iz rajinske klase diskriminirani. Naravno, diskriminacija se prije svega odnosi na to da ta klasa nije učestvovala u vlasti, tj. politički je bila diskriminirana, osim u osnovnoj seoskoj i knežinskoj upravi, a u društvenom statusu bili su potpuno slobodni, pri čemu dolazi u obzir samo rasprava o svojinskom sistemu, a ne o poreskom sistemu.

Upravo u pogledu ovog posljednjeg pitanja naša historiografija je u totalnoj zabludi i ona je potpuno jednostrano pristupala produkcionim odnosima u osmanskim timarskom sistemu. A sve to na razne načine povezivati sa Pokretom za autonomiju i sa razvojem bošnjačkog naroda, znači prejudicirati posljedice nad uzrocima, što nije nauka.

Nakon tih naših općih saznanja, pristupili smo istraživanju i obradi toga Pokreta. Ta saznanja su nam pomogla da ne padnemo u greške naših prethodnika, pa nismo unaprijed odredili rezultat naših istraživanja. Mi smo sebi samo odredili cilj, a to je da temeljno, na osnovu validne arhivske gradje, proniknemo u suštinu Pokreta, njegovih uzroka i ciljeva. Željeli smo da taj događaj, koji je u suštini potpuno zabačen u zaborav i koji se spominje samo u negativnoj konotaciji, stavimo na pravo mjesto, zapravo da ga vratimo na mjesto koje zaslužuje u riznici dugovječne, bogate, teške i časne istorije našeg naroda, da ga vratimo u svijest toga naroda da bi se premostila umjetnički stvorena praznina u njegovu povijesnom kontinuitetu. Željeli smo da pokažemo da je naš čovjek, naš narod, bio aktivan stvaralac istorije ovih prostora i graditelj svoje povijesti, da on, sve dok je mogao, nije dozvoljavao da neko drugi odlučuje o njegovoj sudbini, o njegovoj duši, o njegovu imenu. Rezultati do kojih smo došli potvrđuju da je ovaj Pokret dovoljan dokaz za to.

Neka saznanja općeg značaja odredila su smjer naših istraživanja, omedjila Pokret u njegovoj ukupnosti i postavila zahtjev da se mora temeljito promijeniti naučni pristup ovom Pokretu. Bez znanja o društvenim, ekonomskim i političkim prilikama u Bosni toga doba ne može se doći do pravih naučnih rezultata o tom Pokretu. Isto tako, nužno je bar površno znati kakav je bio ukupan društveni i vjerski život u ovoj zemlji do toga vremena i u to vrijeme i, naravno, kakav je bio međuvjerski život naroda u toj zemlji toga doba. Uza sve to, moralo se istražiti ili utvrditi kakav je bio opći društveno-politički okvir, na globalnom planu, u okviru cijelog Carstva, da li je on omogućavao, odnosno generirao taj, kao i druge slične Pokrete. Konačno, sve to postaviti u relacije uzroka i posljedica Pokreta.

Polazeći od iznesenog, osnovna stvar koju smo utvrdili jest činjenica da Pokret nije bio religijskog karaktera i da religija nije imala značaja u tom Pokretu. Sve što na to podsjeća bila je samo formalna oblada, a suština je bila potpuno drugačija.

Druga važna stvar jest činjenica da je u doba Pokreta, kao uostalom i prije njega, u Bosni postojalo ustrojstvo društva različito u odnosu na globalni osmanski sistem, ako je on kao takav još uvijek uopće postojao.

Osnovna karakteristika bosanskog društva ogleda se u tome da je već tu bio ostvaren čvrst spoj gradskih slojeva društva i pripadnika klasičnih vojnih struktura, koje su postojale u Bosni, ali ne na osnovi »feudalnih« prava i »feudalnih« ideja, kako to sve nazivaju, vrlo proizvoljno, neki naši historičari raznih smjerova, nego na bazi građansko-civilnog u ukupnim odnosima, čak i u političkom djelovanju. Ta činjenica nas je uvjerila da je Pokret, onakav kakav se pojavio, mogao nastati u Bosni, koja je i tada bila pretežno muslimanskog obilježja, samo zahvaljujući strukturi društva kakva je tada postojala u Bosni i odnosima koji su vladali unutar toga društva. Ti odnosi unutar društva bili su na zadovoljavajući način izbalansirani na relaciji svih slojeva. Klasna izdiferenciranost je bila potpuna, ali na različit način u odnosu na klasični timarsko-spahijski sistem, jer su vojničku klasu iz klasičnih vremena, kao vladajuću klasu, oplemenili slojevi gradskog stanovništva, zanatlije i trgovci i posebno krupna ulema, koja sada svoj status ne bazira samo na služenju vjerskim institucijama, baš kao što krupni predstavnici spahijske klase svoj status više ne baziraju samo na svojim vojničkim pravima i obavezama. To je veoma važno za Bosnu i bosansko društvo. Osim toga, između te dvije polarizirane klase bila je uspostavljena stabilna ravnoteža, baš kao i unutar vladajućih slojeva sada heterogenog socijalnog porijekla. Ta ravnoteža je rijetko narušavana zahvaljujući unutrašnjim mehanizmima toga društva koji nisu bili osnaženi nikakvim pravnim regulama niti su bili na neki drugi način kodificirani, što im je davalo osobit značaj i težinu, jer su primjenjivani uz vlastito suglasje, a ne po naredbama. Bilo je iskakanja na jednoj ili drugoj relaciji, što je sasvim razumljivo. Ali ta iskakanja su redovno ostajala na razini usko lokalnog, a rješavana su uz pomoć domaćih uticajnih prvaka, a ne državne vlasti. Ta vlast u tim prilikama nije mogla ništa da učini, pogotovu ako se ima na umu kakva je ta vlast bila. Ona je bila potpuno neefikasna, a osim toga bila je korumpirana. Vlast je jedva čekala, a vrlo često i sama podsticala, razdore među domaćim društvenim slojevima

ili unutar tih slojeva. Nakon toga bi intervenirala nasiljem, što je još više povezivalo domaće stanovništvo svih slojeva.

Na osnovu toga bilo je nužno istražiti ili identificirati organizaciju društva, pa tek onda upustiti se u razmatranje Pokreta za autonomiju, jer je Pokret izraz te organizacije društva i njegova baza.

Sve se to opet odvijalo u okviru društveno-političkih prilika u Carstvu, koje su bile gotovo u anarhičnom stanju i sve su više proizvodile krize na svim prostorima Carstva, pa naravno i u Bosni, makar i u smanjenom obimu. To se ogledalo u pojavi mnogobrojnih pokreta neturskih naroda u sastavu Carstva za autonomije ili samostalnosti. Zatim, u vrlo teškoj vanjskopoliitičkoj situaciji u kojoj je Carstvo gubilo pokrajine, jednu za drugom, sa kršćanskom ili muslimanskom većinom, jer nije bilo u stanju da zaštiti svoje posjede. Takav je izravan slučaj u Bosni, kada sultan nije bio u stanju da odbije Rusiji zahtjev da se Srbima daju, pored autonomije, neka područja s desne strane Drine koja su bila sastavni dio Bosne. Prema tome, jasno je da je i Pokret u Bosni morao biti refleksija tih događaja u Carstvu, zapravo, oni su ga direktno proizveli.

Već smo rekli da je taj Pokret u Bosni, po žestini sudara, vojnog i političkog, bio žešći od svih koji su se do tada pojavili. Uzmite koju god želite usporedbu: Arabiju sa Vehabitima, Liban sa Druzima, Irak sa Mamelucima, Egipat sa Mehmedom Alijem, Grčku u kojoj često razni pokreti nisu bili ni povezani i najčešće ih nisu vodili domaći ljudi ili Srbiju, odnosno smederevski sandžak, u kojoj do ustanka nije moglo ni doći, ne bar u širem opsegu, da ga nisu pripremili Bošnjaci, uništavajući, po nalogu sultana, janjičare u Srbiji, kao navodne pobunjenike protiv suverena. Tek nakon toga, razne družine Srba se okupljaju i plave smederevski sandžak, koji više nije bio ni branjen, jer ga šaka spahija koji su mirno živjeli po gradovima ili na svojim timarima bez janjičara nisu mogli braniti, niti su ga branili, zbog čega su učinjena beskrajna nasilja i zločini nad civilima muslimanima, pod parolom: »Za krst časni i slobodu slavnu«. Ozbiljniji pohod da se taj ustanak uguši vrlo je brzo doveo Srbe na početne pozicije, odakle ih je povukla jedino Rusija u svom ratnom pohodu koji je vodila sa ciljem rasturanja Osmanskog Carstva, a ne oslobađanja Srbije. Zato diktira onaj ugovor u Bukureštu 1812. godine u koji unosi prijedlog, gotovo zahtjev, da se Srbiji daju i autonomija i teritorije u smederevskom sandžaku. Na taj način vanjsko-politički razlozi se uvode u naš Pokret, i oni su

plebiscitarno, od svih slojeva naroda prihvaćeni, kao razlog za Pokret.

O tzv. reformama, koje su bili započeli osmanski sultani, a u vezi sa našim Pokretom, gotovo se nema šta ozbiljno raspravljati, nakon što smo vidjeli šta traži narod u Bosni. To je nekakva nova odjeća i regrutacija stalne vojske. Regrutacija je stari zahtjev Porte, koji Bošnjaci nisu htjeli prihvatiti, a odjeća je sada pridodata kao novi zahtjev reformatora. Naravno, zbog tih zahtjeva sigurno ne bi došlo do oružanog pokreta, a osim toga, to i nisu reforme, to su tek neke male intervencije. Poznato je da je Mahmud II želio prije svega da reorganizira centralni državni aparat i da te strukture vlasti potčini svojoj apsolutnoj volji, za šta mu je trebala i jaka vojska, nakon što je ukinuo janjičare.

Na osnovu naprijed izloženog, odlučili smo se za kompoziciju rada ovakvu kako je ovdje predstavljamo.

Prije svega, pokušali smo doći do saznanja da li su postojali objektivni uzroci za Pokret i, ako jesu, da li su Bošnjaci bili u stanju da osmisle Pokret, da definiraju ciljeve Pokreta, da osiguraju snage za Pokret, da obezbijede pristanak cijelog naroda za Pokret.

Rezultati do kojih smo došli ukazivali su na činjenicu da je Pokret bio neminovnost, nastala kao posljedica ukupnih odnosa Bosne prema centralnoj vlasti i društveno-političkih i ekonomskih ili socijalnih prilika u Bosni izazvanih općim raspadom globalnog sistema, koji je, bar formalno, bio okvir u kojem se razvijalo i egzistiralo bosansko društvo. Dalje, postojala je opća saglasnost da se povede Pokret za ostvarenje svoje vlasti u zemlji, da se zemlja osigura od napada vanjskih neprijatelja, bez obzira ko ih podržava, da se uvažava volja naroda u Bosni preko njihovih izabranika. Ovdje se ne manipulira izrazom narod, niti je taj narod izmislio i tako ga nazvao Gradašćević, vođa Pokreta. Tu je zaista bio narod kao baza Pokreta, i socijalna i vojna. To nije bila nikakva politikantska floskula. Taj narod se zvao Bošnjaci, bošnjački narod. Nikakvih drugih naziva nije imao, a vjere je bio islamske, pravoslavne i katoličke.

Zbog svega toga jasno je da je prvi i najvažniji razlog za Pokret bila vanjskopolitička situacija koja je bila vrlo nepovoljna za Bosnu. Osnovni cilj Pokreta je bila odlučnost da se zaštite granice Bosne, odnosno zemlja Bosna od raspačavanja, bez obzira ko je to želio i iz kojih razloga. Bošnjaci su u tome vidjeli opasnost po bošnjački narod, a manje je važno kojim izrazima i kojim mislima to oni izražavaju. Ako su Gradašćević i organi-

zatori Pokreta obavještavali narod da prijeti opasnost da u Bosni nestane kelime-i šehadeta na to ih je navodilo saznanje da je u svim zemljama koje su otpale od Carstva, kao što je Krim, Grčka i neposredno pred njihovim očima u Srbiji, najuočljivija posljedica istrjebljivanje muslimana bez ikakva razloga. Pošto u pozadini svega toga stoji Rusija, koja je otvoreni neprijatelj ne samo Osmanskog Carstva, nego i muslimana uopće, pa i neke druge evropske zemlje, što je potvrdjivala situacija u Grčkoj, gdje su pod zaštitom Evrope muslimani nemilosrdno fizički uništavani, zar se može očekivati ili zar je trebalo očekivati neke druge tvrdnje. Ali takve izjave nipošto ne znače da je Pokret bio samo muslimanski, jer se na osnovi, ako ništa drugo, pripadnosti istoj zemlji i njenoj zaštiti okupljalo stanovništvo svih konfesija, među kojima u Bosni nije bilo nikakvih nesuglasica i sukoba na toj osnovi. Naprotiv, takve izjave svjedoče da su Bošnjaci dobro shvatali tadašnju politiku evropskih zemalja i zrelije o njoj zaključivali od centralne vlasti i sultana, koji su se očito više brinuli o sebi nego o narodu i narodima u svojoj državi. Pri tome se ne mogu tražiti opravdanja u njenoj moći ili nemoći.

Osim toga, tu je došlo do punog izražaja neprijateljstvo između Bošnjaka i Srba, koje ima nešto dublju pozadinu i to neprijateljstvo, koje su Srbi otvoreno isticali, predstavljalo je izravnu opasnost za Bosnu, koju je još više povećavala potpuno inferiorna politika sultana Mahmuda II koji je svakim potezom pokazivao da je nemoćan da zaštiti svoje teritorije, pa i teritorije Bosne, pogotovu popuštajući Srbiji pod pritiskom Rusije, i čak sramno izjavljujući kako su Srbi njegovi najvjerniji podanici i da oni zaslužuju to što traže. Naravno, to izjavljuje onda kada treba da optuži Bošnjake kako su mu nepokorni. Bošnjaci su to dobro znali, pa iz uvjerenja, sasvim ispravnog, da se i njima može desiti kao i ostalim muslimanima ako se prepuste volji sultana, ustaju protiv politike sultana i to oružanom borbom. Oni su upozoravali sultana na takvu opasnost od Srba. Na to su ga upozoravali isto tako i carski inspektori koji su dolazili u Srbiju, baš u vezi sa nahijama, ali sultan je bio nemoćan, a Srbi su kroz usta svoga baš-kneza izjavljivali da su Bošnjaci njihovi najveći neprijatelji. Nije teško shvatiti zašto je to tako. Bosna je u to vrijeme bila vojnički najjača zemlja na evropskom tlu. Osim toga, oni su bili i najorganiziraniji, a imali su instituciju koja je imala jedini zadatak da brani zemlju, a ta institucija nije zavisila od zvaničnih mobilizacija, ona je bila stalno mobilna. To je institucija kapetanija i kapetana. Tu instituciju morali su respektirati i sultan i neprijatelj Bosne. Bošnjaci su već povijesno bili odlučni patriote i zemlju

Bosnu su cijenili više od svega. Zato se nisu sustezali i da se dignu protiv sultana, onda kada je on izdao opće interese. Zato Husein kapetan piše Milošu da će on braniti svoju zemlju od svih neprijatelja ma ko oni bili, a misleći tu na Srbe i sultana, ili one oko sultana, koje su Bošnjaci diplomatski isticali. Pri svemu tome, Miloš se kleo na sva usta da je on odani podanik sultana, a da su mu Bošnjaci najveći neprijatelji, jer očito ovi mu nisu dali da vršlja oko njihovih granica, a nije ih mogao ni zavesti, jer su ga dobro znali. On se kune kako on ne traži ništa od Bosne. On traži samo ono »što je priroda ograničila« tj. rijekom Drinom i planinskim masivima prema Novom Pazaru. On troši velike pare zavaravajući mnoge sultanove inspektore, u stvari potkupljujući ih, da potvrđuju to što on govori. Bošnjaci dotle zvanično priznaju sultana i kao vladara i halifu, ali ne daju svojih teritorija. Suština Miloševih akcija je bila, a to su znali Bošnjaci, da dobivanjem teritorija s desne strane Drine i s desne strane Lima, a u saradnji sa Crnogorcima, dovede Bosnu u težak položaj, jer joj presijeca glavni put prema Rumeliji, tzv. Carski drum, a osobito onaj dio Bosne koji se danas poznaje kao Sandžak. Time bi Bosna bila zaista u okruženju. Naravno, naši historičari, a osobito srpski, licemjerno šute o tim okolnostima i činjenicama, hvatajući se za fes i uske pantalone koje reformatori uvode.

Dakle, mi smo morali kao prvi uzrok za Pokret staviti upravo taj uzrok, napad na teritorije Bosne-Podrinje s desne strane Drine i Polimlje s desne strane Lima.

Svi ostali uzroci su iz sfere društveno-ekonomskih odnosa koji su imali svoje izražene specifičnosti u Bosni, koji su davali Bosni poseban položaj u okviru Carstva.

Iako naše cjelokupno izlaganje u ovome radu jasno pokazuje da se Pokret bazira na bošnjačkom narodnosnom (etničkom) elementu, zbog beskrajnih špekulacija u nauci oko toga etnosa, zbog nevjerovatnih mistifikacija u tom pogledu, mi smo se odlučili da donesemo posebno poglavlje, koje predstavlja našu krajnju ocjenu Pokreta, o bošnjaštvu kao nacionalnoj odrednici Pokreta.

Na to nas je osobito prisilila literatura, politička literatura, koja se pojavila u posljednjih nekoliko godina, s kojom mi ne namjeravamo polemizirati, jer ona to ne zavrjedjuje, pošto nema nikakvu naučnu vrijednost. Tu vrstu literature mi ne uvažavamo i ne cijenimo, jer ona je isključivo apodiktika i služi u specijalno namijenjene svrhe, a ne u naučno dokazivanje odredjenih istina. No, ona i kao takva žučljivo nameće našem narodu shvatanje da muslimani u Bosni, jer su se pravoslavni i katolici Bosne već

separirali u neke druge etnose i nacije, nisu bili i ne mogu biti ništa drugo nego Muslimani, vjerski, etnički i nacionalno, bili vjernici ili nevjernici, što eksciplitno znači da su oni nekakav narod počeli postajati tek od kada su muslimani, a šta su bili prije toga, to neka odlučuju drugi.

Oni koji se služe takvom demagogijom, bez obzira u koje svrhe, ili svjesno ili iz neznanja, čine zločin prema tome narodu. Bošnjački narod, onaj njegov muslimanski dio, imao je tačno utvrđena shvatanja prema svojoj vjeri, koju je i volio i prakticirao, ali je isto tako imao tačno utvrđena shvatanja i svijest o sebi kao narodu, zajedno sa katolicima i pravoslavnim, bez obzira na to što nije imao svoju nacionalnu državu, jer su bili pod vlašću Osmanlija. Oni se nikada nisu u narodosnom smislu identificirali sa Turcima, nosiocima osmanskog sistema, osmanlijske dinastije. Sasvim je jasno da su oni bili podanici Osmanskog Carstva i takvim se priznavali, ali to su priznavali svi od Avganistana do Budima. Samo, to nije uticalo na narodnosno osjećanje. Zar potvrda za to nije bezbroj nacionalnih država nastalih na razvalinama Osmanskog Carstva? Zar je, zaista, Bosna i bošnjački narod jedini izuzetak u svemu tome? Zar to ne bi bio apsurd? Zaključivati o tome na osnovu posljedica nastalih pod uticajem raznih političkih represija, nema nikakve veze sa naukom. Jasno je da nigdje na svijetu ne postoji kredo po kojem se postaje nacionalno svjestan i po kojem se postaje nacija. Koji onda od drugih elemenata nedostaje Bošnjacima da su nacija, da su različito od drugih, bez obzira što su katolici i pravoslavni posvojili neku drugu i drugačiju etničku i nacionalnu svijest, ili su njih posvojili drugi?

U svom radu mi smo primijenili, uglavnom, metod sinteze, uz najnužnije analize pojedinih pitanja. To smo učinili iz razloga što je u ovaj rad inkorporirano mnoštvo pitanja koja se prvi puta pojavljuju u našoj nauci, mnoga od njih su samo dotaknuta, a mnoga su površno apsolvirana. Za analizu svih tih pitanja potrebno bi bilo mnogo ovakvih radova. Da ovaj Pokret i nakon našeg rada ne bi izgledao kao nekakva samonikla pojava, kao nekakav bunt, buna, sitnošićardžijski pothvat šake »feudalaca«, mi smo morali zahvatiti dulji vremenski razmak, više društveno-ekonomskih pojava, jer je Pokret izrastao iz toga vremenskog razmaka i iz tih društveno-ekonomskih pojava, on je u tijesnoj uzročno-posljedičnoj vezi sa njima.

I na Bosnu se odnosi zaključak da se u to vrijeme završava klasični period osmanskog timarskog sistema. Ali taj sistem u

Bosni je bio temeljitije učvršćen nego u drugim pokrajinama. Bošnjaci su se bili potpuno srodili s njim jer je u dobroj mjeri zadovoljavao njihove interese. Oni su zbog toga željeli da se taj sistem u svom osnovnom vidu i dalje tu zadrži, sa modifikacijama koje su oni već bili učinili u tom sistemu. On je bio autonoman bosanski i bošnjački na što je presudan uticaj imao odžakluk sistem, koji se pri svakoj raspravi o Bosni iz perioda osmanske vlasti mora uzimati kao povijesna i društvena odrednica Bosne.

Ne može se izbjeći činjenica da mnogi, posebno oni koji nisu osmanisti, nastoje umanjivati značaj toga sistema u Bosni. To je namjerno previdjanje istine da se u tom sistemu nalazi neprekinuti hod kroz istoriju zemlje Bosne i bošnjačkog naroda. Mnoge generacije naših visokoobrazovanih ljudi nisu nikada ni čuli za taj sistem.

Po tom sistemu, Bošnjaci su imali svoju unutrašnju društvenopolitičku organiziranost, baziranu na istovjetnom etnosu. A to znači da su sačuvali svoju povijesnu supstancu i zemlje i naroda. Pokret za autonomiju bio je svjestan pokušaj da ta vrlo čvrsta supstanca krene potpuno nezavisnim putem. Dakle, Bosna i Bošnjaci su imali preduvjete za to.

Naš pristup temi je sasvim nov pristup istoriji Bosne, rasterećen od bilo kakvih predrasuda. Sve naše osnovne misli zasnovane su na autentičnom, izvornom materijalu, do sada gotovo uopće nekorisćenom u našoj nauci. Da bi se koristio taj materijal ispravno, nužno je bilo imati solidna znanja o njegovim diplomatskim karakteristikama. Bez toga se može zastraniti, jer bukvalno prenošenje dokumenata dovodi do površnosti.

Mi nismo rad opterećivali bezbrojnim napomenama, tzv. naučnim aparatom. Donijeli smo upute samo na one najkarakterističnije dokumente, pisma, povelje, carske naredbe, razmatranja državnih organa, izvještaje zvaničnika vlasti i dr. Mislimo da će to biti dovoljno i za provjere, a i za dalje izučavanje. Željeli smo da olakšamo eventualnim čitaocima, ne uvlačeći ih u dosadne naučničke rasprave, dokazivanja i pobijanja. Izbjegavali smo svaki isprazni intelektualizam, od čega uvelike boluje naša istorijska nauka. Nijedna naša tvrdnja nije nastala udaljavanjem od osnovnih arhivskih izvora.

Dakle, ništa u ovome radu nema što je nastalo po našoj želji i volji. Na sve nas je natjerala arhivska gradja. Zato sumnjamo da će ikada iko, ko eventualno bude opet radio ovu temu, a na osnovu autentične gradje, značajnije promijeniti rezultate našega rada.

Jezik i stil pisanja je ono što je naše vlastito osjećanje jezika i opredijeljenosti da se mora pisati za narod.

Konačno, napominjemo da se u ovom našem radu neke konstatacije ponavljaju na više mjesta u cjelini ili djelomično. To je bilo nužno, jer pojave i sva kretanja koja smo mi pratili u toku rada su potpuno utkana jedna u druga, prožimaju se, uslovljavaju jedna druga ili su posljedica jedna drugih. Ona imaju čvrst kontinuitet sa različitim refleksijama u određenom vremenu i u određenoj istorijskoj situaciji. Dakle, ta ponavljanja su nastala svjesno jer ona povezuju rad u čvrstu cjelinu.

*
* *

O Pokretu za autonomiju u Bosni 1831/32. godine ne postoji naučno relevantna literatura. Evo nekoliko radova koji predstavljaju samo pokušaje da se taj događaj opiše, ili se on u okviru drugih tema spominje.

Safvet beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne*. Sarajevo, 1905. godine

Hamdija Kreševljaković, *Husein kapetan Gradašćević*. Kalendar, Napredak za 1932. godinu.

Salih Sidki Hadžihuseinović, Muvekkit, *Tarih-i Bosna*. Ori-jentalni institut, autograf, br. 766, Neobjavljeno.

Dragoslav Pavlović, *Pokret u Bosni i Albaniji protivu reformama Mahmuda II*. Beograd, 1913.

Milan Prelog, *Historija Bosne*. Knj. II, Sarajevo, 1915.

Leopold Ranke, *Srbi i Turci. Aneks. Bosna prema reformama sultana Mahmuda II*. Beograd, 1879. godine.

Martin Schor, *Husein Kapetans Kampf um Bosniens Unabhan-gigkeit*. Wien, 1936. Neobjavljeno.

Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina od 1827–1849*. godine. Banja Luka 1989. godine.

Istoriju Muvekkitovu i rad Martina Šora mi smatramo izvo-rom, a ne literaturom, ali ćemo se na njih i na ovome mjestu osvrnuti. Upravo ćemo početi sa Muvekkitovom Istorijom.

U ovoj knjizi Pokret za autonomiju opisan je na svega neko-liko listova većeg formata. Toliko je i moglo biti, s obzirom na to da je autor pisao cijelu istoriju Bosne, pa je sasvim u srazmjeri zamišljenoga rada.

Za sve one koji su znali za nju i koji su je mogli koristiti, ova knjiga i opis koji se u njoj nalazi morao je biti osnovni putokaz u kojem smjeru je trebalo istraživati taj Pokret i kako ga po-smatrati.

Muvekkit je realno i tačno situirao taj događaj. Očito, kao savremenik događaja i savremenik gotovo svih vodja Pokreta, čovjek koji je apsolutno znao sve ono što je narod mislio o tom Pokretu, sažeo je sve to na određeni broj listova svoje knjige i ocijenio događaj na pravi način. Muvekkit u svojoj knjizi priznaje autonomnu ili nezavisnu vlast u Bosni koju su Bošnjaci uspostavili nakon proglašenja autonomije u Sarajevu, po povratku sa Kosova polja, gdje su porazili vojsku velikog vezira. Muvekkit priznaje Gradašćevića kao valiju i vezira Bosne, a uz to i njegov čin paše, što mu ga je narod, kao i prethodne titule, plebiscitarno dodijelio, opet tu u Sarajevu. Za njega je namjesnik (valija) Bosne od 1831. do 1833. godine Husein kapetan paša sa širokim ovlaštenjima. On ocjenjuje Pokret kao nacionalni pokret, u kojem su do vrhunca došla do izražaja patriotska i nacionalna osjećanja Bošnjaka u konfrontaciji sa centralnom vlasti sultana. On nijednom riječi ne kritizira taj Pokret, ne osuđuje vodje Pokreta, ne govori o njemu kao o negativnoj pojavi. Ako pretpostavimo da je i on lično osjećao isto kao i oni u Pokretu, pa onda njegovo pisanje, koje on uvijek nastoji da uravnoteži, da ga objektivizira, dobiva na vrijednosti, jer on kao spisatelj ima osjećaj da je taj Pokret bio pokret naroda i u interesu Bosne. On, inače, nije gotovo nikada slatkorječiv i ne podilazi čak ni sultanu niti bilo kojem njegovom namjesniku u Bosni, pa ni bilo kojoj društvenoj strukturi u Bosni. Moglo bi se reći i da se moralo i mora polaziti od onoga šta je on napisao i kako je ocijenio Pokret, ako ništa bar kao putokaz za temeljna istraživanja. On je od svih pisaca bio najbliži Pokretu, vremenski i duhovno.

Leopold Ranke, poznati austrijski naučnik i historičar je prvi stranac i uopće prvi historičar koji je pisao o Pokretu za autonomiju Bosne. On je već 1834. godine objavio svoj članak *Bosna prema reformama Mahmuda II.*

Nema sumnje da je to učinio pod uticajem i isključivo na osnovu pričanja Vuka Karadžića i podataka koje mu je on dao. Pedeset godina kasnije on je taj rad obnovio i dodao kao aneks svojoj knjizi *Istorija Srba ili Srbi i Turci*. Ranke je prvi pisac koji je uočio da taj Pokret spada u red svih ostalih oslobodilačkih pokreta u Osmanskom Carstvu i stavio ga u isti red sa srpskim ustankom iz 1804. godine. I pored nagovaranja Vuka Karadžića on ga nije označio srpskim nego čisto bošnjačkim pokretom. Sama ta činjenica predstavlja pravu ocjenu vrijednosti Pokreta. Bez obzira na to što se u njegovu pisanju osjeća izvjesni uticaj ideja Vuka Karadžića, Ranke kao dobar historičar nije se dao

zavesti njegovim stavovima o Turcima, njihovu divljaštvu, njihovoj zaostalosti i nerazvijenom humanizmu kod njih, zbog navodnog uticaja islama. Čak je Vuk zbog svoje netrpeljivosti prema Milošu Obrenoviću i njega okarakterizirao kao istočnjačkog despota čiji despotizam potiče iz uticaja muslimanskog turskog svijeta. Rankeov stav da Pokret Gradašćevića spada u red *»ovamošnjih pokreta«*, tj. evropskih pokreta, mislimo da spada u najrealnije i najpozitivnije ocjene našeg pokreta, tj. da je on nacionalni. On međutim ni taj Pokret ne idealizira, jer to kao kršćanin nije mogao. Taj Pokret po njemu ima nedostataka koji su islamskog karaktera ali je napredan. Mi mislimo da su svi oni koji su pisali o ovom Pokretu prije nas jako grijeshili što nisu uzimali u obzir Rankeove stavove i njegov pristup tome problemu.

Bašagić, koji je do temelja prepisivao Muvekkita, čak i kod ovog događaja, donosi nevjerovatnu ocjenu: *»Taj pokret je bio potpuno negativan«*. Naravno, tu ocjenu nije objasnio. Ali, jasno je da je tu u pitanju plemićka surevnjivost i plemićki antagonizam. Naime, Gradašćević, kao vodja Pokreta, nadvisio je sve druge plemiće, osobito one iz Hercegovine koji su izdali i Bosnu i narod i Pokret, a medju njima je bio i djed Safveta Bašagića. To zaista začuđuje od jednog tako naprednog intelektualca, kojeg treba poštovati kao stvarnog pionira u modernoj kulturi Bošnjaka ili muslimana u Bosni. Za njim su se povodili mnogi, pa je njegova krivica što je taj Pokret zanemaren, potcijenjen, omalovažen, sveden na nekakvu pobunu, što je ispaao neka marginalna pojava u istoriji bošnjačkog naroda. Naravno, njegova ocjena je neprihvatljiva i nema nikakve vrijednosti za nauku, a baca dosta ružno svjetlo na ličnost toga našeg kulturnog pionira, bez obzira na njegove mnoge druge nedosljednosti i kolebanja. Pokret je bio apsolutno pozitivan i napredan u svim vidovima njegovog ispoljavanja, a osobito prema disidentima i izdajnicima Pokreta u tričetiri, ne baš naročito istaknute ličnosti, jer upravo u odnosu prema njima Bošnjaci su pokazali najveći stepen državotvornosti u vremenu stvaranja svoje zasebne vlasti. Pokazali su kako se mora raščišćavati sa izdajnicima, a to znati, znači znati praviti i voditi državu i vlast.

Dragoslav Pavlović je dao, s obzirom na izvore koje je koristio, dosta solidnu deskripciju pokreta u Bosni i Albaniji. Naravno, on je prihvatio tumačenje zvanične osmanske vlasti i njenih kvislinga Srba da se radi o otporu reformama. Obična činjenica takav zaključak isključuje. Naime, Bošnjaci započinju

Pokret za autonomiju i samostalnost naroda kada sultan odlučuje da otcijepi nekoliko nahija koje pripadaju Bosni u korist Srbije, a pod pritiskom Rusije. To valjda nisu reforme, to je s jedne strane diktat, a s druge strane izdaja interesa jednog naroda i jedne zemlje. Škodra paša vodi oružani rat sa sultanom ne zbog nekakvih reforama, nego zbog toga što sultan oduzima Škodri sandžake Ohrid i Elbasan, u kojima je apsolutno arnautsko stanovništvo i koji su dugo vremena u vlasti ili u sastavu skadarskog pašaluka. Ni to nisu reforme. To je odlučnost sultana da onemogući ovoga pašu da stvori samostalnu albansku državu, na kojem putu je on bio. Dalje ne treba objašnjavati. Reforme kao takve još nisu ni postojale. Mi ćemo to u toku rada sasvim jasno pokazati i utvrditi da je to bio samo paravan za Portu i sultana kako bi mogao vršiti pritisak, pa i progone nekih osoba koje su u sebi nosile ideje samostalnosti i separatizma. U oba navedena slučaja proizilazi da se radilo o stvaranju novih država i novih vlasti neovisnih od Porte, makar nešto i povezane s njom za neko vrijeme. No, Pavlović ima podataka koji se mogu pozitivno iskoristiti, a i nekih koje je on signirao, a ne mogu se naći na drugom mjestu, pa je kao takav koristan. Vrlo je interesantno, pa i važno, da on kritizira Obrenovića zbog nekorektnog odnosa prema ovom Pokretu, koji je bio na liniji općeg oslobađanja od tuđinske vlasti, pa je mogao koristiti i Srbiji, ali je Miloš vodio računa samo o svom ličnom interesu.

Martin Schor je očito imao dobru namjeru da nešto interesantno napiše, jer je imao dosta interesantnog materijala u bečkim arhivima i bečkim novinama. Koristio se isključivo tim materijalom. Ali njegova disertacija je ostala na nivou vrlo skromnog rada, da ga ne ocjenjujemo strožije. Donio je nekoliko originalnih dokumenta, poteklih od samog Gradašćevića koji imaju nepobitnu vrijednost kao svjedočanstvo o tome šta je taj Pokret bio. Naravno, ako se ozbiljno pristupi tim dokumentima i ako se ne shvaćaju bukvalno. U protivnom bi ostali bezvrijedni. Ti dokumenti svjedoče da je Pokret bio pokret za samostalnost. Ona pisma koja se pišu nakon sloma Pokreta moraju se shvaćati samo iz toga položaja i stanja, a ne kao nezrelost ili kao nedorečenost, ili kao pokret bez osmišljenog cilja, ili kao pokret samo muslimanskog stanovništva, što bi opet značilo otpor reformama ili nepriznavanje da u Bosni ima i drugih konfesija osim islamske, jer zaista naroda drugih osim bošnjačkog nije bilo, a koliko su seljaci, gradski slojevi, vojnički sloj ili ti narečeni feudalc, ili svećenici bili svjesni toga bošnjaštva, a drugog ničega nisu bili

svjesni, e, to ne bi niko mogao da kaže iz ove perspektive, pa ni neki pravni povjesničari. Kod Schora treba primijetiti jednu stvar. Naime, on o tom pokretu govori apsolutno kao o pokretu za samostalnost, a ne za autonomiju. To je indikativno i podsticajno, jer se treba dobro potruditi pa naći razliku između autonomije i samostalnosti u to doba, i osobito ako se ima na umu karakter vlasti koju su Bošnjaci organizirali nakon proglašenja svoje autonomije. Naime, ako oni isključuju iz svoje vlasti sve službenike i namještenike, pa čak i mullu, odnosno kadiju, koji pripadaju Porti i to bez razmišljanja da im se to više ikada omogući, sasvim je u pravu Schor kada to tretira kao samostalnost. Još da je raspolagao originalnim dokumentima turske provenijencije, a poteklih od samih Bošnjaka, vjerujemo da bi to on nazvao čak i revolucijom.

Milan Prelog je svakako imao poveliki zalogaj da napiše istoriju Bosne osmanskog perioda. To je on uradio u dva dijela, odnosno štampano je u dvije knjige. Drugi dio odnosi se na period o kojem mi govorimo. Tu je bio po običaju kršćanski nastrojen, pa je takav i njegov odnos prema jednoj islamskoj državi, ali nije ekstremno odbojan. Što se tiče onoga dijela o Pokretu za autonomiju, ne može se oteti dojmu da je imao određene naklonosti prema ustanicima, naravno i romantičarsku ideju o kontinuitetu tih boraca sa onima iz 1389. godine. Ali samo to povezivanje ukazuje da je i taj povijesnik mislio da je to narodni nacionalni ustanak, iako to nije decidno izjavio. Naravno, i on je preuzimao dosta stvari od Bašagića, što je zaista pogrešno. Inače, što se tiče Pokreta za autonomiju, on nam nije donio ništa novo ili ništa što bi taj Pokret postavilo na naučni podijum da se dobro istraži. Ostao je i tu marginalna pojava, kao i sve što se pojavilo negdje od muslimana protiv sultana.

Hamdija Kreševljaković je svojim radom *Husein kapetan Gradašćević*, u povodu sto godina ustanka, obavio građansku dužnost, jer se sjetio da je taj ustanak bio i kada je bio, i popunio kronologiju te godine. Njegov rad je zaista prigodno obraćanje, bez pretenzija da donese nešto novo ili da pokaže da je taj Pokret imao i neke druge vrijednosti osim običnog bunta. On, koji je proučavajući etnološke ostatke naše prošlosti, zabilježio je dosta priča i legendi o pojedinim ličnostima, i tu je identificirao neke ličnosti, što je veoma korisno. Ali, valjda kao i svaki čovjek, u želji da dade i nešto svoje, on nam je otkrio »janjičarski duh Bosne« i »čisti hrvatski jezik« Bošnjaka. Naravno, nije to objasnio, pa mi sada ne znamo šta za njega znači taj janjičarski duh, a

pogotovu ne znamo šta mu znači onaj njegov *čisti hrvatski jezik* koji su sačuvali i kojim su govorili Gradašćevići Bošnjaci. Ko je onda govorio onim bošnjačkim – bosanskim jezikom Potur Šahidije početkom 17. stoljeća kada u Bosni nije bilo ni Hrvata ni hrvatskog jezika? Po onome što mi znamo i do čega smo došli mukotrpnim istraživanjem, čak i toga janjičarstva, imamo približno jasnu sliku o tom duhu, ali ne u Bosni ili ne samo u Bosni i razlikama toga duha u Bosni i Carigradu. Ako je mislio da je janjičarski duh Bosne bezakonje, nepokornost, anarhija, nasilje, onda je pogriješio. To nije duh bosanskih janjičara. Ako je mislio da je taj bosanski janjičarski duh odlučnost, spremnost, hrabrost, autonomnost i ljubav prema Bosni, onda je bio u pravu. Nažalost, iz njegovog teksta se razumije ona negativna konotacija janjičara kakva je zasvjedočena u narodnoj i pisanoj nemuslimanskoj tradiciji – razbojništvo i nasilje, nepromišljenost i buntovno raspoloženje, pa zato mi takvu ocjenu odbacujemo. Uz to, naprijed izneseni njegov stav u prologu rada kako su *Bošnjaci sačuvali svoj čisti hrvatski jezik* tj. da su Hrvati, za nas ga čini disidentom isto koliko i Alijagu Stočevića. Od Bašagića je preuzeo ocjenu da je ustanak bio negativan. To znači da se s njim slagao u tome. U glavnom je sa dosta nipodaštavanja govorio o tome Pokretu, tako da se predstavio, kao i u mnogim drugim radovima, kao pisac bez osobitog povijesničkog dara. U svom radu donio je nekoliko važna originalna dokumenta iz sarajevskih sidžila. On nažalost, nije shvatio da je već sama činjenica da ih je našao u sarajevskim sidžilima potvrda da su ti Bošnjaci »janjičarskog duha hrvatskog jezika«, bili organizirali svoju vlast i da su se služili kadijskim protokolima kao državnim protokolima. A to je već osmišljenost i pravno ustrojstvo sistema autonomije ili bolje reći samostalnosti. Ali valjda zato što je taj Pokret doživio slom, treba i sve drugo slomiti. Dakle, Kreševljaković nije relevantan pri ocjeni ovoga Pokreta, niti se može svrstati u red onih koji su unaprijedili obradu ovoga Pokreta. Ono što mu daje vrijednost i zbog čega zaslužuje poštovanje jest ogroman materijal koji je skupio i opisao. Ali njegov savremenik Husaga Ćišić, iako nije bio ni istoričar niti zvanično sakupljač narodnih umotvorina, nego jedan vrlo radoznali i bistri intelektualac, za razliku od njega s ponosom piše da su se naši stari sjećali Pokreta Gradašćevića sa suzama u očima i s ponosom na usnama. Kreševljaković je nažalost bio daleko od toga.

Pa i pored toga mi ne zanemarujemo nijednog naprijed navedenog istoričara koji je pisao o ovome Pokretu. Za njih kažemo

da nisu imali dovoljno autentične arhivske gradje o tome Pokretu i da nisu dovoljno poznavali globalni osmanski društveno-ekonomski i politički sistem niti društveno-politički sistem u Bosni. Dakle, bili su prikraćeni u tom pogledu. Neki od njih ne bi imali razloga da potcjenjuju pojavu toga Pokreta da su znali šta je taj Pokret. Neki su imali i svoje nacionalne razloge. Ali i pored toga, Vladimir Stojančević u svom vrlo obimnom djelu morao je priznati da su Bošnjaci težili za »nekom autonomijom u nekom specifičnom vidu«. Bošnjaci su težili za istom onom i onakvom autonomijom za kojom je težio Obrenović u jednom malom dijelu današnje srpske države, a Bošnjaci u cijeloj svojoj državi koja je tada bila jedna od najvećih i najjačih država ili pokrajina u evropskom dijelu Osmanskog Carstva. Zato njega i ne treba uzimati ozbiljno. Njemu je bitno da je Srbiju uzduž i poprijeko prikazao kao zemlju napretka, zemlju nacionalnih ideja i zemlju koja je unaprijedila svjetsku civilizaciju i maltene uništila Osman-sko Carstvo. Pomalo naivno i potpuno netačno.

Medjutim, što je više vrijeme odmicalo, naši historičari su se sve više obarali na taj Pokret kao retrogradnu tvorevinu, kao izvor feudalne samovolje, kao lične interese, ne spominjući narod, kao da u Bosni tada nije bilo nikakvog naroda i da nije ni za šta služio. Moj prijatelj, Galib Šljivo, koji mi je ustupio značajnu gradju austrijskih arhiva u Beču i hrvatskih arhiva u Zadru i Zagrebu, na čemu mu se zahvaljujem, koji je raspolagao kvalitetnom gradjom, a i mi smo mu ponudili nešto autentične turske gradje, u svojoj vrlo pretencioznoj knjizi *Bosna i Hercegovina od 1826. do 1839. godine*, ne samo da nije otišao korak naprijed u naučnom rasvjetljavanju našega pokreta, nego je cijelu stvar vratio za stotinu godina unazad. To što je Galib Šljivo uradio jest ispod svake naučne kritike. Za njega su ti Bošnjaci samo feudalci, raskolnici, razbojnici, samozvanci, pljačkaši, sitne šicardžije, seoske kodžabaše, a ne visoki plemići. Austrijski izvori, a pogotovu ono malo srpskih izvora koje je koristio nisu mu dozvoljavali da tako opiše taj događaj, pa i one nasumice donesene zaključke. On je produžio praksu, odnosno metodologiju, ako to nije već i ideologija, da se cijela istorija Bosne mora proučavati samo kao odnos zuluma i nasilja Turaka (muslimana) i dobre kršćanskog stanovništva i njegovih nevolja. Sve što je izvan toga, to se mimolazi ili se i ne spominje. Međutim, u Bosni u to vrijeme muslimansko seosko stanovništvo i gradska sirotinja predstavlja ogromnu većinu stanovništva Bosne i, za božije čudo, njima se ne čini nikakvo nasilje ni zulum, što je apsurdno. To je sa naukom nespojivo. Eto, o tome Galib Šljivo isto kao ni

Vasilj Popović, ni Frano Jukić ne donose ni riječi. Prema tome, njihovo pisanje se ne može ozbiljno ni uzimati, nego se treba jednostavno odbaciti.

U cjelokupnoj literaturi koja se odnosi na osmanski period, osobito ovaj koji mi obuhvatamo (18. i 19. stoljeće), samo jedan naučnik zaslužuje dužno poštovanje i uvažavanje. To je Avdo Sućeska. Naravno, mi se s njim temeljno ne slažemo u pogledu nekih stavova i ocjena osmanskog sistema, a osobito u pogledu ajanstva i kapetanstva i njegove skice bošnjaštva. Da se ne bi pogrešno shvatilo da je on jedini koji je dobro pisao povijest Bosne pod osmanlijskom vlasti, moramo da navedemo neka naša briljantna pera u tom pogledu. Prije svih, rahmetli Hazima Šabanovića, prvog originalnog, savremenog bošnjačkog povijesnika-istoričara. To je istoričar koji je bio rasterećen metoda istorijskog materijalizma tj. marksističkog pogleda na svijet i društvo, kao trenda. Jedino je, kao takav mogao da udari temelje moderne istorije Bosne, radeći na osnovi autentične gradje, ponirući u dubinu istorijskih zakonitosti osmanskog sistema i refleksija toga sistema u Bosni. Kao takav, on je bio inspirator i lučonoša u obradi te povijesti.

Adem Handžić, koji je svakako ugledajući se na Šabanovića, a imajući nevjerovatnu ustrajnost i pedantnost, dao čitav niz nezaoibilaznih naučnih radova. Za period koji nas interesira u ovome radu Handžić nije pokazivao veći interes, a i kako bi kad je klasični period osmanske vlasti ogroman, previše za mnoge generacije, a kamo li za jednog čovjeka.

Hamid Hadžibegić, mirni, skromni erudita čitavog niza problema od pravnih do diplomatskih, svoje radove pisao je bez kalkulacija, naučnički pošteno i na osnovi autentične gradje nepatvoreno. Uz to, bio je izvanredan pedagog mladjim istoričarima i uvijek spreman na pomoć.

Branislav Djurdjev, taj naturalizirani Bosanac, kako je sam za sebe govorio, zaista je po afinitetu bio istinski istoričar. Istoričar koji je shvatio prave probleme istorije Bosne ili bivših jugoslovenskih zemalja pod Turcima. Ali istoričar razvučen izmedju marksizma, filozofije i hrišćanske tradicije, nije uradio onoliko koliko je mogao, mislimo u smjeru unapredjenja istorijske nauke. Gubio se u mnogobrojnim polemikama, a bio je neznatno opterećen i hrišćanskom tradicijom, pa je u tome previdjao neke značajne stvari iz osmanskog sistema. Nema sumnje, on zaslužuje poštovanje ove zemlje za svoj rad, a onima koji su znali da uče mnogo je pripomogao u odabiru pravih tema.

Konačno, Nedim Filipović, svakako najveći intelektualac kojega je imala ova zemlja, pa i ona bivša, šira savezna. Genijalac koji je sve znao. Istoričar koji je imao sposobnosti da tumbe okrene cijelu historiografiju Balkana, bar za period osmanske vlasti. Ostavio je niz radova kao spomenike svoje genijalnosti, ali i svoje neodlučnosti. Nekim radovima izazivao je šokove kod pravih osmanista, nekim radovima prijatna iznenađenja. Najveće vrijednosti ostavio je u nekim mislima koje je zavio kao enigme u vrzin vez visokog intelektualističkog stila, pa ko samo s površine čita njegove radove, neće gotovo ništa naučiti, ali ako se dugo i strpljivo ispituje i istražuje šta je to što je on želio reći, nadje se pravih dragulja. Što se nas tiče, dva njegova otkrića ili dva njegova zaključka o povijesti Bosne pod Osmanlijama bila su snažna podrška pa i uputstvo kamo ići i šta istraživati i kako interpretirati. To je istoričar koji se nikada nije u duši slagao sa imenom za naš narod osim kao Bošnjaci, jer je eksplicitno iznosio kako za to postoji sasvim dovoljno supstrata, a on je davno među prvima tvrdio, da je u Bosni postojao različit sistem u odnosu na osmanski sistem i za nas to predstavljao epohalno otkriće u stvari revolucionarni skok u nauci. Nedim Filipović je prvi bio kategoričan da se Bošnjaštvo potpuno konsolidiralo krajem 16. stoljeća. Njegovi prešutni ustupci muslimanstvu kao nacionalnoj odrednici su druge prirode, a ne naučne.

Što se tiče Avde Sućeske, mi prije svega mislimo na nekoliko njegovih izuzetno značajnih radova, koji se djelomice odnose na pravni položaj Bosne u Osmanskom Carstvu, ali oni u svojoj većini tretiraju opća pitanja istorije Bosne. On je u tim radovima išao u dubinska istraživanja i što je osobito značajno, nije podlijegao autoritetima prije njega. Kao odlučan i siguran naučnik, vrlo se kritički odnosio prema onima koji su pisali prije njega, a nisu dobro pisali. Naravno, njegovo osnovno djelo *Ajani* trebalo je da donese mnogo novina i mnogo rješenja u pogledu osmanske vlasti, one lokalne. On je to opservirao, temeljito, i dao najviše do sada u pogledu te lokalne vlasti. Ali mi u svom radu polemiziramo s njim, upravo u vezi s tim djelom. Mislimo da problem nije doveo do kraja. Žalimo što je njegovo djelo sa određenim njegovim zaključcima imalo negativnih posljedica po našu nauku i osobito za stavove u pogledu identiteta bošnjačkog naroda, ili ako hoćete muslimanskog. Znamo da je tu bilo i zloupotreba, ali tu se Sućeska opustio i čini se podlegao antiturskoj i antimuslimanskoj historiografiji i marksističkoj ideologiji, odnosno marksističkom metodu, što je bilo u političkom trendu od drugog

svjetskog rata pa do sada. No, i pored svega, on je svojim radovima uspio da onemogući totalnu simplifikaciju u našoj istoriji i prisilio mnoge koji su krojili naučnu kapu u ovoj zemlji da bar prestanu javno iznositi nenaučne »istine«. To je istoričar čija djela imaju, pored svih manjkavosti, uostalom kao i kod svih naučnika, trajnu vrijednost i vrlo visoku naučnu razinu. Lično izražavamo svoje zadovoljstvo što smo se dugo vremena družili u nauci, što nam se pružila prilika da čitamo njegove radove i što smo podosta naučili od njega. On je bio vrlo konstruktivan i vrlo podstičajan za mlađe kolege. Uz Hazima Šabanovića, svakako najveće ime naše historiografije osmanskog perioda.

Na ovom mjestu osvrnut ćemo se još na jednog naučnika, koji je svojim nekim radovima ili bolje reći svojim jednim radom, izazvao našu izravnu konfrontaciju, naravno nakon dugo godina, jer u vrijeme kada je on pisao taj rad mi smo tek počeli da se bavimo istorijom Bosne pod osmanskim vlasti. Taj rad je u neposrednoj vezi sa temom koju obradujemo u ovome našem radu. To je Vlado Jokanović, istaknuti profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu, a rad je: *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stavaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*. »Pregled« br. 8 i 9, Sarajevo, 1968. Ovaj rad je čista kompilacija, a svaki zaključak ovoga autora puko prejudiciranje vlastitih stajališta i shvatanja, čija je isključiva osnova srpski nacionalizam, pomiješan sa licemjernim boljševizmom. On je iskoristio sve autore koji su na bilo koji način doticali pitanje bošnjačkog naroda ili muslimanskog naroda. Evo nekih: Atif Purivatra, Špiro Kulišić, Milenko Filipović, Šukrija Kurtović, Ahmed Muradbegović, Suljaga Salihović, Stjepan Radić, Muhamed Hadžijahić, Edvard Kardelj, Nedim Filipović, Enver Redžić, Anto Babić, Safvet Bašagić i Avdo Sućeska.

Naravno, Jokanović je svakog od navedenih autora interpretirao onako kako je to njemu odgovaralo.

Da, ovaj njegov rad je trebalo da bude tačka na sve rasprave o bošnjaštvu i muslimanstvu koje su tada vodjene u okviru programa Saveza komunista o nacionalnom pitanju. I bila je tačka, jer poslije ovoga rada, da li slučajno ili ne, više se nije pojavila nijedna imalo ozbiljnija rasprava o tome pitanju. Od tada su započele studije i radnje o dokazivanju ispravnosti stava Partije o Muslimanima kao narodu i naciji, razumije se apodiktičke i »jedino ispravne«.

Jokanović se služi metodom: ovo jest, ovo nije; ovo može, ovo ne može; ovo je istina, ovo nije istina; ovaj tako misli, a nije

to dokazao; ovaj je to rekao i imao je pravo; ovaj je to rekao, a ja namjeravam da to u jednom radu produbim, jer je dobro rekao, Ninoslav je bio pametan, a Stjepan nije znao šta priča, ovi nisu sačuvali tradiciju, a ovi jesu; ovdje je tako, a ovdje je pokušaj;

I naravno, jedan čudan odlučan stav: starosjedioci Bosne bili su Vlasi, pa su ih Srbi posrbili ili Hrvati pohrvatili, a ovi su se miješali kako su znali na području Bosne, s tim što su Srbi od 822. godine bili u Bosni do Imote, Hlivna i Plive, a tamo Hrvati. To je tako. A onda su Vlasi u Bosni postali Srbi, valjda tako, pa su se kao Vlasi zadržali u Dubrovniku i Dubrovčani su službeno Vlasi. Ima čitava hrpa nebuloza i gluposti i neistina, ali sve je prošlo i danas se priča (citira). Bošnjaci? Takvih nema. Bilo je nekih sitnih pokušaja, ali ništa. U tursko doba to nisu mogli postati jer im to islam nije omogućio, morali su biti muslimani i braniti muslimansku državu i jer su bili kao takvi – muslimani – privilegirani. Mudro. On nije poznavao osmanski sistem, jer da jest ne bi zaključio da su sve klasne borbe bile i vjerske borbe-sukobi, jer muslimani su po njemu svi bili jedna klasa. Jednu nesmoternu misao Sućeske, u stvari malo nepreciznu, on zloupotrebljava za takvu tvrdnju. Da dalje ne duljimo, taj rad je čista ideologija srpstva i boljševizma. Mi ćemo u svojoj raspravi ovdje u ovome radu, mislimo, vrlo lahko moći opovrgnuti te njegove stavove koje je konstruirao bez odgovornosti i bez utemeljenosti.

I

STRUKTURA DRUŠTVA U BOSNI PRED POJAVU POKRETA ZA AUTONOMIJU

Za našu temu nužno je utvrditi kakva je bila struktura društva u Bosni pred pojavu Pokreta. To je u čvrstoj vezi s tim Pokretom, bez obzira s kojeg stajališta posmatrali njegov nastanak. U stvari, od strukture društva zavisilo je da li je uopće moglo doći do takvog pokreta. S obzirom na karakter privrede, a ona je bila pretežno agrarna, agrarni i svojinski odnosi su bili u osnovi diferencijacije društvenih slojeva, pa se i to mora ukratko obrazložiti, pogotovo kada se zna da je društvo u Bosni predstavljalo strukturu osmanskog društva u globalu. Čiflučki odnosi koji su postepeno postajali sastavni dio agrarnih i svojinskih odnosa na zemlji, produbljuju suprotnosti u društvu i dovode do stvaranja nove klase, sastavljene od pripadnika ranijeg vojničkog sloja i drugih nevojničkih slojeva društva, što je očigledno došlo do izražaja u ovom Pokretu.

Posmatrano s pravnog stajališta, struktura društva u Bosni u doba Pokreta za autonomiju imala je okvirna obilježja klasične strukture društva u Osmanskom Carstvu. Ali, specifičnosti su bile tolike da se ipak mora govoriti o dvojnoj strukturi toga društva u Bosni. Društvo se dijelilo na dvije polarizirane socijalne strukture ili sloja: asker – vojničku, vladajuću, neproizvodnu i raju – proizvodnu, potčinjenu strukturu društva. Nosilac vlasti, dakle, bio je vojnički sloj društva. Osmanski pravници, međutim, ni u jednom slučaju ne prihvataju nadređenost i potčinjenost na-

vedenih struktura, nego ih smatraju, u suštini, ravnopravnim – svaku u svojoj djelatnosti i pred zakonom. Ti pravnici razvrstavaju društvo u četiri sloja: vojsku, ulemu, zanatlije i trgovce i poljoprivredne proizvođače. Svaki od tih slojeva ima tačno utvrđena prava i obaveze i svaki se smatra od posebnog interesa za državu i društvo.¹ Tako prihvaćena podjela društva u Osmanskom Carstvu isključuje feudalizam kao društveno-politički sistem, bez obzira na određene sličnosti. S obzirom na to da je vojnička struktura nosilac vlasti i njen zaštitnik, uobičajeno je da se cijeli osmanski sistem označava kao vojnički sistem, u čijem su osnovu spahije, odnosno sitni vojnički posjed, timar, pa se taj sistem zvao još timarsko-spahijski sistem.² Istoričari osmanskog društva taj sistem nazivaju *dirlik sistem*, što je mnogo preciznije, s obzirom na to za šta su služili prihodi timara, tj. plaće za službu.

Timarski sistem globalno

Vojnički posjed *dirlik* u Osmanskom Carstvu, uopće, dijelio se na tri vrste i to: timar, zeamet i has. Timar je bio sitni vojnički posjed do 20000 akči, zeamet – krupniji vojnički posjed do 100000 akči, i has – krupni vojnički posjed preko 100000 akči.³ U vremenu o kojem govorimo, u Bosni je timar u iznosu od preko 6000 akči predstavljao, po shvaćanju Bošnjaka, dosta krupan posjed, što je posljedica odžakluka, u kojem se vojnički posjed usitnjavao.⁴ Timar su uživali obični vojnici, konjanici, a ostala dva posjeda komandni kadar u vojsci (begovi) i krupni velikodostojnici na Porti i u pokrajinama, na čelu sa samim

¹ Hasan Kafi Prušćak, *Nizamu-l-Alem*. (Preveo Safvet Beg Bašagić). GMZ, 1936. godine

Koçi Bey, *Risala*. Istanbul, 1949.

Ovakva podjela po slojevima je raščlanjivanje osmanskog društva iz klasa: vojničke vladajuće klase i klase proizvođača, s tim da su, u suštini, gradski slojevi jedna vrsta medjuklase.

² *Kanuni i Kanunname*. (Odredbe sa zakonskom snagom i Zakoni).

Monumenta Turcica, Knj I/I, Orijentalni institut, Sarajevo, 1957

Bellin, *Du regime des fiefs militaires dans l'Islamisme et principalement en Turquie*. Paris 1862. Nedim Filipović, *Jedan pogled na osmanski feudalizam (s posebnim osvrtom na agrarne odnose)*. GDI BiH, IV, Sarajevo, 1952.

³ Isto.

⁴ BDA, Muhimme Defteri. Defter za godinu 1593. i 1594. godinu.

(U prvom defteru se nalazi zahtjev da se uvede odžakluk u Bosni, a u drugom original naredbe bosanskom namjesniku da se odžakluk u Bosni uvodi). Nedim Filipović, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*. POF, V, Sarajevo, 1955. godine.

Avdo Sućeska, *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk-timara u bosanskom pašaluku*. GDI, BiH, 1970–71. godine.

sultanom. U Bosni već od početka 18. stoljeća nema hasova, osim carskih i to neznatno. Te tri grupe vojnika nisu bile u izravnom, hijerarhijskom odnosu, osim u vrijeme ratnog pohoda i znatno su se razlikovali u pogledu prava i obaveza.

Sa stajališta službe državi, vojnički posjed, odnosno timar, dijelio se u dvije kategorije: *kilič timar* koji je bio uslovljen neposrednom službom u ratu i *gedik timar*, uslovljen nekom službom državi civilnog ili vojnog karaktera. Prema tome, može se reći da su vojničku strukturu predstavljali svi oni koji su na bilo koji način služili u vojne svrhe ili bili u službi države, a na osnovu carskog berata. Ukratko, to je sultan kao prvi vojnik u ratu, s tim što je imao prerogative vrhovnog i apsolutnog vladara države i halife – vrhovnog vjerskog poglavara, po posebnom izboru ili, obično, po dinastičkoj osnovi, nosilac suvereniteta i titular cjelokupne državne svojine. Zatim, svi veziri i svi službenici sultanovog divana i dvora. Namjesnici pokrajina i članovi pokrajinskih divana, begovi (zaimi), spahije i niži službenici.⁵ Vremenom, ili preciznije početkom 18. stoljeća, dolazi do promjena u pogledu dodjele hasova, i to kod pokrajinskih namjesnika u Bosni. Naime, tada oni više ne dobivaju vojnička lena-hasove za svoju službu, nego bivaju plaćani na drugačiji način, tzv. *imdadi hazarijom* u miru i *imdadi seferijom* u ratu. Prvi način se kraće označava kao taksit (rata), prema načinu na koji je ubiran taj prihod.⁶ Ti prihodi su ubirani u dvije rate, ljetnoj i zimskoj.⁷ Namjesnički hasovi su prevedeni u carske mukate (zakupe) ili, djelomično, podijeljeni u timare.

Takvo stanje bilo je i u vrijeme Pokreta za autonomiju u Bosni pod vodjstvom Gradašćevića.

Osim spahijske konjice, kao glavnine vojske države, u tu kategoriju spadale su i tvrđavske posade, koje su u ranija vremena uživale timare, a kasnije plaće u novcu, tzv. ulufe, pa se često nazivaju ulufedžije.⁸ Oni se svrstavaju u spahijski dio vojske po osnovu berata koje su dobivali za svoju službu. Tako i naknade u

⁵ Vid. napomenu br. 2

⁶ Avdo Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku i pojava nameta tekalif-i šakka*. POF, X–XI, Sarajevo, 1965. godine. Isti, *Taksit*. Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, VIII, 1960.

Sidžili sarajevskih kadija donose bezbroj bujuruldiya u kojima se naredjuje ubiranje taksita.

Abdurahman Vefik, *Tekalif Kavaidi*. Knj. 1 i 2., Istanbul, 1329.

⁷ Isto.

⁸ Topkapi Müzesi Arşivi, Popis tvrdjaskih posada u Bosni, br. D4285, 4472, 4718, 6285 i dalje; Osterr. National Bibliothek Wien, MXT 620.

novcu za službu u tvrdjavama treba smatrati timarom (dirlikom) i to iz vrste gedik timara. Ovaj dio vojničkog sloja igraće vrlo značajnu ulogu u odbrani granica Bosne, posebno ako se ima na umu da je sistem odbrane granica imao krajiški karakter a krajinom je smatrana cijela Bosna. Te posade igraju značajnu ulogu i u transformaciji timarskog sistema u slobodni posjed pa i čiflučki sistem, to znači i u izmjeni klasične strukture društva. Isto tako igraju značajnu ulogu i u Pokretu za autonomiju.⁹

Treba navesti još jednu vojnu organizaciju koja se ne može smatrati spahijskim slojem ni po načinu mobiliziranja ni po načinu plaćanja. To su janičari koji su predstavljali stalnu stajaću vojsku, u suštini sultanovu gardu, koji su plaćani neposredno iz državne blagajne, a za svoju službu nisu dobivali berate i nisu predstavljali zasebni socijalni sloj, pa, bez obzira na to što je uloga janičara bila značajna u Osmanskom Carstvu, janičari nisu ulazili u sastav društvenih struktura i slojeva, osim glavnih zapovjednika na Porti koji su mogli uživati vojnička lena, i, što će se vidjeti kasnije, janičarski dio zvani *jerli kulu*.¹⁰

Mada u Osmanskom Carstvu, kao ni u drugim islamskim državama, teorijski nije postojalo plemstvo, jer su svi ljudi apsolutno ravnopravni po svom društvenom položaju i po svojoj djelatnosti, praktično uživaoce hasova i zeameta mogli bi označiti kao krupno vojničko plemstvo, a uživaoce timara kao niže vojničko plemstvo. Naravno, plemstvo se ovdje opet uzima uslovno. U Bosni će to plemstvo, kako će se vidjeti, dobiti i vid krvnog plemstva.¹¹ Rangovi u okviru navedenog plemstva dobivali su se, s obzirom na to da mu je osnovna odrednica vojnička djelatnost, zaslugama u ratu ili nekoj drugoj vojničkoj, administrativnoj ili intelektualnoj službi sultanu i državi.¹² Iako se u pravilu stečeno plemstvo nije gubilo, s obzirom na to da je bilo uslovljeno neposrednom vojnom službom, odnosno sposobnošću za vojnu službu, ipak se dešavalo, posebno u ranije vrije-

⁹ BDA. Tapu Defter, br. 861.

¹⁰ *Ismail Haki Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*. TTK (Tursko Istorijsko Društvo), Ankara, 1947.

¹¹ Od uspostave odžakluka pa do ovih vremena o kojima mi govorimo, naši odžakovići su svoj status smatrali starim pravom i takva im je i bila uloga u bosanskom društvu.

Vid. napomenu 4.

¹² To proizilazi iz svih kanunama, a i berata koje su dotične osobe dobivale kao dekret o svojoj službi.

Ali Çauş, *Rasprava o timarsko-spahijskom sistemu iz 17. stoljeća*. (Preveo H. Hadžibegić) GZM, 1947.

me, da se to plemstvo i izgubi.¹³ Po pravilu, vojnički posjed se nije nasljedjivao u cjelosti. Ako je postojao nasljednik sposoban za rat, u tom slučaju dobijao je od oca timarnika samo početnu kvotu timara. Inače, vojnički posjed se, u pravilu, dodjeljivao zaslužnim ratnicima, bilo neposredno poslije vojne, bilo nakon upražnjenog vojničkog lena, zbog smrti uživaoca odredjenog lena ili nakon oduzimanja vojničkog lena zbog neispunjavanja vojnih obaveza ili nesposobnosti za vojnu službu.¹⁴

Ako izuzmemo hasove, koje su uživali najistaknutiji državni službenici, kojih je bilo relativno malo, većinu vojničkih lena uživali su spahije i zaimi (begovi). Spahije su daleko najbrojniji, što je osnovna karakteristika osmanskog društveno-ekonomskog sistema. U našoj historiografiji, pa i u svakodnevnoj praksi, odomaćio se naziv spahija i beg. Tako se za spahiju nikad ne upotrebljava naziv beg i bila je strogo razgraničena pripadnost jednom ili drugom sloju vojničke klase. Prema tome, begovi su oni vojni plemići koji su uživali prihode veće od 20000, a manje od 100000 akči i ovaj sloj je imao najviše uticaja u društveno-političkom životu.¹⁵

U vrijeme razvijenog čiflučkog sistema, posjednici su označavani kao age, bez obzira kojem sloju pripadali. Ulemu od šejhulislama do imama i mujezina, koji su za svoju službu uživali timare s beratom, mogli bi smatrati samo formalno vojničkim slojem. U vremenu o kojem mi govorimo iz reda uleme vrlo neznatan je broj onih koji uživaju vojnička lena. U to vrijeme većinom su plaćani iz sredstava vakufa ili kadije od takse za obavljene poslove. Medjutim, ulema je ulazila u red plemstva, zavisno od ranga i službe koju je obavljala, ali zahvaljujući tome što je duhovna djelatnost visoko vrednovana i što su ulazili u vladajuće strukture. Već smo rekli da janjičare, koji po svom statusu nisu timarsko-spahijska kategorija, nego su vrbovani i plaćani na poseban način, ne ubrajamo u sastavni dio društvenih struktura, jer u tu kategoriju mi svrstavamo samo one slojeve vojničkog sastava koji su bili neposredno vezani za vojna zemljišna lena, odnosno za prihode sa zemlje koji su dodjeljivani na uživanje ili posebne plaće na osnovu berata, a kao naknadu za vojnu službu.¹⁶

¹³ Atatürk Kütüphanesi, Tapu Defter, N° 075. (Prevod u rukopisu kod nas. U Bosni se od uvođenja odžakluka to nije dešavalo.)

¹⁴ Isto.

¹⁵ U vodstvu našega Pokreta svi su iz reda zaima-begova, računajući tu i kapetane.

¹⁶ Oni koji su uživali plaće na osnovu službe u gotovom novcu zvali su se jerlu neferat-lokalna vojska ili posade tvrđava.

Rečeno je naprijed da su janjičari bili stalna stajaća profesionalna vojska, koja je plaćana izravno iz prihoda državne blagajne. Oni se zvanično zovu *kapu kulu janjičari* ili carski janjičari i bili su stacionirani prvenstveno u prijestonici ili tamo gdje se nalazio sam sultan. Prema tome, mi ih označavamo kao neposrednu gardu sultana. To je bio jedini vid stajaće vojske sve do reformama u 19. stoljeću. Vremenom će se uz carske janjičare razviti domaći janjičari koji će se zvati *jerli kulu janjičari* koji će takodjer biti pod neposrednom komandom janjičarskog age u Carigradu. Oni će se vrbovati na drugačiji način nego carski janjičari i oni će u glavnom poticati iz reda proizvodnog stanovništva, pretežno gradskog zanatlijskog i trgovačkog sloja, ali biće ih i iz reda zemljoradnika. Dakle, to su stanovnici mještani koji su dobrovoljno išli u rat pod janjičarskim bajracima, pa nakon odredjenog broja odlazaka u rat kao serdengečdije (dobrovoljci) bi bili upisivani u janjičarske deftere i smatrali se stalnim domaćim janjičarima. Oni su takodjer dobivali naknadu za svoju službu u vrijeme rata, a u miru su se bavili raznim poslovima. Bili su dio oficijelnih društvenih struktura u Bosni. O tome je opširnije govoreno u poglavlju *Ukidanje janjičara u Bosni*. Oni predstavljaju osnovu građanskog sloja u Bosni i u Pokretu za autonomiju taj sloj igra značajnu ulogu, posebno tamo gdje su esnafi bili brojčano jaki.¹⁷

U ovo vrijeme više ne susrećemo nikakve poluvojničke re-dove, jer su oni ili prevedeni u stalne vojne jedinice, kao što su martolosi, ili su bili svedeni na stepen raje kao što su vojnuci i drugi.

To bi bili oblici i forme vojničke strukture društva u njenom usponu. Kako je vremenom dolazilo do poremećaja u timarskom sistemu, tako je dolazilo do poremećaja u cijeloj klasičnoj vojničkoj strukturi. Ti poremećaji najmanje su se osjećali u Bosni.

Specifičnosti timarskog sistema u Bosni

Kako je već rečeno, kad se govori o Bosni, mora se istaknuti da je globalni osmanski sistem imao tačno utvrđene specifičnosti koje su imale nepobitan uticaj na odvijanje ukupnog sistema do kraja osmanske vlasti, a u vezi s tim i uticaj na razvoj agrarnih

¹⁷ Vid. napomenu br. 10 i dokumenta navedena u poglavlju o ukidanju janjičara u Bosni.

Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni*. Sarajevo, 1954.

Ahmed S. Aličić i Hivzija Hasandedić, *Popis terzija, čurčija i čebedžija u Mostaru polovinom 18. stoljeća*. POF, XXVI, 1976.

odnosa u ovoj pokrajini i razvoj bošnjačke autentične narodnosne svijesti.

Specifičnosti u Bosni su nastajale već krajem 16. stoljeća, u vrijeme poremećaja u timarskom sistemu u Carstvu, ali, ne isključivo kao rezultat tih poremećaja. Čak bi se moglo i preciznije odrediti vrijeme njihova nastanka – to je 1593/4. godina, za šta je neposredan razlog i povod bilo katastrofalno stradanje bosanskih spahija u bici pod Siskom 1593. godine.¹⁸ Od tada, vojničko leno, timar, postaje nasljedan u porodici. On više, dakle, nije bio uslovljen samo vojnom službom, nego porodičnom pripadnošću. To je tzv. *odžakluk timar*. Odžakluk je spriječio rastakanje timarskog sistema u Bosni, posebno njegovu zaštitu od uzurpacije od strane birokratskog aparata centralne vlasti i krupnih dostojanstvenika.¹⁹ Neposredna posljedica odžakluka je da se u Bosni obrazuje jedno trajno, brojem ograničeno, domaće vojno plemstvo, koje zbog uslova nasljedjivanja vremenom dobija oblik krvnog plemstva, ali odžakluk u Bosni ne dozvoljava da dolazi do feudalizacije osmanskog društveno-ekonomskog sistema kao što se desilo u Anadoliji i Rumeliji. Osim toga, time Bosna postaje zatvorena za strance, odnosno one koji nisu iz Bosne ili se nisu potpuno adaptirali i asimilirali u Bosni. Ovakav smjer razvoja i postojanje timarsko-spahijskog sistema, i uz činjenicu da je Bosna predstavljala i teritorijalnu cjelinu, čini Bosnu specifičnom zemljom u Osmanskom Carstvu. Tako su je smatrali stari Bošnjaci, a i centralna vlast. To je dovelo, s druge strane, da su i ekonomska dobra, a time i vlast i moć bili, u glavnom, u rukama domaćih ljudi, koji se analogno tome i politički organiziraju. To traje sve do polovine 19. stoljeća, s tim što u vlasti učestvuju i predstavnici građanskog sloja, što je bilo i u doba Pokreta za autonomiju 1831/32. godine. To će imati značajne posljedice u unutrašnjem društveno-političkom životu Bosne i dovesti do slabljenja globalnog i integrativnog faktora timarskog sistema na relaciji bosanskog vojničkog sloja i ostalog dijela vojničke strukture u Osmanskom Carstvu. Bosanska vojnička struktura djeluje autonomno i u tom smjeru ukupan društveno-politički i ekonomski sistem u Bosni se odvija nezavisno od općeg osmanskog sistema. Jedino odlazak bosanskih spahija

¹⁸ Vid. napomenu, br. 4

¹⁹ Timarski prihodi nisu dodjeljivani nikome izvan Bosne, a niti izvan porodica koje su obuhvaćene ovim sistemom. Unutar timarnika u Bosni postojala je opća solidarnost. I u ovom Pokretu ukazuje se na to staro pravo Bošnjaka.

u rat bio je znak priznavanja sultana kao vrhovnog gospodara i određenu uglobljenost Bošnjaka u osmasksi sistem.

Raja

Drugu društvenu strukturu ili sloj – raju, sačinjavali su kršćani i muslimani iz kategorije proizvodnog stanovništva. Raja je uživala baštine i čiftove. Spahije nisu imale vlast nad rajom osim samo toliko koliko im je vojnička služba nametala, a to je dio policijskih poslova koje su vojnici-timarnici i zaimi obavljali u ime lokalne ili pokrajinske vlasti, i poslovi ubiranja prihoda sa mirijske zemlje koji su im dati na uživanje.²⁰ Vojnički posjedi bili su uglavnom sva zemlja, jer je sva pripadala državi, oličenoj u sultanu koji je prihode s te zemlje dodjeljivao vojnicima, ne dajući im nikakvo pravo svojine nad zemljom.

Vremenom je izraz raja u svakodnevnoj praksi postao oznaka samo za kršćane, ali pravno nikada nije izgubio svoj suštinski smisao – proizvodjačko i, uslovno rečeno, potčinjeno stanovništvo bez razlike na vjersku pripadnost. Tako je ostalo sve do Tanzimata 1839. godine, kada se izraz raja zamjenjuje izrazom tabaa-podanici i odnosio se na sve stanovništvo, bez razlike na vjersku i klasnu pripadnost.²¹

Raja, kršćanska i muslimanska, ipak se razlikovala po svojim poreskim obavezama, što je rezultat vjerske pripadnosti i šerijatskih, društvenih i ličnih obaveza. Osnovna razlika je u tome što je kršćanska raja plaćala harač, a muslimanska raja to nije plaćala. Sve ostale lične i naturalne obaveze važile su i za muslimane i za nemuslimane. Ali i tu treba istaknuti da su neke lične obaveze, kao što je ispendža za kršćane ili porez na čift za muslimane, koje su u suštini istovjetne, bile niže za muslimane nego za nemuslimane, posebno kad su u pitanju neoženjeni.²² Međutim, ni jedni ni drugi nisu bili oslobođeni ovog ličnog poreza. Što se tiče naturalnih obaveza, one su bile jedinstvene i za muslimane i za nemuslimane. Izuzetak čini gradsko stanovništvo, muslimansko, koje nije obradnjivalo zemlju, nego se bavilo nekom zanatskom

²⁰ Prof. Dr. Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve bu Düzenin bozulması*. Bogaziçi Yayınları, İstanbul, 1985. 45–70. str. (Ovo djelo predstavlja najsazetiju i najkvalitetniju studiju o osmanskome dirlik sistemu).

²¹ *Tanzimat*. Knj. I. İstanbul, 1940.

Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*. Knj. V, TTK, Ankara, 1946.

²² Abdurahman Vefik, *Tekalif Kavaidi*. Knj. I, İstanbul, 1329.

Kanuni i Kanunname. Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta Turcica I/I, Sarajevo, 1957

djelatnošću, ili ono stanovništvo muslimansko ili kršćansko koje je imalo posebna zaduženja, pa je bilo djelomično ili potpuno oslobođeno ličnih ili naturalnih obaveza.²³ Jedinствена i zajednička obaveza za svu raju, kršćansku i muslimansku, bila je šerijatska desetina od poljoprivrednih usjeva kao karakterističan vid poreza, te paušalni porezi i globe. Isto tako, vanredne i zakonske obaveze koje je država povremeno uvođila plaćala je sva raja, osim ako iz nekih posebnih razloga nije bio neko oslobođen. To isto vrijedi i za period kad je uveden sistem vanrednog oporezivanja radnog stanovništva, a to je od početka 18. stoljeća do Tanzimata 1839. godine.²⁴ Taj sistem će se izmijeniti nakon Tanzimata 1839. godine, kada će se uvesti jedinstven novčani porez umjesto svih novčanih poreza tzv. vergija, a šerijatska desetina će ostati i dalje kao obaveza za sve uživaocе mirijske zemlje. Stanovnici koji su bili vlašćkog porijekla i u 19. stoljeću, sve do 1849. godine, svoje poreske obaveze plaćaćе odsjekom, iako će tada imati rajinski status. Nakon Tanzimata, odnosno ukidanja timarsko-spahijskog sistema 1839. godine, desetina će prijeći u državnu režiju, ali Bosna je i tu izuzetak, jer se timarski sistem u Bosni zadržao sve do 1851/2. godine, pa je i desetina ubirana kao i prije Tanzimata tj. od strane uživalaca vojničkih lena.

Postepenim zapostavljanjem timarsko-spahijskog sistema, uz narastajući čiflučki sistem, dolazi do radikalne promjene strukture društava, a posebno agrarnih odnosa. Upravo ta promjena strukture društva odigrala je značajnu ulogu u Pokretu za autonomiju Bosne.

Odžakluk sistem u Bosni

Da bi se dobila vjerna slika strukture društva u Bosni, sve do vremena o kojem mi govorimo, mora se polaziti od odžakluk sistema u Bosni. Već je rečeno da je odžakluk uspostavljen dosta rano i zadržao se do kraja timarskog sistema. Posljedica odžakluka je usitnjavanje feudalnog lena, a time povećanje broja pripadnika vojničke klase. U odžakluku se vojničko leno nakon svake ostavinske rasprave u pravilu dijelilo, među svim nasljednicima po muškoj lozi, na više dijelova, iako je formalno vodjeno kao jedna jedinica. Broj timara se na taj način umnožio, mnogo više nego je stvarna vrijednost prihoda potrebna za vojnička lena.

²³ Isto.

²⁴ Avdo Sućeska, *Promjene u sistemu vanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*. POF, X-XI, Sarajevo, 1961.

U vezi s tim dolazilo je do promjena koje su proizilazile iz osnova uživanja zemljišnih prihoda. To bi, uz opće propadanje timarskog sistema u Carstvu, trebalo da uzrokuje brže propadanje toga sistema i u Bosni. Međutim, globalno, do toga nije došlo, ali ne iz razloga koji su neposredno u vezi sa timarskim sistemom u cjelini, nego zbog karaktera odžakluka. Naime, odžakluk je kao timarski posjed bio obezbijeđen u porodici, bez obzira da li je kod nominalnih nosilaca vojničkog lena postojala sposobnost za rat. Nosioci odžakluka su se osjećali sigurno na vojničkom posjedu, kako u pogledu uživanja prihoda tako i u pogledu odnosa prema centralnoj i pokrajinskoj vlasti. To je dovelo do toga da su bosanske spahije držali timar kao svoje vlasništvo. Zbog toga se timar čuva u porodici, a time i kao sistem u cjelini. To u isto vrijeme sprječava razvoj derebejluka i feudalizaciju dirlik sistema, što opet dovodi do toga da se bosanske spahije odupiru ukidanju timarskog sistema, pa se taj sistem najduže zadržava u Bosni.

Još jedna stvar je interesantna u vezi s timarom u Bosni. U Bosni je timar dosta usitnjen i spada pretežno u onu kategoriju timara koje dodjeljuju pokrajinski namjesnici. Tako je kontrola iz centra države bila slaba, gotovo nikakva. I pored pokušaja centralne vlasti da stavi pod svoju kontrolu i te timare, u Bosni to ne uspijeva. Čak su česti zahtjevi iz Bosne da se bosanska defterhana ostavi Bošnjacima.²⁵ To je pokušaj da se mirija prevede u potpuno vlasništvo. Ali ni to ne polazi za rukom Bošnjacima, jer država nije, ni pod kakvim uslovima, željela da dovede u pitanje mirijski karakter i vlasništvo mirije nad zemljom. Mirijsko vlasništvo, pored odžakluka, uz ukupne svojinske odnose, drugi je činilac koji sprječava pojavu enormno bogatog sloja društva i potpune feudalizacije osmanskog timarskog (dirlik) sistema. Prema tome, spahije su u Bosni ostale osnovna vojnička struktura i faktor koji je imao značaj, ali ne i isključiv uticaj, na odvijanje cjelokupnog sistema u vremenu pred početak i trajanje Pokreta za autonomiju.

Čiflučki sistem

Osim toga što spahije ostaju kao čuvari timarskog sistema, za strukturu društva bitno je da se u okviru sistema bio počeo razvijati čiflučki sistem kao substrukturni sistem, koji po svojim

²⁵ Više dokumenata u Ahkam Defteri. 1-9 za Bosnu u Državnom arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu.

manifestacijama predstavlja negaciju timarskog sistema. U tom sistemu su se takodjer izdiferencirale dvije osnovne društvene strukture – čifluk sahibije i čifčije, često nazivani kmetovi.²⁶

Čifluk sahibije (posjednici) po svom društvenom položaju nisu spadali u vojnički sloj, jer zakonski nisu bili priznati kao takvi, a ni po svojim manifestacijama taj sistem nije nosio u sebi ništa vojničko. Oni su u ovo vrijeme, samo po svom ekonomskom položaju, dijelili vlast i moć sa begovima kao ravnopravan vladajući sloj, sa mnogo više sigurnosti od begova (spahija) jer su bili ekonomski nezavisniji. Inače su, pravno gledajući, spadali u potčinjeni sloj stanovništva, jer su oni formalno na sebe preuzimali obaveze obradivača prema državi, odnosno vojnicama. Na taj način stvarni obradivači više nisu bili u direktnom odnosu prema uživaocima lena. To je bilo moguće na način što ti obradivači nisu imali tapije koja bi im garantirala uživanje mirije. Tapija se na razne načine mogla izgubiti, od zalaganja za dugove do prisilnog oduzimanja od strane posjednika, čime je uzurpirana jedna izuzetno progresivna tekovina osmanskog sistema. Međutim, te čifčije su gotovo u cjelini novonaseljeno stanovništvo, a ne stara raja. Malo kasnije mi ćemo opširno govoriti o tome. Ukidanjem timara posjednici čifluka, u stvari, ostaju jedina povlaštena struktura, odnosno uživaoci viška rada proizvođača, bez obzira na to kada će biti i zakonski priznati. U vezi s ovim treba reći da je preuzimanjem tapije velik broj prije svega krupnih vojnih predstavnika u isto vrijeme pripadao i posjednicima i »potčinjenom« sloju, mada su posjednici bili u daleko većem broju iz drugih kategorija stanovništva – janjičara, tvrdjavskih posada, zanatlija i trgovaca i krupne uleme.

Neposredno pred Pokret u Bosni pod vodjstvom Gradašćevića, povlašteni sloj stanovništva više je to bio po osnovnu čifluka nego po vojničkim lenima. Svoje bogatstvo su ostvarivali u okviru čiflučkog sistema, a i ugled, zajedno s drugim, posebno gradjanskim slojem. Tako, u doba Pokreta iz 1831. godine, na istim pozicijama se nalazi više društvenih slojeva i svi se bore za ista prava. Prema tome, ne može se govoriti o tome da su Bošnjaci taj Pokret povelili da bi zaštitili svoje »feudalne« privilegije.²⁷ Pogotovo kad se zna da Porta nije ni jednom svojom akcijom

²⁶ Avdo Sućeska, *Popis čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. godine*. POF, XIV–XV, za 1964/5, Sarajevo, 1968.

Vasilij Popović, *Agrarno pitanje i turski neredi u Bosni u vrijeme reformnog režima Abdul Medžida (1839–1861)*. SANU, Knj. CX, Beograd, 1949.

²⁷ Isto. BDA, Tapu Defteri, N° 861.

udarala na ekonomske privilegije proistekle recimo iz čiflučkih odnosa, koji su predstavljali, kako je rečeno, novodolazeći oblik društveno-ekonomskih odnosa u Bosni. Da je taj sistem bio jedino vladajući u okviru društveno-ekonomskih odnosa i da posjednici čifluka nisu spadali u kategoriju slobodnog stanovništva, odnosno raju po osnovu tapija na mirijsku zemlju, onda bi to bila prava feudalna klasa i onda bi se i o Pokretu moglo govoriti kao o pokretu feudalaca da zaštite svoje privilegije.

Agrarni odnosi su se, takodjer, u vrijeme Pokreta odvijali u okviru agrarnih odnosa, pravno utvrđenih u osmanskome sistemu, naravno za Bosnu modificiranih pod uticajem odžakluka, uz dodatak, kako je već rečeno, da se u okviru klasičnih agrarnih odnosa bio počeo razvijati i drugi vid agrarnih odnosa – čiflučki odnosi.²⁸

Agrarni odnosi

Agrarni odnosi u Bosni, kao ustalom i u cijeloj Rumeliji, zasnivali su se na vlasti mirije nad zemljom. Zemlja se ovdje zvala *erazi miri* ili *erazi memleket*, što znači da je vlast nad zemljom imala država. Država je, ili u ime nje sultan, takvu zemlju ustupala obradivačima uz uslov da plate tapiju. Tapija je obradivaču osiguravala nesmetanu obradu, i stalnost na miriji sve dotle dok ispunjava obavezu plaćanja tapije i ispunjavanja poreskih obaveza prema državi, odnosno spahiji kojem je država ustupila zemljišne prirodne i druge poreze na uživanje, uz uslov da ispunjava vojne obaveze. Osim toga, tapija je obradivaču obezbjeđivala nasljeđivanje zemljišnog posjeda koji je držao u okviru svoje porodice, opet uz uslov plaćanja tapijske pristojbe. Odnos obradivača prema zemlji zvanično se označava kao *hakk-i tesarruf* (pravo korištenja ili, ispravnije, pravo posjeda).²⁹

U balkanskim zemljama, pa i u Bosni, zemljišni posjed koji je uz tapiju davan na korištenje obradivačima zemlje (raji) zvao se baština, ako su ga obradivali kršćani, a čift (čifluk) ako su ga obradivali muslimani. Po svom statusu, oba ta posjeda bila su istovjetna, ali su se razlikovali po plaćanju ličnog poreza obradivača. Lični porez na baštinu iznosio je 25 akči, a na čift 22 akče. Osim toga, muslimani koji su imali posjed manji od jednog čifta ili su živjeli u zajedničkom kućanstvu, kao oženjeni i neo-

²⁸ Prof. Dr. Halil Cin, op. cit. 45–70.str. Yusuf Akçura, op. cit. 10–25, str. Avdo Sućeska, loc.cit.

²⁹ BDA, Tapu Defter, N° 861; Halil Cin, op. cit.; Kanuni i Kanunname. Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta Turcica. I/II

ženjeni, plaćali su porez, tzv. porez na benak i porez na muđžered koji su iznosili 12 odnosno 9 ili 6 akči.³⁰

Pravnici obično označavaju ispendžu kao porez za sposobnost za rad, a porez na čift vezano za zemljišni posjed. Međutim, kako su i muslimani koji nisu uživali nikakav posjed, samostalno, ipak na ime sposobnosti za rad plaćali makar i umanjen porez na čift, to znači da su ispendža i porez na čift istovjetni, baš kao i njihovi posjedi.³¹ Ovaj zemljišni posjed nije se davao u privatno vlasništvo obradivača, *mulk*, nego je stalno ostajao u vlasništvu države, *rekaba*. Direktni nasljednik u porodici po pravilu nije plaćao tapijsku pristojbu, dok su svi drugi nasljednici plaćali tu taksu.³² Prenosna taksa iznosila je obično prosjek trogodišnjeg prihoda.

Treba reći da su baština i čift bili mobilni u svakom pogledu. Jedino treba istaknuti da je spahija imao pravo da se miješa u slučaju prelaska tapije iz jedne ruke u drugu. Ali ni on nije imao razloga da to sprječava ako obrada posjeda nije dolazila u pitanje. Prema tome, obradivač zemlje mogao je svoju zemlju ustupiti na određeno vrijeme, mogao prodati tapiju u stalno vlasništvo, naravno samo tapiju, a mogao je i pokloniti. Jedino nije mogao taj posjed zavještati u dobrotvorne ili druge svrhe. Razumljivo je da se taj posjed nije mogao izdvajati iz vojničkog lena. Prema tome, to je slobodan posjed i obrađivač je slobodan seljak.

Postojala je objektivna mogućnost da neko od raje ne obrađuje sam svoju zemlju, nego da je dade drugome da je obrađuje, a da on drži tapiju, ali pod uslovom da se potpuno ispunjavaju obaveze prema državi ili spahiji koji je uživao prihode s tog posjeda. Upravo je tu stvaran prostor da se između države i stvarnog obradivača ili nominalnog nosioca tapije ubaci treće lice i da vremenom stvarni obradivač bude isključen i iz prava uživanja. Mi ne govorimo o izvlaštavanju, jer to nije adekvatan izraz s obzirom na to da je pravo vlasništva na zemlju imala država. To se dešavalo i u procesu čiflučenja. U tom slučaju, obradivač je pao u dvostruku zavisnost, od onoga ko je obezbijedio tapiju i od države, jer su čifluk-sahibije svoje rajinske

³⁰ Isto.

³¹ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü-Ankara, Tapu Defter, N° 7 i 8.

³² *Kanuni i Kanunname*. Monumenta Turcica, Orijentalni institut u Sarajevu; Avdo Sućeska, *Evolucija u nasljedjivanju odžakluk timara u Bosni*. GDI BiH, 1970-71.

Nedim Filipović, *Odžakluk timari u Bosni*. POF, V, 1955.

Veliki broj fetvi o tom pitanju sačuvan je u raznim djelima na turskom jeziku. Halil Cin, op. cit. 45-70. str.

obaveze po osnovu tapije nastojale da prebace na raju.³³ Takav odnos poznat je kao čifčijski odnos ili često nazivan kmetski odnos, što nije ispravno, jer kmet je bio vezan za zemlju, a čifčija nije. To je bilo nepovoljno za obradivače, s jedne strane, a s druge strane stvarao se novi društveni sloj koji će izrasti u novu osebnju društvenu strukturu, bez obzira na to kako će taj sloj biti tretiran od strane zakonodavca u periodu dokle je vladao timarsko-spahijski sistem.³⁴

Prema tome, i u vrijeme Pokreta pod vodjstvom Gradašćevića postojao je društveni i agrarni sistem pravno zaveden još u vrijeme osvajanja od strane Osmanlija, a modificiran u Bosni krajem 16. stoljeća uvođenjem odžakluka, što će imati sudbinske posljedice za razvoj društveno-ekonomskih odnosa u Bosni i čiflučkih odnosa koji su nezakonito remetili sistem tapija.³⁵

Dakle, unutar tog sistema razvijao se i u to vrijeme bio se gotovo potpuno razvio čiflučki sistem. Na ovom mjestu ćemo ukratko izložiti njegovo nastajanje i posljedice. To ima čvrstu vezu sa nastankom Pokreta za autonomiju, pogotovo sa stajališta tzv. reforama i privilegija koje su imali nosioci čiflučkog sistema.

Osnovni agrarni sistem zasnovan na vlasti mirije na zemlji i na tapijskom pravu obradivača zemlje sam po sebi je pružao mogućnost da se kao njegova suprotnost pojavi novi agrarni sistem, pogotovu u ovo vrijeme kada je moć države bila oslabila i kada nije u punoj mjeri mogla da štiti osnovne institucije cjelokupnog ustrojstva, pa ni agrarnih odnosa. Kolikogod država nije dozvoljavala da se uzurpira njeno pravo vlasništva na zemlji, tapijsko pravo nije bilo tako zaštićeno, upravo zbog karaktera tapije. Naime, tapija kao dokument kojim se dokazivalo pravo uživanja zemlje bila je prenosiva s jednog lica na drugo i to ne samo u slučaju nasljedjivanja, nego i u smislu njene prodaje ili uzurpacije na razne načine.

U našoj historiografiji pitanje agrarnih odnosa za period od osamnaestog stoljeća pa dalje isključivo se posmatra kroz čiflučki sistem, kao da je on bio dominirajući, gotovo jedini agrarni odnos u Bosni pa i u drugim zemljama Balkana. No, nas zanima samo Bosna, i ono stvarno što se odnosi na zemljišni sistem.

³³ Avdo Sućeska, *Popis čifluka u rogatičkom kadiluku*. POF, XIV–XV, 1968; U sidžilima je sačuvan znatan broj pritužbi na spahije zbog toga, a oni su se pravdali da oni nemaju stare raje.

³⁴ *Saferska naredba* ili *Zakon o čiflucima iz 1859. godine*, koji je akceptirao realno stanje, taj odnos naziva zakupnički odnos.

³⁵ BDA, Hatt-i Hümayun Tasnifi, N° 22091–22095 sa priložima.

Čiflučki sistem u Bosni

Odmah da kažemo, čiflučki odnosi niti su bili jedini zemljišni odnosi, niti su bili dominirajući u Bosni. Njima je u potpunosti zamagljen cjelokupni agrarni sistem, a osobito svojinski odnosi u Bosni. Oni su zakomplicirani do te mjere da se stiče dojam da je u zemljišnom sistemu vladao potpuni haos.³⁶ Medjutim, stvar nije takva. I čiflučki donosi, a i drugi koji su vladali na zemlji, imali su svoju potpunu zakonomjernost i svoju povijesnu utemeljenost i kontinuitet. Kad se sagleda suština i cjelokupno ispoljavanje agrarnih odnosa vidjeće se da je u svemu tome vladala dosta jasna logika i red. Naravno, i tu je bilo devijacija koje su mogle remetiti vladajući sistem zemljišnih odnosa, ali su postojale mjere koje su to sprječavale i onemogućavale. Prije svega, činjenica je da su se ti odnosi ticali cjelokupnog stanovništva u Bosni, odnosno svih društvenih slojeva, jer je, uostalom, cjelokupna privreda imala uglavnom agrarni karakter. Prema tome, kada se govori o agrarnim odnosima onda se mora imati u vidu cjelokupno stanovništvo iz svih klasa i slojeva tj. vojnički sloj, ulema, zanatlije i trgovci i seosko stanovništvo. Ako se to ticalo svih tih kategorija onda je jasno da su svi oni nastojali da utiču na te odnose i da, svaki ponaosob, traži načina da se u tom odnosu zaštiti.

U ranijem izlaganju vidjeli smo kakav je odnos vladao u klasičnom osmanskome sistemu, koje su kategorije i koji su slojevi u njemu postojali i kakav je odnos bio među njima.

Šta se to dešava u Carstvu, pa i u Bosni, u vremenu koje nas u ovom radu interesira? Klasični sistem propada zahvaljujući vlastitoj unutrašnjoj izživljenosti. Vojne strukture kao nosioci sistema okreću se građanskoj ideji i misli, osobito u pogledu svojih obaveza i dužnosti iz vojničkog statusa. Ali konsekvantno pridržavaju svoja prava u pogledu vlasti i ekonomskih privilegija. Naravno, to samo sebi protivurječi. Ta protivurječnost ipak je dovela do novih oblika organizacije vladajućeg sloja, vladajuće klase. Baš s obzirom na te nove ideje, ta vladajuća klasa nije mogla ostati zatvorena u sebe. Ona je postala propusna i za druge

³⁶ Sva literatura o tome pitanju i svi autori raspravljaju o slobodnom seljaštvu i neslobodnom – potčinjenom, ne razlikujući kmetove-čifčije i raju. Naravno, Vasilij Popović je najdalje otišao u tome u naprijed navedenom djelu. A sve što je vrijeme odmicalo, slobodnim su se smatrali samo muslimani. Vid. Kanun-i Erazi iz 1858. godine u djelu prof. dr. Halila Cina, naprijed citiranom, 71. str. i dalje.

slojeve koji su svojom materijalnom moći mogli parirati nosiocima te vladajuće klase. Naročito su to mogli gradski slojevi. Kakav je odnos klasičnog sistema prema društvenom i pravnom statusu obradivača? Kakve su razlike između čiflučkog sistema i klasičnih agrarnih odnosa i da li uopće postoji razlika među njima? Da li klasični sistem sam u sebi sadrži pretpostavke za nastanak čiflučkih odnosa, i ako sadrži, u kojem segmentu sadrži? Koje socijalne kategorije su predisponirane za stvaranje ili za uvođenje čiflučkog sistema? Kakav je odnos novonastajućih agrarnih odnosa prema važećem osmanskome zakonodavstvu? Šta je to u Bosni bilo što nije omogućavalo čiflučkom sistemu da postane vladajući ili jedini agrarni i svojinski odnos? Je li u pitanju pretežan broj stanovnika islamske vjere? Je li odžakluk sistem? Uopće, šta je to bilo u klasičnom osmanskome sistemu što nije dovodilo do poremećaja ili ne bar do velikih poremećaja u ekonomskim odnosima i društvenom statusu stanovništva? Ima bezbroj pitanja koja bi se mogla postaviti i trebalo bi na njih odgovoriti, pa da bi se u potpunosti razjasnili svi elementi agrarnih odnosa kao osnovnog vida društvene stvarnosti u Bosni. Naravno, mi u ovom radu nećemo odgovarati na sva pitanja. Mi ćemo dati sintezu o tim odnosima iz koje će se, mislimo, moći shvatiti taj fenomen društveno-ekonomskih odnosa u Bosni. Mi ćemo iznijeti i svoje mišljenje o razlozima zbog kojih se obično kaže da je to pitanje kod nas još uvijek gotovo neobrađeno. Mislimo, da to nije sasvim tačna tvrdnja. U jednom drugom radu mi ćemo temeljito obraditi agrarne odnose, sa stajališta teorije i ispoljavanja tih odnosa u klasično vrijeme i u vrijeme prodiranja čiflučkih odnosa, tj. u vrijeme simbioze klasičnih zemljišnih odnosa i novonastajućih čiflučkih odnosa, u stvari slobodnog posjeda. Smatramo, da u svemu tome nema nikakvih krupnih nejasnoća i neobjašnjivih stvari i da to pitanje u cjelini uopće nije složeno. Šta je to onda učinilo da se smatra da su zemljišni odnosi predstavljali najveći problem u društveno-političkim odnosima u Bosni? Tu mora da postoji neki objektivni razlog? Da, postoji razlog, a da li je on objektivni ili je u suštini subjektivne prirode, mi ćemo na to odgovoriti.

Slobodni seljak i zavisni seljak

U pitanju je u suštini pogrešna determinacija pojma slobodni seljak i zavisni seljak, odnosno potčinjeni seljak. Da li te dvije kategorije seljaka, odnosno poljoprivrednih obradivača uopće postoje u osmanskome klasičnom sistemu, pa i u novonastajućem

substrukturnom čiflučkom sistemu? Pravno i ideološki gledano, ne postoje. Svi ljudi su jednaki pred sudom, tj. pravno. Sve kategorije, odnosno svi slojevi društva su jednako važni za državu, pa je i njihov tretman u sistemu jednak, ali svaki sloj u svom djelovanju i privredjivanju, tj. vojničkom, intelektualnom, zanatsko-trgovačkom i poljoprivrednom, odnosno seljačko-zemljoradničkom. Da ne bi ta slika izgledala idelanom, treba reći da za sve izloženo postoji društveni okvir, pravna i zakonska osnova. Ako sistem nije bio takav, onda treba tražiti tačke gdje se dešavaju devijacije u društvenom i pravnom sistemu i šta utječe na te devijacije. Treba razjasniti svojinske odnose u klasičnom i novonastajućem sistemu zemljišnih odnosa.

No, sve to traži duge i opširne, a naročito duboke rasprave, što zadire u cjelokupnu povijest Osmanskog Carstva. Nas ovdje zanima povijest Bosne i to u jednom periodu kada dolazi do smjene, istina postepene ali neumitne, klasičnog osmanskog sistema i novonastajućeg sistema civilnog karaktera.

Klasični sistem je sistem timarsko-spahijskih odnosa, tj. vojnički sistem, a novonastajući je civilni sistem, tj. sistem u kojem nestaje timar.

Najkarakterističnije u novonastajućem sistemu je pojava čiflučkih odnosa, koji prema dosadašnjoj našoj istoriografiji, predstavljaju opće prihvaćeni sistem u državi i društvu.³⁷

Što se nas tiče, mi ne prihvatamo takvu kategorizaciju, jer ona nije tačna ni istorijski niti realno, mada se bez sumnje može identificirati postojanje toga sistema.

Zato ćemo mi početi sa obrazloženjem »slobodni seljaci« i »neslobodni seljaci«. U osmanskome zakonodavstvu takva definicija ne postoji. Ni u praksi osmanskog sistema takve kategorije ne postoje. U osmanskome zakonodavstvu postoje podanici zaduženi poreskim obavezama i podanici oslobođeni poreskih obaveza. To su dvije sasvim različite kategorije. Jedino ako prihvatimo isključivo klasnu podjelu kao objašnjenje za nastanak i razvoj društva, tj. kao osnovu za pokretanje istorijskih tokova, onda možemo reći da se osmanski sistem može posmatrati sa stajališta povlaštenosti i potčinjenosti, odnosno možemo podijeliti društvo na privilegirane i ugnjetene. Ali ni tada ne možemo govoriti o slobodnim i neslobodnim podanicima Carstva ili slobodnim i zavisnim seljacima. Pošto ovo pitanje u suštini tretira gotovo isključivo seljake, obradivače zemlje, da vidimo

³⁷ Isto.

kako njih tretira osmansko zakonodavstvo. Sve stanovništvo koje se bavi tom proizvodnjom tretira se kao raja.

Raja je sve slobodno stanovništvo koje se bavi zemljoradnjom i stočarstvom. Ono je dužno da obrađuje zemlju i gaji stoku i da iz te proizvodnje daje državi tačno utvrđene redovne poreze. Porezi su prirodne prirode ili novčani porezi. Zapravo, dio tih poreza redovno se daje u naturi, a dio u novcu. Ali to stanovništvo ne samo da je dužno da obrađuje zemlju ili da proizvodi na drugi način, to stanovništvo ima i pravo da to čini.³⁸ Jedinstvo prava i dužnosti daje slobodnog seljaka, odnosno iz njegova prava u suštini proizilaze i njegove dužnosti. To dvoje daje slobodnog seljaka, korisnog podanika države. Iz toga proizilazi da raja predstavlja podanike sistema koji uživaju punu slobodu života, časti i imetka, kao prirodnih prava koja Osmansko Carstvo kao islamska država baštini iz povijesti i na kojima zasniva svoje postojanje. To nije nikakva deklarativna parola. Ona svoje oživotvorenje nalazi u zakonima propisanim od strane vladara te države, koji reguliraju društveni status toga stanovništva i njegovo djelovanje u okviru svoje fizičke djelatnosti. Tim zakonima je propisano da svaki rajetin, ne vodi se računa o vjerskoj pripadnosti, uživa tapiju za one zemlje koje obrađuje ili na kojima napasa stoku. Tapija je dokument koji izdaje sudski organ, kojim zemljoradnik u svakoj prilici može dokazati da on tu zemlju posjeduje, radi i uživa. Taj dokument mu obezbjeđuje potpunu sigurnost na posjedu, pravo obrade, pravo raspolaganja u nivou zakonom propisanog prava raspolaganja zemljom, čiji je neoporecivi vlasnik vladar države, koji u svoj suverenitet vladara uključuje i vlasništvo nad svakim dijelom zemlje koji se obrađuje i ne obrađuje, kao što u svoj suverenitet uključuje sve podanike, bez razlike na socijalni status, položaj u društvu, službu ili djelatnost kojom se bavi. Tim suverenitetom vladara u stvari su definirana sva ograničenja slobode, ali za sve podanike, a ne samo za obrađivače zemlje. Prema tome, sloboda ili nesloboda pojedinog podanika, odnosno svih podanika, mogu se razmatrati samo u odnosu na vladara.³⁹ O toj autokratiji osmanskih vladara mi nećemo ovdje raspravljati, jer nema nikakve svrhe.

Dakle, svi zemljoradnici su slobodni seljaci, a oni su to na osnovu posjedovanja tapije. Oni se, pored naziva raja, a to znači

³⁸ *Kanuni i Kanunname*. Monumenta Turcica, Orijentalni institut u Sarajevu, Knj. I/I, Sarajevo, 1957.

³⁹ Halil Cin, op. cit. 11–70. str.

stado vladara, često nazivaju *sahib-i erz* – uživatelj zemlje, posjednik zemlje ali nikada vlasnik zemlje – *malik-i erz*, jer to je vladar. Oni se nazivaju i *sahibi-tapu* – uživatelj tapije, nosilac tapije. Često se nazivaju *mutesarraf-i erz* – posjednici zemlje, uživaoci zemlje, korisnici zemlje. Njihovo pravo se označava kao *hakk-i tapu* ili *hakk-i tesarruf*, pravo tapije i pravo korištenja, uživanja i raspolaganja sve do razine gdje počinju suverena prava vladara.⁴⁰ Naprijed navedenim terminima se definiraju i svojinski odnosi obradivača zemlje, zemljoradnika, na njihovim posjedima. Bez ikakve sumnje, oni ulaze izravno u svojinske odnose. To, međutim, nije podijeljena svojina, svojina se ne dijeli između obradivača i vladara države. To je stupnjevana svojina. Zemljoradnik zemlju drži, obradjuje je i njome raspolaže u smislu nasljedjivanja u porodici, prema zakonom utvrdjenim pravilima nasljedjivanja, i u smislu otudjivanja iz svoga posjeda. Steklo bi se uvjerenje da je onda on neprikosnoveni vlasnik na zemlji. Naravno, nije tako. Zemlju zaista nasljeduju pravni nasljednici, i to izravni nasljednici bez plaćanja tapijske pristojbe, odnosno bez kupovine tapije nanovo. To znači, nasljednici nasljeđuju tapije i sva prava koja iz prava posjedovanja tapije proizilaze. Otudjiti svak može samo tapiju, ali uz pristanak timarnika i presudu nadležnog suda dotičnog mjesta pa i svakog suda u Carstvu, jer su svi sudovi ravnopravni i svi su mjerodavni da donose odluke koje se ne kose sa propisima šerijata i državnog zakona. Nasljednici preuzimaju i sva prava sistema obrade i proizvodnje, odnosno utvrdjenog plodoreda na dotičnoj zemlji i u dotičnom kraju. Izmjene su moguće u tom pogledu ako klimatske prilike to iziskuju ili neki drugi razlog dovede do toga da se ranije utvrdjeni plodored ne može održati, ili ako je u pitanju povećanje proizvodnje, što se utvrđuje sa državnim službenicima odredjenim za dotičnu zemlju – spahijama, i to ako to neće umanjiti državne prihode koji otpadaju na to imanje. Prema tome, ovdje je jasan svojinski odnos zemljoradnika na svojim posjedima u odnosu na vladara.

Prava vladara su također propisana zakonima države koje je izdao sami vladar. Njegova prava nastupaju kada nekome treba oduzeti posjed zbog toga što ga je obradivač zaparložio, i to najmanje tri godine uzastop, kada zemljoradnik ne plati poreze koji su mu tapijom propisani, i kada zemljoradnik pokuša da svoj posjed prenese iz jednog vojničkog posjeda u drugi, ili kada

⁴⁰ Isto. Vid. BDA, Tapu Defter, N° 861.

zemljoradnik pokušava da svoj posjed zavješta u dobrotvorne svrhe (uvakufi), a da za to nije dobio odobrenje od vladara, tj. nije dobio temlik-namu za svoje posjede, odnosno dokument da mu je vladar ustupio mulk kojim je on raspolagao i dotični posjed dao u vlasništvo obradivaču zemlje.⁴¹ Izvan navedenog, ne postoje razlozi za intervenciju vladara, odnosno države. Na osnovu izloženog, jasno je da su svi odnosi na zemlji, od svojinskih do načina oporezivanja i manipuliranja posjedom, načinom obrade i odnosa prema spahijama, precizno određeni zakonom. Takvi odnosi i njihovo reguliranje činili su klasični osmanski sistem stabilnim i obradivače zemlje sigurnim i zadovoljnim. Svaki poremećaj u tom pogledu izazivao bi reakcije obradivača i njihovo traženje zaštite od strane suda ili nadležnog organa uprave u svom području, pa i samog sultana, na što je imao pravo svaki podanik države, bez razlike na vjersku pripadnost. Jer, gornji propisi podjednako se odnose na muslimane i kršćane podanike Osmanskog Carstva.⁴²

Ranije smo ovlaš spomenuli spahije. Spahije su vojnici, obično konjanici, koji su redovna vojska i koje plaća država. Njihove plaće se podmiruju iz kvote državnih poreza koji se dobivaju od zemlje ili sa zemlje. Te poreze država njima ustupa u iznosu koji im pripada prema beratu, carskom ukazu ili rješenju o namještenju, službi.⁴³ U beratu se navode svi podaci o spahiji, zatim njegovoj službi, njegovu rangu u službi i visini plaće koju godišnje uživa. Zatim se poimenice navode imanja ili lokaliteti sa kojih uživa tu svoju plaću. Spahija je prema beratu dužan da izvršava svoje obaveze vojnika na svaki poziv sultana ili nadređenog komandanta u svom području. Ali spahija je dužan i da ubire od zemljoradnika prihode koji su mu određeni za plaću, u tačno određeno vrijeme i na način kako je to rješenjem propisano. Zapostavljanjem, neopravdano, svoje dužnosti, spahija je gubio svoj položaj i svoja prava pa je od vojnika pretvaran u običnog rajetina, tj. podanika koji bi nakon toga bio dužan da sam obrađuje zemlju i daje poreze. Spahije se često, ako ne i u pravilu, nazivaju pravnim terminima *sahib-i timar* i *sahib-i erz*, pored općeg naziva *sipahi-vojniki*, obični, ili zaim, uživalac krupnijeg timara. Ovi zaimi uz svoje ime dobivaju priimenak ili titulu

⁴¹ Grupa autora, *Vakufname u 15. i 16. stoljeću*. Monumenta Turcica Orijentalni institut, Knj. I, Sarajevo

⁴² BDA, Ahkam Defteri, N° 1-9, za Bosnu.

⁴³ BDA, Tapu Defteri, za sve zemlje pa i za Bosnu, te Kanuni i Kanunname, to potvrđuju. Svaki pojedinačni berat izdat nekom timarniku takodjer.

beg. Ali to nije nikada službeni naziv za uživaoca krupnih timara. To je u suštini počasna titula za vojnike većeg ranga, koji su često komandni kadar, a imaju i specifičniji položaj, viši položaj, od običnih spahija u odnosu na pokrajinske organe vlasti ili pokrajinske komandante.⁴⁴

Kako se vidi, i za spahije se upotrebljava termin *sahib*, a da drugi izraz u sintagmi dolazi *erz-zemlja* i *timar*, vojničko leno, vojnički posjed. Ako *sahib* znači uživatelj, vlasnik, posjednik, korisnik, pa i gospodar, kakva je onda razlika između obradivaca zemlje i spahije, ako su obojica prema navedenom terminu jednaki? Odmah treba reći, spahija u smislu svojinskih odnosa na zemlji nema nikakva prava, o čemu smo naprijed jasno iznijeli zaključak. Ako *timar* znači vojnički posjed, iznos sredstava koja su potrebna za ukupno izdržavanje vojnika u vrijeme mira i u vrijeme vojnog pohoda u kojem spahija učestvuje, onda znači da *sahib-i erz* jest sinonim za *sahib-i timar*, a to znači isključivo uživatelj prihoda koji se zovu *timar* ili još preciznije *dirlik* za svoju vojničku službu. Ali ovim spahijama data je određena obaveza u pogledu održavanja reda i mira u područjima gdje se nalaze, tj. određenih policijskih poslova, koje obavljaju po naredjenju *kadija* ili administrativnih upravnika na svom području – *sandžakbegova* i *beglerbegova*. Zavisno od ranga spahija, oni imaju određene finansijske obaveze prema pretpostavljenim, niže spahije veće obaveze, a viši, *begovi*, manje ili ih nemaju nikako. No, ni to nema nikakve veze sa svojinskim odnosima, niti utječe na slobodu, odnosno zavisnost obradivaca zemlje-seljaka. On je pravno slobodan, jer nije rob, a kao obradivac je slobodan, jer uživa tapiju koja mu osigurava nesmetan posjed svoga imanja. Nije vezan ni za zemlju niti spahiju, ali je dužan da ispunjava svoje obaveze obradivanja zemlje, jer nema druge djelatnosti, i da ispunjava poreske obaveze.

Kada su u pitanju poreske obaveze, onda može biti diferencije među seljacima, ali ni tada diferencija ne utječe na veću slobodu jednoga, a veću zavisnost drugoga. Taj odnos označava se terminima *muaf* i *musellem* – oslobođen i oprošten, ali samo od davanja određenih poreza ili dijela poreza, a ne u smislu društvenog statusa. Oslobođenost od nekog poreza ili dijela poreza daleko više je podložna reviziji i ukidanju nego je to bilo

⁴⁴ Ismail Haki Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. Merkez ve Bahriye Teşkilatı. TTK. Ankara, 1948, 40–45 str.

Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*. Knj. 2, Zagreb, 1979. 75–120 str.

koji vid promjene statusa neoslobodjenog dijela stanovništva. Zbog čega je neko mogao biti oprostjen ili oslobodjen davanja nekog poreza? To nije nikada učinjeno da bi neko dobio viši ili povlašteniji društveni položaj. To je činjeno samo onda kada je pojedinac, vrlo rijetko, ili skupina stanovništva, u pravilu, bila zadužena da obavlja neku specijalnu dužnost za državu, pa je zbog povećane odgovornosti taj dio stanovništva opraštan ili oslobadjan poreza u cjelini ili djelomično. To bi bili oni koji su dobivali zadatak da čuvaju neki opasan klanac i osiguravaju siguran prolaz za putnike i prolaznike, ili da se jedna grupa ljudi bavi zidarskim poslovima, pa bivaju zaduženi da na poziv dodju da opravljaju ili grade državne utvrde, mostove ili druge vojne objekte (tzv. meremet), tj. gradozidari; da jedna grupa čuva granicu od upada razbojnika – hajduka i uskoka, ili da obavljaju bilo koji drugi posao za koji je država iznimno zainteresirana.

Odredjene olakšice, za koje se redovno u našoj historiografiji kaže povlaštenost, uživali su Vlasi. Oni su služili prije svega za čišćenje terena pred vojskom, prilikom osvajanja ili nekog ratovanja da krče putove, pripremaju materijal za mostove, prave utvrdjenja, pa i učestvuju u bitkama sa oružjem. Osim toga, bili su dužni da daju za vojsku određena, ili bolje reći, propisana materijalna sredstva, kao što su šatori, ćebad, te stoku uživo za potrebe ishrane vojske. Osim toga, Vlasi su služili kao kolonizacioni element. Naime, ako bi neka mjesta ostala pusta, nakon vojničkog osvojenja, onda su pokretane skupine Vlaha i ta područja bi bila naseljavana. Pa i ako bi ovaj dio Vlaha brzo postao sjedilačko stanovništvo i obradjivao zemlju, koja bi po svim pravilima trebalo da bude rajnska, tj. podliježe desetini i haraču, zbog njihova statusa koji su donijeli sa sobom, način oporezivanja bi za njih ostajao isti. To je paušalno oporezivanje, tzv. odsjekom (ber vech-i maktu). Njihov porez se označava kao filurija (florin), zlatnik ili njegova vrijednost. Medjutim, u praksi je to bivalo i više, zavisno od boniteta zemljišta na kojem su naseljavani, odnosno njihovog materijalnog stanja.⁴⁵

Ali taj način oporezivanja, tvrdi se, bio je lakši nego je to način oporezivanja po sistemu desetine i harača, odnosno rajnskom odnosu. Naime, sigurno je kontrola prihoda na vlaškim područjima bila slaba ili nikakva. Osim toga, izmjene u načinu

⁴⁵ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, *Aşar Defteri*, N° 132 i dalje. BDA, Tapu Defteri, N° 861.

Hamid Hadžibegić, *Džizja ili glavarina u Osmanskom Carstvu*. Orijentalni institut, Posebna izdanja, Knj. IV, 1966. godine.

oporezivanja i visini poreza rijetko su se dešavale. U najboljem slučaju prilikom svakog drugog novog popisa, koji su, što je vrijeme odmicalo, bivali sve rjeđi, pa bi maktu ili odsjek ostajao čak i desetinama godinama nepromijenjen, bez obzira na devaluaciju koja je bila permanentna, posebno otkako je sistem počeo vidno da slabi. Za Vlahe je to bilo mnogo povoljnije i zbog toga što je porez odredjivan po domaćinstvu, bez obzira na broj muških odraslih članova porodice, dok je kod rajetina o tome spahija vodio računa i to je obavezno utvrđivano prilikom novog popisa. Osim toga, kod Vlaha je bila još jedna olakšica, a ta je da su oni imali svoju unutrašnju rodovsku ili plemensku organizaciju, kao neki vid samouprave, pa su se redovni organi vlasti rijetko miješali među njih. Naime, njihove starješine, knezovi, primićuri ili katunari, bili su dužni da vode gotovo sve policijske poslove unutar džemata Vlaha (knežine, roda ili plemena).

Vlasi su, u suštini, po svom društvenom statusu raja, ali raja sa povlaštenim položajem, odnosno umanjenim porezima.⁴⁶ Znalo se da je taj dio stanovništva smatran najnižom društvenom kategorijom, čak je njihovo ime postalo znak poruge među seljacima. Ako se nekome kaže da je Vlah, to ne znači da je kršćanin, nego je nevaljao kao Vlah. Kod Vlaha je zbog njihova porijekla, načina života i načina privredjivanja bila neuporedivo razvijenija agresivnost nego kod mirnih ratara. Kod nas su poznati prostori Vlaha u istočnoj i zapadnoj Hercegovini, zapadnoj Bosni, istočnoj Hrvatskoj i na velikom prostoru Bosanske Krajine i planinskih područja centralne Bosne, u suštini sva područja koja danas nastanjuju pravoslavni, naravno osim gradskih naselja, i područja zapadne Hercegovine koja nastanjuju katolici. Ali, zbog svega, za Vlahe se može reći da su, po kategorizaciji naše dosadašnje istoriografije, slobodni seljaci. Naravno, mi imamo i kategorizaciju koja je bez sumnje jedino tačna, da su svi oni koji su imali tapije u svojim rukama, bilo da su ratari ili Vlasi (stočari), slobodni seljaci. Slobodnim u društvenom smislu čini ih opći zakon, u ekonomskom smislu tapija kao dokument o nesmetanom posjedovanju imanja, na timarima i zeametima, na kojima su bili pretežno ratari, ili na hasovima kojima su Vlasi isključivo pripadali, sultanskim ili namjesničkim, ili su u vrijeme o kojima naša tema govori, bili u *malikanama* kao zakupi.

⁴⁶ *Popis sandžaka vilajeta Hercegovina 1477/78.* godine. Orijentalni institut, Monumenta Turcica, knj. III, Sarajevo, 1980. I svi drugi popisni defteri Bosne tako tretiraju Vlahe, sve do 1851. godine.

U kategoriju slobodnih spadali su i svi oni koji su radili u rudnicima ili kovnicama željeza ili u solanama, čak su ovi na kraju nabrojani imali znatno viši stupanj oproštenosti od poreza. Ko je onda bio neslobodan, potpuno zavisao? Ova definicija je i jezički nezgrapna. To su bili samo robovi, prije nego ih gospodar ne oslobodi ili osudjenici na dugotrajne kazne, koji se opet smatraju robovima. Negdje na kraju 16. stoljeća u cijelom Carstvu je bilo između pet i šest hiljada robova, pa rasporedjeni kod velikaša kao kućna posluga i ne ulaze u društvene kategorije i ne čine ni najmanji dio proizvodnog stanovništva, i za istoričare i nisu interesantni, pogotovu jer su oni, po svim intencijama sistema, morali biti oslobođeni i postati ravnopravni podanici Carstva, slobodni kao i svi drugi. Gradsko stanovništvo, sa stajališta društvenog statusa, bilo je takodjer rajinsko, a moglo je uživati poreske povlastice zbog svoje djelatnosti od posebnog interesa za državu. Razumije se, sve vojničke strukture, spahije, janjičari, neferi (tvrdjavske posade), vojnici i martolozi, do prevodjenja u normalne tvrdjavske posade ili svodenja na stepen raje, bili su opet slobodni.

Sve do sada navedene kategorije stanovništva predstavljaju *slobodne podanike* Osmanskog Carstva. Oni su slobodni jer su po propisima *šerijata* i propisima *kanuna* jednaki pred zakonom. Njihov život, čast i imetak garantiraju šerijat i kanun. Po sistemu privredjivanja su takodjer slobodni, jer seljaci (Vlasi i ratari) uživaju tapije i niko ih ne može pomjeriti sa njihovih posjeda i mogu manipulirati svojim posjedom potpuno slobodno u granicama propisanim zakonom.

Razlike postoje u pogledu šerijatskog tretiranja podanika kršćana i muslimana. Oni su slobodni, ali obaveze su im različite. Kršćani ne idu u vojsku i ne brane islamskog vladara. Zato plaćaju džizju kao pomoć za vojsku. Muslimani su obavezni na poziv vladara da idu i brane islamsku državu i zato ne plaćaju taj porez. To je lični i izravni porez koji plaćaju svi odrasli kršćani. To ne utiče na njihovu ličnu ni kolektivnu slobodu. Naprotiv, njih štiti vladar svojim autoritetom i svojom moći, pa se i nazivaju terminom *zimmije* – štitićeni države i vladara.⁴⁷ Tu se sustavno jedino razlikuju muslimani i kršćani, ali obaveze musli-

⁴⁷ Pojam *zimmi* ima svoju funkciju od prvog ustrojstva islamske države, polovinom 7. stoljeća nove ere. Svi turski kanuni imaju tu odrednicu izvan socijalnog statusa, jer u socijalnom statusu su kršćani, raja, kao i ostali obradivači zemlje – muslimani.

Hamid Hadžibegić, op. cit. (Sasvim meritorno raspravlja o tome).

mana su daleko teže. To je uostalom omogućilo kršćanima u našoj zemlji da brojčano rastu do polovine pa nekada i većine stanovništva. Na ovom mjestu nećemo opširnije govoriti o tome.

Zašto je bila potrebna ovako duga rasprava o slobodnim i neslobodnim seljacima, odnosno podanicama Carstva u Bosni? Upravo bez toga se ne mogu razriješiti odnosi u čiflučkom sistemu, makar taj sistem zaista nije u Bosni jedini vladajući zemljišni sistem, pa čak ni dominirajući. On zahvata zemljoradničku populaciju manje od jedne trećine ili u najboljem slučaju jednu trećinu. Takav sistem ne bi trebalo ni uzimati ozbiljno. Ali taj sistem je bez mjere ispolitiziran u 19. stoljeću, i to pod uticajem iz vana i pod uticajem karaktera i psihomentalne konstitucije onih koji su bili objekt toga sistema, pa ga je nužno razjasniti. Da li je za našu temu od značaja da se ovo pitanje raspravi? Naravno, ono ima potpuni smisao. Naime, da bi se odstranila svaka sumnja i natruhe da se ovdje radi o feudalnom pokretu sa ciljem zaštite feudalnih privilegija, da se jednom za svagda izbaci iz naše historiografije kako je sa sultanom ratovala feudalna vojska. Ako se raspravi pitanje zemljišnog sistema u Bosni, stanje timarsko-spahijskog sistema i implikacija čiflučkih odnosa, onda će se moći shvatiti kako je bilo moguće da Bošnjaci povedu preko dvadeset hiljada vojnika na Kosovo i kako je bilo moguće da su vodje Pokreta uspjele nagovoriti sav narod na borbu za samostalnost ili autonomiju.

Naprijed smo raspravili vojničku strukturu, koja je bila u cjelosti nalik na klasičnu vojnu strukturu, s tim što više nije bilo janjičara. Ostala je samo vojna struktura u vidu spahija i tvrđjavske posade, odnosno kapetanije. Obje ove strukture su bile, generalno gledano, timarskog karaktera. Naravno, spahije iz kategorije kilič timara, a tvrđjavske posade iz gedik timara. Tvrđjavske posade su u to vrijeme mogle imati broj vojnika između 12 i 15 hiljada. Spahija je bilo najviše 7000. Navedenih sedam hiljada spahija uživalo je oko 3000 osnovnih timara i zeameta, što bi značilo da su na svakom timaru bila po dva uživaoca. Razumije se da je to u odnosu na sredstva kojima su raspolagali nevjerovatno malo. Toliko malo da je pravo čudo da je još neko spominjao timar.⁴⁸ On u Pokretu Gradašćevića i nije igrao presudnu ulogu, jer većinu vojnika u Pokretu predstavljali su dobrovoljci i lične pratnje kapetana, ali ne po osnovu eventualnog uživanja plaća iz kvote jedne ili druge vrste timara.

⁴⁸ Topkapi Müzesi Arşivi, N° D 6140 i dalje.

Kako su nastajali čifluci i čifčije (Status)

Kad su u pitanju čiflučki odnosi, onda se postavlja kao problem kako je bilo moguće da se uopće u okviru odžakluk sistema u Bosni razvija čiflučki sistem. Čiflučki sistem je sustavno narušavao odnose na timaru. On je objektivno značio negaciju timarskog sistema. Neko eventualno treće lice između timarsahibije i rjetina nije nikako bilo od koristi timarniku. Samo mu je moglo donijeti štetu jer je objektivno slabio materijalnu moć rjetina, a to je vodilo nezadovoljstvu pa i bježanju na druge timare, i pored izvjesnog ograničenja u tom pogledu. Drugo, dovodilo je do pomanjkanja interesa za boljom obradom i većim prihodima, jer u suštini obradivač od većih prihoda nije imao nikakve koristi kad je morao to da dijeli sa čifluk sahibijom.

Onda treba odgovoriti na pitanje da li je opće društveno-političko i ekonomsko stanje u timarskoj organizaciji podsticalo stvaranje čifluka, kao međjuposjeda, u zvanično vladajućem sistemu zemljišnih i svojinskih odnosa. Moglo bi se odgovoriti da jest. Ali tu se sada isprijedio problem nenaseljenosti Bosne na zadovoljavajući način. Stvaranje čifluka dovodilo je u opasnost zapostavljanje obrade timarskog posjeda. Niko od timarnika to ne bi želio rizikovati, jer država nije dozvoljavala narušavanje timarskog sistema, a ni timarnici u Bosni, jer oni su taj timar uživali po sistemu odžakluka, tj. timar je nasljedjivan u porodici, bez obzira na sposobnost za vojnu službu, sve dotle dokle je postojao pravni nasljednik, po muškoj lozi, pa i pravni nasljednik po ženskoj lozi. To je specificum Bosne. Timarski posjedi osjećali su se kao vlasništvo, bez obzira na to što tu nije bilo nikakvih elemenata svojine na zemlji.

Bosanski timarnici bi vjerojatno prihvatili čiflučki sistem ako bi mogli svoju raju pretvoriti u kmetove pod istim zakonskim uslovima kao ranije što je vrijedilo za raju, uz prihod od jedne trećine, umjesto timarske desetine, i uz uslov potpunog vezanja tih eventualnih kmetova uza se ili uz svoj posjed. Naravno, to bi bio potpuni raspad osnovnog državnog društveno-ekonomskog sistema, pa i raspad države. Zato država to nije ni pod kakvu cijenu dozvoljavala, ali to ni odžakovići takodjer nisu željeli. Postojao je izgled da se to učini iza ledja države, u medjusobnom dogovoru timarnika, da se jedan drugome ponude kao raja, odnosno kao infiltranti u timarski sistem. Ali sada bi trebalo izvestiti sve rjetine iz posjedovanja tapija, a to se moglo samo sudskim putem ili nasilno. Kako je najveći broj rjetina u Bosni

bio islamske vjere, čak ni takva prisila ne bi bila moguća, jer se znalo da sud ne bi mogao tako bezočno raditi protiv istovjernika. Naravno, ako prihvatimo pretpostavku da bi to mogli zbog lažnog svjedočenja, lakše izvesti sa kršćanima. Samo u tim razmišljanjima treba imati na umu da je u vrijeme pojedinačne pojave čifluka u Bosni, broj muslimana u Bosni iznosio oko 80% pa možda i više. Od ostatka, ako bi se svi pretvorili u čifčije malo bi čifluk sahibija imalo koristi, zapravo bio bi ih neznatan broj.

Zato je naša prva tvrdnja: nije počišćavano starosjedilačko stanovništvo i nije bilo nasilnog čiflučenja.

Druga naša tvrdnja je: timarnici nisu pravili čifluke na svojim vojničkim posjedima, jer to zakon nije dozvoljavao.

Treća naša tvrdnja jest: timarnici nisu uopće ulazili u čiflučke odnose sve dokle su prihodi sa njihovih timara zadovoljavali njihove mirnodopske i potrebe u ratu, tj. dokle je bilo dovoljno raje da obrađuje zemlju.

Naše tvrdnje zasnovane su na autentičnim arhivskim dokazima. Mi ćemo opservirati sve tri navedene tvrdnje, naravno u najkraćim crtama.

Timarski sistem je konsekventno proveden samo u Bosni i tu gotovo ovjekovečen odžakluk sistemom. Dakle, sami timarnici su bili garant njegovog opstojanja i trajanja i njegovog nenarušavanja bilo kakvim subsistemom. Bošnjaci su bili u stalnoj borbi sa mirijom oko vlasništva na zemlji. Naime, zvanično i nezvanično, oni su pokušavali da od države izdejtstvuju puno vlasništvo na zemlji. To je čak ušlo i u narodnu tradiciju i u epsku literaturu, jer kad Bošnjaci dobivaju pohvale i nagrade oni predlažu da im se umjesto nagrada vrati njihova defterhana. Defterhana je mjesto gdje su uknjižena njihova timarska dobra, pa bi oni htjeli da sa tim dobrima samostalno razpolažu. Interesantno je da se i u tome sačuvala ideja kod Bošnjaka za samostalnost, koja vuče svoje korijene još iz srednjovjekovne Bosanske države. U vrijeme intenzivnog stvaranja čiflučkih odnosa, pod kraj 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća, na čiflucima ne susrećemo muslimane. Čak, na nekim čiflucima sačuvala su se baštine, u rukama kršćana i muslimana. Tu je objašnjenje vrlo jednostavno. Te baštine bile su pokrivene tapijom onih osoba u čijim rukama su se nalazile i kao takve nisu mogle biti pretvorene u sastavni dio čifluka, osim silom. Činjenica da su se one sačuvala i da se identificiraju pokazuje da starosjedilačko stanovništvo nije pretvarano u čifčije (kmetove).⁴⁹

⁴⁹ Avdo Sućeska, 10c. cit. (Ovaj izvor je kardinalan za rasprave o čiflučkom sistemu i načinu njegova nastajanja).

Ogroman broj autentičnih turskih izvora kojima smo mi raspolagali svjedoči o tome da je stara raja bila zaštićena od čiflučenja. Mi možemo potvrditi dokumentirano da je ovo bila činjenica u cijeloj zapadnoj Bosni i zapadnoj Hercegovini, pa i istočnim dijelovima Hercegovine, gdje stanovništvo nije bilo vlaško. Podaci o tome su obilni i brojni, naročito poslije kandijskog rata i tzv. velikih ratova Austrije i Turske.⁵⁰ Upravo u tim podacima sva terminologija koju smo ranije iznijeli je konsekvantna i nepobitna i u pogledu spahija i njihovog sahibluka i raje i njihova tesarrufa, kao i svih drugih koji se označavaju kao sahib-i erz, a ne spadaju u raju. Tu je jasno izdiferencirana stara raja i nova raja. Nova raja nema tapija, ali ih je mogla dobiti za najdulje deset godina, ako ne bi bila pretvorena u čifčije, ali je to bila. Prema tome, sva nova raja koju, dok joj status nije bio čvrsto definiran, zvanični dokumenti tretiraju kao raju sa dodatkom nova-raja. Međutim, ti izvori pokazuju da je već sva zemlja koja je, nakon tih ratova, opustjela, dobila nove gospodare koji su mogli biti iz svih vojnih slojeva i običnog svijeta. Mogli su biti i muslimani i kršćani. Kako su ti novi gospodari zemlje dobivali tapije, a bili su u okviru vojničke klase, čak spahije i zaimi, jasno je da je tu primjenjivana već ustaljena praksa da se odredjenim osobama dade tapija pod uslovom da tu zemlju sami obradjuju i daju poreze ili da ta područja nasele obradjivačima na bilo koji način, samo da bi se zemlja obradjivala i da bi se mogli ubirati porezi. U tome nema nikakve mudrosti. Jednostavna činjenica. Zašto bi onda ti koji su dobili tapije pod navedenim uslovima dovođili raju i ustupali joj tapiju, kad je i on sam mogao da uručuje poreze spahijama ili tvrdjavskim posadama, kojima su često ti porezi bili odredjivani kao zajednički gedik timari za njihovu službu.⁵¹

Dakle, prvo i osnovno pravilo u stvaranju čifluka jest da to ne bude stara raja, koja već ima svoje tapije na zemlju, a bili su i zakonom zaštićeni pa to čifluk sahibije nisu mogli ni činiti. Stoga, samo od novodoseljenih obradjivača, na bilo koji način i bilo odakle da su došli ili dovedeni, pravljeni su čifluci odnosno, čifčije, ali na osnovu tapija koje su već ranije obezbijedjene. Cijela zapadna Bosna na takav način je počiflučena. Tako je počiflučena i cijela ondašnja istočna Hercegovina koja se protezala do Prijepolja i Goražda. Naime, prema popisima s kraja 16. i

⁵⁰ BDA, Tapu Defteri, N° 861.

⁵¹ Isto.

cijelog 17. stoljeća, vidi se da su ti krajevi bili naseljeni muslimanskim življem u procentu od 75% u Stocu do 99% u Kalinoviku, Foči i Goraždu. Taj procenat se povećavao sve do velikih ratova, kada i taj proces jenjava, a započinje suprotan, tj. naseljavanje kršćana gotovo u svim krajevima Bosne. Zna se šta je to uzrokovalo, prirodne nepogode i bolesti i stradanje muslimanskog stanovništva u tim ratovima (Krka, Lika, Banija, sjeverna Dalmacija, zapadna i južna Hercegovina, Herceg Novi, Risan itd). Naseljavanje novog stanovništva činjeno je planski. Naime, potrebe su iziskivale da se naseli nova radna snaga, jer je zemlja bila neobrađena. U tome su mnogi vidjeli svoju korist, pa su išli i vrbovali kršćansko stanovništvo iz susjednih zemalja Austrije, Crne Gore, odnosno pribrežnih krajeva Dalmacije i graničnih plemena Crne Gore, gdje je život bio veoma oskudan, zemlje malo ili je neplodna, a stanovništva veoma mnogo. To su Bošnjaci iskoristili i tako naselili sva opustjela područja koja su gotovo i bila sva prema granicama Bosne.⁵² Ali, taj proces nije išao tako brzo. Gotovo cijelo 18. stoljeće taj proces je bio vrlo ekstenzivan. Tek krajem toga stoljeća proces se intenzivira, pa tako poslije dubičkih ratova i svištovskog mira gotovo jedina aktivnost bogatih Bošnjaka odvijala se u iznalaženju i dovodjenju radne snage na imanja na kojima su već bili obezbijedili tapije, tj. obezbijedili posjedovanje i uživanje tih područja kao slobodni seljaci.

Bilo je i drugih načina kako se stanovništvo doseljavalo u Bosnu. Tako, poslije velikih ratova, a posebno poslije dubičkog rata, veliki broj kršćana, pravoslavaca, iz zagraničnih područja zapadne Bosne sam se kretao u potrazi za boljom egzistencijom, odnosno za više zemlje. Takve mogućnosti im je pružala srednja, sjeveroistočna Bosna i Posavina. Razlozi su ono što smo naprijed naveli, ali je bilo i ekonomskog pritiska, jer su porezi u Austriji bili neuporedivo veći nego u Osmanskom Carstvu, tj. Bosni, a bilo je i vjerske netrpeljivosti među katolicima i pravoslavnim u Austriji. Osobito je bila agresivna katolička crkva nakon jačanja pozicija Austrije prema granicama Bosne, kada je posve bilo jasno da su dalja osmanska osvajanja nemoguća. Kao posljedica ekonomskog pritiska naseljena je cijela Posavina katolicima iz Slavonije. Naime, posavski bogataši su lahko dolazili do te radne snage. Nudili su tačno utvrđeni iznos davanja od strane novodoseljenog stanovništva, potpunu fizičku zaštitu na njihovim imanjima i, kao opće važeći zakon u Carstvu, da kršćani ne idu u

⁵² Isto.

vojsku. Uslovi su zaista privlačni, a zemlje je bilo na pretek. Eto od tada je Posavina »povijesno hrvatska«, a sjeveroistočna Bosna »istorijski srpska«.

Da su useljavanje podsticali bosanski bogataši potvrđuju podaci da pojedini velikaši omogućavaju katoličkim popovima, a i pravoslavnim, da podižu crkve na njihovim čiflucima. Čak i materijalno pomažu da bi ta područja bila privlačna za kršćane da se tu naseljavaju. Sam Gradašćević je na svoju ruku dao dozvolu da fra. Ilija Starčević sagradi i crkvu i manistir u Tolisi kod Gradačca i da podigne pučku školu za kršćansku djecu, iako na to nije imao pravo. Jer, dozvolu za podizanje novih crkava ili opravku i proširenje starih izdavao je sultan. Zapravo, to je bilo samo u njegovoj nadležnosti. Dakle, vrlo rano stečeno shvatanje o vlastitim potrebama i potrebama naroda. Na taj način su proširivane i druge crkve u Bosni i podizane sasvim nove gdje ih nije nikada bilo, osobito u planinskim predjelima koja su nastajali pravoslavni, pa i u onim krajevima koja su tim življem naseljavana iz Austrije, Crne Gore ili smederevskog sandžaka. Katolici u centralnoj i srednjoj Bosni naseljavali su se iz Hercegovine u koju su dolazili iz Dalmacije (Austrije) i nakon izvjesnog vremena produžavali put u nove krajeve koji su pružali više mogućnosti, a nisu ničim bili vezani za zemlju. Naravno, najveći broj tih katolika su bili Vlasi, pa je diferenciranjem u porodici na ratare i stočare oslobadjan veliki dio radne snage koji je sam kretao trbukom za kruhom. Nikada nisu na to prisiljavani, osim od strane više sile, klimatski uslovi, neplodna i oskudna zemlja, a prirast stanovništva išao je geometrijskom proporcijom. Tu su osnovni razlozi i mogućnost nastanka čiflučkog sistema, makar i u obimu koji je u Bosni bio razvijen. Rekli smo, da je taj sistem u najvećem naponu predstavljao jedva jednu trećinu u ukupnim zemljišnim odnosima i odnosio se gotovo isključivo na kršćane. Svaka druga rasprava je izlišna i sve druge teorije su politizacija zemljišnih odnosa u političke svrhe susjednih zemalja, Austrije i Srbije. U Crnoj Gori uopće se ne vodi računa o iseljavanju stanovništva u Bosnu, jer to je za Crnu Goru dobro došlo, kako bi se oslobadjala pretjerano brojne sirotinje koja je živjela u toj zemlji. Oni koji nisu bili pretjerano siromašni obično su živjeli od pečalbe na moru ili od pljačkaške privrede koju su upražnjavali u Bosni i Austriji.⁵³

⁵³ Ahmed S. Aličić, *Ustanak u Drobnjacima 1805. godine*. GDI BiH, XIX, 1973.

Da timarnici nisu pravili čifluke na svojim timarima, potvrđuju podaci koji su se sačuvali u turskoj administraciji. Naime, ima sporova, istina s kraja 18. i početka 19. stoljeća, koji se vode između slobodnih seljaka, tj. onih koji su imali tapiju sa gospodarima timara u čijem je sastavu njihov čifluk ili baština u kojima se tvrdi da timarnik pokušava da od rajetina hoće da napravi čifčiju i to na taj način što pokušavaju da prisvoje njihove tapije. Svaki takav spor je riješen u korist obradivača zemlje, odnosno vlasnika tapije. Bilo je slučajeva da su ti sporovi vodjeni i na samoj Porti, jer lokalni sudski organi nisu riješili spor na zadovoljavajući način. Najčešći slučaj je da se takvim sporovima utvrdi da je tapija spahija (obično begova) bila falsifikat, pa je presuđeno u korist tužitelja, čak i kazna tuženim, a i prijetnja lokalnim sudijama (kadijama) da o tome vode računa, jer je tapija gotovo svetinja, a posjedovanje tapije spada u red potpuno privatne svojine, koja je neprikosnovena. Dakle, ako je bilo pokušaja, oni nisu bili pravilo i u odnosu na broj slobodnog seljaštva su zanemarljivi.⁵⁴ Znači, opet je u pitanju starjenik i njegov utvrdjeni rajinski odnos. Osim toga, timarnici to sami nisu željeli činiti, jer se u tom slučaju mijenjao način ubiranja poreza, pa taj eventualni izvlašteni rajetin nije morao podmirivati vanredne i novčane namete, a mogao je mirne duše da predje na imanje drugoga, čak i da odmah dobije tapiju na zemlju, odnosno da postane posjednik imanja.⁵⁵

Cinjenica da su se čifluci počeli javljati u drugoj polovini 17. stoljeća potvrđuje da do tada niko nije ulazio u čiflučke odnose, odnosno niko nije stvarao čifluke. Zašto? Jednostavno zato što je bilo dovoljno radne snage i što su timarske zemlje obradivane, pa su timarnici mogli da obezbjeduju dovoljno sredstava za svoju egzistenciju. A tada već dolazi do početka stvaranja čifluka. Razlog je ono što smo naveli ranije. Zemlje su postajale puste, jer se seljaštvo pomjeralo na jednu ili drugu stranu granice pred ratnim opasnostima. Ovo se jednako odnosi i na muslimane i na kršćane. Da bi nadoknadili tu radnu snagu, spahije, obično krupne, uzimale bi tapije na one zemlje koje su opustjele i to stanovništvo dovodili pod uslovima slobodne pogodbe, bar uslovno rečeno slobodne pogodbe. Što je vrijeme odmicalo, taj problem je bivao sve izraženiji i to od 18. stoljeća pa dalje na štetu musli-

⁵⁴ BDA, *Ahkam Defteri* za Bosnu, N° 1–9.

⁵⁵ Najviše sporova među čifluk sahibijama u Bosni vodi se oko preotimanja raje jedan drugome. O tome svjedoči i Muvekkit u svojoj Istoriji Bosne od 230–277. str.

manskog stanovništva. Ali je sigurno taj problem zahvatio i starosjedilačko kršćansko stanovništvo, jer nije bilo moguće da i to stanovništvo nije stradavalo od bolesti i ratnih posljedica.

Razlozi koji su doveli do stvaranja čiflučkih odnosa su sasvim razložni, jer su posljedica nasušnih potreba za ostvarenjem egzistencije od strane raznih slojeva vojničkog stanovništva. Osim toga, dio slobodnih bogatijih seljaka također je ulazio u te odnose, jer im je bilo potrebno više zemlje za izdržavanje porodice.

Gradsko, zanatlijsko i trgovačko stanovništvo, pa i dio krupnije uleme, ulazio je u te odnose, jer su raspolagali novcem da mogu kupovati tapije, a na taj način su obezbjeđivali dopunska sredstva za život, osobito kada je zanatska i trgovačka djelatnost počela da slabi, propadanjem esnafa i povećanom potrebom za novcem, a to ih je uvodilo i u red uglednih slojeva po osnovu bogatstva, čak im na taj način pružalo mogućnost da postanu i dio vladajućeg upravnog aparata. To je karakteristično za sve gradove u Bosni.

Tvrđjavske posade u cijeloj Bosni mogle su ulaziti u takav odnos, jer su njihove plate bile zaista nedovoljne za izdržavanje. Ovi, ako nisu sami obradjivali zemlju, kao što je slučaj sa Bosanskom krajinom, gdje su gotovo svi posadnici bili u isto doba i obradivači zemlje, pa po tom osnovu, jer su imali tapije u svojim rukama, spadali su u red slobodnih seljaka, odnosno u istoj relaciji kao i čifluk sahibije. Zato npr. u Krajini nemamo čifčija muslimana. Ako ih ima, to je zanemarljivo i sigurno su novi doseljenici iz kô zna kojih razloga. Ima jedna pojava koja je vrlo karakteristična za muslimansko stanovništvo koje se pomjera iz drugih nebosanskih teritorija. Oni ne idu na sela.⁵⁶ Obično se naseljavaju u gradskim naseljima i tu postaju ili najamna radna snaga ili zanatlije i trgovci. Prognanici iz Srbije (smederevskog sandžaka u vrijeme Miloša Obrenovića i kasnije) naseljavali su se u gradove, pa čak im i sama država daje zemljište i zajmove ili novčanu pomoć da prave naselja u vidu gradova. Tako je nastala Gornja i Donja Azizija – Orašje i Šamac te Brezovo Polje. Tu je država napravila džamije i oko njih potrebne objekte da bi se oko njih moglo razviti gradsko naselje, a onda je svakom izbjeglici dala milac akar – lokaciju za kuću i gospodarske objekte i uz to po pola dunuma zemlje kao okućnicu. Sve ostalo su sami radili.

Ali u nastajanju toga sistema ima devijacija i nezakonitosti. Prije svega, nastojanje da timarnici svoje spahiluke pretvaraju u

⁵⁶ BDA, Tapu Defteri, N° 861, list 1–32, iz 1701. godine.

čifluke. To nije išlo, jer je bilo nezakonito. Da li se neko provukao, vrlo je teško utvrditi. Sudovi su to sprječavali, a Bošnjaci su kako-tako poštovali odluke suda, a moglo je biti i drugih sredstava da to spriječe.

Bilo je pokušaja da se i silom neko uvede u taj odnos. Takva pojava je utvrđena osobito u zborničkom sandžaku. Samo u toj malverzaciji se obično nalaze janjičari, pa se dobija dojam da je to uticaj iz Srbije gdje je ta pojava bila evidentna. I u Hercegovini je bilo takvih slučajeva. Takvi slučajevi su se krili pa tek nakon više godina neko je dolazio sa navodnim tapijama.⁵⁷

Konačno, bilo je slučajeva da je neko izgubio tapiju i postao čifčija nakon što bi uzeo od nekog bogatog novac na zajam, pa kad ne bi mogao vratiti davao je tapiju. U suštini, zalagao je tapiju za dug. Zalagati tapiju za dug i uzimati tapiju na ime duga, bilo je zakonom zabranjeno, isto kao i nepokretnu imovinu, kuće i gospodarske zgrade.

Konačno, treba spomenuti da je jedan broj spahija pao u čiflučki odnos. Za tu pojavu postoje dva razloga. Prvo, timarski sistem se raspadao i u tom raspadanju dešavale su se razne malverzacije. Neki od krupnih spahija pokušavali su da sitne timare prisvajaju i pridodaju svome timaru, kako bi ga uvećali i tako na nezakonit način dolazili do više sredstava. To su činili na dva načina. Prvi je da su krijući uzimali berate na te timare, što su mogli u dogovoru sa namjesnikom pokrajine, koji je bio nadležan u pogledu većine timara u Bosni. Naime, ti timari u Bosni bili su iz kategorije tezkiresiz timara, čija nominalna vrijednost nije prelazila iznos od 6000 akči. Kad bi tako falcificirali berat, onda bi, nakon smotre timara ili na neki drugi način, saopćili ranijem timarniku da je on izvlašten iz timara. Na taj način bi taj spahija automatski padao na stepen raje. A kako je to bilo vrijeme stvaranja čifluka, obično je dolazio u položaj čifčije, što je za nevolju da bi preživio, prihvatao.⁵⁸ Drugi način je da su neke krupne spahije u vrijeme nekog rata u Bosni ili izvan Bosne, koji bi trajao dulje vrijeme, jednostavno proglasili da dotičnog timarnika nema pa su taj timar pripajali svome, opet uz pomoć ili namjesnika ili alajbega i kadije. Obje ove vrste nezakonitosti nalazimo nedvojbeno zabilježene u arhivskim materijalima. Drastičan slučaj je u vrijeme tzv. dubičkog rata, kad

⁵⁷ A. S. Aličić, *Čifluci Husein kapetana Gradašćevića*. POF, XVII–XVIII, 1969; BDA, *Ahkam Defteri* za Bosnu, N° 1–9. (druga polovina 18. stoljeća).

⁵⁸ Muhamed Emin Isević, *Prilike u Bosni*. POF, XXXII/XXXIII, Sarajevo, 1984. 163–198. str.

se bilježi da su vojnici, nakon dulje provedenog vremena na ratištu, napuštali ratište jer su dobili vijesti da su druge spahije udarile na njihov timar i prisvojile ga, ostavljajući porodicu bivšeg spahije bez sredstava.⁵⁹

Muhamed Emin Isević u svom traktatu o prilikama u Bosni upravo navodi poremećaje u timarskoj organizaciji koji se ispoljavaju u tome da moćnije spahije prisvajaju timare sitnih spahija i prave velike timare, a kad je u pitanju obaveza odlaska u rat onda obično oni koji su uzurpirali više timara opet ne idu u rat, jer se posluže mitom i tako ostaju kući, zbog čega drastično opada moć odbrane zemlje, jer spahije nerado idu na vojnu, bojeći se da će im neko uzurpirati timar, ili se uzurpatori ne odazivaju na vojnu, jer su se zaštitili mitom. Ova vrsta uzurpacije spadala je u najopasnije nezakonitosti, a po Iseviću valije su to same podsticale samo da bi dobile novac na ime mita.⁶⁰ Da je mito bila najopakija bolest općeg društveno-političkog sistema svjedoči i Namik paša, namjesnik u Bosni za vrijeme pojave Pokreta, kada obavještava Portu da on otkako je u Bosni nije uzeo ni jednu paru mita, niti je dozvolio svojoj pratnji i službenicima da to uzimaju, jer i sam kaže da je upravo takvo ponašanje pokrajinske vlasti najpotrebnije Bosni. A i Bošnjaci u svojim zahtjevima Porti za samostalnost navode potrebu potpune zakonitosti u zemlji i iskorjenjivanje izrabljivanja naroda na nezakonit način.⁶¹

Naprijed izneseno je cijela suština u razmatranju seoskog stanovništva, kako sa stajališta timarskih odnosa, tako i sa stajališta čiflučkih odnosa. Mislimo da je lahko zaključiti da proces čiflučenja, u vrijeme pred pojavu Pokreta za autonomiju, nije bio završen, nego naprotiv bio je u punom zamahu, pa čifčije kao dio seoskog stanovništva nisu bili značajan činilac u ondašnjem društvu. Naravno, to nije bilo jednako u svim područjima Bosne. Mislimo da je Posavina bila najdalje otišla u tom pogledu, jer i Osman kapetan, otac Husein kapetana Gradaševića je činio sve da naseli područja Posavine u kojoj je bio veoma izražen nedostatak radne snage. Otuda je Husein kapetan naslijedio ogroman broj čiflučkih kuća. Samo onaj dio koji je na njega otpadao iznosio je blizu 1300 čifčijskih kuća.⁶² Ne znamo koliko je čifčija

⁵⁹ Muvekkit, *Tarih-i Bosna*. Autograf u Orijentalnom institutu, br. 766, 230–250. str.

⁶⁰ M. E. Isević, op. cit.

⁶¹ BDA, *Hatt-i Hümayun Tasnifi*, N° 22091–22095 G.

⁶² A. S. Aličić, loc. cit.

pri podjeli imanja Osman kapetana zapalo Huseinovoj braći. Čini se da nisu svi podjednako dobili. Osim toga, porodica Gradaševića bila je vrlo brojna pa su i drugi sigurno imali određeni broj čifluka. Zna se da je bilo i sporova u toj porodici oko podjele imanja, tako da su neki ogranci Gradaševića ostajali na nivou običnih zemljoradnika a ne »posjednika« odnosno veleposjednika. Hercegovina i istočna Bosna počiflučavana je gotovo do samog kraja osmanske vladavine u Bosni. U stvari, u tom periodu je naseljavana kršćanima, i katolicima i pravoslavnim. Tu je značajno spomenuti da su muslimani iz sigurnosnih razloga bježali sa svojih imanja u gradove, a imanja su ostavljali novodoseljenim kršćanima po nekoj pogodbi, zadržavajući u svom posjedu tapiju. Od takvih je najveći dio onih koje nekakvi istoričari nazivaju posjednicima bez kmetova. Kakav je to posjednik sa jednim kmetom ili bez kmetova?

U tom pogledu vrlo neprincipijelnu raspravu pružio nam je u toku rata Amerikanac Mister John Fine (Fajn), koji je nažalost iskoristio i tešku ratnu situaciju u Sarajevu i gostoprimstvo naših ljudi, pa je prepisao o kmetstvu one dijelove koje su mu pružali srpski istoričari, posebno Vasilj Popović i Milorad Ekmečić. Naravno, uz niz izuzetno slabih mjesta u knjizi *Bosna i Hercegovina: Tradicija koju su izdali*, to mjesto je najslabije, jer ono ne odgovara duhu naučne istine. Ovo smo morali reći, bez obzira što i mi možemo vjerovati Fajnu i njegovom prijatelju da su imali dobru namjeru. Cijela rasprava o zemljišnim odnosima je falsch i potpuni promašaj. Mi nismo mogli propustiti priliku, a da se ne osvrnemo na taj rad gospodina Fajna iz više razloga. Evo nekih:

Fajn nije došao do rezultata koje nam je izložio svojim vlastitim istraživanjem na osnovu autentične građe ili drugih valjanih izvora. On je koristio uglavnom literaturu koja je nama odavno poznata, koja potiče od istoričara koji su pristrasno raspravljali o agrarnim i društvenim odnosima u vrijeme osmanske vlasti, isključivo sa stajališta kršćanskog življa. Prihvatio je njihova mišljenja pa je sasvim nonšalantno zaključio kako je većina tzv. »slobodnih seljaka« bili muslimani;

Fajn uopće nije uzimao u obzir suštinu agrarnih odnosa u Bosni za vrijeme Osmanlija. On je jednostavno sve ili gotovo sve seljake kršćane, u društveno-pravnom smislu, podveo pod pojam kmetova, što nije tačno, jer i sam donosi tabele iz kojih se vidi da je postojalo seljaka kršćana koji su bili »slobodni«. Ako je tako onda je bio obavezan da objasni, ne nama, onim čitaocima u Americi, kako je to bilo moguće da je bilo seljaka i »slobodnih«

i »neslobodnih«, tj. onih koji su imali sličnosti sa engleskim »serfovima«. On to nije uradio pa je namjerno ili iz neznanja svojim radom usmjerio čitaoce u pogrešnom smjeru; gospodin Fajn ne prihvata mišljenja onih koji čifčije, kmetove nazivaju zakupcima zemlje. On u to sumnja, jer je velika razlika između zakupnika zemlje i engleskih serfova, odnosno srpskih kmetova; Fajn ne zna ili nije želio o tome da raspravlja, kako su svi raketini – »slobodni seljaci« prema pozitivnom osmanskome zakonodavstvu bili zakupci zemlje preko tapije, a tapija se smatra unprijed plaćena trajna zakupnina za baštine i čifluke (*rehin ber vechi peşin*).

Prilikom ozakonjivanja čiflučkih odnosa zakonodavac je postupio na isti način sa posjednicima i čifčijama. Posjednike je označio vrlo nezgrapnim nazivom *ashabi alaka*, a čifčije adekvatnim izrazom *mustedžir* (mustecir). Mi mislimo da je trebalo posjednike označiti sa izrazom *sahibi erz* ili *mutesarrifi erz*, tj. posjednici zemlje ili uživaoci zemlje, baš kao i u timarskom sistemu. Jer, suština posjednikova odnosa prema zemlji istovjetna je sa odnosom raketina »slobodnog seljaka« u vrijeme timarskog sistema. Najvjerovatnije je da je zakonodavac postupio onako kako je postupio iz razloga što je bilo jasno da *ashabi alaka*, stvarno ne obrađuju *svoju* zemlju, nego je daju u zakup drugim obrađivačima po slobodnoj ili po uobičajenoj pogodbi, a na osnovu tapije koja im je garantirala trajni posjed.

Osim toga, zakup u vrijeme timarskog sistema bio je uspostavljen izravno između države, odnosno suverena i podanika te države odnosno njenog suverena, a ne između spahije i raketina. Dakle, čiflučki odnos je bio privatno-pravni odnos, a ne javno-pravni odnos kao u timarskom sistemu. Konačno, zakonodavac je želio da time stavi do znanja i posjedniku i čifčiji da posjednik nema nikakvih upravnih ni sudskih prava nad čifčijama, a da čifčije nemaju nikakvih svojinskih odnosa na čiflucima. Ta prava država je zadržala za sebe, što je sasvim razumljivo. Sam Fajn ističe da čifčije nisu bile vezane za zemlju ni za posjednika, pa je tim čudnija njegova usporedba čifčija i serfova.

Razumljivo je da je čifčijski odnos bio teži nego rajinski odnos; sasvim je neobjašnjivo kako je Fajn mogao uzeti popis stanovništva iz 1910. godine i na osnovu njega raspravljati o položaju stanovnika Bosne pod osmanskome vlasti. Taj popis je nastao trideset i više godina nakon odlaska Osmanlija iz Bosne. Austrougarska jest priznala agrarne odnose iz vremena osmanske vlasti i uglavnom nije u njima ništa intervenirala. Ali, političke

prilike prije svega, jako su utjecale na ukupne odnose u Bosni pa i na agrarne. Zašto Fajn nije objasnio odakle 58000 kršćanskih porodica u statusu »slobodnih seljaka«, a odakle 76000 kršćanskih porodica u statusu »kmetova«, ili kako je moguće da je u statusu »kmeta« bilo svega oko 3500 muslimanskih porodica? Ili trebalo je da ukaže na činjenicu da je bilo kršćana »posjednika« i da objasni kako je moguće da i kršćani postaju posjednici. Jasno je da ni taj popis stanovništva nije pouzdan, bar kad se tiče muslimanskog stanovništva. Drugo potpuno je neprihvatljivo da je neko okarakterizirao posjednikom nekoga ko nema kmetova, tj. ko svoju zemlju obrađuje sam. To je, sasvim je jasno, »slobodan seljak«. Mi smo ranije zaključili da je čifčijsko stanovništvo, apsolutno, novodoseljeno stanovništvo, svojevolljno ili vrbovanjem od strane posjednika. To znači to novonaseljeno stanovništvo naseljeno je na tuđe zemlje, a ne ono koje je živjelo na svojim baštinama. Jer, ono stanovništvo koje je uživalo baštine, tj. raja, spadaju u kategoriju »slobodnih seljaka«.

U vrijeme Pokreta za autonomiju u Bosni je bilo daleko manje kršćana i iz kategorije čifčija i iz kategorije raje. Upravo u tom periodu i kasnije intenzivan je proces naseljavanja kršćana u Bosnu, o čemu smo mi opširnije govorili. Isto tako intenzivirana je prodaja tapija od strane muslimana kršćanima, čime se povećava broj kršćana u statusu »slobodnih seljaka«. Prodaja imanja odnosno tapija vršena je po sistemu *šufe*, prava prvokupa. Tako su kršćani dolazili pod zaštitom zakona do svojih slobodnih posjeda.

Demografske promjene nastajale su naročito poslije pada Bosne pod austrijsku vlast i kao posljedica dolaska te vlasti, broj kršćana se drastično povećao u odnosu na muslimane, doseljavanjem sa istoka i zapada. Naime, jedna trećina cjelokupne muslimanske mase je ili uništena od strane austrijskog osvajača ili je napustila Bosnu. Svi oni koji su odselili iz Bosne svoja imanja su prodali uglavnom kršćanima, pa je otuda bilo moguće da se u popisu iz 1910. godine nađe onoliki broj »slobodnih seljaka« kršćana.

Još je jedna krupna greška, gotovo diletantska, gospodina Fajna. Naime, on nam priča kako je došlo do nemira u Bosni i do ustanaka kršćana, pa kaže kako su oni koji su podsticali na pobune i ustanke propovijedali doktrinu da »...zemlja treba da pripada onima koji je obrađuju«. Kako je moguće toliko sljepilo kršćanskih istoričara kada raspravljaju o Osmanskoj Državi i njenom sistemu, pa i o svim islamskim sistemima. Fajn je morao da

znade da je u samom početku organizacije islamske države bila istaknuta doktrina da zemlja pripada onima koji je obrađuju, bili oni muslimani ili nemuslimani. Iz te doktrine izrasle su dvije kategorije zemlje, *haračka* i *ušrijska*. Jedna je pripadala kršćanima, a druga muslimanima ali obje su ostavljane njihovim obrađivačima uz obavezu plaćanja adekvatnog poreza državi ili onima kojima je država opredijelila te poreze kao apanažu za vojnu službu.

Osmanska Država zadržala je takve zemljišne odnose sa modifikacijama koje su odgovarale njenim interesima. Tako je sva zemlja u Bosni bila u isto vrijeme i *haračka* i *ušrijska* sa nazivom *mirijska* tj. državna. Ovo *državna* je novotarija u odnosu na izvorni propis islama o zemlji i njenoj pravnoj naravi. Ali je uvedena tapija kao sigurnost obrađivača na svome posjedu, odnosno onoj zemlji koju obrađuje.

Kršćanska propaganda u Bosni, osobito u drugoj polovini 19. stoljeća imala je sva obilježja pljačkaške ideologije, jer je propagirala ideju da treba otetiti od muslimana njihove posjede i prisvojiti ih kao svoje. Fajn je trebalo da znade, ako ništa drugo, bar ono što je želio Mićo Ljubibratić u Hercegovini i na čemu je zasnivao svoju težnju da se osamostali u toj bosanskoj oblasti. Drugo, trebalo je da znade da sve imalo organiziranije kršćanske pobune idu protiv državnih nameta, a ne protiv aginskog hakka. Desetina je istaknuta kao razlog tzv. nevesinjske puške, odnosno ustanka kršćana iz 1875. godine, a ne trećina ili nešto drugo. Naravno, treba biti naivan pa prihvatiti kao činjenicu da je ustanak u Hercegovini i Krajini iz 1875. godine bio socijalni ustanak. Taj ustanak je bio potpuno podstaknut i organiziran iz Srbije i Crne Gore, pa je kao takav bio isključivo političke prirode. Zašto su istaknuti socijalni problemi i iz tih navodnih problema ciljevi ustanka onakvi kakve ih mi znamo, pitanje je psihomentalne konstitucije kršćanskog življa u čijem je mentalitetu i genima pljačkaštvo i razbojništvo. Ali začudo i takvi pravoslavni kršćani nisu imali tada obraza da javno istupaju protiv posjednika, jer su dobro znali da su oni tj. kršćani na tuđim posjedima, na posjedima posjednika – čifluk sahibija. Razumije se o tome će iznositi svoje želje tek po dolasku Austrije u ove krajeve, kada se izmijenio odnos te države prema zemlji u odnosu na Osmansku državu.

O zaostalosti Bosne u industrijskom i općem materijalnom razvoju kao i o naturalnim porezima i njihovoj zastarjelosti sasvim se slažem sa gospodinom Fajnom. Ali ni on ni bilo koji drugi povijesničar ne bi trebalo da nama prodaje »rog za svijecu«.

Dakle, osnovno što nas je natjeralo da raspravljamo sa Fajnom jest činjenica da nije donio nijednu novu misao koju mi ne znamo već odavno i što je bio apsolutno jednostran, ortodoksni eurocentrik. Ako su se takve stvari morale prihvatati ili ako nisu mogle izaći na vidjelo povijesne istine i o Bosni i o Osmanskom Carstvu u vrijeme totalitarnih režima, ne mislimo da i dalje treba tolerirati u našoj historiografiji oportunizam i kompromiserstvo na svoj račun. Nadam se da nisam imao nikakva razloga da budem obazriv prema tom Amerikancu, jer je u pitanju naučna istina ili neistina.⁶³

Stanovništvo Bosne uoči Pokreta

Da bi se mogla donijeti ozbiljna rasprava o strukturi društva u Bosni pred pojavu Pokreta za autonomiju, nužno je ukratko baciti pogled na broj stanovnika u Bosni. Pošto su svi turski popisi donosili broj stanovništva na osnovu njegove socijalne strukture, tj. vojnička klasa i klasa raje, odnosno poreskih obveznika, ne možemo tvrditi da su ti popisi egzaktni, makar koji bilo parametar uzimali kao proračun. Ali njegov broj se može donijeti približno. Mi ćemo početi sa krajem 16. stoljeća, kada je cijela današnja Bosna bila osvojena od Osmanlija i bila organizirana kao jedna administrativna jedinica. Prema našim istraživanjima, krajem 16. stoljeća u Bosni je bilo oko 900.000 stanovnika. Od toga, između 80 i 86% su činili muslimani. U nekim područjima procenat muslimana se peo i na 88%, kao što je područje srednje i centralne Bosne pa i Hercegovine.⁶⁴ Taj procenat rasti će sve do kraja 17. stoljeća, pa je najvjerojatnije pred velike ratove Austrije i Osmanskog Carstva broj kršćana obje vjeroispovijedi bio spao na svega 200.000 hiljada, a broj muslimana popeo se preko cifre od 700.000.⁶⁵ Dalji popisi su u kontinuitetu rijetki. Ali ono do čega mi dolazimo svakako potvrđuje gornje iznose. Naime, broj kršćana obveznika da plaćaju džizju ili harač toliko se smanjio da gotovo u sumi novca koji je ubiran na ime poreza nije predstavljao nikakav značajniji iznos. To je doprinijelo da su carski hasovi ukinuti, osim u nekim dijelovima zapadne Bosne i zapadne Hercegovine. Namjesnički hasovi su također ukinuti i zamijenjeni novim porezima koji su znatnije opterećivali stanov-

⁶³ John V. A. Fine Jr-Robert I. Donia, *Bosna i Hercegovina – Tradicija koju su izdali*. Sarajevo, 1995.

⁶⁴ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, N° 7 i 8 (prevod kod nas).

⁶⁵ BDA, Tapu Defteri, N° 746 (popis džizje u Bosni); Hamid Hadžibegić op. cit. (u svojoj cjelini).

ništvo nego je to bio slučaj sa džizjom i desetinom. Obveznici džizje jedva da su predstavljali 2% ukupnog stanovništva uz neko povećanje ako se uzme u obzir vlaško stanovništvo u čiju je paušalnu kvotu poreza bio uračunat i iznos na ime džizje.⁶⁶ Jedan papški vizitator koji je u trećoj deceniji 17. stoljeća boravio službeno u Bosni, zapisao je da u Bosni »turci« čine 75% stanovništva a kršćani 25%. Od toga u ciframa iznosi da je bilo katolika 150.000 a pravoslavnih 75.000. E, ove bi cifre bile tačne ili približno tačne, da je on uzeo u obzir hercegovački sandžak koji se u njegovo vrijeme protezao od Posušja do Herceg Novog i Risna i od Makarske do Prijepolja. Naravno, on je uzeo u obzir dio Slavonije koji je bio u sastavu Bosne. U tom slučaju broj pravoslavnih bi iznosio oko 150.000, a broj katolika oko 50.000. Turski popisi daju takvu sliku.⁶⁷ Pa, bez obzira što je bosansko stanovništvo značajno stradavalo kroz cijelo 18. stoljeće, a muslimansko procentualno najviše, jer su gradovi najviše stradali i od rata i od drugih nevolja, od kojih su bolesti najteže, istina bilo je i razaranja i izgibelji od provala austrijskih vojski, ipak zatičemo 19. stoljeće sa ukupnim brojem kršćana u iznosu od oko 200.000 hiljada, što znači da se osnovica iz 17. stoljeća nije ništa povećala, bez obzira na to što je naseljavano i kršćansko stanovništvo. Pretpostavimo li da se muslimansko stanovništvo minimalno smanjivalo, ali je i doseljavalo kako iz Slavonije tako i iz istočnih dijelova Hrvatske, iz sandžaka Klis, Krka i Lika, opet smo gotovo na istom.

Ali dvojica ljudi koji su bili sasvim dobro upućeni u demografske prilike u Bosni ostavljaju podatke, i to jedan 1809. godine, da u Bosni ima kršćana 200.000 i zaključuje da je to velika zemlja (memleket, vilajet), drugi, 1832. godine, opet kaže kako je Bosna veliki vilajet i bogat, uz to, sav naseljen i u njemu ima 200.000 raje-kršćana, čak možda i više.

Prvi je Muhamed Emin Isević koji svoje podatke iznosi kao dokaz da se Bosni kao velikom i značajnom vilajetu mora posvetiti pažnja i sa stajališta ubiranja džizje, jer to je značajan prihod za Carstvo, ali i sa stajališta održavanja reda i mira i provođenja zakonitosti, kako prema muslimanima tako i prema kršćanima, jer ako se bude vršio pritisak i nepravda prema kršćanima, oni će napustiti zemlju pa ko će onda plaćati navedeni porez.

⁶⁶ Petar Masarechi (Citirano po Solovjevu, *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*. GDI BiH, 1949. godine i M. Hadžijahiću, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1990.)

⁶⁷ Vid. napomenu br. 65.

Drugi je veliki vezir Mehmed Rešid paša, koji namjerava da kazni Bošnjake zbog Pokreta i materijalnih šteta koje su nane-sene državi, osobito zbog neubiranja poreza za pune dvije godine bosanske samostalnosti. On zaključuje da treba kazniti Bošnjake, oni tu kaznu mogu platiti, jer Bosna je veliki vilajet, sav naseljen i nije siromašan, a oni su dosada kao granični vilajet (serhat, krajina), obično bivali oslobođani raznih vanrednih davanja državi, osobito muslimani.⁶⁸ Sada to neće izbjeći, jer po njemu, od Bosne i Bošnjaka Osmanskoj Državi nikada nije bilo koristi. Dobro, Porta mu nije dozvolila da kažnjava cijeli vilajet, jedino je kaznila Husein kapetana Gradašćevića, kojem je konfiscirala svu imovinu koja nije ulazila u mulk, tj. kuće, okućnica, dućani i drugi proizvodno-utilitarni objekti. Dakle, oduzet mu je zeamet i svi čifluci. Da bi mogao da živi odredjeno je da se iz prihoda sa njegovih imanja njemu daje 50.000 groša, što je polovina čistog godišnjeg prihoda. On je na to pristao jer je prihod iznosio mnogo više ako se uzme u obzir i ono što su mu donosili proiz-vodni objekti u Gradačcu i Gračanici. Još neke vođe Pokreta kažnjeni su oduzimanjem imovine, ali blaže od Huseina. Dakle, i početkom četvrte decenije 19. stoljeća službeno se barata sa cifrom od 200.000 kršćana, što znači da je i tad procenat muslimana iznosio više od 2/3 možda i više. Upravo od tada će se početi drastično da mijenja demografska slika Bosne, pa će se već na samom početku druge polovine 19. stoljeća broj kršćana povećati za jedan i po puta, što je gotovo neshvatljivo, i od 200.000 popeti se na 500.000, naravno katolika čiji se broj sporije povećava, i pravoslavnih. Na to utiču čiflučki odnosi, koji kršćanima u Bosni donose demografski bum, koji će prestati tek negdje polovinom, 20. stoljeća. Broj muslimana će se smanjivati sve do 1878. godine kada će se smanjiti gotovo za jednu trećinu, da bi se oporavili polovinom 20. stoljeća. Zbog toga je za našu temu to pitanje bilo važno raspraviti.

Kako se vidjelo, u suštini postojala su dva agrarna odnosa upo-redo, što je svakako unosilo u te odnose dosta nereda. Razlog za to je što ni centralna defterhana ni pokrajinska defterhana nisu uopće vodile kontrolu nad čiflučkim odnosima. Njihova je briga bila samo ono što je neposredno pripadalo fisku ili ono što se odno-silo na uživaocce vojničkih lena, iako je ovo posljednje, takodjer, izmicalo kontroli defterhane, pogotovu zbog sistema odžakluka, koji je osiguravao vojničko leno u porodici gotovo kao vlasništvo.

⁶⁸ BDA, *Hatt-i, Hümayun Tasnifi*, №

Vanredni nameti nisu bitnije uticali na proces čiflučenja, jer to su prihodi koji su uglavnom bili u nadležnosti namjesnika i pokrajinske vlasti. Čak bi, na određeni način, trebalo da sprječavaju taj proces, ako se ima na umu da je te prihode trebalo da plaća onaj koji je imao u ruci tapiju, tj. rajetin ili u slučaju ako tapija predje u ruke posjednika onda je posjednik trebalo da plaća te prihode. Kod vanrednih nameta bitno je istaknuti da su stanovnici gradova bili oslobođeni tih nameta, mada je država često nastojala da ih nametne i gradskom stanovništvu, posebno u vrijeme rata.⁶⁹

Vrlo su česte pritužbe na posjednike čifluka koji neće da plaćaju vanredne namete, nego to svaljuju na ostalo seosko stanovništvo. Oni to često izbjegavaju tvrdnjama da oni u tom selu nemaju »stare raje«. Iz toga bi proizlazilo da novonaseljena raja, koja je i inače bila mnogobrojna, nije bila obavezna da plaća vanredne namete, vjerovatno dok ne prodje jedan vremenski period od njihova naseljavanja. Praksa posjednika da izbjegavaju plaćanje vanrednih nameta produžila se sve do uvođenja jedinstvenog oporezivanja pa i kasnije, što potvrđuje nastojanje Tahir paše 1849. godine da postigne sporazum između posjednika i čifčija da čifčije plaćaju dvije trećine poreza, a posjednici jednu trećinu. To je otprilike odnos koji je vladao na čiflucima u pogledu davanja čifčija posjednicima, tj. posjednici su uzimali jednu trećinu prihoda, a čifčijama su ostale dvije trećine. Bilo je i drugačijih pogodbi između posjednika i čifčija, pa se prema tome odnosu trebao da plaća i porez.⁷⁰

Za nastajanje novih društveno-ekonomskih odnosa, a time i za promjene u agrarnim odnosima i izmjeni strukture društva u Bosni, kao i ostalim područjima Osmanskog Carstva, bitno je utvrditi mogućnost njihova nastanka u okviru važećeg timarsko-spahijskog sistema. U našoj istoriografiji postoji nekoliko radova

⁶⁹ Mada je ozbiljnije raspravljano samo o muafijetu Sarajeva, treba da se znade da su sva naselja koja bi bila proglašena gradskim, bivala oslobođena poreza kao gradska, osim ako neko nije obrađivao mirijsku zemlju.

U vremenu Dželal paše i namjesnika poslije njega, tj. od 1819. do 1831. svi su namjesnici pokušavali nametnuti obaveze i Sarajlijama.

Vid. posebno: Avdo Sućeska, *Ekonomске i društveno-političke posljedice pojačanog oporezivanja u Osmanskom Carstvu u 17. i 18. stoljeću*. Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1965.

⁷⁰ *Saferska naredba*, (Zakon o čiflucima u Bosni) 1859. godine, koja dosada nije prevedena na naš jezik, precizno regulira te odnose. Vid. Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi u vreme reformnog režima Adbul Medžida (1839–1861)*. SANU, Knj. CI, Beograd, 1949.

koji dotiču navedeno pitanje, ali se oni gotovo nikako ne slažu kako u pristupu tome, tako i u svojim zaključcima, odnosno teorijskoj i praktičnoj podlozi. Prema tome, činjenica je da su ti novi društveno-ekonomski odnosi, čiflučki odnosi, privlačili pažnju naučnika kao realnost koja je postojala u okviru timarskog sistema, makar vrlo često tretirani u okviru nekih drugih pitanja.

Opće karakteristike strukture društva

Medju prvima koji su posvetili svoj rad agrarnim odnosima u Bosni za vrijeme vlasti Osmanlija bio je Ćiro Truhelka. On je u svom radu *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni* donio dosta važnih i tačnih zapažanja i zaključaka.

Neki su, na žalost, koristeći se nepouzdanim izvorima, unijeli pravu zbrku u to pitanje, ne razlikujući klasični i službeno važeći sistem od čiflučkih odnosa, koji su ilegalno nastajali unutar važećeg sistema i donosili takve zaključke koji se ne mogu održati. Takav je bio Vasilj Popović.⁷¹

Čini se da je Truhelka bio na dobrom putu da temeljito obradi ovo pitanje, ali je u nekim zaključcima otišao predaleko. Naime, on je imao ideju koju je htio pod svaku cijenu da dokaže, a to je da su agrarni odnosi u Bosni pod osmanskim vlasti produžetak tih odnosa iz srednjovjekovne bosanske države i u svim pojavama je tražio taj kontinuitet. Da je bio oslobođen te opsesije, vjerujemo da bi njegov rad imao sasvim drugačiju fizionomiju i da bi mu vrijednost bila neosporna. Ali, i pored toga, njegov rad treba ozbiljno respektirati. Neosporno je, međjutim, da se i klasični agrarni odnosi i nastajanje čifluka treba posmatrati samo u okviru osmanskog društveno-ekonomskog sistema, sa svim obilježjima u vrijeme progresa i propadanja Carstva. U prilog tezi Ćire Truhelke o kontinuitetu agrarnih odnosa iz srednjovjekovne bosanske države moglo bi da posluži često nastojanje Bošnjaka da izdejstvuju kod Porte da se njima vrati defterhana, što znači da im se da zemlja u vlasništvo. Da se to desilo, onda bi bilo nepobitno da je to premošćavanje u sistemu agrarnih odnosa iz bosanske države u Osmansko Carstvo. To bi bilo vraćanje poznatih plemenitih baština u ruke njihovih vlasnika. Ali, Osmanska Država to nikada nije dozvolila, pa prema tome, svi ti odnosi kretali su se u okviru mirijskog vlasništva i osmanskog zakonodavstva.

⁷¹ Isto.

Branislav Djurdjev je u svom radu *O vojnucima*, pored razmatranja o ovom poluvojničkom redu, dao i dosta značajnijih zapazanja o agrarnim odnosima.

Značajno je istaknuti i rad N. Filipovića *Pogled na osmanski feudalizam* gdje se može naći vrijednih podataka o klasičnom osmanskome sistemu. Konačno, Avdo Sućeska je u više svojih radova, koji nisu izravno posvećeni agrarnim odnosima, takodjer dao dobar prilog proučavanju toga pitanja.⁷²

Agrarni odnosi, pa ni čiflučki odnosi koji su nastajali, nisu nastavak tih odnosa iz srednjovjekovne bosanske države. Čiflučki odnosi nisu izravno izrasli ni iz one vrste čifluka kakvi su postojali u klasičnom agrarnom sistemu. Treba naglasiti da su postojale dvije vrste čifluka. Jedna vrsta nije spadala u mulk čifluke (puno vlasništvo), a drugi su bili puno vlasništvo i oni su se mogli prodavati, ustupati drugim licima i zavještavati u dobrotnorne svrhe, odnosno nisu bili sastavni dio lena. Prva vrsta je bila mobilna, osim u toliko što se nije mogla izdvajati iz spahijskog lena i nije se mogla zavještati u dobrotnorne i druge svrhe. Oni su imali, u suštini, karakter baštine ili čifta, a slično su i oporezivani. Čiflučki odnosi su nastali kao rezultat slabljenja osmanskog sistema i stalne borbe sa mirijom oko vlasništva nad zemljom. Da su mogli nastajati, već je rečeno, jer je to sistem tapija omogućavao. Iz toga se vidi da, za razliku od agrarnih odnosa u srednjovjekovnoj bosanskoj državi nije bilo vezanosti obradivača za zemlju i nije bilo diferenciranja unutar posjeda, odnosno porodice kao u srednjovjekovnoj Bosni, jer to osmanski sistem nije omogućavao. Osnovno je bilo što je osmanski sistem nalagao da zemljišni posjed ne ostane neobrađen, a nije dozvoljavao da se mijenja socijalni i pravni položaj seoskog stanovništva.

S obzirom na to da je država vlast nad zemljom zadržala za sebe, uživaoci vojničkih lena u pogledu vlasništva nisu imali

⁷² Ćiro Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*. GZM, XXVII-1915

V. Spaić, *O baštinskom sistemu u srednjovjekovnoj Bosni*. IPZ. Sv. 1, Sarajevo, 1949.

Branislav Djurdjev, *O vojnucima sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka*. GZM, Sarajevo, 1947.

Nedim Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim osvrtom na agrarne odnose)*. GDI BiH, IV, Sarajevo, 1952.

Avdo Sućeska, *Specifičnosti državno-pravnog položaja Bosne pod Turcima ili pitanje ajanskog vijeća*. Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1964.

nikavih prava niti su imali ikakvih upravnih i sudskih prava nad obradivačima zemlje. Takvih prava nisu imali ni čifluk sahibije nad čifčijama. Zato J. Fine nema pravo kad pravi usporedbu između kmetova u Bosni i engleskih »serf-ova«.⁷³

U pogledu obaveza može se reći da je odnos bio približno isti. Uživaoci vojničkih lena bili su obavezani vojnom službom ili nekom drugom službom državi, pa ako to ne bi ispunjavali gubili bi pravo na prihode sa lena. Obradivači su bili obavezni da plaćaju propisane naturalne i novčane daće, a prvenstveno da obradjuju zemlju, pa ako to ne bi ispunjavali gubili bi pravo na tapiju. Na toj osnovi se formirao produkcionni odnos u osmanjskom sistemu, sa karakteristikama koje je sa sobom donosio odžakluk u Bosni.

Ovdje treba napraviti razliku između gospodara timara i obradivača u toliko što je država spahijama dala određena policajna prava na njihovim timarima. To je zavisilo od veličine posjeda i njegovog karaktera. Tako se ti posjedi dijele na serbest-posjede ili posjede sa imunitetom i serbestsiz-posjede bez imuniteta. Na prvim su policajna prava bila veća, a obaveze spahija prema namjesniku pokrajine ili državi manje. U drugom slučaju, prava timarnika bila su manja, a obaveze prema namjesniku ili državi veće. To se prvenstveno ogleda u naplati globa i njihovu uživanju. Timarnici sa imunitetom su zadržavali sve globe za sebe i niko se nije mogao u to miješati, a drugi su morali određeni procenat tih globa davati namjesniku ili sandžak begu nadležnom za to područje. U okviru toga je i udio u lokalnoj vlasti jednih i drugih. Odnos spahija prema posjedu i obradivačima određivan je carskim beratom ili beratom namjesnika za sitne vojničke posjede, a odnos obradivača prema zemlji određivan je tapijom. Prema tome, njihovi odnosi bili su tačno utvrđeni i niko se nije mogao ponašati izvan utvrđenih prava i obaveza. Međutim, vidi se da spahije nisu bili samo ubirači prihoda, ali nisu se mogli miješati u raspolaganje zemljom, osim samo toliko što su bili obavezni da se brinu da se zemlja obradjuje i da se ubiru prihodi. U tom smislu bi oni davali saglasnost na prodaju tapije.

Isto tako, obradivači zemlje nisu mogli slobodno da raspolazu zemljom. Njima je u određenoj mjeri bilo ograničeno kretanje tj. nisu mogli da napuste zemlju po svojoj volji i u svako doba. To su mogli tek kad se završi žetva, ali i tada su im ostajale

⁷³ *Saferska naredba* (zakon o čiflucima u Bosni) 1859. godine; Muvekkit, *Tarih-i Bosna*. Autograf u Orijentalnom institutu, br. 766, 270–300. str.
J. Fine – R. Donia, op. cit.

neke obaveze prema ranijem feudalcu, pogotovu ako su prelazili na lena drugih feudalaca. Inače su mogli biti i vraćeni na leno ako su mijenjali zanimanje. To je jedino što ima karakter feudalnog u osmanskome sistemu.⁷⁴

Obradivač zemlje koji je posjedovao tapiju bio je siguran na posjedu sve dotle dok je izvršavao obaveze prema spahiji, odnosno državi. Pravno gledajući, spahija je mogao da odstrani one obradivače zemlje koji bi prestali da obradjuju zemlju ili da ne ispunjavaju obaveze prema spahiji i da na mjesto njih naseli drugo stanovništvo, ali tek nakon sudske odluke. Ovakve su pojave u praksi vrlo rijetke. Dakle, spahije nisu imali prava »koca i konopca«. Vojnički posjed po svom pravnom osnovu nije se mogao smatrati kao privatna državina, jer je spahija u svako doba mogao biti premješten s jednog posjeda na drugi, a i da izgubi sva prava ako ne bi izvršavao svoje obaveze proistekle iz berata. Ovo posljednje nije vrijedilo u Bosni od vremena kada je uveden odžakluk na vojničkim posjedima, iako ni odžakluk nije mogao pomjeriti vlast mirije na spahijskom lenu niti promijeniti pravni položaj obradivača. U praktičnom pogledu bosanske spahije su se ponašali kao da se radi o privatnom posjedu iako to nikada nije zakonom ozvaničeno i nikada nisu uvedeni u pravo vlasništva.

Prava koja je spahija dobivao na zemlji i obaveze raje koje su proizlazile iz posjedovanja tapije uticale su u velikoj mjeri da ni spahija ni rajetin nisu bili zainteresirani za veću proizvodnju na zemlji, jer spahija time nije dobivao ništa više prihoda nego mu je beratom priznato, a rajetin je mogao dovesti sebe u situaciju da nakon uvida i popisa prihoda daje više naturalnih obaveza ako proizvede više prihoda. Naravno, to bi se dešavalo onda kada su vršeni novi popisi, pa je tom prilikom i utvrđivan iznos državnih dadžbina. Ipak treba naglasiti da iz cjelokupnih odnosa proizlazi da je rajetin trebalo da bude više zainteresiran za veću proizvodnju, jer su se njegove obaveze rijetko mijenjale. Popisne knjige svjedoče da je visina prihoda jednog sela, pa tako i domaćinstva, utvrđena jednom ostajala veoma dugo u istom iznosu. Samo se isto tako vidi da cijene nisu mirovale i da su se one povećavale. U Bosni je do takvih promjena dolazilo rjeđe zbog već naprijed spomenutog odžakluka. Naročito se to odnosi na lične obaveze kao što je ispendža i porez na čift. Čak je moguće utvrditi da se navedeni porezi nisu mijenjali sve do Tanzimata u 19. stoljeću,

⁷⁴ Halil Cin, *Osmanli toprak düzeni ve bu düzenin bozulması*. Istanbul, 1985, 45–70. str.

iako je posve sigurno da je vrijednost novca stalno opadala. Prema tome, ta vrsta opterećenja nije uopće uticala na veću i težu eksploataciju.⁷⁵

Što se tiče vojničkog posjeda može se utvrditi da on nije bio kompaktan, odnosno nije se uvijek nalazio u jednom selu nego je mogao biti raštrkan u više naselja. Znači, prihod jednog sela moglo je da dijeli više spahija. Pa ipak, ne treba kategorički razdvajati prihode i spahijski posjed. Pravnici, pak, definiraju spahiju kao gospodara timara, bez obzira što nije imao posjedovno pravo na zemlji, a rajetina kao zakupca zemlje, s tim što se tapijska pristojba označava kao unaprijed plaćena zakupnina. Slično će se desiti i sa čiflucima gdje će se čifluk-sahibija označavati kao posjednik zemlje, a rajetin kao zakupac. Njihov odnos označavaće se kao zakupnički odnos (istidžar). Dakle, ni jedan nije bio vlasnik.⁷⁶

Prema tome, mogućnosti da se probiju okviri timarskog sistema i da se u okviru tog sistema počnu javljati čiflučki odnosi sa snažnom tendencijom da postanu dominantni nalazile su se u samom timarskom sistemu. Osim karaktera tapijskog prava, to je olakšavano i time što su sami vojnici gotovo od samog početka osmanske vlasti i uvođenja timarskog sistema, a od ostvarenja odžakluka pogotovu, nastojali da se oslobode tačno utvrdjenih obaveza koje su proizilazile iz uživanja vojničkog lena i da proširuju svoja prava na račun mirijskog vlasništva. To su mogli samo narušavanjem postojećeg poretka. Pošto država nije dozvoljavala da se uzurpira vlasništvo mirije na zemlji, spahije su onda nastojali da svoja prava proširuju na račun obradivača zemlje. U tom slučaju pod udar je došla tapija koja je obradivaču garantirala slobodno raspolaganje posjedom u granicama sistemom utvrdjenih prava obradivača. U suštini, treba istaknuti da je postojala stalna borba spahija sa mirijom za prevlast nad zemljom pri čemu je izlaz nadjten u čiflučenju koje je opet sa svoje strane

⁷⁵ *Hatt-i Šerif*. Poznat kao *Hatt-i Šerif od Gülhane*, donosi izmjene u ukupnom sistemu oporezivanja. Te izmjene će se sporo primjenjivati, ali su one utvrdile prethodno stanje i na osnovu njih nove poreze. Vid. Abdurahman Vefik, *Tekalif Kavaidi*. Knj. II, Istanbul, 1329.

Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*. Knj. V, TTK, Ankara 1946. On je donio Ferman o ukidanju poreza džizje, odnosno novi reformni ferman iz 1856. godine, koji regulira i ta pitanja. Vasilj Popović, op. cit.

⁷⁶ *Saferska naredba* (Zakon o čiflucima u Bosni) i *Ramazanski zakon* (*Erazi Kanunu*) iz 1858. Ovaj zakon je regulirao sva pitanja agrarnih odnosa i on predstavlja početak novog sistema. Taj sistem će u Bosni primjenjivati i Austro-Ugarska, nakon okupacije Bosne.

umanjivalo moć države (mirije) i uticalo na rastakanje timarsko-spahijskog sistema. U svemu tome najznačajniju ulogu odigralo je to što je obradivač zemlje i nosilac tapije mogao svoj posjed ustupati drugome na obradu, tj. da ga sam ne obradjuje, a da tapiju zadržava za sebe, ili je mogao prodati tapiju uz saglasnost timarnika. Na taj način tapija je postala vrlo kurentna u prodaji i raznim drugim malverzacijama. Upravo tu se krije, kako smo naprijed rekli, mogućnost nastanka čiflučkih odnosa. Sukcesivno ali relativno brzo nastajanje čifluka, a uz to masovno, gotovo sveobuhvatno, o čemu svjedoči i pokušaj države koja, iako čiflučki odnos zakonski nije priznavala, intervenira u čiflučkim odnosima, s namjerom da se dogovorom čifčija i čifluk-sahibija ti odnosi uredi i smanji pretjerano eksploatiranje obradivača zemlje, dovelo je do izmjene strukture društva, naročito u okviru tzv. »feudalne klase«. ako se to može uopće nazvati »feudalnom klasom« s obzirom na odnos prema zemlji, svojinske odnose i način ubiranja prihoda, o čemu je bilo ovdje opširno govoreno.

Iz dosadašnjeg izlaganja jasno se vidi da su u čiflučke odnose ulazili razni slojevi društva, odnosno svi oni koji su raspolagali novcem. Isto tako, vidi se da je postojalo više načina uzurpacije prava obradivača i uspostavljanja međusobnih odnosa i pogodbi čifčija i čifluk-sahibija o načinu obrade i plaćanja čifčijskih obaveza. Otuda postoji i šarolikost u odnosima između čifčija i čifluk-sahibija. Tako se obaveze čifčija prema čifluk-sahibijama kreću od jedne devetine do jedne polovine davanja. Od visine davanja, odnosno načina pogodbe, zavisilo je koliko će obradivači (čifčije) raditi čifluk-sahibiji u vidu kuluka.⁷⁷

Na ovom mjestu treba istaknuti da je na proces čiflučenja posebno uticalo to što je zanatska proizvodnja sve više opadala, pa zanatlije i trgovci svoj novac ulažu u nekretnine kao siguran izvor prihoda. Pogotovu zbog toga što se nije bila počela da razvija industrijska proizvodnja, pa svoj novac ne ulažu u investicije i reprodukciju. Otuda se u sloju posjednika nalazi velik broj zanatlija i trgovaca, koji na taj način iz formalno potčinjenog društvenog statusa prelaze u novi društveni sloj, sloj rentera po svim elementima sličan građanskoj klasi. Najkurentnije ulaganje novca bilo je u tapiju, iako se zemlja nije mogla da kupuje u vlasništvo sve do kraja osmanske vlasti u Bosni, ali je obezbjeđivala sigurne rentne prihode.

⁷⁷ Isto. Odnosi između čifčija i čifluk sahibija (prvi se zovu *müstedžir*, a drugi *ashab-i alaka*) utvrđivani su na sudu ugovorom, čiji je najmanji rok trajanja bio 3 godine.

Međutim, u agrarnim odnosima će se stvar donekle izmijeniti nakon definitivnog ukidanja timarskog sistema u Bosni 1851/2. godine, nakon izdavanja Zemljišnog zakona 1858. godine i Zakona o čiflucima u Bosni 1859. godine. Ukidanjem timara nestalo je jednog sloja društva koji je bio u direktnoj vezi sa zemljišnim odnosom, odnosno koji su bili posrednici između države i proizvodnog stanovništva, spahija i zaima. Na taj način se stvorila mogućnost da raja postane jedino zavisna od države, ali pred Pokret za autonomiju još uvijek je timarski sistem bio na snazi pa imamo dvojni produkcionni odnos. Oslobođenju svih seljaka ispriječili su se čiflučki odnosi i sloj posjednika koji je imao u svojim rukama tapiju. Ramazanski zakonik je, pored temeljite razrade karaktera zemlje i njenog statusa, još više utvrdio čiflučke odnose svojim odredbama da se tapijom dokazuje pravo posjeda, ali nije tretirao čifčije i čifluk-sahibije. Tek Saferska naredba, odnosno Zakon o čiflucima u Bosni zvanično priznaje te odnose i uređjuje oblik odnosa između čifčija i čifluk-sahibija, definirajući taj odnos kao zakupnički odnos.⁷⁸

Upravo taj sloj čifluk-sahibija u Pokretu za autonomiju igrao je vidnu ulogu, a sastojao se od raznih slojeva društva iz zvanično postojećeg timarsko-spahijskog sistema. Prema tome, ne može se govoriti o borbi »feudalaca« za očuvanje svojih interesa, jer to nisu bili ni »feudalci« niti je bilo kojom mjerom udarano na njihove ekonomske interese, a niti o protivreformnom pokretu, jer reforme još nisu bile započele. Do tada se radilo samo o reorganizaciji vojske i javne uprave bez suštinskih promjena u društvenom sistemu.

Otuda se Pokret mogao pojaviti kao sveopći pokret bosanskog društva za autonomiju, a protivrječnosti između centralnog sistema i sistema u Bosni koje su nastajale i razvijale se stoljećima, u kojim je Bosna imala specifičan status, mogao se razriješiti samo oružanom borbom sa krajnjim ciljem ostvarenja autonomije ili samostalnosti Bosne.

Timar-sahibije i čifluk-sahibije te gradski slojevi su činili koaliciju nove vladajuće nevojničke, u suštini gradjanske klase, i oni su bili na čelu Pokreta.

⁷⁸ Isto. Ahmed S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789–1878. god.* OIS, knj. IX, 1983. god., 45–70. str.

II

DRUŠTVENO POLITIČKE PRILIKE U OSMANSKOM CARSTVU PRED POJAVU POKRETA ZA AUTONOMIJU BOSNE

Osmansko Carstvo ušlo je u 19. stoljeće sa sveobuhvatnom krizom na unutrašnjem i vanjsko-političkom planu. Medjuzavisnost unutrašnje krize sa medjunarodnim odnosima je potpuna. Gotovo da nije moguće razlučiti koja je od njih teža i koja na koju više utječe.

Carstvo je u suštini bilo gotovo pred potpunim rasulom i unutrašnjom općom anarhijom. Na unutrašnjem planu, državno ustrojstvo je potpuno nedjelotvorno, centralni organi Carstva bave se isključivo sami sobom, bez brige za unutrašnjost i bez gotovo ikakve kontrole u pokrajinama. Sultani su, takodjer, bez uticaja i na centralne organe i na sve vodeće ljude u Carstvu, osobito na namjesnike i vojne komandante u pokrajinama. Apolutni autoritet sultana je još samo na papiru. Veliki broj faktora razara i njegov ugled i njegovu moć. Kontinuirano gubljenje ratova sa stranima državama i neposlušnost lokalnih moćnika stvara nezadovoljstvo u Carstvu. Mnogi velikaši, ajani-derebegovi se osamostaljuju, formalno ili stvarno.¹ Ogromni izdaci za stalne

¹ Ismail H. Uzunçarşılı, *Meşhür Rumeli ayanlardan Tirsisnikli Ismail, Yillik oğlu Süleyman aglar ve Alemdar Müstafa Paşa*. Istanbul, 1942. godine.

A. F. Miller, Mustafa paşa Bairaktar. Moskva-Lenjingrad, 1947. godine.

Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in The Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1922*. Princeton University Press, Princenton, 1980. godine. 116-122. str.

Grupa autora, *Türkiye Tarihi*. Osmanli Devleti. T 3, 73-100. str.

Avdo Sućeska, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. ND BiH. 1965. godine.

ratove uništavaju i onako slabu ekonomsku moć Carstva i podanika. Uvode se novi porezi i nameti koje narod ne može ili jedva podnosi. To utječe da i podanici vrlo lahko padaju pod uticaj anarhista i s njima zajedno se bune i dižu na ustanke. S druge strane, pojedini velikaši ili njihov najveći broj, neovisno od države i na suprot interesa države, sami nameću i utjeruju razne nezakonite namete u svoju korist. To još više slabi centralnu blagajnu. Politička situacija potpuno izmiče kontroli legalnih, i od sultana i Porte, postavljenih organa, koji vrlo često i sami stupaju u savez ili prešutni dogovor sa lokalnim samovoljnicama.

Unutrašnje krize Carstva

Država se u cjelini feudalizira. Umjesto centralizirane i na zakonu zasnovane pravne države kakva je bila Osmanska Država, ona se pretvara u niz »feudalnih državnica« na čelu kojih stoje pojedine moćne porodice. Te porodice kad i ne pokušavaju da stvore teritorijalne, organizirane političke zajednice, na svojim područjima ponašaju se kao samostalni vladari. Oni samo formalno priznaju sultana kao suverena i halifu, a po svome djelovanju su isključivo kao njegovi labavi vazali. Pokoravaju se onome što im ne šteti, a odbacuju sve ono što narušava njihovu nasilničku vlast koju su bezočno uzurpirali. Naročito se nepovoljno odražava na društvo to što ovi lokalni moćnici udaraju na ideološku i materijalnu osnovu Carstva, a to je mirijsko vlasništvo na svim općim dobrima, prirodnim resursima, naročito zemljom. To obradivače dovodi u izuzetno težak položaj, a zbog nasilja koje oni provode u svojim područjima, mnoge zemlje ostaju bez stanovnika i bez obradivača, pa tako i država i spahije bez sredstava. Najveći dio toga stanovništva bježi prema gradovima koji im nažalost nisu mogli pružiti ni minimum sredstava za egzistenciju. Na taj način se stvara mnogobrojna gradska sirotinja. To, s druge strane, dovodi do nesigurnosti u gradovima i mnogobrojnih prekršaja i teškog kriminala. Kad budemo govorili o janjičarima vidjeće se da to upravo najviše utječe na narušavanje reda u pogledu vrbovanja i organizacije ovoga vojničkog korpusa i njegove neefikasnosti. Razumljivo je da je pritisak i nasilje nad onim seoskim stanovništvom koje je ostajalo na selima i svojim imanjima sve više rastao. Ovi nasilnici niti su poštovali niti provodili ni šerijat, koji je već odavna stagnirao u svom razvoju i koji svojim izvornim odredbama u najvećem dijelu ljudske djelatnosti nije mogao zadovoljiti i značajno je kočio razvoj društva i pravnog sistema. Oni nisu provodili niti poštivali ni sultanov

kanun, koji je značajno akceptirao realnu situaciju u društvu i u tom smislu donosio svoje odredbe. Taj kanun je u dobroj mjeri ograničavao samovolju u državi pa i derebegova, kako se blažim nazivom nazivaju ovi silnici, i baš zbog toga ga oni nisu uvažavali.² Oni su kao zakon prakticirali svoju volju i svoju samovolju. Od njihove samovolje nisu bili pošteđeni ni vojnici, spahije, pa su i oni morali da napuštaju i svoju službu i svoje timare, čime je rapidno slabila vojna moć države. Treba istaći da je pojava ovih feudalaca bila karakteristična prvo za Anadoliju, što bi bilo za manje očekivati, a zatim za Rumeliju. Takva pojava nije evidentirana u Bosni i njeni prvi počeci su dosta kasni i dosta slabi, a to je zbog već odavno stvorene ravnoteže u bosanskom društvu pod uticajem odžakluk – sistema u timarskoj organizaciji i uticaja iz gradova, gdje se esnaf zaista bio čvrsto organizirao kao staleška organizacija, pa ni janjičarska organizacija koja je ovdje bila potpuno istovjetna sa esnafom, nisu dozvoljavali narušavanje ravnoteže u društvu, jer to nije bilo u interesu ni njih niti timarnika.

Naprijed izneseno stanje se sve više pogoršavalo kako je odmicalo 18. stoljeće, tako da je opću krizu dovelo do vrhunca početkom 19. stoljeća, kada je dovedena u pitanje i osmanska država i osmanska dinastija.³ Neki od ovih derebegova su čak pretendirali i na osmanski prijesto i vladarski tron. Sultan ni centralna vlast nisu imali snage da se radikalno razračunaju sa ovom pojavom. Ono što su pokušavali bilo je pola uspješno ili neuspješno. Ako je negdje i bilo uspjeha, njegovi rezultati su kratko trajali. Zato postoji jedan vrlo krupan, po Portu tragičan razlog. Naime, u mnogobrojnim ratovima sa vanjskim i unutrašnjim neprijateljima, oni su često morali da pozivaju u pomoć pojedine od ovih feudalaca, od kojih su neki imali čak do trideset hiljada vojnika. Toliku vojsku sultan je teškom mukom mogao sakupiti čak i kad je prijetila izravna opasnost po državu od neprijatelja iz vana.⁴ Time je priznavana zavisnost države od ovih paralelnih lokalnih gospodara i njihove vojne sile, a u isto doba to je pove-

² Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin dagilma devri*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985. 35–38. str.

Cin Halil, *Osmanlı toprak düzeni ve bu düzenin bozulmasi*. Bogaziçi yayinlari, Istanbul, 1985. 6–70. str.

³ Isto. Grupa autora, *Türkiye tarihi. Osmanlı Devleti*. Cem yainevi, Istanbul, 1988, 73–107.str.

Ahmet Cevdet, *Cevdet Tarihi*. C. IV, 1–44. str.; *Tarih-i Encümeni Mecmuasi*, s. (godina) 7 i 8. Ovdje su donesene laihe (prijedlozi) za reforme sultanu Selimu III:

⁴ Vid. napomenu 1.

čavalo njihovu neovisnost i samovolju, pa su slušali sultana samo onda kada je to bila njihova volja, najčešće kada je to bio njihov neposredni interes. Još veća opasnost po Carstvo je bila u tome što su ovi silnici koji su sebe nazivali »ajanima« često zajednički djelovali, čime je njihova vojna moć postajala ogromna, čak veća nego i moć samih sultana. Doduše, oni su znali i da se međusobno sukobljavaju i da vode prave ratove, ali za vlastiti prestiž. Naravno, to je sve uticalo na opći kaos u državi.⁵

Stalni ratovi koji su trajali više od jednog stoljeća, mali prihodi i nesigurnosti tih prihoda, dovode do potpune propasti timarskog sistema. Mnoge spahije, naročito u Andoliji, pristupaju derebezima kao plaćenici i tako nadomještaju prihode sa timara, a vrlo često se kriju iza timara kada su u pitanju određene obaveze. Tako je najprije čiflučki sistem, odnosno feudalizacija u Carstvu zavedena u Andoliji gdje je bilo apsolutno muslimansko stanovništvo. Tu je, dakle, izvršeno stvarno izvlaštavanje raje (ratarskog stanovništva) iz posjeda tapije i gotovo je sva zemlja prešla u ruke derebegova – pravih feudalaca, kojima nije ni na kraj pameti bilo da razmišljaju o miriji i o pravu mirije nad općim dobrima. To su oni pretvorili u svoje domeno, čisti feud i sve odnose na tome feudu oni su diktirali.⁶

Posljedice toga osjećaju se u Turskoj i danas. Naime, još uvijek su gruntovni ili, malo preciznije, katastarski vlasnici najvećeg dijela zemlje u Anadoliji ti derebegovi, odnosno njihovi nasljednici iz veoma razgranatih porodica po izravnoj ili kosoj porodičnoj liniji. Međutim, tu je pravo tapije, s pravom, priznato kao zakonsko pravo pa i nakon uvođenja Republike agrarna reforma nije mogla da poništi to pravo. Naravno, ima i drugih činilaca koji utječu na stanje agrara u današnjoj Turskoj. Tu je svakako nedostajalo prelazno vrijeme podržavljenja svih prirodnih resursa, a ne samo privredne infrastrukture. Ali tu je bilo pitanje svijesti o kontinuitetu države, koja je bila jača od realnih i racionalnih potreba naroda i njegova blagostanja.

Tako je u Anadoliji gotovo sve slobodno seljaštvo pretvoreno u zavisno i neslobodno, usred sistema čija je osnovica slobodno raspolaganje zemljom od strane obradivača, uživalaca, odnosno, vlasnika tapije. U pojedinim djelovima Rumelije takodjer je bilo takvo stanje. Ali kako je u Rumeliji, u velikom dijelu, bilo naseljeno nemuslimansko stanovništvo ta praksa imala je teže posljedice.

⁵ Vid. napomenu 1.

⁶ Cin Halil, op. cit.; Yusuf Akçura, op. cit.; Ahmed Cevdet, *Cevdet Tarihi*. C, IV, *Tertib-i cedit* (Nova serija), 1329. h.g. 1–44. str.

Tamo se, zbog toga, pojavljuju težnje za otcjepljenjem od osmanske vlasti da bi se na taj način oslobodili nasilja paradržavnih vladara – nasilnika. Na takvo razmišljanje kod kršćana utječu i neke druge stvari. Naime, propaganda iz vana, naročito iz Rusije i Austrije, među kršćanima išla je isključivo preko religijskog antagonizma u pravcu uništavanja osmanske moći i slabljenja države. Pošto je većina toga stanovništva pripadala tzv. grčkom (pravoslavnom) vjerezakonu, Rusija je na ogromnim prostorima, kao istovjerna zemlja, mogla raznim obećanjima i, vrlo često, ratnim pobjedama, na sjevernim i sjeverozapadnim granicama Carstva, da stavlja u izgled tačošnjem kršćanskom stanovništvu samostalnost i bolje stanje nego je u Osmanskom Carstvu.⁷ To je s druge strane pozitivno utjecalo na razvoj nacionalne svijesti, koja je u to vrijeme imala dva unutrašnja sadržaja, odlučujuća za nacionalne ustanke i oslobođenje. To su bili jezik i religija. Postepeno se uvodi i isto krvno porijeklo ili bar pretpostavljeno istovjetno krvno porijeklo i ista zemlja.⁸ Uostalom, i danas je ista sadržina svake nacionalne ideje, uz dodatak koji je iznjedrila tehnološka revolucija, tehnološki napredak, interes.

Vanjski uticaji na krize u Carstvu

Na neraspoloženje kršćana u Carstvu utjecao je i carigradski patrijarh i, uopće, Fanarioti, koji su imali jak utjecaj u osmanskoj administraciji, a preko toga i u mnogim zemljama, koje su bile u sastavu Carstva. U nekima su čak i vladali, mada ni po čemu nisu imali na to pravo.⁹ Patrijarh, koji nije službeno imao nikakvih ingerencija nad svim pravoslavcima, a pogotovu ne nad svim kršćanima, preko dobijenog prava da ubire sve crkvene dadžbine od svih kršćana, bez obzira na vjerezakon, pa preko svojih kontakata sa stranim državama, širio je propagandu u korist tih kršćana i kršćanskih država, a podsticao je na razne načine kršćane u Carstvu na pobune i čak se miješao i u politiku Carstva.¹⁰

Austrija, kao i Rusija, imala je osnovni cilj da oslabi Osman-sku Državu i da je potisne sa područja koja je ona označavala kao svoje interesno područje, koristeći isključivo kršćanstvo kao sredstvo za to. Širila je propagandu u vidu mržnje prema islamu i islamskoj državi među svim kršćanima i katolicama koji su bili u manjini a i pravoslavcima. Ona se prividno pojavljivala kao

⁷ Grupa autora, *Türkiye Tarihi. Osmanlı Devleti*. Istanbul, 1985. 59–69. str.

⁸ Yusuf Akçura, op. cit. str. 35. i dalje do kraja.

⁹ Vid. napomenu 7.

¹⁰ Vid. napomenu 7 i 8.

njihova zaštitnica i pomagač u svakoj prilici. Naravno, ovdje je bilo velike borbe i protiv uticaja Rusije, možda čak i više nego je bila potreba, da se tim sredstvima bori protiv Osmanskog Carstva. Dakle, pripadnost kršćanskoj vjeri, bilo kojeg vjerozakona, bilo je najmoćnije sredstvo za širenje propagande među kršćanima Carstva protiv toga Carstva.¹¹ Na taj način najveći dio pokrajina Carstva sa kršćanskim življem koje su, manje-više, i bile pogranične pokrajine, na početku 19. stoljeća nalazi se u stanju pobuna i nacionalnog oslobođenja.

Na nacionalnu svijest naročito je izvršila utjecaj francuska revolucija, koja je, osim što je bila buržuaska, bila, više od toga, nacionalna revolucija. Kombinacijom tih dvaju uticaja, Osmansko Carstvo je pretvoreno u kazan sa stotinu ključalih vrela. Ali, ni muslimani neturskog porijekla nisu ostali sasvim po strani tih utjecaja, posebno iz Francuske, uprkos što su sultan i Porta stalno isticali njihovu islamsku obavezu da se pokoravaju islamskom vladaru. Mnogi su shvatili da su taj vladar i ta država postali slaba zaštita njihovih narodnih interesa. Zato je period početka i prvih decenija 19. stoljeća vrijeme općeg nacionalnog vrenja u Carstvu.¹²

Nema nikakve sumnje da je, u najvećem dijelu tih pobuna, glavnu ulogu odigralo narodnosno osjećanje izraslijih pojedinaca i njihova svijest da mogu, oslanjajući se na svoje suplemenike, sunarodnike, doći do samostalnosti, pri čemu je određen prikriveni, pa i otvoreni, antagonizam prema Turcima veoma pogodovao ovim vodjama ustanka i pokreta. Naime, taj antagonizam osjećale su široke mase, jer im se činilo da sve eventualne nevolje dolaze od zvaničnika vlasti, a oni su u glavnom Turci, odnosno sultanovi ljudi i nisu njihovi domaći, pa su opet Turci, makar i ne bili u stvarnosti.

Ko predvodi pobune i ustanke

Ima jedna čudna pojava u Carstvu. Naime, gotovo u svim pokrajinama gdje se javljaju ti nacionalni pokreti vode ih ljudi iz nižeg društvenog staleža. Naravno, u Bosni nije takav slučaj.¹³ Objašnjenje je jedino u tome da u tim područjima nije bilo obrazovanog i organiziranog domaćeg krupnog plemstva – begova. Njih je bilo, ali su bili u malom broju i nisu imali neki zajednički

¹¹ Grupa autora, op. cit. 25–107. str.

¹² Kao pod br. 11. Posebno vidjeti mjesta o Ali paši Janjinskom, Yusuf Akçura, op. cit. 20–35. str.

¹³ U Bosni, Pokret vode ljudi iz vrlo starih plemićkih porodica i bogati gradski slojevi.

interes, zajedničku osnovu, zajedničku istorijsku prošlost i zajednički cilj. Na taj način, oni kao društveni sloj i nisu postojali čvrsto povezani na cijelom svom etničkom prostoru. Nisu, dakle, bili politički organizirani. Zbog toga se i nisu mogli oduprijeti nezakonitim radnjama ovih budućih nacionalnih vodja. Čak su često kao pojedinci uz njih i pristajali.¹⁴ I u tom pogledu Bosna predstavlja izuzetak, o čemu ćemo opširno govoriti kasnije, ali ćemo sada reći da je Pokret u Bosni bio nelegitimniji i najosmišljeniji, nije se bazirao na uzurpiranim i nezakonitim pravima, kao na drugim mjestima, nego je izrastao na osnovi zakonskih prava, koja su povijesno imali svi slojevi društva u Bosni. Zato je on bio općenit, tj. u njemu učestvuju svi slojevi društva, bez obzira na konfesiju.

Jednu grupu ljudi, koji se u istoriji Osmanskog Carstva nazivaju, generalno, ajanima, uz druge njihove nazive koji su u stvari adekvatniji, koji bolje održavaju njihovo stvarno djelovanje, sada ćemo bar ukratko spomenuti.

Jedan period u istoriji Osmanskog Carstva mogao bi se označiti kao period prevlasti ajana. Njihova prevlast nije u smislu zvanične politike Osmanskog Carstva, nego u smislu potisnute legalne vlasti, pa i temeljnog narušavanja ugleda, uticaja i moći sultana, kao legitimnog nosioca prijestolja i priznatog muslimanskog halife, što se nije odražavalo samo na unutrašnjem planu države, nego, što je opasnije za državu, i na vanjskopolićkom planu. To je davalo još više poticaja vanjskim neprijateljima da napadaju i osvajaju dijelove Carstva, oslanjajući se, sasvim ispravno, na unutrašnju anarhiju i vojnu i ekonomsku nemoć te države.

U Andoliji se ističu porodice Kara Osman Ogullari, Čapan Ogullari i Džebbar Ogullari. U Egiptu Mehmed Ali. U Siriji Džezzar Ahmed paša, u Rumeliji Tersenikli Oglu Smail Bey i Mustafa Alemdar. U Vidinu Pazvan Oglu Osman Aga, u Albaniji Tepedelenli (Tepelena) Ali paša, u Skadru Kara Mahmud paša Bušatlija. Svaki ponaosob predstavljao je vrlo isturenu figuru na svom području i svaki, ponaosob, izravnu opasnost po Carstvo i sultana.¹⁵ Najdalje od svih svakako je otišao Mehmed Ali u Egiptu, kojem je sultan u suštini priznao nezavisnost, ali je on bio na domaku Carigrada, da uzme i prijesto i dokrajči vladavinu

¹⁴ I. H. Uzunçarşılı, op. cit.; Grupa autora, op. cit.; A. F. Miller, op. cit.; Cin Halil, op. cit. (ovaj autor je donio izvanrednu literaturu o tom pitanju); Carter V. Findley, op. cit.;

¹⁵ Yusuf Akçura, op. cit. 34–39. str.; Grupa autora, op. cit. 73–79. str.

Osmana, i samo zahvaljujući tome što su se umiješale neke strane sile do toga nije došlo.

Džezzar Ahmed paša je stekao ugled na cijelom Istoku po tome što se nemilosrdno razračunavao sa svim pobunjenicima u vrijeme dok je, u ime sultana, ugušivao pobune u Siriji, Palestini i Arabiji, po čemu je i dobio ne samo nadimak, nego i ime po kojem se sasvim i jedino raspoznaje »Kasapin« (koljač, krvopija). Kasnije, kad je odlučnom odbranom tvrdjave Akke i cijelog područja na najkrvaviji način zaustavio nadiranje silnog Napoleona prema Siriji i Istoku, njegovoj slavi nije bilo kraja. Time je učinio početak kraja Napoleonovoj najezdi na Istok, pa i njegovoj ukupnoj istočnoj politici. Raspršio mu je san o cezarskoj i aleksandrovskoj veličini i francuskom cijelom svijetu. Poslije toga, bez obzira koliko on samostalno djelovao i radio ono što je želio, Porta mu nije mogla i nije smjela ništa. Čak planirano ubistvo Džezzara, prilikom jedne kurtoazne posjete Carigradu, Porta ni sultan nisu smjeli izvesti. Naprotiv, dobio je najveće počasti. Osim titule paše i vezira cijele Sirije i Palestine, nekoliko puta je postavljan i za emira Mekke i Medine, kako zbog toga da osigura mir hodočasnica, tako i da se lično obogati, ali da uživa i počasti upravnika Pejgamberovih gradova – izvorišta islama. Taj silnik i neustrašivi borac ko zna šta je razmišljao kad je pošao iz Fatnice kod Stoca u pečalbu diljem Carstva i kad je pristupio družini Mameluka u Egiptu, a odatle sa svojom privatnom malenom družinom pustolova u arabijske pustinje gdje je predstavljao strah i trepet za sve, od sultana do beduina. U glavnom, ta pustolovina mu je donijela ogromnu slavu i moć, nažalost izvan njegove domovine, ali su i njegovi zemljaci znali za njega i sa oduševljenjem i velikom nadom išli u njegovu svitu i ordiju, tako da i danas postoji bošnjačka kolonija tamo negdje daleko u arabijskim pustarama.¹⁶

Pazvan Oglu otišao je u Vidin kao janjičarski pripravnik u nekoj od orti janjičara koja je bila stacionirana u Sarajevu, pa kasnije u Beogradu i konačno se smirio u Vidinu. Tu je napredovao od janjičarskog pripravnika (jamak), potom age u orti pa

¹⁶ Isto. Ahmet Cevdet, *Cevdet Tarihi*. IV i V. knj.

Shaw, Stanford J., *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789–1807*. Cambridge, Mass., 1971.

Isti, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 1, 2. Cambridge, 1976–1977.

Danişmend, İsmail Hami, *İzabli Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 1, 2, 3, 4, Istanbul, 1961. (Uz Cevdet pašinu istoriju svakako najvažnije djelo o istoriji Osmanskog Carstva, osobito za predreformski period);

do vidinskog ajana, a od ajana Vidina do paše i vezira i to, tek nakon što je sam pristao, da mu se te titule dodijele, jer mu je raniji život pustolova i razbojnika dosadio, kojem, ni specijalno vodjeni vojni pohodi velikog vezira protiv njega nisu mogli ništa. Tako njegovo unapredjenje nije bilo za njega milost po volji sultana, nego je on postao paša i vezir kao milost njegova sultanu. Pazvan Oglu se ponašao kao samostalni svemogući gospodar u Vidinu, slušao sultana samo kad mu je bila volja da ga čuje. Pomagao sultanu kad je znao da to neće njemu naštetiti. Vodio krvave bitke sa nadmoćnijim Moskovom u Vlaškoj i Moldaviji u korist sultana, vodio ratove sa velikim vezirom koji je pokušao da ga uništi, vladao kao mali kralj, i na kraju se odlučio da postane vezir i valija u Vidinu i da se bar formalno, pokori sultanu. Nakon toga, zvanično se zove Pazvan Zade Osman paša. Patronimik *zade* obično se upotrebljavao za ljude višeg roda i višeg ranga, dok je potronimik *oglu* upotrebljavao običan svijet. Ima ovdje i izuzetaka, a u sadašnjoj turskoj patronimici *oglu* pokriva sve slojeve, osim onih ljudi kod kojih je *zade* došlo od starina.¹⁷

Kavalali Mehmed Ali Aga, odrastao je kao siroče uz svoga strica, trgovca duhanom, zatim krenuo stopama strica u janjičare, s kojim je i otišao u Egipat u vrijeme okupacije Egipta od strane Napoleona. Tu je vrlo brzo učio vojne vještine i sve druge smicalice političke i vojne prirode. Nije se vratio u Arnautluk zajedno sa svojim stricem, nego je ostao kao dobrovoljac u Egiptu, gdje je već bio dobio viši janjičarski čin. Ostao je sa grupom Bošnjaka i Arnauta i tu se upustio u razne mahinacije sa egiptskim Mamelucima koji su vladali u Egiptu. Upoznao je njihovu sredinu i njihov način života i način vladanja. Oduševilo ga je bogatstvo Egipta i shvatio je da tu može postići sve za čim mu srce žudi. Postao je obljubljen u svojoj družini janjičara, jer ih je dobro plaćao i dobro su se provodili. Istovremeno, započinje mnogo-brojne intrige sa Mamelucima, a i sa sultanovim izaslanicima, kako bi se mogli nazvati egiptaske valije i paše koje je slao sultan, pa i sa samim sultanom. Ubrzo postaje najutjecajniji vojni komandant u Egiptu, posebno nakon što Francuzi napuštaju Egipat. U raznim intrigama doveo je Mameluke u potpuno nemoguću situaciju i zaprijetio njihovu opstanku. Nakon što je uspio da postane zamjenik valije u Egiptu, bilo mu je jasno da je on već u »svojoj« državi, pa na kraju uspijeva da se nametne i kao na-

¹⁷ BDA, *Mühimme Defteri* za 1805–1807. godine; Y. Akçura. op. cit. Izričito navodi ovu promjenu u njegovu imenu kao dokaz koliko je taj derebeg napredovao. 36. str.

mjesnik Egipta u činu paše i vezira, zahvaljujući, prije svega, ogromnom novcu, kojeg je mogao davati sultanovim inspektorima kao mito, a i obećanjima da će slati u Carigrad više novaca nego bilo koji drugi namjesnik. Nakon toga, razračunava se sa Mamelucima u jednoj »bartolomejskoj« noći gdje je napravio potpuni masakr nad Mamelucima. Za jednu noć posjekao ih je 470. Od uticajnih Mameluka ostao je na životu samo jedan, koji se spasio bijegom u Englesku. Pored mnogih pokušaja, nikada se nije uspio vratiti u Egipat, a Mehmed Ali paša postaje 1805. godine, gotovo, samostalni vladar u Egiptu. Organizira vojsku po evropskom modelu i plaća je dobro. Cijelu svoju porodicu usmjerava u politiku, a to znači i vojsku, jer to je tada bilo gotovo isto. Daleko od dvorskih zakulisnih igara u Carigradu, okružen vjernom pratnjom Bošnjaka i Arnauta, sa ogromnim bogastvom koje mu je omogućio bogati Misir, postaje jedno vrijeme odlučujuća snaga na koju se oslanja i sam sultan, naročito u odbrani Moreje i Djirita (Kipra). Zaposjeda spomenuta ostrva i ugušuje ustanak Grka za eventualnu samostalnost. Ali uz to postaje gotovo jedini gospodar istočnog Sredozemlja, što će mu poslužiti kao dobra baza za kasnije pohode na samu Anadoliju, odnosno na Carigrad. Za vrijeme od 1805. pa do 1815. godine ukida raniji važeći sistem zemljišnih i svojinskih odnosa u Egiptu. On ukida egipatske malikane koje su primjenjivali Mameluci, držeći tako svu zemlju u svome vlasništvu, potpuno zanemarujući opće važeći sistem mirije u Osmanskom Carstvu. On definitivno podržavljuje svu zemlju, oslobadja seljake potpune zavisnosti i uvodi sistem tapije, koja seljacima daje punu slobodu na svojim imanjima. Organizira poljoprivrednu proizvodnju na intenzivniji način i značajno ojačava ekonomsku moć Egipta, ali obogaćuje i svoju blagajnu tolikim sredstvima na kojima mu je zavidio i sam sultan, jer ih on nije imao ni približno toliko.

Koristeći se situacijom da su sultan i veliki veziri bili zabavljeni u ugušivanju Pokreta u Bosni i Albaniji, gdje su spašavali Carstvo od rasula, Mehmed Ali na drugoj strani kreće na sultana i zauzima gotovo cijelu Anadoliju. Dolazi pred zidine Burse i poručuje sultanu da će doći u Carigrad da mu preuzme prijestolje. Tek nakon ugušivanja navedenih Pokreta u Bosni i Albaniji, kada je mogao povesti i vojsku iz tih zemalja, makar u vrlo smanjenom broju, sultan zaustavlja pohod Mehmed Alija prema Carigradu, doduše i uz otvorenu prijetnju Rusije da će doći u pomoć sultanu, u koju je svrhu poslala dosta brojnu flotu u Egejsko more i kopnom oko 15.000 vojnika. Ali tada Mehmed

Ali pristaje na pregovore sa sultanom, koje je ranije odbijao. Iz tih pregovora i zaključenog mira sultan je ostao veoma mnogo oštećen, jer je Mehmed Ali dobio cijeli grčki arhipelag, Siriju, Palestinu i Arabiju i plus Adanu na Anadoljskom poluotoku. On je već tada bio samostalan vladar Egipta, ali je 1839. godine i formalno priznat od sultana kao samostalni gospodar Egipta sa nasljednom vlasti u njegovoj porodici. Egipat je za njegove vladavine doživio pravi prosperitet, najveći u njegovoj povijesti. Iz njegove porodice će, konačno, izrasti i egipatska kraljevska porodica, koja je vladala tamo sve do 1952. godine.¹⁸

Ali paša Tepedelenli (Tepelena) izrastao je takodjer iz reda janjičara sasvim nižeg ranga, pa nakon napredovanja u vojsci i nakon velikih zasluga za sultana u ratovima sa Rusijom, posebno 1774. godine, postaje muteselim Janjine, zatim sandžakbeg i konačno namjesnik cijele Grčke sa činom paše i rangom vezira. Gotovo odmah nakon toga, organizira ustanak za samostalnost u južnoj Albaniji među plemenima arnautskih Toska u koji uvlači i veliki broj Grka kršćana, a počinje borbe i sa skadarskim namjesnicama za ovladavanje cijelom Albanijom (Arnautlukom), odnosno plemenima Toska na jugu i Gega na sjeveru Albanije. Bio je vrlo uspješan i kao privrednik, tako da je mnogo radio na unapredjenju ekonomske moći svoga područja. Kritiziraju ga zbog porodičnog nepotizma, jer je na sva najvažnija upravna mjesta postavio svoje sinove, tako da je sa njima vladao svim sandžacima na području Albanije i Grčke. Optužuju ga da je bio naklonjen Grcima kršćanima, posebno u kasnije vrijeme, navodno, zbog utjecaja koji je na njega imala njegova žena, mlada i lijepa Grkinja. Čak su pisali da je i sam kršćanin zbog toga. Ali Porta nije mogla da izdrži sve te njegove akcije na tom području, a osobito nekakav separatizam, jer se pročulo da on hoće da formira samostalnu državu od Grka i Albanaca. Platilo je glavom 1822. godine, u vrijeme kada se sultan Mahmud, na vrlo perfidan način, razračunavao sa svim tim tzv. ajanima i kada ih je dokrajčio uklanjajući ajansku anarhiju u zemlji i oslabljajući stanovništvo njihovih nasilja, vraćajući ga u sistem slobodnog seljaštva.¹⁹

Konačno, najveći broj ajana u Anadoliji i onih turskog etničkog porijekla nakon potpisane Povelje o slozi 1808. godine, potpisali su vlastitu smrtnu presudu. Tako je bilo sa Kara Osman Ogullari

¹⁸ Isto.

¹⁹ Grupa autora, op. cit. 96–100. str.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V. 11–70. str. Isti, *Selim III' ün Hatt-i Hümayünleri: Nizam-i Cedid, 1789–1807*. Ankara, 1946. godine.

i Čapan Ogullari i svima drugima koji su bili potpisnici navedene povelje. Čim je dobio priliku, Mahmud je raščistio sa jednim po jednim, i to tako što nakon smrti, smaknuća (nerazjašnjenog, obično kao međusobni razračuni) nekog od njih, ne da ne bi više dozvolio da u tom mjestu postane ajan neko iz te porodice, nego je on postavljao koga je htio, da bi na kraju potpuno iskorijenio sistem nasilnika – derebegova, zbog kojih je u Carstvu dosta dugo vladao sistem banditizma, pod krinkom ajanstva.²⁰

Ajanstvo kao paralelni sistem

Sistem ajana ili »bandita« u Osmanskom Carstvu neposredno je vezan za ubrzano propadanje osnovnog osmanskog sistema, timarsko-spahijskog sistema. U tome sistemu se potpuno izgubio red, zapravo on gotovo više nije ni postojao u Anadoliji i Rumeliji. On se u svom osnovnom vidu, u svom originalnom i izvornom vidu, još jedino primjenjivao u Bosni. Čak je, prema nekim istoričarima, početkom 19. stoljeća u Anadoliji i Rumeliji bilo svega oko 2500 timara od 30.000 koliko ih je postojalo na početku 18. stoljeća. Ovaj broj je sigurno pretjerano malen, ali ako je broj timara bio i prepolovljen ili još više, onda nije teško zamisliti u kakvom je stanju bila timarska organizacija i u kakvom stanju je bila vojna moć Carstva. U Bosni je, naprotiv, još uvijek bilo oko 7000 timarnika, koliko ih je moglo biti i u 17. stoljeću, kada se u potpunosti razvio odžakluk sistem na timaru u Bosni.²¹

Samim tim treba imati na umu koliko je oslabila ekonomska moć Carstva, jer svi prihodi sa timara smatrali su se državnim prihodima. Uz to treba imati na umu da na onim mjestima gdje je bio razvijen derebejlik-banditizam, ni ostali vanredni ni šerijatski porezi nisu se ubirali, pa je onda očito vladao kaos u finansijama Carstva. Sve te prihode sada su uživali derebegovi u većem iznosu nego su redovni prihodi propisani zakonom u timarskom sistemu. Najmanje 1/3 svih prihoda zemljoradnika uzimali su derebegovi, a nametali su i sve druge poreze u iznosu koliko je njima trebalo novaca ili zemljišnih prinosa u naturi. Umjesto 1/10, koliko je bio redovan porez zemljoradnika na miriji, mirija je bila potpuno izgubljena. Nažalost, i kada je ukinut ajanluk i kada su zemljoradnici vraćeni u posjed mirije i kada su timari ponovo uspostavljeni, vojna situacija se nije popravila, pa ni materijalna situacija obradivača. Jer, u nedo-

²⁰ Carter V. Findley, op. cit. 116. str. Y. Akçura, op. cit. 35–39. str.

²¹ Halil Cin, *Osmanlı toprak düzeni ve bu düzenin bozulması*. Bogaziçi Yayın Evi, Istanbul, 1985. 53–70. str.; Grupa autora, op. cit. 73–100. str. Yusuf Akçura, op. cit. 15–35. str. Carter V. Findley, op. cit. 80–120. str.

statku timarnika, a iz potrebe za suhim novcem od strane države, timari i timarske, odnosno rajinske zemlje su davane u zakup i to doživotni zakup – malikane, uz neku sumu koja je u datom trenutku bila potrebna državi. Naravno, time se nije riješila ekonomska kriza Carstva na dulji period, pa se pokušavalo tražiti zajam izvana, ali bezuspješno, čime je još više razotkrivana nemoć države.²²

Ovo bi bilo ono što se tiče osnove osmanskog društveno-ekonomskog sistema, timarsko-spahijskog sistema.

Uticaj janjičara na unutrašnje krize

Medjutim, Carstvo je razarala i potpuno dovodila u inferioran položaj, i na unutrašnjem i vanjskom planu, kriza centralne vlasti i njenog stuba – janjičarske organizacije.

Janjičari su obrazovani kao stalna stajaća vojska da štiti sultana, centralnu vlast i osmanski poredak. Tu organizaciju ili vojni korpus kriza je načela još krajem 16. stoljeća, da bi bila usporena ili neko vrijeme uklonjena. Krajem 17. stoljeća više nije niko bio u stanju da zaustavi krizu koja se permanentno zaoštrovala, da bi na početku 19. stoljeća dovela u potpuno rasulo janjičarski korpus, i još gore, bila osnovnim izvorom unutrašnje nestabilnosti. Potpuno je nestala njena ubojita vojna moć zbog totalne nediscipline i zanemarenog ranijeg načina njenog obnavljanja, pa su u nju ulazili svi mogući elementi a ne adžemi oglani, zbog čega je postala izvor stalnih sukoba u centru države, dovodeći u opasnost i samog sultana. Svi pokušaji da se to u hodu i kampanjskim mjerama popravi, ostajali su uzaludni.

U poglavlju o janjičarima u Bosni mi smo naveli šta je dovelo do prvih nereda u janjičarskoj organizaciji, prije svega, naprijed spomenuti poremećeni način vrbovanja mladića u ovaj korpus. Naime, umjesto ranije prakse, koja se pokazala sasvim efikasnom, da se za janjičare vrbuju maloljetna djeca kršćanskih podanika i djeca muslimana iz nekih pokrajina, kao npr. Bosne i Kurdistan, a posebno Bosne, u janjičarski korpus uvlače se elementi iz najširih slojeva siromašnog stanovništva, sa sela i iz gradova, koji su, na svaki način, nastojali da osiguraju svoju egzistenciju u tome korpusu. Međutim, ovi infiltranti nisu bili spremni da se podvrgnu ranijim pravilima janjičarskog korpusa, a osobito paklenoj disciplini i potpunoj odanosti osmanskom prijestolju. Tu se uvlačio veliki broj vrlo sumnjivih osoba, niskog morala i sklonih kriminalu, kako bi imali pokriće za svoje nedo-

²² Cin Halil, op. cit. 45–70. str.; E. Z. Karal, op. cit. C:V. 24–50. str.

zvoljene radnje. Dolazi do pojava izbjegavanja osnovne obaveze, odlaska u rat, ili se to uslovljava povećanim plaćama za određeni odlazak u rat. Sultani, s vremena na vrijeme, popuštaju ovim nelegalnim zahtjevima, da bi ta popustljivost prerasla u praksu, pa i onda kada država više nije imala dovoljno sredstava ni za ostale najnužnije potrebe, a nije bila ni u ratu. Jer, već od polovine 17. stoljeća rashodi države nadmašuju prihode. Kada država ne bi mogla ispuniti zahtjeve janjičara, ratni pohodi su završavali neuspješno, pa čak i kad bi ispunila njihove zahtjeve, opet je borbenost janjičara padala.

U 17. stoljeću se pojavljuje derebegluk u Anadoliji. To je nelegalan i nezakonit način izvlaštavanja seljaka iz posjeda tapija i svakovrsni nameti i nasilje nad rajom-muslimanskom, od strane tih uzurpatora zakona, što dovodi do napuštanja zemlje od strane obradivača i samim tim i do zapuštanja obrade zemlje. Seljaci koji napuštaju sela obično idu u gradove, jer kod drugih timarnika nisu imali radi čega ići. Na taj način se stvara ogromna gradska sirotinja. Ovi siromašni ne biraju sredstva da se uvuku u janjičarski korpus, jer tu su vidjeli jedino mjesto gdje su mogli obezbijediti kakvu-takvu egzistenciju. To postižu i silom, a i uz pomoć mnogih mešetara koji ih uz naknadu na nezakonit način upisuju u janjičarske teftere, a onda oni na osnovu toga traže i dobijaju plaće. Naravno, oni često i izbjegavaju odziv na vojnu, pogotovu su to sada mogli jer nisu bili stalno u kasarnama, nego sa svojim porodicama u gradu. Inače, osnovna karakteristika janjičara jest što su bili neženjeni i nisu mogli zasnivati porodice dokle god su bili u aktivnoj službi janjičara. Ovi sada, koji su živjeli u svojim porodicama, odavali su se i drugim poslovima, obično raznom švercu i obezbjedjenju dopunskih sredstava, jer sredstva od plate janjičara nisu mogla da zadovolje potrebe obično vrlo brojnih porodica. U to se upliću i drugi činiooci. Tako se npr. pojavljuju osobe koje zakupljuju janjičarske teftere, s tim da im obezbjedjuju na vrijeme plaće i druge potrebe. Medjutim, takvi zakupci obično su pravili i lažne teftere i na osnovu toga podizali sredstva iz državne blagajne, a onda ta sredstva zadržavali za sebe. One prave teftere nisu ni pokazivali blagajni, a janjičarima su predstavljali da nisu dobili plate, jer država nema sredstava. To je samo po sebi bilo dovoljno za pobune, i to čak do te mjere da su i sultani zbog toga znali biti svrgnuti sa prijestolja pa i smaknuti. Janjičari su znali i na bojnopolju izazivati nered zbog svojih plata, kad im je obično slab komandant ispunjavao zahtjeve. Oslonac sultana, dakle njegova garda,

janjičari, postali su potpuno nepouzdati i sultan se mogao oslanjati samo na svoje pulene koje je postavljao za komandante korpusa, ali ni to nije uvijek uspijevalo jer su ga izdavali i takvi.

Janjičare su često podržavali neki derviški redovi. Među njima se, naročito, ističe heterodokсни red bektašija. Oni su u suštini bili njihovi ideolozi i stalna opozicija, ne samo ortodoksnom šejhulislam, nego ukupnoj centralnoj vlasti. Oni su stalno podsticali na nered i slabljenje vlasti kako bi mogli proturati svoje raskolničke ideje.

Poznato je da je taj red bio populistički, čije je vjerovanje bilo daleko od islama, pa daleko i od kršćanstva, iako neki kršćanski povijesničari tu nalaze elemente izvornog kršćanstva i stvaraju svakojake fantastične zaključke o islamu i kršćanstvu. To je, u stvari, bio sinkretistički derviški red, koji je u svoje učenje unosio svega i svašta, od bogohuljenja do razbojništva i praznovjerja, upravo svega onoga što je najlakše zavodilo široke i isključivo neuke siromašne slojeve stanovništva, osobito one kojima je često nanošena nepravda i činjeno nasilje od strane nasilnika kao što su derebegovi. Njima je u suštini bila namjera i cilj da oni zauzmu mjesto u centralnoj vlasti i da budu kao nekakva glavčina duhovnih snaga, što znači da učestvuju u politici države. To je često imalo utjecaja i na ortodoksnu ulemu, ili bar onaj njen najlabilniji dio, odnosno one koji su bili manje sposobni, a više željni vlasti i bogatstva. Naime, i oni su se često pridruživali janjičarskim pobunama, navodno tražeći pravdu, a u suštini potpuno su uništavali pravdu. Nije rijedak slučaj da su i neki šejhulislami podržavali anarhiju janjičara, čime su izravno rušili šerijat, koji je ionako bio postao pretijesan za odvijanje ukupnog života, osobito u politici i ekonomici.

Ulema i unutrašnje krize

Zapravo, na čelu onih koji su prakticirali korupciju bila je ulema i sva njihova djelatnost odvijala se u pravcu sticanja bogatstva, zanemarujući, pri tome, i šerijat i islamski moral i svoje obaveze. Najgore je što se ta praksa iz centra prenosila u pokrajine, opet preko ljudi šerijata i duhovnog života, prije svega, pa tek onda preko namjesnika i njegove svite. Obično su oni uzajamno djelovali u pokrajinama. To ćemo vidjeti kada budemo govorili o prilikama u Bosni, o čemu postoje nepobitna svjedočenja.²³ Tako je opća karakteristika centralnih organa vlasti ko-

²³ Muhamed Emin Isević, *Abval-i Bosna*. (Prilike u Bosni). Prilozi za orijentalnu filologiju XXXII/XXXIII, Orijentalni institut, Sarajevo, 1984, 163–198. str.

rupcija i nesposobnost za obavljanje svojih dužnosti. Ne treba zaboraviti da je pretežan dio najodgovornijih funkcija u centralnim organima vlasti bio u rukama uleme ili ljudi koji su potekli iz njihove branše, pa se prekvalificirali, odnosno saruk zamijenili sabljom i kaukom. Uostalom, cjelokupno obrazovanje je bilo pretežno ulemanskog karaktera, kako bi mi danas rekli, hodžinskog terbijeta, koje je drastično zaostajalo, ne samo za evropskim obrazovanjem svjetovnih kadrova, nego što je još gore, za potrebama islamske vjere, a i Osmanske Države i vremena u kojem je ona djelovala. Ono je permanento stagniralo i bilo pod snažnim pritiskom, a ne samo utjecajem, najkonzervativnijih vjerskih alima.²⁴ Pravo čudo je bilo, a i prava sreća, ako bi se pojavio neki od šejhulislama ili kaziaskera, ili pak defterdara, koji su po svom ličnom karakteru bili poštjeni i koji su, shvaćajući vrijeme i okolnosti, sami se usavršavali, odnosno napuštali učenja svojih učitelja i tražili sami ispravan put u svome radu. Takvi bi znali značajno smiriti određene krizne situacije, zaustaviti pad države u ambis nepravde i nasilja i povući državu, bar privremeno, ozdravljenu. Ali takvi su često završavali u surgunu (izgnanstvu), ako ne bi bili kažnjeni smrću, najčešće zbog banalnih grešaka, u stvari izmišljenih grešaka, koje bi sultanu njihovi zavidnici i navodni vjerski dušebrižnici proturali preko svojih prijatelja i istomišljenika u centralnim organima. U suštini, u centralnoj vlasti su se plele nevjerovatne spletke, od svakog prema svakome, i niko ni od koga nije bio siguran. Svak je nastojao da tamo dovede svoje pristaše i prijatelje kako bi mogao biti siguran, i kako bi mogao lakše spletkariti protiv drugih. Ako su sami sultani bili pošteđeni i to je bilo od dobiti za državu. Ali, nažalost, sultani su često bili pod uticajem ili svojih učitelja – opet hodža, ili dvorske svite ili u najboljem slučaju nekog velikog vezira, koji bi po pravilu trebalo da bude i sposoban vojskovođa i sposoban političar, jer takav je bio karakter države, takvi su joj bili potrebni. Uostalom, nije to samo slučaj s tadašnjom Osman-skom Državom.

Sultani često nisu znali šta se radi i šta se zbiva u državi, vrlo često nisu znali ni šta se radi na bojnopolju. Bilo je sultana koji su imali inicijativu u ukupnoj vlasti, koji su uočavali sve nedaće koje pogadjaju državu i pokušavali da spase državu, da odstrane nesposobne i destruktivne elemente iz vlasti, da uvede reforme u janjičarskoj organizaciji i vojsci u cjelini, jer su shvaćali

²⁴ Yusuf Akğura, op. cit. 1–36. str.

da na toj snazi počiva država, osobito u međunarodnim odnosima, o čemu su imali jasnu sliku i sjećanje iz prošlosti, iz vremena napredovanja Carstva i vremena kada su osmanski sultani imali presudan utjecaj i na vanjske države i njihovu politiku, ne samo prema Osmanskom Carstvu, nego i prema drugim državama. Zato kod njih ima stalno poziv na »dobra stara vremena« Sulejmana i Fatiha, kad je vladao red i zakon i kad je u državi bilo blagostanje i puna pravda.²⁵

Selim III i nizam-i džedid

Takvo stanje u državi bilo je u vrijeme dolaska na prijestolje Selima III, koji je bio relativno dobro obaviješten o kretanjima u Evropi, osobito u Francuskoj, a i njegov dolazak se poklapa sa francuskom revolucijom. On je prvi od sultana shvatio da se tako dalje ne može. Država je vodila ratove neprestano cijelo jedno stoljeće. Ništa nije radila na svome jačanju, a sve što se dešavalo slabilo je njenu moć i vodilo slabljenju njene snage. Država je došla do rasula, izgubila je gotovo trećinu svojih zemalja i prostora i opasnost se približavala i samoj prijestolnici. On sklapa Svištovski mir 1791. godine, ne zato što mu je bio povoljan, nego zato što mu je bilo potrebno vrijeme mira da bi izvršio reorganizaciju centralne vlasti i vojske, prije svega da bi je vratio u stabilno stanje kao što je bilo nekada, za njegovih pradjedova.²⁶ Ostavimo na stranu određenu romantičnost ovoga vrlo obrazovanog sultana i sultana koji je imao velike sklonosti prema umjetnosti, bio je pjesnik i muzičar, a uz to dosta slobodoumnih nazora, za koje je smatrao da nisu u suprotnosti sa islamom i tradicijom.

Osnovno, do čega je on došao, bilo je da se mora izvršiti reorganizacija janjičarskog korpusa i srediti ekonomska situacija u zemlji i to sredjivanjem poreskog sistema, dovodeći ga u zakonito stanje i uništiti korupciju i korupcionaše. Koliko god je izgledalo da je imao podršku najbližih suradnika, pokazalo se, nažalost, da će ga upravo ti suradnici izdati i ostaviti na cjedilu pred razularenom ruljom janjičara, a optužujući ga da je ćafir, jer mu se dopada ono što se dešava u Francuskoj i jer voli muziku.²⁷

²⁵ E. Z. Karal, *Selim III 'ün Hatt-i Hümayünlari: Nizam-i Cedid*. Ankara, 1946. godine; Isti, *Osmanlı Tarihi*. C. V. 10–50. str.; Grupa autora, op. cit. 73–107. str.

²⁶ Isto.

²⁷ Salih Munir Paşa, *Luis XVI. et le Sultan Selim*. Revue d'histoire diplomatique, 1912, 516–548. str.; A. de Juchreau de Saint Deny, *Revolution de Constantinople*. I, II, Paris, 1819. (posebno knjiga II).

U suštini, njegova vladavina je bila ispunjena nastojanjem da popravi državni organizam koji je bio snažno obolio. On je odlučio da stvori novu vojsku, onda kada mu nije uspjelo natjerati ili privoliti janjičare da se podvrgnu disciplini i obuci u rukovanju savremenim oružjima. On podiže kasarne za vojsku u kojima će biti stalno stacionirana i obučavana. On otvara specijalne – stručne škole za obrazovanje oficirskog kadra, pa i tehničkog kadra, koji će, prvo biti u službi vojske pa onda i u službi naroda. Otvara srednje medicinske škole, jer vojska ne može bez toga kadra, ne može voditi uspješno ratove, a u ratu to je vojnicima podrška, jer će imati zaštitu neposredno u bitkama. Znači, to su akcije koje su imale notu modernog vremena i shvaćanja, ali nisu imale plodno tlo gdje da se realiziraju. Nije bio shvaćen, čak je i proklinjan, a kada su janjičari shvatili, i uvjerali se, da će sultan stvoriti novu vojsku, koja će njih učiniti nepotrebnim i da će tako njihova epoha neslavno završiti, a oni izgubiti povlastice najpovlaštenijeg sloja društva, odnosno sloja koji je bio iznad i izvan društvenih struktura, ukoliko se nisu bavili još nekim zanimanjem, što je u prijestonici bilo ipak rjeđe, onda su se odlučili na ono najsigurnije, uz podršku nekih ajana izvan prijestonice i uleme u centru – svrgli su sultana Selima III s prijestolja, a na prijesto doveli najslabijeg osmanskog sultana u njihovoj viševjekovnoj državi, Mustafu IV, koji se zvanično obavezao da će ukinuti sve novo što je Selim uspio zavesti i da će zaustaviti svaki rad na reformama.²⁸

To je dovelo do najteže dinastičke krize Osmanskog Carstva. Jer, kad je Selim III uspio da organizira protivudar, uz pomoć čuvenog rumelijskog ajana Mustafe Bajraktara iz Ruščuka, onda su janjičari provalili u njegov konak i njega ubili, a odmah zatim su Selimove pristalice ubile Mustafu IV i dovele na prijestolje jedinog muškog člana osmanske dinastije Mahmuda II, koji se, na jedvite jade, spasio od janjičara bijegom i iskanjem kroz prozor iz konaka gdje je bio sa Selimom, inače njegovim amidžićem. Tako je osmanska dinastija sačuvana uz pomoć, dojučerašnjeg, nasilnika i neposlušnika sultanu i državi. Koliko je to bio njegov lični interes nije bitno ni utvrdjivati, ali to je svakako bilo vrlo pozitivno za opće stanje u državi, a time je udaren temelj kasnijem razbijanju ajanske samovolje i ajanske koalicije, jer je Mustafa Bajraktar postao *Mustafa paša Bajraktar*, veliki vezir i serdari ekrem. Time je omogućio Mahmudu II da nastavi djelo svoga rođaka Selima III, kojem je bio odan

²⁸ Isto.

i podržavao reforme. Mahmud je, istina, mrzio, iz dna duše, ajane i sve druge uzurpatore zakona, pa će kao najniži nezahvalnik iskovati zavjeru protiv Bajraktara koji će biti smaknut, prije nego je u pravom smislu osjetio šta je to za njega bitangu i skorojevića²⁹ slava jednog velikog vezira.

Najvažnije stvari koje je uradio Selim III bile su:

- obrazovao je i ustrojio vojsku po evropskom uzoru, kao stalnu stajaću vojsku, uz plaću, koju je obezbjeđivao iz posebnog poreza, što ga je namjenski uveo za ovu vojsku. Vojsku je nazvao *nizam-i džedid*, nova vojska, a blagajnu, koja je bila namjenski uspostavljena, nazvao je *hazine-i džedid*. Ovaj porez za novu vojsku bio je dosta težak za podanike, jer je to bio dodatak na sve ostale redovne zakonske poreze. Dio sredstava u toj blagajni ostvarivan je i od prihoda timara onih timarnika koji su se dobrovoljno upisali ili koje je sultan, mimo njihove volje, uveo u tu novu vojsku. Ta vojska je prvi put, prema savremenicama, uspješno isprobana u borbama protiv Napoleona u Siriji i Palestini. Prvi kontigent vojske *nizam-i džedida* iznosio je 12000. Očito je ta brojka imala neko uporište i primjer u prvoustrojenim janjičarima kapukulu, koji je takodjer iznosio 12000, pa bi po tome, najvjerovatnije, trebalo da joj je osnovni zadatak da štiti sultana i centralnu vlast, odnosno državni poredak i da se u kritičnim situacijama upotrijebi tamo gdje je nužno, kao udarna vojska. Ona je za vrijeme Selima III, a i za vrijeme Mahmuda II, upotrebljavana u te svrhe, bez obzira na to što je, u vrijeme Mahmuda, nosila drugi naziv i što je tada bio cilj da se sve vojne snage, osim rezervnih, organiziraju na bazi stalnosti i vojne obaveze, ili uz plaću;

- donio je odluku da se izvrši smotra svih timara u cijelom Carstvu. Da se utvrdi broj timarnika i jesu li svi timarnici na svojim timarima i jesu li svi u pokrajini u kojoj se nalaze njihovi timari. Sve nepravilnosti, u tom pogledu, da se isprave i da se taj dio vojske dovede u red, kako bi, uz novu vojsku, mogle biti efikasno upotrijebljene. Ta odluka se u Bosni nije provodila, jer je u Bosni vrijedio sistem odžakluka, pa je Selim naredio da tako ostane i dalje, a da se zadrže i janjičari u Bosni, jer su oni bili isključivo jerli kulu, domaći, i nisu ni na koji način učestvovali u neredima u Carstvu, a osobito su se istakli u Srbiji kada su ugušivali pobunu dahija i kasnije srpskih ustanaka. O takvoj odluci Selima III historičari moraju voditi računa kada raspravljaju o prilikama u Bosni i bosanskim janjičarima;

²⁹ Grupa autora, op. cit. 73–107. str.

– donio je zakon o ajanima. Naime, u lokalnoj upravi u Carstvu došlo je do pojave da su mjesni lokalni ajani potisnuli iz uprave sistem muteselimluka. Na čelu organa lokalne uprave od početka 17. stoljeća nalazili su se muteselimi, koji su zamijenili tipično vojno ustrojstvo lokalne vlasti u vidu subaša, vojvoda, ceribaša ili eventualno zabita, kada je, u potpunosti, bio razvijen sistem kadiluka i u administrativnoj i sudskoj vlasti.

Muteselimi su bili civilni organi vlasti u administraciji, uz kadije u sudskoj vlasti. Ali i dalje se sudska vlast mogla protezati na više najnižih lokalnih administrativnih jedinaca, ali je bila intencija da se oni i podudaraju, što se i ostvarilo u toku 17. stoljeća. Muteselimi su, dakle, bili redovni organi vlasti u lokalnim administrativnim jedinicama. Ali, opadanjem moći redovne vlasti i opadanjem zakonitosti u Carstvu, muteselime, koje je postavljao namjesnik pokrajine ili upravnik oblasti, valija i sandžakbeg svojom bujuruldiom, počeli su potiskavati ljudi koji su se u početku predstavljali kao posrednici između stanovnika i organa vlasti, osobito u vrijeme razreza poreza, pa preko toga do oficijelnih lokalnih organa, paralelno ili neovisno od muteselima. Kako je takva praksa dovela do nereda i do nezakonitosti u Carstvu, a kako je u to još upletena i pokrajinska administracija, odnosno valija i sandžakbeg, jer su takvi koji su se počeli nazivati ajanima na razne načine dobijali i bujuruldijske, stvarno je počeo da vlada dvojni sistem vlasti, osobito u početku, u pogledu razreza i ubiranja poreza, a kasnije i ostalim pitanjima lokalne uprave. Takav dvojni sistem je postao opterećenje za narod i izravno utjecao na neredovno izvršavanje poslova te administracije.

Selim III je izdao zakon o ajanima, svodeći ih na razinu onoga što su bile mahalske čehaje, koje je narod, u mahalama u gradovima, birao da rješavaju njihova komunalna pitanja i druga pitanja od interesa mahaljanja u odnosima sa redovnim lokalnim organima vlasti. Imali su zadatak da brinu da se naredbe vlasti provode temeljno i ispravno. Utvrdilo se da osnova tih lokalnih ajana potiče, upravo, od ovih gradskih mahalskih čehaja i da se ajanstvo, u lokalnoj upravi, i razvilo pod utjecajem ove institucije, koja nije utvrđivana nikakvim odlukama i rješenjima redovnih pokrajinskih vlasti niti državnih zakona, nego je bio samoupravni lokalni organ, kojeg je narod birao između sebe, i to jednoglasno, imajući povjerenje u njega. Upravo se pošlo od te samoupravne lokalne institucije pri donošenju zakona o ajanima. Oni su morali biti birani, jednoglasno, od svih stanovnika u mjestima gdje su postojali. Njima ni namjesnik, ni sandžakbeg, ni kadija,

niti neko u centralnim organima Carstva, nije mogao izdavati zvanična rješenja, bujuruldiye, o njihovu postavljenju na tu samoupravnu dužnost. Oni su morali voditi računa da se sve odluke i naredbe organa vlasti provode ili saopćavaju na vrijeme i uredno i na njih je padala odgovornost ako neki državni posao ili naredba nisu provedeni kako treba. Za svoj posao nisu mogli dobivati, niti tražiti, bilo kakvu materijalnu naknadu, niti redovnu plaću, niti bilo kakvu drugu materijalnu ili društvenu privilegiju. Osnovno je bilo da su poštteni i da imaju povjerenje stanovnika na svom području.³⁰

Za naprijed navedeni ajanluk karakteristično je da se on, kao sistem lokalne uprave, razvio u Anadoliji i Rumeliji. U Bosni se nije razvio, odnosno u Bosni nije postao dominirajući sistem lokalne uprave. U Bosni se zadržao sistem muteselimluka do kraja postojanja klasičnog osmanskog sistema. Ali je primjetna i u Bosni ta pojava, osobito u graničnim područjima prema Rumeliji, mada je bio počeo prodirati i u unutrašnjost, ali se ipak zadržao u okvirima kako je i zakon sultana Selima predviđao. Čak i tamo gdje je postojao ajan, postojao je i muteselim i njihove funkcije nisu kolidirale. Interesantno je spomenuti da je Mostar bio na pragu da zamijeni muteselima ajanom, po pravilima kako je to bilo u Rumeliji. Treba isto tako spomenuti da mnogi službenici u centralnoj administraciji nisu znali razliku između ove dvije funkcije, pa i za područja gdje nije bilo ajana, muteselime u zvaničnim dokumentima oslovljavaju kao ajane, što je istraživače često dovodilo u nedoumicu da li se radi o ajanu ili muteselimu;

– konačno, Selim je tražio od šejhulislama da se pobrine da se iskorijeni korupcija, jer je to u njegovu domenu, a osim toga ulema je optuživana, posebno kadije i muftije, da su se potpuno predali korupciji i mitu.³¹

Mahmud II i ukidanje ajanstva

Smrću Selima III sve je to ponovo vraćeno na prvobitne pozicije, jer se Mustafa IV obavezao janjičarima da će ukiniti sve ono što je Selim uveo. Ali će dolaskom na prijesto Mahmud II ponovo pokrenuti reformatske ideje i akcije. Mahmud je bio dosta odlučan vladar, a bio je pristalica reforama. Uz Selima III, shvatio je gdje su uzroci za teško stanje u državi, pa je nastojao da iskorijeni anar-

³⁰ *Mühimme Defteri*, za 1830/31.; E. Z. Karal, *Selim III 'ün Hatt-i Hümayünlari: Nizam-i Cedid*. Ankara, 1946.

³¹ Isto.

hiju u zemlji. Počeo je od ajanluka, odnosno od derebejilika. Privolio je ajane da potpišu s državom Povelju o slozi (Sened-i ittifak) 1808. godine. Ta povelja, na prvi pogled, udarala je na suverenu vlast sultana i dovođila ga, donekle, u inferioran položaj u odnosu na ajane. Ali, u suštini, značila je da su ajani pristali da se pokore sultanu i da će s njim raditi na dobrobit države, zadržavajući svoje pozicije u lokalnoj vlasti, na svojim područjima. Evo šta je predviđala ili šta je sadržavala ta povelja:

1. ajani se obavezuju sultanu na vjernost;
2. obavezuju se da će pomagati u mobilizaciji vojske i da će biti na čelu onih koji će zagovarati novi sistem vojnog ustrojstva;
3. neće ugrožavati poreze, ubiraće ih prema zakonu i, ni na koji način, neće nanositi štetu prihodima koji pripadaju državi;
4. opunomoćenici države za poreze u njihovim područjima konsultiraće se sa ajanima i zajednički donositi odluke o razrezu i ubiranju poreza i u svemu će ajani pomagati navedenim opunomoćenicima;
5. sadriazam je dužan da se povinuje Povelji o slozi, i zajednički će se suprotstaviti svima onima koji se ne budu pridržavali Povelje. Niko osim velikog vezira neće se moći miješati u njihove poslove;
6. u slučaju nepravilnosti, ajani se obavezuju da će spriječiti svakoga ko bude pokušavao da kažnjava ajane, ministre, ulemu ili nekoga iz dvorske svite;
7. ako bi se desile pobune u prijestolnici, ajani neće čekati na poziv, nego će sami, odmah, krenuti i ugušiti te pobune u prijestolnici;
8. novopostavljeni veliki vezir i šejhulislam dužni su, odmah, potpisati Povelju i nje se strogo pridržavati.³²

Iz samih odredaba Povelje nije teško shvatiti zbog čega je takva povelja bila potrebna i u kakvom se stanju nalazio i sultan i država. Očito je da je sultan, u odnosu na ajane, bio u potpuno inferiornom položaju i da je nastojao, prije svega, da se fizički osigura od njih, da zaštiti i ono što se odnosi na državu. Jasno je da se ajani ranije nisu toga pridržavali i da za njih ni država ni državni zakoni nisu predstavljali baš ništa.

Mi smo već rekli da su ajani, nepromišljeno, nasjeli sultanovom nagovoru da potpišu tu Povelju, jer ona je sultanu omogućavala da i njih kažnjava ako se ne pridržavaju Povelje koja je ajanima garantirala samo da ostaju na svojim ranijim pozicijama ajana, a sve

³² Halil Inalick, *Tanzimatın uygunlaşması ve sosyal tepkileri*, Belleten, XXVIII, TTK, 1964.; Grupa autora, op. citi. 80–107. str.

je drugo išlo u korist države, odnosno osiguravalo je državi sve ono što joj je bilo, već odavno, ugroženo od strane ajana.

Ova Povelja ni jednom odlukom nije se odnosila na Bosnu, jer u Bosni nije bilo takvih ajana-derebegova. Kad je Ali aga Rizvanbegović pokušao da postane takav ajan, već je bilo prošlo vrijeme ajana, a svima drugima, pa i njemu, ranije to nije omogućila više puta u ovom radu spominjana ravnoteža u bosanskom društvu bazirana na odžakluk sistemu, a prihvaćena od gradskih, zanatskih, odnosno janjičarskih struktura i uz to vrlo učvršćena. Prema tome, o ajanstvu kao sistemu u Bosni se ne može uopće raspravljati, naravno u smislu derebejluka.

Tek nakon toga, Mahmud je počeo da slobodnije djeluje i da se posveti reorganizaciji vojske i centralnih organa vlasti. Nažalost, ni on nije, gotovo nikako, posvećivao pažnje pokrajinskoj vlasti koja je bila u istom ili sličnom stanju kao centralna.

Mahmud je odmah pristupio organizaciji nove vojske po uzoru svog prethodnika Selima III, ali on je, da bi zavarao janjičare, dao drugo ime toj vojsci. On ju je nazvao *Sekban-i džedid* (Novi sejmeni), što bi u slobodnijem prevodu značilo nova pješadija ili u nekom još daljem prevodu nova policija. To je sve činio da bi odvratio pažnju janjičara od te vojske. Mahmud se spremao, vrlo ozbiljno, da definitivno ukine janjičare. Kad je pokušao da janjičare nagovori da promijene svoj način i svoje ponašanje i da ga usmjere u pravcu interesa države i kada mu to nije pošlo za rukom, jer janjičari u Carigradu su zaista bili postali skupina zlikovaca i lopova, onda je on donio odluku da ih ukine. Odluku je opskrbio i fetvom šejhulislama i konsenzusom Državnog savjeta, u proširenom sastavu, kojem je naročito prisustvovao veliki broj uleme, kako bi ih odvojio od janjičara i ubijedio ih da nije nevjerstvo (ćufur), za što su optuživali Mahmuda i nazvali ga Kafir-sultan, ako ukloni razbojнике koji štete i vjeri i državi i mjesto njih organizira sposobnu i poslušnu vojsku koja će se moći suprotstaviti neprijateljima države koji su, u glavnom, nevjernici. Janjičari su ukinuti 17. maja 1826. godine, i to na takav način da im nikada više nije ni palo na pamet da se okupe ili da se organiziraju kao janjičari. Zakonom je zabranjeno i njihovo ime, a ne samo korpus. Uz janjičare zabranjen je i bektašijski red kao njihovi ideolozi i prvi raskolnici u državi.³³

³³ Enver Ziya Karal, *Osmanli Tarihi*. Turk Tarih Kurumu, Ankara, 1947, C. V. 30–94, str.; Grupa autora, op. cit. 73–107. str BDA, *Muhimme Defteri*, za 1826 i 1827. godinu u kojima je doneseno bezbroj dokumenata koji se odnose na to pitanje. Vidjeti ovdje poglavlje o ukidanju janjičara u Bosni.

Ali, Muhmud je, kao sa janjičarima, postupao i sa ostalim pokrajinskim moćnicima, jer je u svemu vidio separatizam i povampirenje janjičarstva. Otuda je njegova vladavina, u glavnom, ispunjena borbama sa separatistima u državi i ugušivanju nacionalnih pokreta, što je ostvarivao sa polovičnim uspjehom i sa posljedicama, koje, u glavnom, nisu donosile velike koristi ni državi niti zemljama u kojima su se dešavali nacionalni pokreti. Ukratko, i za njegove vladavine država se osipala iznutra i izvana. Ali se mora priznati da je njegova vladavina značila definitivni ulazak Osmanskog Carstva u red modernih zemalja i po svome ustrojstvu i po svojim idejama. On je pripremio teren, pa i zakon, o modernim reformama, zasnovanim na građanskim pravima i slobodama. Koliko će trebati vremena da se to oživotvori u Carstvu, to je drugo pitanje, ali za to treba tražiti i uzroke izvan Carstva, koliko i u samom Carstvu.

Za njegove vladavine Osmansko Carstvo je izgubilo Rumuniju (Vlašku i Moldaviju), Srbija je dobila nasljednu kneževinu sa veoma širokim krugom autonomije, Grčka je dobila samostalnost, a Egipat samostalnost sa nasljednom vladarskom porodicom Mehmeda Alija. Sa Egiptom je ostala neka veza u vidu sizerenstva, po kojem je Mehmed Ali godišnje plaćao, bolje reći davao sultanu 12.000 dukata. Taj odnos sada se ne može definirati. To nije danak, to nije harač, to nije nikakva vrsta poznatog poreza koji je Carstvo nametalo toj zemlji ranije, u vrijeme Mameluka. To najviše izgleda kao dobrovoljni pristanak Mehmeda Alija da toliko daje sultanu, na ime bakšiša, zato što je dobio samostalnost i skinuo svaku odgovornost prema sultanu i Carstvu. Ta suma, međjutim, za Mehmeda Alija nije predstavljala nikakav veliki izdatak, jer prihodi koje je ostvarivao Mehmed Ali u Egiptu su ogromni. Prema procjenama nekih historičara iznosili su daleko više nego je Osmansko Carstvo ostvarivalo iz svojih pokrajina, odnosno viši nego je bio cjelokupni budžet Carstva.³⁴

Mahmud II, međjutim, nije dozvolio, ni pod koju cijenu, da takvu samostalnost ostvare Albanija i Bosna. Svaki pokret u tim zemljama on je nemilosrdno ugušivao. U tim zemljama eventualni nacionalni pokreti, ili sve što je na njih ličilo, ugušivani su uz nevjerovatne masakre prvaka ovih zemalja.

³⁴ Grupa autora, op. cit. 80–107. str.; Yusuf Akçura, op. cit. 33–36. str.

Vanjskopolitičke prilike

Na vanjsko-političkom planu, Osmansko Carstvo se nalazilo u vrlo teškoj situaciji. Nakon beogradskog mira 1739. godine, izgledalo je da će Carstvo ući u nešto povoljniji period, jer je tim mirom, osim teritorija, koje je Carstvo bilo izgubilo u Evropi, vraćeno i dostojanstvo i ugled te države koja je, do bečkih ratova, odlučivala o svim pitanjima tadašnje svjetske politike. Ona je bila ta koja je diktirala uslove rata i uslove mira.

Medjutim, ubrzo poslije navedenog mira, dolazi do kontinuiranih ratova sa Rusijom, koja je bila na nezaustavljivom pohodu na sjeverne i sjeverozapadne granice Carstva, a i prema zapadu Evrope, gdje je predmet njene osvajačke politike bila prije svega Poljska, oko koje je lomila koplja sa Austrijom i Pruskom. I taj pravac je išao, bar indirektno, protiv Osmanskog Carstva, jer je ta zemlja na području Podolije graničila sa osmanskim posjedima. No, za neke tri decenije, Rusija je na razne načine uspjela da od Carstva otrgne cijelu Kavkasku oblast i da izbije na granice Osmanskog Carstva na Crnom moru i Anadoliji, a u daljem pravcu na istok na granice Carstva u Iraku, gdje je u isto vrijeme, ugrožavala i Osmansko Carstvo i Iran, koji nikako nije mogao da uskladi i uravnoteži svoje odnose sa sultanima, jer ni jedni ni drugi nisu bili zainteresirani za takvu konsolidaciju odnosa, iako im je, u to vrijeme, to bio zajednički interes pred najezdom Moskova. Taj fatalni pohod Rusije na Carstvo završio se mirom u Kučuk Kajnardži 1774. godine.³⁵

Nakon toga, Rusija je neko vrijeme mirovala i nije ratovala sa Turskom, dok nije sredila situaciju sa onim zemljama koje su, uz njenu pomoć, dobile samostalnost od Turske, kao što su Krim i Gurdžistan. Naravno, Rusija je sva svoja obećanja tim zemljama porekla i sve te zemlje pretvorila u svoje posjede, ukidajući njihove samostalnosti. Tako je bilo sa cijelim kavkaskim pojasom, koji je Rusija dobila prema nekakvom pravu zaštite tamošnjih zemalja od Turske, a onda ih jednostavno sve poklopila.³⁶ Takva opasnost prijetila je i pojasu Podunavlja, jer je to bio naredni pravac kretanja Rusije koja je jasno sebi stavila u dugoročni zadatak da osvoji Carigrad, to, navodno, sveto mjesto pravoslavlja i da zagospodari prostorom bivšeg Bizanta, čijim se nasljednikom, na osnovu ko zna kakvih prava, proglasila Rusija.

³⁵ *Müahedat Mecmuası*. C. IV, Istanbul, 1881, 15–50. str.

³⁶ Yusuf Akçura, op. cit. 15–33. str.; I. H. Danişmend, op. cit. C III.; Hammer, Joseph von, *Historija Osmanskog Carstva*. Knj. 2, 75–120. str.

No, u taj ruski ekspanzionizam će se u velikoj mjeri umiješati i neke evropske zemlje, iako ne sve, i neće joj omogućiti da ostvari taj izmišljeni san.

Doduše, evropske zemlje su opet, helenizirajući cijelo područje Bizanta, osobito Grčku, sa tvrdnjom da je to izvoriste njihove zapadne kulture i civilizacije i da su oni nasljednici te zemlje iskona njihove kulture, planirale da s toga područja potisnu Turke i islam, pa u svojim planovima kreću na turske posjede, po cijenu uništavanja i ljudi i dobara. Ti njihovi planovi i akcije sukobljavaju se sa ruskim planovima i željama, pa u takvoj konstelaciji odnosa medju evropskim zemljama Turska je uspjela, uz ogromne žrtve, da osigura sebi opstanak.

Turskoj je najteže pao gubitak Krima i ostalih posjeda između rijeka Buga i Dnjestra sa Hoćinom i Očakovom, jer Rusija se učvršćuje na Crnom moru i izbija na njene neposredne sjeverne granice.

Zatim, tursko pristajanje da prizna Rusiji pravo zaštite Vlaške i Moldavije, uz formalno njihovo priznavanje vlasti osmanskih sultana u potpunosti je oslabilo pozicije Osmanskog Carstva na evropskom tlu. Inače, krajem 18. stoljeća se u ovim dvjema zemljama osjećao val nacionalnih kretanja i nastojanja da dobiju svoju samostalnost. Taj njihov nacionalni polet osobito se podstiče iz Rima, gdje se nalaze povijesne veze između njih i Rima i čak se na osnovi navodnog istog krvnog porijekla tih naroda uspostavlja etnicitet tih zemalja kao Romana uz razvoj jezika latinske osnove. To je imalo velikog uspjeha, bez obzira na to što su kršćani u tim dvjema pokrajinama bili pravoslavne kršćenske sekte ili pravoslavnog vjerzakona i pravca.³⁷

Krim, koji je dobio samostalnost kao Krimski hanat 1774. godine, deset godina poslije toga je izgubio tu samostalnost jer ga je Rusija proglasila ruskom svetom zemljom, što je dovelo do novog rata između Rusije i Turske 1785. godine. Taj rat je izazvan upravo pripajanjem Krima Rusiji i sultan je htio da pod svaku cijenu vrati Krim pod svoju vlast kao islamsku zemlju sa turskim etničkim stanovništvom. Osim toga, to je imalo nepovoljne posljedice i na druga područja, jer je Rusija nastavila svoja osvajanja prema jugu Kavkaza, a zaprijetila je i turskim posjedima južno od rijeke Dunava u pravcu Jedrena i Carigrada, a osobito u pravcu unutrašnjosti bugarskog kopna.³⁸

³⁷ Yusuf Akçura, op. cit. 13–15. str.

³⁸ Isto.; Ahmet Cevdet, *Cevdet Tarihi*. C. I–IV; Hammer, op. cit.

Selim III, kada je stupio na prijestolje, prva i osnovna mu je ideja bila da prekine ratove sa Austrijom i Rusijom, kako bi se mogao posvetiti reorganizaciji vojske, koja je već ispoljila sve moguće slabosti, te centralne vlasti, čiji se utjecaj nije osjećao ni u samoj prijestonici, a kamo li u dalekim pokrajinama. Zato je sklopio mir sa Austrijom u Svištovu, 1791. godine, ali su se ratovi sa Rusijom nastavili.

Medjutim, do komplikacija je došlo onda kada je Francuska pod vodjstvom Direktorija i na čelu sa Napoleonom izmijenila svoju istočnu politiku i, prvi put od vremena kralja Fransoa I 1530. godine, kada je potpisan ugovor o miru i prijateljstvu izmedju navedenog kralja i turskog sultana Sulejmana Veličanstvenog, došlo do pukotina i otvorenog neprijateljstva izmedju Francuske i Osmanskog Carstva.³⁹ Doduše, Francuska je zaprijetila i Evropi, osobito Austriji i Pruskoj, a malo zatim i Rusiji.

Prvi nepromišljeni Napoleonov udar bio je na nominalne posjede Osmanskog Carstva, Egipat. Ova Napoleonova avantura trajala oko tri godine i završila se potpunim neuspjehom, ali ono što će ostati kao negativna posljedica, iz tih ratova Napoleona protiv Osmanskog Carstva, jest što će Francuska zadržati svoju politiku prema Carstvu onako kako ju je inaugurirao Napoleon. To je težnja i namjera da se Osmansko Carstvo uništi, njegova zemlja izdijeli i uspostavi Zapadno Rimsko Carstvo kakvo je nekada postojalo. Osim toga, utjecaji Napoleonove politike zadržat će se na velikom dijelu Osmanskog Carstva, osobito na Grčkom arhipelagu, zapadnim dijelovima Grčke i Albanije.⁴⁰ Ali paša Janjinski će se, uvelike, koristiti francuskom pomoći i u politici i oružju u vrijeme vođenja ustanka za samostalnost Albanije i dijelova Grčke u kojima je bio nastanjen veliki broj Arnauta. Pa, iako je Napoleon, taj beskrajni prevrtljivac i nevjernik koji nije ni u šta vjerovao osim u svoje fantazije o moći i pobjedama, nastojao da nakon poraza u Egiptu povрати prijateljstvo sa Turskom, to nikada nije bilo iskreno, nego rezultat trenutnih interesa, kada je odlučio i zavojsit protiv cijele Evrope.

Što se tiče osmanskih sultana i njihove politike prema Francuskoj, odnosno ratova koje je vodila protiv Napoleona u zajed-

³⁹ Y. Akçura, op. cit. 69–134. str.; A. de Juchereau de Saint Denys, *Revolution de Constantinople*. Paris, 1819. T. II; Asim, *Asim Tarihi*. Istanbul, bez datuma, C I, 200.- str. i dalje; Ovim događajima došlo je do potpune promjene evropske politike prema Osmanskom Carstvu, u nepovoljnom pravcu za Carstvo.

⁴⁰ Isto.

nici sa Engleskom i Austrijom, to je za njih bila nevolja koju je iznudio sam Napoleon.

Sam sultan Selim III visoko je cijenio sposobnosti Napoleona, i političke i vojne, pa se zbog toga sustezao da stupi u savez sa ostalim evropskim zemljama protiv Napoleona, pravdajući se da mu je potrebno vrijeme kako bi mogao zvesti red u zemlji, reorganizirati ili dovesti u nekadašnje stanje svoju vojsku i zvesti red u centralnoj upravi. Ne samo to, nego će u ratovima sa Rusijom koji su počeli 1806. godine, kada je Rusija krenula preko Vlaške i Moldavije da osvaja turske posjede u Trakiji i Bugarskoj, zatražiti i dobiti vojnu pomoć od Napoleona. Bošnjaci će spriječiti prolaz francuskim trupama da idu u Podunavlje i Rumeliju preko Bosne, jer nisu vjerovali Napoleonu ni Francuzima, s obzirom na to da je Francuska, stvarajući pojas Ilirskih pokrajina, izravno zaprijetila da i Bosnu uvuče u te pokrajine, odnosno da je pokori, pogotovu jer je taj pojam Ilirskih pokrajina asocirao i imao svoje uporište u nekadašnjim ilirskim pokrajinama koje su se zvale imenom Ilirik, a osim toga Francuska je gomilala trupe na granicama Bosne. Stoga su Bošnjaci htjeli da budu oprezni i sigurni da Napoleon neće izvršiti prevaru, čemu je on, kao i drugi tadašnji vladari, bio sklon samo ako je bio u pitanju njegov interes. Čak su jedinice francuske vojske, koje su bile došle do Travnika, Bošnjaci vratili uprkos protivljenju bosanskog valije. Te jedinice bile su sastavljene uglavnom od artiljerije. Francuski konzul u Travniku, David, zbog toga će na najcrniji način opisivati Bošnjake. Ali oni za to neće mariti. Njegove opise Bosne i Bošnjaka iskoristiće Andrić u svome romanu *Travnička bronika*, za izliv svoga otrova mržnje prema svemu što je muslimansko, bez i jedne opaske da je to bio nevjerovatan osjećaj za svoju zemlju i njenu odbranu, jer su u suštini Bošnjaci i prije toga, a tada pogotovu, sami branili Bosnu, bez sultana i njegove vojske. Ako je tačno da je čak i francuska revolucija potvrdila da je nacionalno isto što i državno, onda je to bio potez iz nacionalnog osjećanja, dakle zrela narodnosna ideja.⁴¹

Nakon poraza u Egiptu i povratka u Francusku, započeće Napoleonova najezda prema srednjoj i istočnoj Evropi.

⁴¹ Muvekkit bilježi da je blizina francuskih trupa izazivala nespokojstvo kod Bošnjaka i da su se protivili prolasku trupa Francuske preko njihove teritorije. O tome direktno govori Muhamed Emin Isević u svome već spominjanom traktatu o prilikama u Bosni. Vid. traktat navedenog autora *Abval-i Bosna*. POF, XXXII/XXXIII, 163–198. str.

Kako smo ranije rekli, Napoleon je nešto izmijenio svoj stav prema Turskoj, ali samo u toliko koliko je to njemu bilo potrebno da oslabi koaliciju evropskih zemalja, njegovih neprijatelja, a sve u cilju da Tursku odvrati od eventualnog saveza sa tim zemljama. To bi mu smetalo, osobito u njegovoj jadranskoj i sredozemnoj politici, iako je i u tim prilikama nanosio izravnu štetu Turskoj. Ogleda se to u Napoleonovom zauzimanju Dubrovnika, koji je zvanično pripadao turskoj državi kao neka vrsta vazala, odnosno oni su se zvanično smatrali turskim podanicima i šticienicima i Turska je tu imala izravnu materijalnu korist, jer je Dubrovnik plaćao Turskoj za zaštitu već davno određenu sumu novaca u prosjeku od 12000 zlatnika. Napoleon se nije na to obazirao, a osim toga, izravno je na hercegovačkim granicama ugrozio Bosnu, kao tursku pokrajinu.

U slučaju pitanja Kotora, kojeg je takodjer Napoleon pokušao osvojiti, do nogu je porazio Crnogorce, turske podanike, koji su u zajednici sa ruskom mornaricom napadali i branili Kotor. Napoleon je nastojao da pod svaku cijenu dovede do rata Rusiju i Tursku, kako bi on mogao lakše da prodire i osvaja srednju i istočnu Evropu. To se desilo kada je Rusija, bez objave rata, napala turske utvrde Hoćin, Ibrail i Bender, koje su branjene sa neznatnom vojskom i u to vrijeme, zbog mira koji je formalno vrijedio između Rusije i Turske, bile nespremljene za odbranu.

Turska je ušla u rat sa Rusijom pod konac 1806. godine, iako je Selim III to učinio vrlo nevoljko jer je bio zabavljen unutrašnjim problemima. Dok je Rusija ratovala sa Turskom, Napoleon je marširao na Poljsku.

Rat između Turske i Rusije trajao je gotovo punih šest godina i završio se mirom u Bukureštu, opet nepovoljno po Tursku, iako je tada Rusija bila u vrlo teškoj situaciji, jer je Napoleon napao i samu Rusiju idući prema Moskvi i Petrogradu. Te 1812. godine, mirom u Bukureštu, Rumunija, odnosno Vlaška i Moldavija definitivno su izašle ispod turske vlasti i zvanično dobile samostalnost, ali u stvari bile su pod izravnom zaštitom i utjecajem Rusije. Osim toga, tada je još jednom potvrdila svoje pravo zaštite kršćana u Turskoj, što se osobito odnosilo na Srbiju, Crnu Goru i Grčku.⁴²

Za sve to vrijeme Rusija je neprestano podsticala ove zemlje protiv Turske. Tako je pod neposrednim uticajem, organizacijom

⁴² Vid. Muahedat Mecmuasi, C. IV. 1-41 i dalje; Samiha Ayverdi, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*. Istanbul, 1970. 180-220. str.; Grupa autora, op. cit. 73-107. str.; Cevdet, Ahmet, Tarih. C. IV, V i VI;

i vodjstvom pokrenula dva oružana ustanka u Crnoj Gori i hercegovačkim nahijama Drobnojcima i Pivi prema granicama Bosne i njenoj unutrašnjosti, prema Nikšiću, Gacku i Pljevljima. Ti ustanci su završili neuspjehom, jer su pobunjenici iz Drobnjaka i Pive i Crnogorci bili razbijeni od Bošnjaka, ali su načinili velika zla ubijajući, paleći i pljačkajući sva muslimanska sela, pa i kršćanska, na području Bosne. U suštini, nakon tih ustanaka vrlo je malo muslimana ostalo u Pivi, a u Drobnojcima ih već odavno nije bilo, jer se nisu mogli zadržati od nasilja tamošnjih pravoslavaca.⁴³ Tu će se pokrenuti razbojnički pljačkaški pohodi na unutrašnjost Bosne i 1809. i 1830. godine, pred samu pojavu Pokreta za autonomiju, ali će i ti ustanci biti ugušeni. Sve navedene ustanke umirivali su i ugušivali sami Bošnjaci bez ikakve pomoći sultana i centralnih snaga. Ovi ustanci, u suštini, spadaju u unutrašnje prilike Bosne pred pojavu Pokreta. Ovdje se navode zbog umiješanosti Rusije u njihovu organizaciju i podsticanju, pa i davanju izravne materijalne pomoći, jer su pravoslavni popovi išli ruskoj vladi i caru i ruskom patrijarhu i tražili novčana sredstva za oružje i za svoje ustanke. Nema sumnje, da su ih i dobivali. Zbog odluka mira u Bukureštu, Srbija će gotovo dvadeset godina polagati pravo da joj Turska dade autonomiju i da joj vrati teritorije koje je Karadjordje u Prvom srpskom ustanku bio pokorio.

Upravo zbog tih zahtjeva i spremnosti Porte da na osnovu Akermanske konvencije 1826. godine i mira u Jedrenama iz 1829. godine ispuni zahtjeve Rusije, da se riješi pitanje Srbije u interesu te Srbije, a na štetu Bosne, vidinskog sandžaka i naravno na štetu kruševačkog sandžaka, došlo je do pokreta u Bosni. Bošnjaci su pokušali da oružjem spriječe tu odluku Porte, i to oružjem protiv sultana, a ne protiv kneza Miloša, koji je pravio Srbiju u smederevskom sandžaku. Što se tiče odnosa Austrije i Turske, među njima je vladalo neko neodređeno stanje. Ali, Austrija je bezrazložno povelala rat protiv Turske, u stvari Bosne, 1788. godine. U nas je taj rat nazvan dubički rat, po tome što je austrijska vojska kod Dubice prešla granicu i prvo taj gradić okupirala, a nakon toga još šest većih mjesta u Krajini. Taj rat završio se mirom u Svištovu 1791. godine, kojim je Austrija trebalo da vrati sva osvojena mjesta. Prema tome, osim teških razaranja i velikih pokreta stanovništva, ne samo muslimanskog, nego i ono malo katoličkog, koliko ga je bilo u tom dijelu Krajine, Austrija nije imala koristi od ovog rata. Naime, katoličko se stanovništvo u

⁴³ Ahmed S. Aličić, Ustanak u Drobnojcima 1805. godine. Godišnjak Društva istoričara BiH, XIX, Sarajevo, 1973, 45–70. str.

dosta velikom broju pokrenulo za austrijskom vojskom, nakon završetka dubičkog rata.⁴⁴ No, Austrija je dosta dugo odlagala svoje povlačenje iz Krajine, zbog čega su tamo bili stalni nemiri, jer su Krajišnici, pod svaku cijenu, nastojali da istjeraju Austrijance. Od tada, pa do Latasovih vremena, na tim prostorima neće prestati granični nemiri. Krajišnici će od tada biti obazriviji na pokrete Austrije, ali će uznemiravati i Austriju na njenim granicama. U tome se osobito isticao Hasan aga Pečki, zapovjednik tvrđave u Pećigradu. Tu je stekao vrlo veliki ugled, tako da je do svoje smrti 1833. godine predstavljao najuglednijeg i najutjecajnijeg Krajišnika i jednog od najutjecajnijih Bošnjaka uopće. On je sve mjerio interesom Bosne i Bošnjaka, a ne voljom sultana, pogotovu ako je sultan radio na štetu Bosne, a to je radio vrlo često. Naravno, Hasan aga nije bio nikakav razbojnik, kako ga prikazuju povjesničari Srbi i Hrvati, te neki Bošnjaci prosrpske orijentacije.

U periodu pred pojavu Pokreta za autonomiju, na vanjsko-političkom stanju, treba spomenuti kongres u Beču, koji je unio dva termina u međunarodnu diplomaciju. To je tzv. istočno pitanje koje je inicirala Rusija. To pitanje je pitanje podjele interesa na području Osmanskog Carstva. U stvari, to je obznajivanje evropske podjele Carstva, odnosno interesa svake od evropskih zemalja u tom području, jer je opet Rusija proglasila Osmansko Carstvo bolesnikom na Bosforu. Od tada je to Carstvo neoficijelno i nazivano bolesnik na Bosforu. Ali, na tom istočnom pitanju doći će i do razlaza među evropskim zemljama i do sukoba njihovih interesa, što će u suštini omogućiti trajanje toga Carstva još više od jednog stoljeća, sa svim njegovim unutrašnjim i vanjskim nedaćama. Za nas je bitno i to što je na tom Bečkom kongresu 1815. godine Bosna zvanično uvrštena u red podunavskih zemalja, jer su zvanično Turskoj, a u stvari Bosni, priznata sva prava plovidbe slivom Dunava, i zaštićen njen sjeverni pojas rijekom Savom i ostalim njenim pritokama.⁴⁵

Kako se vidi, vanjskopolitičke prilike u kojima se nalazilo Osmansko Carstvo pružale su okvir i mogućnosti, a i opravdane razloge, za pojavu Pokreta za autonomiju Bosne. To su dobro

⁴⁴ Salih Sidki – Muvekkit, *Tarih-i Bosna*. Autograf u Orijentalnom institutu br 761, 235–250. str.

⁴⁵ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina od 1827–1849. godine*. Istorijski institut, Banja Luka, 1988. godine, 65–115. str.; Vasilj Popović, *Istočno pitanje*. Beograd, 1928. godine. Bez obzira na njegov odnos prema Turskoj, donio je iscrpne podatke o tom pitanju. Posebno obratiti pažnju na odnos prema bošnjačkom narodu i dunavskoj plovidbi.

znali Bošnjaci i zato nije nikakvo čudo što oni nisu imali povjerenja u osmanske sultane i nisu se na njih mogli oslanjati u svojoj odbrani. Kada je sultan posegao za diobom njihove teritorije, s desne strane Drine, to je bio definitivni kraj između sultana i Bosne. Ostajala je samo formalna veza između njih i to bi se moglo okarakterizirati jedino kao neka vrsta sizerenstva sultana nad Bosnom, jer sve druge poslove u Bosni obavljali su sami Bošnjaci, a ponešto su pomagali i sultana, sve dotle dok nije postala njima preča njihova zemlja, pa ni ta pomoć više nije bila ni velika ni redovna. Sultani će najdrastičnijim mjerama nastojati da promijene takvo stanje u Bosni, jer tek pojavom autonomnih pokreta ili pokušaja separatizma, pa i traženja nekog povoljnijeg stanja za Bosnu, sultani su shvatili koliki je značaj Bosne, isključivo u strategijskom položaju, za opstanak Carstva.

Osim vanjsko-političkih prilika, i unutrašnje stanje u zemlji, koje je karakterizirala opća nesredjenost, kao posljedica vrlo lošeg upravljanja od strane sultanovih namjesnika, nezakonitost i propadanje osnovnih struktura osmanskog sistema u Bosni i opasnosti koje su prijetile Bosni od vanjskih neprijatelja, prema kojima centralna vlast nije mogla ništa da učini, zbog svega onoga što smo već naveli naprijed, utjecalo je na Bošnjake da se posvete svojoj zemlji i svojim interesima. Bosna je imala svoje unutrašnje snage dovoljne da osiguravaju Bosnu prema vanjskom neprijatelju, ali već odavna i sazrele ideje i pozitivna znanja gdje se kriju osnovni razlozi za propadanje cjelokupnog društva zasnovanog na ustrojstvu klasičnog osmanskog sistema. Raspored društvenih snaga u Bosni je pogodio autonomni pokret.

Društveno-političke prilike u Bosni

Ejalet Bosna koji je po svom geografskom i strategijskom položaju zauzimao posebno mjesto u Osmanskom Carstvu, naročito od završetka tzv. velikih ratova Carstva u Evropi krajem 17. stoljeća, u periodu promjena i modernizacije u Carstvu, također, dobiva nešto posebniji položaj. Sultan Selim III, koji se zvanično označavao kao prvi začetnik modernih reformi, u stvari kad počinje reorganizaciju vojske, i kad razmišlja o Bosni, naredjuje da se tamo zadrži stanje onako kako to najbolje odgovara ovoj pokrajini. Otuda se u Bosni za reforme Selimove znalo samo od Bošnjaka koji su odlazili u Stanbol i vraćali se sa pričama da se tamo nešto dešava, dajući tome nejednake vrijednosti.

Dakle, Selimove »reformi« zaobišle su Bosnu, i to iz razloga što se smatralo da je najbolje da Bosna ostane u stanju u kakvom

se nalazi i da ona, u nastalim prilikama, može samo takva da se održi, a i da se Sultan osloni na Bosnu kad se tiče održanja teritorija, pa i kad se tiče pomoći Bosne u eventualnim ratnim akcijama. Nizam-i džedid se, prema tome, nije odnosio na Bosnu. U Bosni se nije ni pisala vojska za nizam-i džedid, u Bosni se nisu ubirali ni svi porezi koji su posebno uspostavljeni za ovu vojsku, osim dijela poreza na stoku i to onaj dio koji je povećan upravo za vojsku.

Ono što bi se moglo reći da se od Selimovih nastojanja da zavede više reda u državi, a odnosilo se i na Bosnu, su pitanja koja se tiču timarnika i postavljanja valija.⁴⁶ Pošto je to bila opća naredba, sa zakonskom snagom, ona se automatski odnosila i na Bosnu. Naime, timarnici su morali da budu iz sandžaka u kojem je bio njihov timarski posjed. Medjutim, to se, zbog odžakluka, u Bosni nije moglo provesti. Intencija je bila da se namjesnici ne mijenjaju tako često, kako je to bilo ranije, nego tek nakon dužeg perioda ili kad se utvrdi da neko nije sposoban za odgovarajuću dužnost. Isto tako, pitanje biranja i postavljanja ajana kao organa lokalne uprave odnosilo se i na Bosnu. Propisano je da se oni i tu biraju od strane naroda i da se vlast u to ne miješa, odnosno da se umjesto ajana biraju ćehaje, kako je to bilo i u početku njihova nastanka.⁴⁷ Ali, sve ove mjere nisu provodjene, kako je to bilo zamišljeno, i one su brzo prestajale, vrativši se na stanje kakvo je ranije bilo. Prema tome, tek kad se govori o upravnim promjenama onda se može govoriti da Bosna nije izuzimana. Uostalom, o tome je opširno govoreno na mjestu gdje su tzv. reforme bile tretirane.

Medjutim, mora se i na ovom mjestu reći da je položaj Bosne, posebno u odnosu na međunarodni položaj, utjecao da se u pogledu »reforama« sa njom postupa opreznije. Treba naglasiti da su stanje u Srbiji i srpski ustanci bitno utjecali na stanje u Bosni i na odnose centralne vlasti prema Bosni.

Tako, u vrijeme kada je Selim III najviše pažnje posvećivao svojim akcijama reorganizacije i zavodjenju više reda, pojavile su se dahije u Srbiji, sa kojima je Porta trebala da raščisti. U toj akciji osnovna pomoć ili osnovna snaga koja je to mogla da učini bili su Bošnjaci. Oni su kao sultanova vojska morali i učestvovali

⁴⁶ E. Z. Karal, *Selim III 'ün Hatt-i Hümayünlari*. Istanbul, 1946. god. Tu se nalazi izričita naredba sultana Selima III da se u Bosni ništa ne mijenja; Muvekkit, op. cit. 247–265. str.

⁴⁷ BDA, *Muhimme Defteri*, za 1830/31. godinu. Samo je tu sačuvan zakon o ajanima koji je izdao Selim III.

u uništenju dahija. Neposredno na ovu akciju nadovezuje se Prvi sprski ustanak. Naravno, sultan je prvo računao na Bošnjake da mu pomognu da uguši ovaj ustanak. To se i ostvarilo.⁴⁸ Nakon prvog, dolazi i drugi ustanak i tako su Bošnjaci takoreći neprestano mobilizirani u vojnim akcijama, i to u službi sultana. Uporedo sa srpskim ustancima su i ratovi sa Rusijom, u kojima su Bošnjaci obavezno učestvovali.

Prema tome, ono što bitno karakterizira stanje u Bosni je stalna angažiranost u ratovima za sultana ili za odbranu Bosne, što, bez sumnje, utiče na Bošnjake i njihov odnos prema Porti. Prezasićenost ratovanjem, stalni veliki gubici u ratovima, ekonomsko propadanje zbog toga, a onda osjećanje da se nad Bosnu nadnosi opasnost od vanjskog neprijatelja, a i od sultana, koja se, svakog časa, mogla da pretvori u pravu katastrofu, sve to od Bošnjaka stvara ljude koji polahko počinju da otkazuju poslušnost vrhovnom gospodaru, počinju da se zatvaraju u svoje granice i svoje interese.

Osim toga, ono što se dešavalo izvan Bosne, u drugim pokrajinama, sigurno je moralo da utječe i na Bošnjake, te se i kod njih počela da stvara ideja o tome da jednog dana ostanu sami za sebe, bez posebnih obaveza prema sultanu, u čiju su se nemoć mogli svakodnevno da uvjeravaju. Odnosno, shvaćali su da im za njihovo vlastito održanje sultani ne mogu skoro ništa da pomognu. Naprotiv, činili su sve da ih što više potčine i osujete njihove separatističke ideje.

Još od bitke kod Banjaluke 1737. godine, pa do srpskih ustanaka, Bosna je bila u svojoj odbrani prepuštena sama sebi i odbrana je bila u njihovim rukama. Uza sve posebnosti društvenih odnosa koji su vladali u Bosni, to je učinilo da se Bosna smatrala zemljom za sebe, samostalnom u unutrašnjim poslovima. Zvanična vanjska politika bila je u rukama Porte i to zbog njenih interesa, a ne interesa Bosne, što ne znači da Bošnjaci nisu željeli i na to da utiču. A kako je Carstvo, kad se tiče vanjske politike, veoma brzo gubilo svoje, iole, dobre pozicije i dolazilo u stanje kada je njegova sudbina zavisila od velikih evropskih sila i njihovih međusobnih odnosa i interesa, Bošnjaci koji su to mogli da vide, ipak nisu mogli bitnije da utiču na to. Iz dana u dan sve više se udaljavaju od centralne vlasti, sa mnogobrojnim elementima koji su ih činili neovisnim.

⁴⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, za godine 1804. i 1805. godinu; Grupa autora, op. cit. 73–105 str.; Muvekkit, op. cit. 235–267. str

Za razliku od Rumelije, gdje se bilo izdvojilo nekoliko krupnih ajanskih porodica, kao derebegovi, koje su imale dominantan utjecaj i na odnos prema Porti, i u ekonomskim odnosima i na provođenju vlasti, u Bosni se ne može govoriti o takvim velikim porodicama koje su posjedovale takvu moć. U Bosni je jedna dosta brojna grupa činila onaj dio društvenih snaga koje su vodile poslove ejaleta, koje su, takoreći, odlučivale o svim pitanjima života u Bosni i to, u glavnom, na ravnopravan način. Ovdje se, međutim, ne može govoriti o ajanima u onom smislu kako se to može govoriti o ajanima u Rumeliji i Anadoliji.

Izuzetak čini nekoliko ličnosti u Hercegovini koji su stremili tome cilju pa su i u ovom Pokretu nastupili kao disidenti, bojeći se da ne izgube moć u svojim područjima ako bi se u Bosni ostvario čvrst društveni, politički i pravni poredak, kako su to vodje Pokreta najavljivali.

Nijedan od uglednika (ajana) u Bosni nije bio toliko moćan da bi se mogao navesti kao najutjecajniji u zemlji i koji bi se mogao osloniti na svoje bogatstvo ili svoju vojnu silu da se nametne drugima i da druge potčini svojoj volji. A ako je i bilo takvih koji bi to željeli, to nisu ni pokušavali, jer su unaprijed znali da je to u Bosni nemoguće. Istina, poneki su pokušavali da u tu svrhu iskoriste razne situacije, na primjer u vrijeme neke vojne ili druge sitacije. Smirivanjem te situacije, morao je da se vraća na svoje ranije pozicije ili je bivao uništen.

Naime, o ovakvim situacijama se može govoriti posebno od kraja 18. stoljeća, kada je ravnoteža društvenih snaga u Bosni, od ranije oformljena, postala tako jaka da je bila jača od snage bilo kojeg sultanovog zakona. Bošnjaci su, zavisno od političke situacije u kojoj su se nalazili, smatrali da je takva jedna ravnoteža najbolje sredstvo za održavanje jedinstva i zemlje Bosne kao cjeline. Smatrali su da je na takav način najlakše sačuvati i svoje ekonomske interese, pa i podjelu vlasti izmjedju sebe i držanje prema organima centralne vlasti, prema kojoj su oni uvijek imali, donekle, opozicioni stav, naročito onda kad je centralna vlast pokušavala da umanjí njihov utjecaj u politici i vlasti u pokrajini. Otuda njihovo čvrsto međusobno povezivanje i oslanjanje jednih na druge.⁴⁹

⁴⁹ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni*. Sarajevo, 1959; M. E. Isević, op. cit. 163–198. str. A. Sućeska, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. ND BiH, Sarajevo, 1965. godine. Ovaj autor, raspravljajući o ajanima, doticao je i kapetane kao ajane. Mi se u velikom broju pitanja ne slažemo sa autorom, iako smatramo da je značajno doprinio proučavanju vlasti u Bosni i društvenim strukturama.

Ne bi bilo ispravno poricati da nije i u Bosni postojala borba izmjeđu nekih krupnih porodica, kapetana ili ajana ili drugih struktura, koje su ne preko svoga ranije stečenog društvenog položaja pokušavale da se izdignu iznad ostalih, nego koje su putem sticanja bogastva preko čifluka, mukata, malikana, putem trgovine, nastojale da se uvrste u red ljudi koji će izravno učestvovati u politici zemlje i odlučivati o njenoj sudbini, kao i o odnosima prema centralnoj vlasti. Takvih borbi je bilo. Ali začudo, te su borbe vodjene, najčešće, u krugu jedne porodice u kojoj je pojedini njen član nastojao da se izdvoji i istakne kao prvi i glavni, a rjeđe je to bio slučaj da su se borbe vodile izmjeđu različitih porodica. Razlog za to je, posve sigurno, činjenica što bi u situaciji kad bi se vodila borba izmjeđu različitih porodica intervenirali drugi, koji u konkretnom slučaju i ne bi bili posebno zainteresirani. To bi bilo radjeno iz razloga što se pokušavalo da se ne dozvoli remećenje ustaljenih odnosa i ravnoteže u vrhovima bosanskog društva. Takav je slučaj bio u Hercegovini gdje se vodila borba između nekolike porodice za utjecaj i vlast u Mostaru.⁵⁰

Inače, u svim drugim slučajevima borba je vodjena unutar porodica. Opet imamo slučaj u Hercegovini, i to u porodici Rizvanbegovića, gdje se vodila borba između braće oko vlasti u Stocu i oko glavnine imanja. U toj borbi kao pobjednik izašao je Ali aga Rizvanbegović, kasniji Ali paša, samostalni upravnik sandžaka Hercegovine. On najviše i podsjeća na rumelijske i anadolske ajane. Pokušao je, prvo u svojoj porodici pa onda i na račun drugih porodica u Hercegovini, da se domogne i ekonomske moći i vlasti. Uspio je, ali ne zahvaljujući odnosima među bosanskim ajanima, nego zahvaljujući centralnoj vlasti, koja mu je išla na ruku, u nastojanju da stvori razdor među Bošnjacima i želeći da u Ali agi ima disidenta u odnosu na ostale istaknute predstavnike Bosne, koji su mogli da utiču, nepovoljno, na odnose prema centralnoj vlasti i na separatizam Bošnjaka.

Posljednju borbu u Bosni oko vlasti imamo u Posavini i to između Fidaića, gdje centralna vlast nije mogla da utječe na rješenje spora, nego su to riješili sami domaći ljudi između sebe. Posve je sigurno da je taj spor izazvao, odnosno potakao, bosanski namjesnik Namik paša, a kad nije mogao riješiti spor, onda

⁵⁰ Arhiv Hercegovine, Sidžili mostarskog kadije; Posebno vidjeti Husaga Ćišić, *Mostar u Herceg-Bosni*. Prva književna komuna u Mostaru, Mostar 1991. godine. On je najvjernije opisao te događaje u Mostaru i ljude koji su u njima učestvovali; Muvekkit, op. cit. 240–250. str.

su optuženi Bošnjaci. U ovom sporu na površini je ostao Mahmut paša Fidaić koji je uspio da potpuno izvlasti Ali pašu Fidaića. U ovaj spor bio je umiješan i srpski knez Miloš Obrenović.⁵¹ Nakon ovoga u Bosni su bili sasvim jasno odredjeni odnosi izmjeđu istaknutih porodica i, na odredjeni način, omedjen prostor njihova uticaja. Zapravo, i do tada je sve bilo jasno, ali se, eto, tu i tamo, pojavljivao poneki slučaj, da su pojedinci iskakali iz ustaljenih odnosa, zbog čega je moglo doći do situacije da se uzdrma već stvorena ravnoteža.

Bosanski ajani

U Bosni je, dakle, na površini bio jedan dosta broj an krug istaknutih ljudi, koji su odlučivali o sudbini zemlje i koji su se, od cjelokupne javnosti, smatrali nosiocima vlasti i političkog utjecaja u Bosni. Ova grupa ljudi obično se označava kao ajani, ešrafi i erkani, ali se razlikuju od onih ajana koji su bili posrednici izmjeđu naroda i lokalne vlasti kao neka vrsta samoupravnih predstavnika naroda. U Bosni nisu imali zvaničan status bilo kojeg zvaničnog organa lokalne uprave, pa su kao takvi bili i najmanje devalvirali tu vrstu samoupravnog ajana – lokalnog predstavnika naroda, a najmanje je bio devalviran i sistem lokalne uprave u vidu muteselima u Bosni. U našoj nauci ovo pitanje posebno je obradljivao Avdo Sućeska i nešto skromnije prije njega Hamdija Kreševljaković. Nema sumnje da je Sućeska, radeći ajane kao funkciju lokalne vlasti, dobrim dijelom uspio ući u bit ove funkcije, ali nam se čini da je suviše potencirao, pa i prejudicirao tu funkciju i kad se tiče njihove vlasti i njihova uticaja u Bosni, uopće.⁵²

Svaku raspravu o ajanima moramo počinjati razgraničenjem dviju vrsta ajana:

- ajani – prvaci i uglednici jednog naroda
- ajani – samoupravni predstavnici naroda kod lokalnih organa vlasti

Prva grupa ajana u Bosni je poznata još od polovine 16. stoljeća, u vrijeme kada dolazi do političkog organiziranja Bošnjaka u okviru osmanskog sistema i Osmanske Države. Vremenom, ova vrsta ajana u Bosni postala je osnov političkog naroda, ljudi koji su odlučivali gotovo o svim pitanjima ejaleta, odnosno

⁵¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21677–22091.

⁵² A. Sućeska, op. cit.; H. Kreševljaković, *Uloga muteselima u vlasti*, Sabrana djela, Kulturno nasljeđe »Veselin Masleša« Knj. II.; A. F. Miller, op. cit.; I. H. Uzunçarşılı, op. cit.

zemlje Bosne. Oni su na svom značaju dobivali sve što je više odmicalo vrijeme osmanske vlasti, te su postali i nosioci bosanske autonomne ideje, pa i autonomnih pokreta, kao što je bio i ovaj Pokret za autonomiju 1831/32. godine.

Druga vrsta ajana počela je da se razvija u vrijeme drastičnog opadanja moći Osmanske Države i raznih poremećaja u njenom sistemu lokalne vlasti. To je počelo negdje polovinom 17. stoljeća, i to preko razvoja derebejlika u Anadoliji i Rumeliji, gdje se ti derebegovi počinju da nazivaju ajanima. O tom derebejliku mi smo u ovom radu govorili na više mjesta. Osnovno je da se kaže da se taj derebejlik nije razvio u Bosni i da u Bosni nije došlo do feudalizacije društveno-ekonomskog sistema. Naime, derebejlik u stvari znači feudalizaciju osmanskog timarsko-spahijskog sistema, odnosno narušavanje pa i poništavanje mirijskog karaktera vlasništva nad zemljom. U Bosni to nije omogućio odžakluk sistem, odnosno čvrsto ustrojen timarski sistem. Sigurno, pod utjecajem tih ajana derebegova, počinje proces narušavanja ukupne lokalne vlasti u kojoj je nosilac bio muteselim. Na razne načine neki ljudi se uvlače u sistem vlasti i potiskuju muteselime, a uzimaju ime ajana-derebegova kao svoj naziv. Naime, taj naziv je jezički vrlo privlačan. On znači uglednika i prvaka, pa takvim konvenira. Najlakši put da se dodje do vlasti na lokalnoj razini bio je put preko posrednika izmjeđu naroda i vlasti, kao neka vrsta samoupravnog organa, prvenstveno u pitanju razreza poreza. Kasnije je utvrđeno da su se takvi ugledali na gradove u kojima je postojala institucija mahalskih čehaja koji su ispred svoje mahale rješavali razna pitanja sa lokalnim vlastima. To je potvrdio Zakon o ajanima koji je izdao Selim III pred sam kraj 18. stoljeća, kada je funkcija toga lokalnog ajana bila došla u fazu da je izravno prijetila raspadu lokalne vlasti, a bila je i opterećenje za narod, jer su se ti lokalni ajani počeli da materijalno koriste tom svojom funkcijom na račun naroda. Međutim, taj zakon je došao dosta kasno. Jer, već tada je u cijeloj Anadoliji i Rumeliji naziv muteselima bio potpuno istisnut iz upotrebe, a mjesto njega uveden je naziv ajan. Tako sada imamo u tim područjima ajane kao zvanične rukovodeće ljude u lokalnim organima uprave. No, zakon Selima III imao je efekta u toliko što je onemogućio ili pokušao da onemogući i u tome sistemu udvajanje upravne vlasti. Prvi su postavljani po sistemu muteselima, a drugi nisu bili zvanični organi i nisu mogli biti postavljani dekretima viših organa.⁵³

⁵³ BDA, *Mühimme Defteri*, za 1830/31; E. Z. Karal. *Selim III'ün Hatt-i Hümayunlari: Nizam-i Cedid*. Ankara, 1946.

U Bosni je, kako smo već rekli, sistem muteselima ostao do kraja klasične vlasti, odnosno do Tanzimata. Ali je vidljivo da je u Bosni bio započeo proces stvaranja lokalnih ajana, uporedo sa muteselimom. Isto tako, evidentno je i nastojanje da se muteselimi potisnu od strane tih ajana. To je u Bosni teklo vrlo sporo, jer se narod odupirao takvom dvostrukom sistemu vlasti.

Kao što se u Bosni nije razvio ni derebejilik, odnosno banditski ajanluk, jer to ustrojstvo društva u Bosni nije omogućavalo, tako se nije razvio ni ovaj lokalni samoupravni ajanluk u Bosni, jer opet ustrojstvo društva to nije sasvim omogućavalo. Neki intenzivniji proces, ako se može tako nazvati, započeo je početkom 19. stoljeća, ali već u to vrijeme je postojao Selimov zakon o ajanima, pa je on usmjeravao i uspostavu takvog ajana. Zakon nije sprječavao uspostavu njegovu, ali je to regulirao. Nama je poznat samo jedan slučaj gdje je vođen proces izbora takvog ajana. To je u Mostaru. Za tu funkciju borile su se porodice Voljevica, Dadića i Peštala. Izabran je Dadić. Ipak se dađe zaključiti da je za te ljude ta funkcija značila nešto, bar prestiž. Ali u vrijeme Pokreta za autonomiju mi imamo u Mostaru zvaničnog upravnika, muteselima, Osman bega Ahiskalija, kojeg Kreševljaković označava kao Manova. I svi upravnici kaza (kadiluka), koje je postavljao Gradašćević zovu se muteselimi, što znači da ajanstvo nije imalo oslonca u Bosni. Isto tako, zna se da u svim mjestima nisu postojali ni takvi ajani. U Sarajevu nikada se takav ajan ne spominje. Muhamed Emin Isević, koji raspravlja o vlasti u Bosni i poremećajima u njoj, uopće ne spominje ajane ove vrste među nosiocima vlasti ili strukturi društva koja ima udjela u društvenim poremećajima. Vilajetske ajane spominje, ali samo kao uglednike, a ne derebegove.

O anadolskim i rumelijskim ajanima napisane su dvije ozbiljne studije. Jednu je napisao A. F. Miller, a drugu I. H. Uzunčaršili. Tako o njima znademo gotovo sve, osobito s obzirom na ono šta je napisano o sistemu ajanluka, odnosno derebegluka u ostaloj literaturi o istoriji Osmanskog Carstva. Jasno je da ova vrsta ajana ne ulazi izravno u lokalnu vlast. Njihov odnos se više ogleda prema centralnoj vlasti, odnosno slabljenju klasičnog osmanskog sistema, timarsko-spahijskog sistema.⁵⁴

Bosanski ajani potiču iz reda najkrupnijih predstavnika vojničke klase u Bosni, zaima-begova i krupne uleme. Tako je išlo do u 18. stoljeće, kada glavninu tih ajana počinju predstavljati ka-

⁵⁴ Isto kao napomene 52 i 53.

petani, jer su oni po svojoj funkciji svi bili begovi. Uz kapetane, opet su tu krupni zaimi-begovi, isluženi alajbegovi i penzionirani paše. Naravno, u red ajana redovno ulaze krupni predstavnici uleme. Svi oni nisu obavezno dolazili u ajansko vijeće, ali su svi mogli bit pozvani u to vijeće. Osim toga, i kada ne dolaze na vijećanje, oni igraju značajnu ulogu u svojim mjestima, osobito u stvaranju javnog mnijenja u Bosni koje je imalo presudan utjecaj na sva zbivanja.

Oni nisu, po pravilu, bili lokalni ajani koji su uz redovne vlasti učestvovali u rasporedjivanju poreza na stanovništvo, što je bila glavna funkcija onih sitnih ajana. Naravno, to im je omogućavalo da se i materijalno koriste tom funkcijom, pa su dolazili u situaciju i da uzurpiraju vlast. Medjutim, bilo je pokušaja i od strane onih krupnih ajana da uzmu u svoje ruke i taj dio posla sa narodom, jer je postojala težnja kumulacije vlasti i funkcija. Isto tako, mi znamo da je bilo istaknutih ljudi koji su obavljali funkciju samoupravnih ajana. Ali ono što je karakteristično za tu lokalnu vlast, koja je slabila, jest da činovnici na Porti vrlo često ne znaju razliku izmedju ajana i muteselima, ili su mislili da je taj sistem na snazi u cijelom Carstvu, pa u zvaničnim dokumentima vrlo često, naročito od druge polovine 18. stoljeća, sva akta koja se upućuju muteselimima, odnosno lokalnim upravicima, naslovljavaju kao ajanima. U Bosni se takva dokumenta upućuju i tamo gdje nikada nije postojao ajan. U suštini, u Bosni ajani i nisu bili zvanični upravnici kadiluka kao najnižih lokalnih vlasti. Tako mogu dovesti u zabunu istraživače glede te funkcije, da li je ajan ili je muteselim. Mislimo da je to i utjecalo na određeno šarenilo u pogledu gledanja na tu funkciju i razmimoilaženja medju našim istraživačima.⁵⁵

Kod nas ima određenih mišljenja da su svi kapetani bili ajani, lokalni civilni upravnici u svojim područjima. Naravno, to nije tačno. Kapetani jesu spadali u red ajana, ali onih prvaka naroda koji su participirali u ajanskom vijeću i oni jesu najutjecajnije ličnosti u Bosni, pa i u svojim područjima. Oni nikada zvanično nisu prevedeni u civilne upravne vlasti. Oni jesu imali utjecaj na vlast, možda i odlučujuću, ali mi nikada nismo našli dokumenat koji se upućuje kapetanu kao čovjeku koji obnaša dužnost muteselima. Obično svi dokumenti se upućuju muteselimu i kapetanu ili dizdaru u pojedinim mjestima, što znači da su se njihove dužnosti sasvim razdvajale. Prema tome, kapetani spada-

⁵⁵ Različite poglede na ajane imaju Kreševljaković i Sućeska, a mi se ne slažemo ni sa jednim navedenim. Mi ovdje izlažemo naš stav, koji je različit od stavova navedenih.

ju u ajane, ali ne u lokalne smoupravne organe vlasti. Možda su oni to i pokušavali. Naime, u jednom dokumentu se nalazi podatak da je Husein kapetan Gradašević pokušao da postane ajan u Gračanici u kojoj je on imao svoje mukate i svoje dućane. Ali Gračanlije to odbijaju sa tvrdnjom da oni imaju svoga ajana.⁵⁶ To znači, da su i oni krupni ajani, tj. i kapetani, nastojali da se nameću kao vlast. Ali to kao sistem, odnosno kao dominirajuća praksa, nije bilo ozvaničeno. Za našu tvrdnju navest ćemo Smail agu Čengića, koji se u nekim dokumentima označava kao gatački muteselim, a u nekim kao gatački ajan. U jednom dokumentu se navodi da u Gacku imaju dva ajana i da se ne glože nego zajedno istupaju. To sve svjedoči da je ta funkcija još uvijek u Bosni bila u razvoju. Ali neće se definitivno ni razviti, zbog generalnih promjena koje će nastupiti u okviru lokalne uprave, gdje će one bivše samoupravne ajane zamijeniti u potpunosti muhtari i kodžabaše, odnosno knezovi, a muteselime zabiti ili mudiri. Medjutim, do Pokreta za autonomiju i u Pokretu, ajani, kao uglednici i vodeći dio političkog naroda, igraće značajnu ulogu. Samo Pokret za autonomiju nije bio pokret tih ajana da sačuvaju svoje privilegije, jer im nisu bile ugrožene. Oni u njemu nastupaju kao vodeća snaga koja usmjerava i osmišljava Pokret, zajedno sa onim dijelom vrlo razvijenog političkog dijela naroda iz gradova iz reda zanatlijskog i trgovačkog sloja, što je novi kvalitet u organizaciji društva u Bosni u smjeru njegovog civilnog razvoja, a i u smislu stvaranja jedinstvene političke ideje na nivou zemlje, odnosno ejaleta Bosne.

To se mora prije svega posmatrati u svjetlu posljedica teških poremećaja u društvu u Bosni, koje su proizvod ili izravni utjecaj pokrajinske vlasti, a to znači centralne vlasti. Drugim riječima, u Bosni nije bilo nimalo ružičasto stanje u okviru društva i vlasti, pored velike vanjske opasnosti koja je prijetila ovoj zemlji od Srbije i Austrije, pa donekle i Crne Gore. Kakvo je to stanje bilo, najbolje nam je opisao Muhamed Emin Isević u svom sjajnom političkom spisu o prilikama u Bosni početkom 19. stoljeća.

Unutrašnji poremećaji u društvu u Bosni

Društvo i zemlja nalazili su se u vrlo teškom stanju. Zemlji je prijetila totalna opasnost, prije svega, zbog poremećaja u vodećim društvenim strukturama. Osnovni uzročnik tih poremećaja su pokrajinski namjesnici koji su nesposobni i koji ne obavljaju

⁵⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22095 A–G.

svoje dužnosti kako treba, a čine svakojaka nasilja narodu s ciljem da se obogate. Osobito utječu na bezočni razvoj korupcije. Oni dolaze na određeno vrijeme i to vrijeme hoće da iskoriste da se obogate, a nastoje da istjeraju od naroda novac koji su za tu svoju dužnost platili tamo nekome na Porti. Njih, uglavnom, ne zanima šta narod radi i u kakvom je stanju. Da li je zaštićen ili nije, da li mu se čini nepravda ili ne čini. Njih ne zanima ni odbrana zemlje i oni ne znaju u kakvom su stanju bosanske tvrdjave i bosanska vojska. Interesantno, kako tvrdi Isević, takav valija odgovara: »Odbrana je obaveza kapetana, pa neka se oni brinu o tome. To se mene ne tiče.« Medjutim, zna se da je valijina prvenstvena obaveza i dužnost da se brine o odbrani zemlje, odnosno ejaleta. Oni se uglavnom zabavljaju i goste, a zajedno sa raznim nosiocima vlasti smišljaju spletke kako će koga optužiti i kazniti, odnosno opljačkati. Pod taj udar dolaze i oni najistaknutiji ajani u Bosni i obične spahije, a osobito narod kojega izrabljuju raznim nametima, koji nisu zakonom propisani, i nezakonitim načinom ubiranja prihoda. Sistem pravde je potpuno zanemaren i niko ne može doći do svojih prava.

Sistem pravde je u rukama kadija i muftija. Ali oni ne mare za to. Oni su ti koji ruše taj sistem. Njihovo osnovno zanimanje je mito i korupcija. Sudski procesi su, u glavnom, zasnovani na tome. Novac je mjerilo pravde kod tih ljudi koji su, i po božijem zakonu i po zakonu države, dužni da brane pravdu i da je provode. Doduše, oni su većinom u to doba, a to je i vrijeme Pokreta, nesposobni da obavljaju te funkcije, jer nisu na osnovu sposobnosti došli na svoje dužnosti, nego na osnovu podmićivanja onih koji dodjeljuju te funkcije. Osobito kadije čine nasilja narodu svojim nezakonitim odlukama. Inače, oni žive u raskoši i to im je glavni cilj. Kreću se u visokim društvima i izigravaju plemstvo, što je, po Iseviću, toj branši zabranjeno od Boga i oni su prokleti. Sa Isevićem se slaže i fra Mate Krističević, fojnički ljetopisac. Njih obojica zaključuju da više niko i ne želi tražiti pravdu na sudovima i da su u tome u istom položaju i kršćani i muslimani. Medjutim, ovakve kadije, zajedno sa pokrajinskim vlastima, izmišljaju tužbe protiv bogatih Bošnjaka i tako namire svoje džepove. U Pokretu za autonomiju, narod, u prvi plan, ističe potrebu da se vrati pravda u zemlju i sigurnost za narod od nasilja vlasti. Imajući to u vidu, jasno se zaključuje da je to odraz općeg stanja u Carstvu i da takve pojave u pokrajine dolaze iz centra države. Muftije, koje su jedine u mogućnosti da kako-tako kontroliraju kadije i sudove, svojim fetvama do temelja ruše

šerijat i kanun, jer niti ga znaju tumačiti, niti ga žele tumačiti onako kako treba. Tumače ga prema debljini kese onih koji traže fetve muftija. Gotovo da su svi jednaki, pa je sreća ako se neko pojavi koji želi da svoju dužnost obavlja pošteno. Ali brzo zaglavi u spletkama onih kojima ispravnost i poštenje ne odgovara.

Jedan od razloga što je takvo stanje u sudstvu i šerijatu leži u zanemarivanju ustaljenog načina obrazovanja. Tu u prvom redu dolazi u obzir obrazovanje u medresama. Muderisi medresa su po svom ponašanju isti kao i kadije i muftije. Prije svega, nisu sposobni, a onda i oni vode računa kako će gdje doći do para. U tom pogledu oni nemilosrdno udaraju na imovine vakufa. Svoje dužnosti ne obavljaju na osnovu vakufnama ktitora pojedinih institucija. Ali, ono što bilježi Isević, a što je vrlo interesantno za ovu branšu, jest da u Bosnu dolaze muderisi sa titulama raznih institucija koje su u Bosni bile nepoznate. Tako se pojavljuju muderisi sa titulom muderis medrese Brusa (Bursa), muderis medrese Jedrena itd. Takve titule u Bosni nisu bile poznate. Osim toga, ti koji dolaze vrlo su sumnjiva porijekla, posebno socijalne kategorije, od raznih arapskih felaha do kafanskih medaha (hvalospjevaca) i rumelijskih krdžalija.

Čak su i vjerske dužnosti potpuno zanemarene. Tako se više ni mujezini ne penju na munare da uče ezan, a biblioteke se uopće ne otvaraju. Hatibi po džamijama više ne propovijedaju narodu, jer ili to ne znaju da rade ili neće to da rade, a obavezno uzimaju plaće za to. Dakle, duhovni i obrazovni život je u potpunom haosu. Posebno su na udaru vakufi, koji se nemilice upropaštavaju od strane mutevelija i službenika vakufa, odnosno onih koji se izdržavaju od tih vakufa. Veliki je broj uleme koja formalno obavlja više različitih dužnosti, a ni jednu ne obavlja kako treba. Naravno, mi spominjemo ovu vrstu uleme zbog toga što je u to vrijeme to bio jedini sistem obrazovanja. Nije se ulema dijelila na svjetovnu i vjersku i nije bila posebno institucionalizirana. Iz te branše su vrbovani kadrovi i za sve državne službe, odnosno službe ejaleta i kadiluka. Prema tome, to je izravno negativno utjecalo na cjelokupni društveno-politički sistem i njegovo propadanje. Znači, kriza je zahvatila sve segmente života u ovoj zemlji.

Janjičarski sastav u Bosni bio je iz onog dijela koji se označava kao jerli kulu, domaći janjičari. Ove janjičare u Bosni činili su zanatlije i trgovci u najvećem dijelu. Dakle, bili su po gradovima. Esnaf i janjičarska organizacija bili su gotovo jedno te isto. Taj dio vojnih snaga za Bosnu je bio od izuzetnog značaja. Oni su čak do samog ukidanja predstavljali najveći oslonac odbrane

Bosne. Brojčano su bili najjači, a i po svome djelovanju kao vojnici bili su najsposobniji. Oni su po toj osnovi uživali određene privilegije, pa i određene plaće, ali je najvažnije bilo to što su oni preko janjičarskog korpusa bili zaštićeni od redovnih organa pokrajinske vlasti i vlasti na lokalnoj razini. Za njih se obično kaže da su bili osnovni branitelji sarajevskog muafijeta (oproštenosti od bilo kakvih nameta). Ali, pošto su se oni u vrijeme mira bavili svaki svojim zanatom i zaradjivali sredstva svojim radom, oni su bili gotovo neovisni od zvanične državne vlasti i ona nije mogla njima uslovljavati bilo što. Medjutim, i u taj red je bio počeo da prodire karijerizam i zapostavljanje svojih dužnosti. I to se očituje u tome što su na rukovodeće položaje u janjičarskoj organizaciji počeli da dolaze ljudi koji su nesposobni, a koji su svoje položaje kupili novcem. Tako se rapidno množio broj oficirskih titula, pa je pred ukidanje janjičara u Bosni bilo nekoliko stotina aga, hasećija, turnadžija i dr. Ono iskonsko pravilo da je u janjičarski korpus i to ovaj jerli kulu mogao da udje samo onaj koji je najmanje tri puta išao na vojnu kao dobrovoljac (seredengečdija), potpuno se zanemario, pa janjičarem postaje onaj ko uspije da potplati i tako ga unesu u janjičarski tefter i on uživa sve povlastice toga reda. Bio je počeo da slabi interes za odlazak u vojsku, odnosno u rat. Dakle i na taj dio društva u Bosni prelazila je zla ćud pokrajinskih struktura i struktura uleme, prvenstveno korupcija i zapostavljanje dužnosti. Pa ipak, bosanski janjičari bili su u odnosu na carske u daleko boljoj situaciji i kod njih je postojala prilično razvijena disciplina. Ali za nas je važno da su ovi janjičari kao izravni dio proizvodnog dijela društva u Bosni, pored vojničke službe, predstavljali dio društva koji je gotovo najjače u sebi nosio ideju autonomnosti i samostalnosti. Nakon njihova ukidanja, kada su izgubili vojničko obilježje prerasli su u onaj dio civilnog stanovništva koji je počeo da igra jednu od najznačajnijih uloga u političkom životu Bosne. Čak su bili, uz kapetane, najjači kohezioni faktor društva i vrlo gorljivi branitelji svoje zemlje. O tome smo mi u posebnom poglavlju opširno govorili. Medjutim, vidi se da su opće slabosti u društvu u Bosni bile počele razjedati i taj dio stanovništva, bar u vremenu dok je postojala janjičarska organizacija i u onom dijelu zemlje u kojem je postojala. U Pokretu za autonomiju gradski slojevi društva, koji su ranije bili u okviru janjičara, igrali su značajnu ulogu i kao politički činilac i kao vojni činilac.

Kapetani, koji su bili najutjecajniji u zemlji i koji su uglavnom predstavljali i najbogatiji dio društva, takodjer nisu mogli ostati

po strani negativnih pojava koje su zahvatile društvo u cjelini. I kod njih se osjeća težnja za potrošačkim životom i oni počinju da najviše vode računa o gizdanju i provodjenju u dokolici, a manje o svojim tvrdjavama. Tu se krila najveća opasnost po zemlju jer u takvoj situaciji odbrana je bila slaba i teško se moglo braniti zemlju. Kapetani su u tom pogledu imali najviše obaveza. Ali, valjda zbog toga što nisu bili u dobrim odnosima sa namjesnicima i pokrajinskom vlasti, jer su im po ugledu i uticaju izravno konkurirali, kapetani su morali voditi računa i o tvrdjavama i o svojoj vojsci, iako je to spadalo u ingerenciju centralne vlasti, a to znači i namjesnika, pa je ipak odbrana zemlje bila pod dosta čvrstom kontrolom kapetana. Inače, sukobi na relaciji centralna vlast i društvo u Bosni najjače su se odražavali upravo na kapetane i oni su se smatrali nosiocima takvog otpora i ideja o separatizmu. Zato su vrlo često bili izloženi raznim progonima i pogromima, i fizički i materijalno.

Spahijski sistem bio je u potpunom rasulu. Osnovni uzrok je opet u pokrajinskoj vlasti, odnosno u poremećenim općim odnosima u društvu u Bosni. Tako se izgubio svaki interes za timarski sistem pogotovu od strane sitnih spahija kojih je bilo najviše u Bosni. Korupcija i mito djelovali su da je i taj timar propadao, jer su bogatiji udarali na sitni timar stvarajući krupne vojničke posjede, odnosno plaće, a zapostavljajući vojnu obavezu. U vrijeme Pokreta taj dio vojnih snaga više nije predstavljao osnovnu vojnu silu. Svaki poremećaj u tom dijelu društva svakako pada na odgovornost namjesnika, koji je bio izravno nadležan toj vojsci i manipulaciji sa timarom.⁵⁷

U cjelini gledano, svi navedeni slojevi koji su po svom statusu predstavljali vojničku, odnosno vladajuću klasu, bili su u fazi raspada. Stanje u Bosni se, kao i u ostalom dijelu Carstva, kretalo ka totalnoj krizi i haosu. U tome je osnovno objašnjenje zašto se pojavio Pokret za autonomiju u Bosni i zašto je njegov značaj ogroman za ovu zemlju i njen narod.

Upravo taj narod je jedva izdržavao sve naprijed navedene anomalije društva koje su u suštini predstavljale kriminalno ponašanje vladajuće strukture. Takav dalji hod doveo bi cijelu zemlju u kaos, jer narod više ne bi mogao podnositi nasilje pokrajinskih vlasti i onih struktura koje su bile uz njih. Inače, Isević nam saopćava da je narod pokoran i da je raja pokorna i da bi bili još bolji da nije naprijed navedenog zla od strane zvaničnih

⁵⁷ M. E. Isević, op. cit.

vlasti, koja ga raznim porezima maksimalno iscrpljuje. Tu njegovu tvrdnju potvrđuje opći mahzar stanovnika Bosne sultanu u vrijeme proglašenja autonomije u Sarajevu.⁵⁸

Kako se vidi, cijeli jedan sklop društvenih slojeva u Bosni predstavlja onaj najizrasliji politički dio naroda i on će u Pokretu, baš kao što je i prije Pokreta, u Bosni biti nosilac političke ideje i ideje o autonomiji.

Prema tome, nikakvi ajani i nikakvi feudalci u Bosni ne vode svoj pokret i za svoje ciljeve. Ciljevi su opći, narodni, domovinski, a Pokret je izraz neminovnosti odnosa bosanskih struktura društva prema centralnoj vlasti i totalnih poremećaja u društvu u Bosni koji su prijetili svim društvenim strukturama, i vladajućim i siromašnim, a preko toga i zemlji Bosni, pa je prevagnuo opći interes nad pojedinačnim što se vidi iz činjenice da u Pokretu učestvuju podjednako i vojnički slojevi i sloj uleme i gradski slojevi i seoske mase i sve konfesije. Pokret se mora prvenstveno posmatrati iz tih uglova, a ne nekih pojedinačnih interesa, kojih je vjerojatno, kao i uvijek i svugdje, bilo i u Pokretu.

Prema tome, čitav niz struktura u Bosni je, kako smo to naprijed istakli, povezan, uvijek kad se govori o onim slojevima koji su stvarali neku vrstu zasebne politike u pokrajini i nikako se ne može da dade apsolutna prednost ovoj ili onoj strukturi.

Naročito treba da se vodi računa da su u Bosni poseban uticaj imali oni već »ostarjeli« za aktivno učešće u vlasti, istaknuti predstavnici vojničke klase, iz velikih porodica, koje su pripadale redu spahija (zaima) i uopće te tzv. velike porodice, bez obzira koliki je njihov udio bio u aktivnoj službi, vojnoj ili civilnoj, pa su i oni ulazili u širi krug ajana u Bosni.

Na kraju, treba da se kaže da je, za razliku od Bosne, uloga ajana u drugim krajevima Carstva, u vrijeme, pa i prije nego se pojavio Pokret Gradašćevića, bila izgubila na svojoj važnosti i uglavnom su svi bivši ajani u Rumeliji postali državni zastupnici kao muteselimi ili kao visoki funkcionari centralne vlasti, dakle opet kao nosioci vlasti, jer je Mahmud II već bio zaveo neke novine u upravnim organima, kada se ajani u svojoj bivšoj ulozi nisu mogli zadržati. Od ajana ostalo je njihovo ime i to u smislu »istaknuti predstavnici bogatog sloja«, odnosno kao bogataši smatrali su se ajanima.

Sistem mobiliziranja po sistemu nefiri-am ili mobiliziranja prvenstveno seoskog stanovništva, izvan spahija, izbacio je na

⁵⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22095 i svi prilozi uz ove osnovne dokumente.

površinu jedan sloj vojnih komandanta koji su mahom skorojevići, a koji su gotovo u potpunosti preuzeli uticaj u političkom životu i sa kojima centralna vlast sarađuje.⁵⁹ Treba zahvaliti odžakluku u timarskom sistemu u Bosni i ustanovi kapetanija koje su bile sistemski regulirane pa do takvih pojava ne dolazi u Bosni. U Bosni je funkcija kapetana najdalje ostala kao funkcija koja je imala posebnu važnost i koja je de facto značila nešto važno za zemlju, a o tome se govori na drugom mjestu.

Uvjerenje i tvrdnja da su ajani bili ti koji su vodili Pokret i da su ga oni organizirali radi zaštite svojih interesa, odnosno da su ti ajani bili zastupnici samo »feudalne« klase, baca dosta iskrivljeno svjetlo na cijeli događaj. »Feudalna« klasa u Bosni, ako je uopće kao takva postojala, ustalom kao u cijelom Carstvu, bila je kompleksnijeg sastava, a da bi se moglo doći do takvog zaključka.⁶⁰ Ne može se reći da i oni samoupravni predstavnici-ajani nisu nekada ili često pripadali bogatom sloju, ali su to oni iskoristili u sasvim druge svrhe od općih interesa tzv. »feudalne« klase. To su pojedinci koji su nastojali da za sebe obezbijede vlast i ekonomsku moć, ne nad vojničkom klasom nego nad širim slojevima naroda, ali ne u interesu vojničke klase, nego, naprotiv, najčešće na štetu te klase. Ovo samim tim što su ajani dolazili do svoga bogatstva na štetu spahija i begova, i na štetu raje, odnosno širokih masa, koje su često pri tome gubile i svoje posjede.⁶¹ U drugom slučaju moramo da priznamo da je to bio pokušaj da se stvori jedna nova društvena struktura, koja bi imala odlučniji uticaj u Bosni, ali do toga nije došlo.

Ajani, oni u Rumeliji, pa i oni u Anadoliji, imaju sličnosti sa feudalcima na Zapadu i oni pripadaju vrsti derebegova koji su stvarno feudalizirali timarski sistem, odnosno, izvorno šerijatom i kanunom ustanovljene svojinske i produkcione odnose, ali bosanski ajani nisu to. Oni to nisu mogli biti već zbog toga što je cijela vojnička klasa iz klasičnog vremena, još uvijek, u Bosni

⁵⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22095 – G; M. E. Isević, op. cit.

⁶⁰ S. Bašagić, tvrdi da je to staleški pokret; Kreševljaković to prihvata/ A. Sućeska potencira ajane kao feudalni sloj; G. Šljivo u navedenom radu isključivo barata tim izrazima, a onda Filipović Nedim samo govori o feudalnoj klasi, Branislav Djurdjev, također; Istoričari novijeg doba istorije Bosne i ne smiju se otičati od onoga što su njihovi navedeni prethodnici napisali. Najdalje je otišao V. Jokanović, sa nevjerovatnim tvrdnjama o pokretu kao feudalnom i drugim vrlo proizvoljnim konstrukcijama.

⁶¹ Muvekkit, op. cit. kada govori o dubičkom ratu navodi da spahije bježe kući da bi sačuvali svoj posjed od uzurpatora. Inače su evidentna razmimoilaženja između čifluksahibija i spahija, posebno sitnih. Vidjeti rad A. Sućeske, Popis čifluka u rogatičkom kadiluku. POF, XIV–XV, Sarajevo 1969. 189–271. str.

igrala značajnu ulogu ili bar nastojala da je igra, a ona je osnovnim osmanskim sistemom dirlika, bosanskim odžaklukom i svojinskim odnosima bila onemogućena da se feudalizira.⁶² U Bosni je zbog toga, i kao rezultat toga, bila, s obzirom na sve okolnosti, dosta čvrsta ravnoteža među svim slojevima koji su raspolagali određenim dobrima zemlje. Ovi isti su imali najviše uticaja na samu vlast. Oni su međusobno, i u zajednici, nastojali da što više tu vlast drže u svojim rukama. Čak i onda, kad se govori o tome da je jedan sloj nastojao da se na račun širokih slojeva naroda i bogati i da dođe do vlasti, onda se opet ne može govoriti samo o ajanima, nego o širem krugu, odnosno više slojeva od kojih neki, kako smo rekli, i nisu pripadali vojničkoj klasi. Ni ajani, niti kapetani, niti krupna ulema u odnosu na sve druge ne bi bili u stanju, sami za se, da se osamostale, jer su u svakom slučaju morali da računaju na podršku svih tih slojeva, pa tek onda da računaju na uspjeh.

Osim toga, Bosna nije mogla da održi, donekle, izuzetan položaj samo zahvaljujući ajanima ili bilo kojoj strukturi odvojeno. Sve strukture zajedno činile su ono nužno jedinstvo bosanskog društva, koje je, zahvaljujući istorijski ostvarenim pravima u politici i ekonomskim odnosima, moglo da se konfrontira sa centralnom vlasti. Centralna vlast tako nije mogla da traži podršku u bosanskom društvu, ni u jednom njegovom sloju zasebno, kako bi ostvarila svoju dominaciju u Bosni.

Centralna vlast, začudo, u borbi za svoj potpuni uticaj nad klasičnim lokalnim strukturama nije tražila uopće podršku u širokim slojevima, nego je pokušala da protivurječnosti sistema i vojničke klase riješi unutar same te klase, makar to bilo i oružanom borbom. Upravo u ovoj borbi slabile su sve te strukture pa i uticaj ajana morao je da slabi, jer su protiv sebe imali centralnu vlast koja nikako nije dozvoljavala da se oni toliko osamostale da bi postali zasebni ili autonomni gospodari. Ona je nastojala da ih podvrgne svojoj volji i svojim interesima prije svega, pa tek onda da se koriste privilegijama koje je uopće uživala vojnička klasa u Osmanskom Carstvu. Ali ni centralna vlast više nije imala takvu snagu, pa je morala da čini određene ustupke i tim pomalo osamostaljenim velikašima samo da bi se održala. To pokazuje poznati *Senedi itfikak* (povelja o slozi) između centralne vlasti i krupnih ajana.⁶³ Ali bosanski ajani nisu imali udjela u ovoj po-

⁶² Halil Cin, *Osmali toprak düzeni ve bu düzenin bozulmasi*. Istanbul 1985, 45–78. str.

⁶³ Grupa autora, op. cit. 73–107. str.; E. Z. Karal, op. cit. 125–140. str.

velji, što svjedoči da je Porta bila svjesna položaja bosanskih ajana. A da ne bi postali, kao i oni u Rumeliji i Anadoliji, opasnost po centralni aparat, u uslovima političke i društvene krize Carstva, posebno u međunarodnim odnosima, ona je u Bosni primjenjivala tako drastične mjere prisile da je gotovo svaki valija, počev od Derendelije, dolazio sa širokim ovlaštenjima i naređivano mu je da u korijenu suzbije svaki separatizam ili osamostaljivanje velikaša pod izlikom da čine nered u zemlji i da se protive šerijatu i kanunu. Otuda mnogobrojni pogromi upravo najizraslijeg društvenog sloja bošnjačkog naroda i njegovo prisilno zaustavljanje u pravcu eventualne nacionalne konsolidacije. Ali, to se nije dalje moglo trpiti. To je Pokret iz 1831/32. programski nastojao prekinuti. U tome leži jedan od uzroka samog Pokreta. Zato se bosanski ajani i kapetani pred Pokret i u Pokretu nastoje čvrsto vezivati sa ostalim strukturama u Bosni, odnosno, ne izdvajaju se iz tih struktura. Po tome Pokret za autonomiju ima posebno značenje.

Političke prilike u pojedinim regijama Bosne

Navešćemo dva različita primjera iz kojih će se moći vidjeti da su postojale težnje pojedinih krupnih begovskih porodica i u Bosni da se osamostale na račun drugih, također bogatih begova, kao i to, da je, na jednom malom prostoru postojalo više bogatih porodica – uglavnom kapetanskih i muselimskih, a da nisu na račun jedna druge, sticale ni bogatstvo ni vlast.

Za prvi primjer može da posluži opet Ali aga Stočević, koji je još od samog početka devetnaestog stoljeća, kada je započeo beskrupuloznu borbu sa svojom braćom, za vlast i imovinu, pa preko borbe sa mostarskim ajanima i kapetanima Počitelja i Ljubuškog, nastojao da cijeli sandžak Hercegovinu pretvori u svoj posjed, odnosno da sve u Hercegovini podvrgne pod svoju vlast. On je u velikoj mjeri u tome i uspio. Ali je, ipak, jedan dio hercegovačkih prvaka uspio da sačuva svoj položaj i ugled, mada su uvijek bili nesigurni. Interesantan je primjer, kada on, u vrijeme ukidanja janjičara, predlaže sultanu da njemu dade na upravu Hercegovinu, a da će on ugušiti svaki ustanak ili otpor protiv ukidanja janjičara u Hercegovini.⁶⁴ To nije dobio tada, ali će to, nakon sloma Pokreta Gradašćevića, dobiti, zahvaljujući svojoj izdajničkoj ulozi, koju je u korist sultana tada odigrao. Da je njegova namjera bila da svoju vlast proširi na cijelu Herce-

⁶⁴ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21860–21862 sa priložima.

govinu, vidi se po njegovim odnosima prema Smail agi Čengiću, koji je, po svoj prilici, bio žrtva njegovih spleta i šurovanja sa Crnogorcima. Isto tako, njegov odnos prema Resulbegovićima iz Trebinja, koje je, kad je zavladao Hercegovinom, potpuno razvlastio i na njihovo mjesto postavio svoje sinove. Ovi posljednji su mu se odužili u vrijeme Latasa 1851/2. godine, kada su bili protiv njega, a na strani centralne vlasti, što je svakako olakšalo njegovo likvidiranje od strane Latasa.⁶⁵

U drugom slučaju može da nam posluži odnos između nekoliko istaknutih porodica u Posavini. Tu je, na prostoru jednog sandžaka, živjelo nekoliko istaknutih bogatih porodica, nekoliko kapetanskih porodica. Među njima nije bilo uočljivog gloženja i bili su, na zadovoljavajući način, riješili pitanje svoga uticaja i vlasti. Zvornik, Tuzla, Gradačac, Srebrenica i Derventa su mjesta u kojima se odvijao cjelokupni politički život u Posavini, pa i onaj značajan dio događaja koji se odnose na odnose sa Srbijom, živjeli su u potpunoj slozi, sve do momenta kada je započela borba između Fidaica oko položaja muteselima u Srebrenici i Zvorniku.⁶⁶

Možda se baš u Posavini može najlakše da posmatra život kakav je vladao u vladajućoj strukturi Bosne. Ovo zbog toga što Krajina nije karakteristična po tim unutrašnjim previranjima unutar vladajuće klase.

Krajina je karakteristična više po odnosima sa Austrijom i po shvaćanju Bošnjaka, posebno Krajišnika, kako treba da se čuvaju granice svoje zemlje, kao i samostalnom djelovanju aga i kape-tana. Mada se, naoko, može zaključiti, da je ta granica bila dosta labavo čuvana, to nije pravo stanje. Ta granica je bila veoma dobro čuvana i svaki događaj na njoj morao je da nađe odjeka kod Krajišnika, bilo da se radilo o odlukama Porte u vezi sa pograničnim pitanjima, bilo da se radilo o međudržavnim odnosima Porte i Austrije. Krajišnici su uvijek imali svoju logiku i svoje shvaćanje kako treba da se stvari odvijaju i rješavaju na

⁶⁵ Galib Šljivo, *Omer paša Latas*. »Svjetlost«, Sarajevo, 1977. Hamdija Kapidžić, *Omer paša Latas u Bosni*. Gajret-Kalendar, za 1939. godinu; Muvekkit, op. cit. 310–315. Abdulah efendi, *Tabsirat-al-eškiya*, Rukopis u Orijentalnom institutu, br. 3351. BDA, *Irade Tasnifi*, za 1850, 1851 i 1852. godinu. Veliki broj kopija se čuva u ANU BiH.

⁶⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 44980–44989–A–M, Dragoslav Pavlović, *Pokreti u Bosni i Albaniji protivu reformama Mahmuda II*. Beograd 1913. Mih. Gavrilović, *Prva vladavina kneza Miloša*, Knj. 3. Beograd, Arhiv Srbije, Kneževa kancelarija, XXXII/189–312.

granicama. Posebno se nisu nikada mirili sa otcjepljivanjem pojedinih dijelova Bosne u korist Austrije.⁶⁷

Međutim, u Posavini su drukčije postupali. Tu je, također, bilo jasno da se nikada ne odriču bosanskih teritorija, ali se tu nastojalo da se političkim djelovanjem onemogući da dođe do takvih slučajeva. No, kad je u pitanju vojnička klasa, onda se za posavske spahije i begove može reći da ih je bilo relativno malo, a da je njihova ekonomska moć bila velika. Osim toga, za one najistaknutije porodice u Posavini se može reći da su ranije nego drugi uspjeli da čiflučenjem obezbijede za sebe ogromna zemljišna bogatstva, izvan vojničkih lena, i da se bogate više od ovih čifluka nego od toga vojničkog posjeda koji je i u njihovim porodicama bio dosta usitnjen, makar to bili i zeameti. Na njihovo brže ulaženje u čiflučke odnose, čini se, da je dosta uticaja imalo čiflučenje u Srbiji, odnosno u smederevskom sandžaku. Inače, samo na području Posavine imamo, češće, slučajeva da pojedinci, bilo janjičari ili posadnici tyrđava, idu po sandžaku i silom nastoje da se nametnu kao posjednici, što je očito uticaj iz Srbije, jer je ovakva pojava evidentna za Srbiju.

Na kraju, primjer borbe između Fidaica pokazuje koliko se vodilo računa o ravnoteži između ovih vojničkih porodica. Tu je Gradašević intervenirao u momentu kada je smatrao da bi borba između njih mogla da dovede do neželjenih posljedica u širem regionu. Intervenirao je na strani koja je bila u položaju da dalje održava već utvrđenu ravnotežu, bilo da se radi o kapetanima ili muteselimima, da bi nakon intervencije u sukobu uzeo pod okrilje stranku koja je izgubila, zahvaljujući možda upravo njegovoj intervenciji.⁶⁸

Znači, njemu samom je bilo u interesu da se svi iz te bogate klase održe u pozicijama koje im odgovaraju, odnosno koje odgovaraju najbolje interesima širih krugova vojničke klase i zemlje Bosne. Takav je slučaj već sa derventskim kapetanom koji je za vrijeme Dželal paše bio pogubljen i na njegovo mjesto postavljen kapetan koji nije pripadao ranijoj kapetanskoj porodici. Svi kapetani su ustali u zaštitu te ranije porodice i da im se nije izišlo u susret, vjerovatno bi došlo do obračuna između kapetana i predstavnika centralne vlasti. Imamo nekoliko takvih slučajeva u Bosni. No, Portin komesar i više dopisa Bošnjaka Porti, konstatiraju da je u Bosni praksa, odnosno zakon, da je kape-

⁶⁷ Muvekkit, op. cit. 237–245. str.; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina od 1827–1849. godine*. B. Luka, 1988. god. 65–115. str.

⁶⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 44989; Vid. napomenu 66.

tanska funkcija nasljedna u porodici i da se taj običaj ne može mijenjati ni pod kojim uslovima. Niko ko bi došao na položaj kapetana, izvan priznate porodice, sigurno se ne bi mogao održati, makar on bio Bošnjak po porijeklu i po mjestu življenja. Međutim, za Posavinu se također mora reći da je bila po svom položaju na mjestu gdje su mogli, i brže nego na drugim mjestima, da se razviju osjećaji za državnost, odnosno svijest za samostalnu vlast.

Velikim dijelom granična sa Srbijom, koja od 1804. godine započinje borbu za samostalnost, s jedne, a s druge strane, isto tako velikim dijelom, granična sa Austrijom preko Save, Posavina nije mogla da ostane pošteđena uticaja iz tih zemalja. Uticaji iz Srbije svakako su u pravcu bržeg razvoja ideja o samostalnoj vlasti i neovisnosti o Porti, a uticaji iz Austrije išli su u pravcu organizacije društvenog i ekonomskog života na moderniji način nego je to bilo u Osmanskom Carstvu. Ovi uticaji su po našem mišljenju veoma korisni po Bosnu uopće, makar u pojedinim pojavama išli na štetu širokih masa. Istina, ovi uticaji još nisu detaljnije ispitani niti naučno verifikirani. Nama se čini da je politički život u Posavini bio sadržajniji nego u drugim krajevima, izuzev Sarajeva. Zapravo, Posavina i Sarajevo su stalno bili u čvrstim vezama.

Međutim, i u Hercegovini se može naći sve što karakterizira politička stanja u Bosni toga vremena, koja su slična takvim stanjima u drugim područjima Bosne. I u Hercegovini se, pretežno, mislilo na to kako će se odbraniti zemlja od neprijatelja sa vana, više nego što se mislilo da se politički i društveni život organizira na drugačiji način nego je bilo do tada. Tu je bila stalna opasnost od Crne Gore, koja je svakog dana postajala sve agresivnija u svojim razbojničkim i pljačkaškim upadima i namjerama da se proširi na račun bosanskog teritorija.⁶⁹ Isto tako, postojala je stalna opasnost od upada Austrije na velikom prostoru kojim je graničila sa Hercegovinom, odnosno Bosnom. Ova opasnost u Hercegovini je pojačavana i slabila od početka 19. stoljeća, bilo kad je zaprijetio Napoleon svojim širenjem na račun Osmanskog Carstva, bilo stalnim prijetnjama Austrije da se također širi na račun Bosne. A što se tiče unutrašnjeg života u Hercegovini, onda se može reći da je tu vojnička klasa, mislimo na onu klasu koja je imala svoje vojničko porijeklo iz klasičnih vremena, bila

⁶⁹ A. S. Aličić, *Ustanak u Drobnojicima 1805. godine*. GDI, BiH, XIX 1973, 45–70. str.

dosta brojna ali isto tako dosta siromašna. Ovo je razumljivo, ako se ima na umu sama Hercegovina kao predio gdje nije ni moglo biti nekih velikih posjeda kao u Posavini, posebno. No, i ovdje je vojnička klasa nastojala da se održi uvijek u centru unutrašnjih zbivanja, ne dozvolivši da se samo pojedinci izdvajaju i nameću, nego da se održi ravnoteža kakva je bila od davnina. Otuda npr. imamo u Hercegovini najveći broj spahija, iako je vrijednost timarske rente bila daleko manja nego u drugim krajevima Bosne. No, sve te spahije su nastojale da sačuvaju svoja lenska dobra do kraja, makar ona i ne značila mnogo kad se radi o izvoru egzistencije. Naravno, ovdje isto tako imamo procentualno najveći broj čifluk sahibija, sa malim brojem čifčija. To je posljedica upornog priliva kršćana iz graničnih područja i povlačenja muslimana u gradove zbog nesigurnosti, pa su ostavljali zemlju da je rade novopridošli kršćani, a zadržavali su tapije. Tako se sada u tom području nalaze katolici ili pravoslavci.

Čiflučenje je, inače, pored toga što je donosilo povećanu eksploataciju seljaka, uticalo na promjenu proizvodnih odnosa iz klasičnog timarskog sistema, iako je to čiflučenje zahvatilo manji broj stanovništva. Pa ipak je povoljno djelovalo u pravcu razbijanja shvaćanja da se svojina nad zemljom ne može ostvarivati izvan države. Kroz posjedovanje čifluka upravo se razvija misao i osjećanje da zemlja treba da se prisvoji od grupe timarnika. Ako su to na početku tako shvaćali oni što su pretvarali zemlju u čifluke, brzo poslije toga su to isto počeli da shvaćaju i sami seljaci pa to dovodi do sukoba i nezadovoljstva. Mi smo o tome govorili u poglavlju o strukturi društva.

Značajan dio Hercegovine pokrivalo je stanovništvo koje nije pripadalo ratarima nego stočarskom elementu i koje je takav status zadržalo tačno do polovine 19. stoljeća.⁷⁰ Ovo stanovništvo je bilo i specifično organizirano u plemena, odnosno brojne knežine i na njih se protezao porez u vidu zakupa. Ono se, najčešće, uz pomoć crnogorskih pljačkaša i odmetnika, također, često bunilo, a mnogi od njih i odmetali u hajdučiju. Svojinski odnos na zemlji je to, čak, podsticao.

Zapadni dio Bosne, ili kako je to zvanično nazivan, kliški sandžak, bio je nešto drukčiji nego tri navedena. Ovo područje bilo je više vezano za sjedište ejaleta, Travnik, odnosno, tu se najviše osjećao uticaj centralne vlasti. To područje, cijelim svojim

⁷⁰ A. S. Aličić, *Desetina u Bosni polovinom XIX stoljeća*. Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, br. 15.; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, *Aşar Defteri*. Br. 120–135. (fotokopije u ANU BiH).

prostorom, bilo je uz granicu prema Austriji i tu je prijetila stalna opasnost od neprijatelja s vana, što je i bio razlog da se to područje jače vezalo za centar i tu se objektivno nisu mogli ni odigrati krupniji politički događaji. Ali i to područje imalo je dosta čvrstu povezanost sa ostalim dijelovima Bosne. Osim toga, na tom području odražala se dosta dugo jedna krupna begovska porodica, porodica Sulejmanpašića, koji su, sticajem okolnosti, bili uvučeni u krug zvanične administracije i bili često na dužnostima koje su bile pod stalnom kontrolom Porte i njenih predstavnika. Izgleda da se kod ove porodice, nešto slično kao i kod Rizvanbegovića u Stocu, pojavljivala ideja da jednog dana zagospodare cijelim ejaletom i da oni budu ti koji će se nametnuti i svim ostalim slojevima društva. Ovo im nije pošlo za rukom zbog toga što je njihova moć oslabila, a i ugled opao smrću najuglednijeg predstavnika ove porodice, u stvari rodonačelnika te porodice, Sulejman paše, koji je u svoje vrijeme, također, optuživan da je nastojao da Bosnu uzme za sebe i da on u njoj bude gospodar.⁷¹ Ovo se dešavalo još u vrijeme dok je on bio muhafiz u Beogradu i u vrijeme srpskih ustanaka.

Ova činjenica ima izvjesnih simptoma da je ustanak u Srbiji djelovao i na Sulejman pašu, a vjerovatno i ostale, da i on poduzima nešto slično kao i Srbi u Srbiji, upravo s namjerom da bi se mogli jače konfrontirati sa Srbijom i suzbijati njenu moć. On je u ovo vrijeme označavan da predstavlja najbogatiju i najugledniju porodicu, da on posjeduje »pola Bosne« kao svoje čifluke i da preko toga bogatstva želi da se domogne i vlasti. Sulejman paša se jedva opravdao da nema takvih planova, mada je ostala izvjesna sumnja na njemu, s obzirom na to da je jedan njegov sin tada bio kajmekam bosanskog valiye u Travniku i da je preko njega i bosanskog defterdara nastojao da se nametne Bosni kao gospodar ili bar kao valija.⁷² Da li je to bila njegova namjera ili nije, nije se moglo utvrditi. Ali, će, eto, u Bosni doći do pojave Pokreta, ali ne od strane Sulejmanpašića, da se Bosna osamostali. Od tada stalno su, posebno u vrijeme nereda, bosanske valiye optuživale svakog istaknutijeg Bošnjaka da želi da se otcijepi i da postane samostalan gospodar.⁷³

To je opet pojava koja nam pokazuje koliko je centralna vlast bila svjesna da je njena moć neznatna i da je u svakoj pojavi gledala plan da se neko od nje otcjepljuje. Činjenica je da poro-

⁷¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21857 A-E.

⁷² Isto.

⁷³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21805, A i dalje.

dica Sulejmanpašića poslije toga više nije došla do izražaja u Bosni. I ne samo to, ona će se pojavljivati kao oponent svim pokretima Bošnjaka protiv Porte, pri čemu će, konačno, doživjeti progon od samih Bošnjaka. To je bilo u vrijeme Gradašćevića. Sve ostale ugledne porodice kliškog sandžaka biće čvrsto uz Bošnjake.

Međutim, očito je da je uticaj kapetanskih porodica bio veći i značajniji i da je posjedovanje čifluka više omogućavalo da se stvara i politički uticaj. Tako se došlo do centralne Bosne, odnosno do područja gdje je uticaj Sarajeva bio apsolutan i odakle se moglo najviše da djeluje i politički i u drugom vidu.

To je područje koje je bilo daleko od granica, daleko od uticaja predstavnika vlasti, područje koje je već odavna bilo u vlasti janjičara, odnosno gradskih zanatlijskih i trgovačkih struktura, gdje je trgovina i zanatstvo predstavljalo osnovni vid privređivanja i gdje su težnje za samostalnim djelovanjem bile najviše izražene. Ove njihove težnje predstavljale su u stvari ono najoriginalnije, bosansko. Zbog toga je uticaj Sarajeva na cijelu Bosnu bio presudan. Sarajevo je moglo da povede bilo koju akciju i da računa na uspjeh iz prostog razloga što se u njemu bilo steklo i bogastvo i moć samostalnog djelovanja. Ovo najviše zahvaljujući poznatom muafijetu Sarajeva koji se tu najdalje zadržao i što su Sarajlije bile u mogućnosti da oponiraju valiji u Travniku na način kako im je to najbolje odgovaralo, jer u stvari valija iz Travnika nije imao nikakva, stalnog i stvarnog, uticaja niti uvida u život u Sarajevu, u koji je mogao dolaziti samo kao gost.⁷⁴

Sarajevo sa širom okolinom se nalazilo u položaju da je gotovo samo za se predstavljalo cjelinu i u političkom i društvenom pogledu. Osim toga, raspored društvenih struktura u Sarajevu bio je takav da se nijedna od njih nije mogla da osamostaljuje ili izoluje jedna od druge da bi djelovala samo u svom interesu. To podjednako vrijedi i za janjičare, do ukidanja, kao i za sve druge uz janjičare. Oni su, samo zajedno, mogli da se održe kao, gotovo, nezavisan grad u odnosu na Portu.

U Sarajevu je vlast inače bila strogo razgraničena između janjičara i civilnih organa vlasti. Tu je bio najistaknutiji predstavnik sudske vlasti u Bosni, a ne u Travniku, i koncentracija najvećeg broja intelektualaca, pa je i to pomagalo da je Sarajevo moglo da utiče na druge krajeve preko naiba, odnosno kadija. Istina, kasnije, negdje poslije treće decenije 19. stoljeća, u Sarajevu će se

⁷⁴ H. Kreševljaković, *Esafi i obrti u starom Sarajevu*. Sarajevo, 1985.

pokušati da izdvoje dvije porodice i da se nametnu kao osnovna vlast. To su porodice Babića i Šerifovića, ali će se nadmetanje ove dvije porodice okončati kao njihovo međusobno nadmetanje u bogatstvu i korištenju svih sredstava do postignu što više vlasti. Međutim, uticaj ovih dviju porodica neće suviše dugo da traje i, u stvari, nikada se neće moći izdvojiti kao neke ajanske porodice, jer i druge porodice u Sarajevu već su bile izrasle u tom pogledu i one su bile u borbi za odlučivanje, vlast. Tako je bilo sa porodicama Paloš i Dženetić koje su najčešće imale u svojim rukama vlast kao predstavnici centralne vlasti, muteselimi. Ali i pored toga ove porodice, gotovo u svim slučajevima otpora centralnoj vlasti, naći će se na strani domaćih ljudi, odnosno onih koji pružaju otpor Porti.

U Sarajevu, kao ni u jednom drugom gradu, osjeća se uticaj zanatlija i trgovaca. Prvi su to mogli ostvarivati preko esnafa i preko janjičara sa kojima su bili u neposrednoj vezi, odnosno, bili su uglavnom uključeni u janjičare, kao jerli-kulu, samo radi toga da bi se mogli lakše da odupiru predstavnicama centralne vlasti i da bi mogli da se zaštite od bilo kakvih materijalnih obaveza. Sarajlije su, za vremena kada su još postojali janjičari, bili uvijek spremni da se odazovu na vojnu u sastavu janjičara, pa su mogli i da polažu pravo da budu oslobođeni od bilo kakvih nameta. Tako je, u stvari, nemoguće u potpunosti da se odvoji esnafska organizacija u Sarajevu od janjičarske organizacije, dokle god je ova postojala. Nakon ukidanja janjičara i dalje su Sarajlije mogle da izbjegavaju obaveze preko muafijeta, a uz opravdanje da su spremni da i dalje idu u rat za Bosnu kad god zatreba. Mahmud II će pokušati da ovaj muafijet ograniči samo na vrijeme mira, a da u vrijeme rata i oni moraju da snose dio ratnih materijalnih obaveza.⁷⁵ Ipak će Sarajlije da sačuvaju svoj muafijet sve do vremena Latasa.

Druga grupa, tj. trgovci, u Sarajevu predstavljali su svakako najbogatiji trgovački sloj u Bosni. Trgovina u Sarajevu bila je najrazvijenija u Bosni, pa i među najrazvijenijim u ovom dijelu Osmanskog Carstva, i to još od ranih vremena osmanske vlasti do vremena o kojem govorimo. U vrijeme koje karakterizira povećana potreba za novcem, ne samo u Bosni, nego i u cijelom Carstvu, svakako da su trgovci došli u povoljniji položaj od ostalih grana privređivanja. Otuda se oni pojavljuju ne samo kao zakupci mukata i drugih prihoda, nego i kao kupci tapija na

⁷⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 19344, 21785, 21790;

zemlju, pa postaju i čifluk-sahibije. Na taj način postaju značajan element u čiflučenju i udjelu u raspolaganju općim dobrima i kapitalom. Njihov položaj kao trgovaca, a i kao posjednika zemlje, omogućavao im je da se počnu miješati i u politiku vilajeta, zajedno sa vojnim strukturama i drugim slojevima, koji su već na drugi način bili obezbijedili za sebe uticaj na opće kretanje u Bosni, kao što je u ovom radu opširnije prikazano. Trgovci su mogli da utiču izvan Sarajeva na cijeli ejalet, preko svojih poslovnih prijatelja koji su se uglavnom u svojoj trgovini snabdijevali u Sarajevu. U stvari, iz Sarajeva se u provinciju širio svaki pokret i sva zbivanja, više preko trgovaca nego preko bilo koje druge strukture. Otuda, u svim kriznim situacijama u Bosni uvijek nalazimo trgovce kao značajan element.

U Sarajevu je također bila ogromna koncentracija krupne uleme-intelektualaca, koji su nedvosmisleno uticali na ukupan društveno-politički život u Bosni i odnos Bosne prema centralnoj vlasti. U svakom slučaju, može se govoriti o tome da je nakon ukidanja janjičara počeo da se brže raspada esnaf kao organizacija, čije je propadanje započelo već ranije, što, donekle, potvrđuje da su bivši janjičari nastojali da svoju egzistenciju osiguraju u okviru esnafa, koji ih ipak nije mogao sve apsorbirati.⁷⁶ Međutim, čini se da je ukidanje janjičara, koji su sebe smatrali osnovom vojne moći i pravom odbranom vilajeta, svakako imalo uticaja na ovu sigurnost esnaflija, ali ne i na slabljenje jedinstva među svim slojevima društva. Naprotiv, sada je bilo olakšano ujedinjavanje među svim slojevima, pa bi se to moglo da ocijeni kao najpozitivnije što je proizišlo iz ukidanja janjičara u Bosni.

Kad je ranije bilo govora o strukturi društva u Bosni, reklo se uglavnom sve o seoskom elementu, odnosno onom sloju stanovništva koji je za cijelo vrijeme osmanske vlasti predstavljao ekonomski eksploatirani dio stanovništva. U tom pogledu jedva da se može govoriti o razlikama u pogledu statusa muslimanskog i kršćanskog stanovništva. No, kad se govori o političkoj situaciji u Bosni i pokretima koje su Bošnjaci poduzimali, onda bi se moralo još da doda da je vrijeme bilo takvo, odnosno da je položaj Bosne u odnosu na susjedne zemlje i, uopće u pogledu sigurnosti Bosne kao pokrajine, bio takav da je sam od sebe nametao potrebu da se svi muslimani na određeni način ujedinjavaju u akcijama i da djeluju u pravcu obezbjeđenja svoje fizičke egzistencije. Naime, bez obzira na osnovne ciljeve austrijske politike, pa i srpske politike, i njihovih

⁷⁶ M. E. Isević, op. cit.; BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21860 i dalje.

pritisaka na Bosnu, a naročito na agresivnost Crne Gore, mora se reći da su svi aspekti te politike navedenih zemalja nosili u sebi element kršćanskog (krstaškog), odnosno protuislamskog.⁷⁷ Ovo je, jasno, donosilo sa sobom opasnost za sve pripadnike islamske vjere bez obzira na klasnu pripadnost, čak je djelovalo da je ova klasna pripadnost donekle potiskivana, pa se tako svi pripadnici islamske vjere počinju smatrati jednom cjelinom sa izraženim težnjama da se kao takva održi. Pod tim uticajima izvana, između muslimana i kršćana koji su stoljećima tu mirno živjeli u Bosni zajedno, počele se javljati antagonizam. To je djelovalo da se postepeno remetila ona ravnoteža i međusobna sigurnost cijelog naroda u Bosni bez razlike na vjersku pripadnost, a koja je bila uslovljena kako istovjetnim ili vrlo srodnim etničkim porijeklom, tako i ustanovama osmanskog sistema. Na to je uticala propaganda iz Crne Gore i Srbije i odnosi ovih dviju zemalja prema muslimanima u krajevima koji su na bilo koji način došli u sastav jedne ili druge zemlje. Najdrastičnije mjere koje su provođene u tim krajevima bile su potpuno iseljavanje svih muslimana bez razlike na klasnu pripadnost i potpuno izvlaštavanje iz posjeda zemalja i drugih dobara i zatiranje njihove kulture.⁷⁸ Pred ovakvim akcijama muslimani u Bosni nisu mogli ništa drugo da osjećaju osim jednu opću opasnost po njihovu egzistenciju i zato nije čudo što su se našli na istim pozicijama i oni iz spahijske klase i klase posjednika i oni koji su pripadali sloju sirotinje, odnosno potčinjenoj klasi, uglavnom seljaka. Ovome nije nikako razlog to što su, navodno, svi muslimani bili u posjedu dobara i »slobodni« seljaci. Oni to nisu mogli da budu jer je još uvijek postojao timarski sistem i što je, kako je više puta isticano u ovom radu, sva zemlja bila u posjedu države, pa kao takva i nije mogla da pripada nikome drugom osim državi predstavljenoj u ličnosti sultana kao suverena. A, što se tiče slobodnog seljaštva, mi smo to ovdje raspravili. Isto tako, kad je u pitanju čiflučenje, mi smo objasnili zašto je ono zahvatilo samo kršćane-raj i da tu nije u pitanju samo raslojavanje jednoga agrarnog sistema. Da je u pitanju proces raslojavanja, onda taj proces ne bi mogao mimoći ni muslimansku raj. Oдавно je, kad se tiče svih muslimana, bez obzira kojem društvenom sloju pripadali, kao njihova vjerska obaveza bila oživotvorena praksa opće obaveze da se nađu u ratu kad se pojavi neprijatelj. Ta borba se po inerciji, gotovo kao prazna

⁷⁷ Arhiv Srbije, Knjaževa kancelarija, br. 189–530; BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 22095, 22095 A i dalji brojevi; A. S. Aličić, *Ustanak u Drobñjacima 1805. godine*. GDI, BiH, XIX, 45–70.str.

⁷⁸ Isto.

floskula, redovno označavala kao džihad – sveti rat, što mi bez imalo bojazni da ćemo pogriješiti, kad se tiče Bosne, nazivamo otadžbinskim ratom.

Džihad je, tradicionalno, bilo najubjedljivije psihološko sredstvo za pokretanje osjećanja ljudi i njihovo oduševljenje za borbu, ali ne kao cilj niti rezultat pretjeranog i nesvjesnog vjerskog fanatizma, nego iz potpune svijesti o opasnosti od neprijatelja po narod i otadžbinu, koji se, nažalost, u prvom redu po svom ispoljavanju pojavljuje kao neprijatelj vjere, pa tek onda kao neprijatelj Osmanske Države, a pogotovo, ne kao progresivne snage koje bi trebalo da donesu bolje stanje. I ovaj Pokret nosi takvu karakteristiku, iako se vodi protiv halife – vrhovnog vjerskog poglavara, a time su se služili i janjičari.⁷⁹

Demografske prilike u Bosni

Nažalost, svi pokreti u pokrajinama Carstva koje su bile naseljene kršćanskim življem i koje su nastojale da se oslobode, u odnosu na Bosnu, koja je još uvijek bila u apsolutnom omjeru nastanjena muslimanskim življem, pojavljuju se pokreti upereni protiv svega što je muslimansko, pa makar to najčešće bilo i protiv muslimanskih potčinjenih slojeva.⁸⁰ Tako su, eto, neki napredni narodni pokreti u drugim pokrajinama imali veoma negativan efekat u Bosni, vjerojatno zbog toga što ni ti pokreti nisu bili sasvim zreli ili su odmah krenuli pravcem destrukcije zbog naprijed iznesenog karaktera tih pokreta. Na čelu tih pokreta, kao i Pokreta u Bosni, bili su uglavnom slojevi koji bi se prema načinu privređivanja i društvenom položaju prije mogli označiti, prema mjerilima naše historiografije, kao neki recidiv »feudalnog« društva nego građanske klase. Uz njih su još bili kler, koji je, bar onaj krupniji, u osmanskome sistemu svakako bio sastavni dio povlaštenog sloja i daleko od širokih masa. Ti pokreti djelovaće na razjedinjavanje naroda u Bosni, stvarajući prije svega vjersku netrpeljivost, a ne nacionalnu (narodnosnu) svijest, jer u tome nije bilo različitog osjećanja. O narodnosnim razlikama u Bosni sve do ovih vremena nije se takoreći ništa znalo, jer su im zajednički uslovi života i zajednička istorijska sudbina odredili i zajednička osjećanja pripadnosti jednoj te istoj zemlji i jednom narodu. I ovaj Pokret za autonomiju nosi jedinstveno narodnosno obilježje bez razlike na vjeru. Razlike će se početi uočavati tek nakon sloma Pokreta. Klasni antagonizam, inače,

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Isto.

jednako su osjećale muslimanske potčinjene mase kao i kršćanske. Osim toga, kada se govori o odnosima spahija prema raji – kršćanskoj i muslimanskoj, mora se imati uvijek na umu da bosanske spahije nisu imali nikakav poseban interes da se suviše loše odnose prema njoj. Bosna još nije osjećala nikakvu prenaseljenost. Naprotiv, bio je izražen problem nenaseljenosti. Otuda su oni morali da vode računa, da im imanja ne ostanu bez obrađivača, pa se nije događalo da je neko od seljaka odstranjivan sa imanja, osim u veoma rijetkim slučajevima. To što je eksploatacija seljaka bila izražena i što je proizvodnja bila relativno slaba, pa je tjerala seljaka da traži bolje uslove u raznim krajevima, ne može se nikako podvesti pod prisilno istjerivanje seljaka sa imanja, nego se to dešavalo iz nužde za boljim uslovima za život, a to nam, s druge strane, zorno ukazuje i na karakter sistema, koji nije vezivao ljude u jačoj mjeri i koji su imali gotovo potpunu slobodu izbora, mjesta i uslova življenja. Osim toga, zna se da se seljaci sele uglavnom samo iz pojedinih krajeva koji su, po svojoj prirodnoj smještenosti, pasivni i ne pružaju zadovoljavajuće uslove za život. To su krajevi Hercegovine, odnosno iza granice današnje Crne Gore, odakle je migracija stanovništva bila stalna, a u ovo vrijeme uglavnom praćena nasiljem i teškim kriminalom od strane onih koji se useljavaju u Bosnu, na područja gdje žive muslimani. To je naročito evidentno u Hercegovini i istočnoj Bosni.⁸¹ Bilo je slučajeva, npr. u vrijeme hajdučkih i uskočkih razbojničkih upada, ili drugih pobuna, da su kršćani bježali iz Bosne, ali neznatno. Ovo isto bi se moglo reći i za područja koja su bila na granici prema Austriji, ili bolje rečeno u Bosanskoj krajini, gdje je pod uticajem propagande iz Austrije ili zbog trenutačnih konfliktnih situacija, jedan broj stanovništva bježao preko granice. Ali je migracija kršćanskog stanovništva u pravcu bosanskog ejaleta bila veoma izražena. To je kraj zapadne Bosne i Hercegovine gdje je priliv stanovništva iz Dalmacije i pograničnih krajeva današnje Hrvatske bio vrlo velik, a bježanja na suprotnu stranu samo pojedinačna. To se može objasniti time što su ovi krajevi bili dosta labavo odijeljeni državnim granicama pa je kretanje stanovništva bilo mnogo frekventnije. Cini se da se ovakvim pojavama nije niko odupirao. Naprotiv, to je podsticano jer je postojala potreba za seoskom radnom snagom. Naročito je to činilo stočarsko stanovništvo koje je često zajednički koristilo

⁸¹ Arhiv Crne Gore, Cetinje, Prepiska vladike Petra Petrovića Njegoša A. S. Aličić, *Ustanak u Drobnojaci*. Kao napomena 70.

ljetne ispaše i nije se moglo zadržati od seljakanja. Isti je slučaj u Posavini i sjeveroistočnoj Bosni, gdje su potrebe za radnom snagom bile velike. To je vrijeme kada se drastično mijenja demografska slika Bosne i kada dolazi do nagle i masovne izmjenne konfesionalne, a to znači, kasnije, etničke strukture stanovništva. Broj kršćana raste gotovo geometrijskom proporcijom, a broj muslimana se smanjuje. Dolazi do povećanog broja stanovništva u gradovima, i to muslimanskog, koje bježi sa sela pred najezdom kršćana i njihova nasilja. Tu osiromašuje zajedno sa ranijim življem, pa dolazi do masovnog napuštanja Bosne. Bolesti se uvećavaju, pa i to kosi muslimanski živalj. Sve je to stvaralo nezadovoljstvo kod muslimana prema sultanu i Porti, a Bosna je ulazila u vrlo tešku krizu, i društvenu i ekonomsku. Zato, Pokret za autonomiju Bosne, zaista, predstavlja pokret za spas Bosne i bošnjačkog naroda, a ne »pokret feudalaca«. To je neprincipijelna simplifikacija i Pokreta i omalovažavanje cijelog jednog naroda, što ulazi u sferu rasizma.

Uticaj općeg stanja u Carstvu na prilike u Bosni

O političkim i društvenim prilikama u Bosni ne može se govoriti, a da se ne vodi računa o općem stanju u Osmanskom Carstvu. Mislimo da je upravo na ovom pitanju istoriografija, naročito u slavenskim zemljama, bila u zabludi kad je obrađivala odnose u Osmanskom Carstvu, naročito kad se tiče kršćana. Ova istoriografija, ako nije tretirala opća pitanja osmanskog sistema, nego pitanja pojedinog naroda ili pojedine zemlje, onda je jednostrano posmatrala osmansko društvo i to konfrontirajući, isključivo, dvije društvene strukture, ali ne sa stajališta socijalnog i pravnog položaja, nego samo sa stajališta vjerske pripadnosti, svodeći jednu grupu u položaj privilegiranog sloja, a drugu u položaj potčinjenog. Znači, dijelila je osmansko društvo na muslimane i kršćane, a onda i cijeli razvoj društvenih odnosa ovoga društva posmatrala sa toga stajališta.⁸²

Društveni i ekonomski zakoni razvoja svakako su ono osnovno o čemu se mora voditi računa, prije svih drugih faktora. Jer, nijedna islamska država nije mogla da u svim elementima slijedi Muhameda (Poslanika) i da samo na propisima Kur'ana stvara i organizira državu. Turci to nisu mogli nikako. Prije svega, oni su nosili sa sobom i dio društvenih odnosa koji su se stvarali

⁸² Ova tvrdnja vrijedi za cjelokupnu istoriografiju Srba, Crnogoraca i Hrvata, od početka 19. stoljeća do danas.

u njihovoj predislamskoj zajednici, pa su te odnose podešavali, odnosno dograđivali, tokom dugog vremena, nastojeći da to uokvire ili bolje reći na neki način podvedu pod principe islama.⁸³ Propisi islama tačno su odredili odnose prema onim podanicima islamske države koji nisu muslimani. I ovi odnosi su dograđivani, odnosno modificirani, zavisno od društvenog razvoja pojedine države. Tako je bilo i u Osmanskom Carstvu gdje su ti odnosi uređivani zavisno od objektivnih uslova. Čak bi se moglo reći da je, bez obzira na to što su svoje ratove vodili pod geslom »svetog rata«, Osmanlijama primarnije bilo, odnosno osnov njihove ideologije bio je, uvećati državu i doći do materijalne snage pa preko nje vladati osvojenim prostorima nego prevesti u islam stanovništvo osvojenih prostora. Dakle, toj državi islam nije bio osnovni cilj i to je jedino ispravan put u pristupu istoriji osmanskog društva. Na kraju, odnosi kakvi su bili u Osmanskom Carstvu nisu bili baš sasvim islamski prožeti ni kad se tiče samih pripadnika islamske vjere. Čak, da je sav narod, koji je bio u sastavu Osmanskog Carstva, bio i primio islam, sigurno je da bi se osmanski sistem zvao dirlik sistem ili timarski sistem i opet bi postojala klasa vojnika i klasa raje. To proizilazi iz svih elemenata osmanskog društva i zakonitosti koje su u njemu vladale.⁸⁴ To se naročito zorno vidi u Bosni i balkanskim zemljama uopće.

Da nije tako bilo, sigurno se ne bi nikada pojavio jedan pokret kakav je bio ovaj u Bosni ili pokret u nekoj čisto islamskoj pokrajini, npr. Arabiji, jer ne bi postojala ni potreba za to. Ali i narodnosne razlike i društveno-ekonomski odnosi, koji su, kako smo vidjeli, bili došli u kriznu fazu, u odnosu na klasična vremena, usloveli su pojavu ovakvih pokreta sa, nedvosmisleno, izraženim nastojanjem da se stvaraju samostalne nacionalne države, pa makar i sa uređenjem koje se ne bi moralo da razlikuje od klasičnog ili modificiranog uređenja Carstva. Osim toga, posmatrajući Bosnu kao teritorijalnu cjelinu koja je za sve vrijeme osmanske vlasti takva sačuvana i u kojoj su se ukupni odnosi u društvu odvijali, vidjeli smo to u poglavlju *Struktura društva u Bosni*, u drugačijim uslovima i koji su išli drugačijim tokom u odnosu na neke druge pokrajine, odnosno i u odnosu na Carstvo kao cjelinu, potvrđuju da je osmanski sistem omogućavao i

⁸³ Mehmed Fuad Köprülü, *Porijeklo Osmanskog Carstva*. Sa turskog preveo Nedim Filipović, Veselin Masleša, Sarajevo, 1955. godine. Halil Cin., op. cit. 11. str. i dalje.

⁸⁴ Isto; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. Medhal. TTK, Ankara, 1942–1946. godine.

narodnosnu i ekonomsku različitost, gotovo nezavisnost, odnosno, samo prividnu zavisnost prema centralnoj državi. Zato islamska komponenta nije mogla da zaustavi Bošnjake, kao ni druge narode, sa pretežnim muslimanskim stanovništvom, da se ne pobune protiv sultana i halifa, za samostalnost onog momenta kad je ugrožen integritet zemlje i interes naroda u Bosni, koji je već bio potpuno oblikovan kao zajednički interes svih slojeva toga naroda, pa zato to nije izdaja vjere, kako neki tumače.

Na kraju, moralo bi se reći da je u vrijeme koje nas interesira, kod Bošnjaka bila već sazrela svijest da im sultan više nije potreban i da se oni više nisu željeli da odazivaju na sultanov poziv u rat ako bi to štetilo njihovoj zemlji i njihovim lokalnim interesima, niti da slušaju naredbe sultana, ako su one protiv interesa bošnjačkog naroda. To je, bez sumnje, sazrela državotvorna svijest koja se, nažalost, u našoj istoriografiji i drugim naukama uporno niječe i obezvrjeđuje, bez ikakvog naučnog osnova. Istina, oni se javno nisu odricali sultana, ali je to bilo više shvaćanje da se radi o halifi nego o vrhovnom državnom gospodararu. Oni su vodili i željeli voditi vlast u Bosni. To potvrđuju odnosi između sultanovih namjesnika koji su dolazili u Bosnu i samih Bošnjaka. Oni uglavnom nisu nikada dobri ili su to bili samo rijetko.

Pokret za autonomiju Bosne pojavio se kao nužna posljedica naprijed izloženog društveno-političkog stanja u Bosni i na način i sa programom koji ga karakteriziraju kao narodni pokret za samostalnost, odnosno autonomiju.

III

UKIDANJE JANJIČARA U BOSNI

Ukidanje janjičara je događaj koji je ustalasao cijelu Bosnu. U okviru teme koju obrađujemo, taj događaj ima veliku važnost. U poglavlju *Struktura društva u Bosni....* mi smo iznijeli ono što je bilo neposredna posljedica ukidanja janjičara i kakav je značaj taj događaj imao za izmjenu strukture društva u Bosni u odnosu na klasičnu strukturu. U našoj istoriografiji, ali ne samo u našoj, predstava o janjičarima je sasvim pogrešna. Kod nas je uvriježeno shvatanje da je to vojna struktura koja se sastojala isključivo od djece koja su kupljena kao »danak u krvi«, pa je spomen na taj korpus imao uvijek ružan prizvuk. Naravno, bosanskoj istoriografiji, koja u suštini i nije samostalno postojala, takva shvatanja su nametnuta, prvenstveno iz srpske, pa donekle i hrvatske istoriografije. Uzalud je bilo to da su djeca Bošnjakamuslimana imala privilegiju da budu vrbovana u taj vojni korpus. To kao da i nije postojalo. U turskoj istoriografiji kad se raspravlja o ukidanju janjičara gotovo redovno se polazi od sporednih razloga za to. Začudo, uopće ne vide šta je, u suštini, u to vrijeme predstavljao taj korpus.

Janjičarski korpus spada u red vrlo starih institucija uspostavljenih u Osmanskom Carstvu. Kao vojna struktura uveden je odmah iza timarnika, naravno, na sasvim drugim osnovama i sa sasvim drugim ciljevima i namjenama. Odmah je zamišljen kao stalna stajaća vojska potčinjena neposredno sultanu koji ju je upotrebljavao kao svoju gardu, a za zaštitu osmanskog društveno-političkog poretka. Osim toga, to je trebalo da bude udarna

vojna sila sultana u osmanskim osvajanjima. Utvrđeno je da se organizira od djece neturskog etničkog porijekla, podanika Cars-tva, i to prvenstveno od kršćana podanika, poznato kao devširma. Ta djeca su imala specijalno vaspitanje i školovanje, a kršćanska djeca su prevodjena u islam. Vaspitani su u prvom redu kao vojnici. Medjutim, školovanjem, ta djeca su rasporedjivana na različite dužnosti centralne vlasti i bilo im je omogućeno da postižu najviše položaje u državi. Kao vojnici, nisu se mogli ženiti sve dotle dokle su bili u aktivnoj vojnoj službi. Poslije toga su prebacivani, vrlo često, u spahijski red ili su obavljali razne poslove u administraciji centralne vlasti ili u pokrajinama.¹ Za vrijeme vojne službe stalno su bili podvrgnuti vježbi i pripremani za rat. Prema općoj ocjeni vojnih historičara, to je bila prva stajaća i obučavana vojska u Evropi, a po svojoj borbenoj sposobnosti predstavljala je najsposobniju vojsku koja je postojala u to vrijeme. Naravno, o takvim janjičarima se može govoriti do kraja 16. stoljeća.

Prema organizaciji Korpusa, janjičari su prvenstveno služili ondje gdje je bilo sjedište sultana. Ali, vremenom, izvjestan broj janjičara je detaširan u određena mjesta u pokrajinima. S obzirom na to gdje su bili rasporedjivani, očito je da su to mjesta koja su bila izloženija neprijateljskoj opasnosti. U Bosni je, takodjer, takav slučaj, osim graničnog pojasa prema Ugarskoj, Austrijskoj i Mletačkoj državi, gdje je vrlo rano uspostavljen sistem graničarske vojske i granične odbrane: Janjičari su bili u okviru ovog korpusa i zvanično su se nazivali *kapu kulu*, što znači sluge prijestolja. I zaista, taj Korpus pronio je slavu Osmanske Države i sultana od Budima do Indije. Gotovo bi se moglo reći da sultani nisu znali za poraze sve dotle dokle je ovaj korpus bio u okvirima koji su mu postavljeni od strane osnivača i dok je u njemu vladao potpuni red, od vrbovanja do školovanja i sistema nagrađivanja.² Taj izraz je najadekvatniji za ovaj korpus, jer oni nisu imali redovne prihode kao npr. spahije. Nagrada im je bila, uglavnom, ratni plijen i periodične nagrade od strane sultana iz državne blagajne. U tim uslovima, janjičari se nisu mogli i nisu

¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V. 133–135. str.; İsmail Haki Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapu kulu Ocakları*. Ankara, 1946. (Ova knjiga cijela je posvećena pitanju janjičara. Tu je svakako najdetaljnije opisano sve, od osnivanja Korpusa, negdje u prvoj četvrtini XIV stoljeća, do ukidanja, 1826. godine). BDA, *Mubimme Defteri Tasnifi*, za godine 1826. i 1827. godinu; BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21811 A–Z i A/1–C/1.

² Isto.; BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 211651,935 i prilozi uz njih.

se miješali u politiku Carstva. Medjutim, usporedo sa slabljenjem cjelokupnog sistema, dolazi do poremećaja i u ovom korpusu. To se prije svega ogleda u sve češćim zahtjevima janjičara da im sultan daje veće nagrade, čak i uslovljavanja za odlazak u rat odredjenom svotom novca, a to je opet posljedica sve češćih poraza osmanskih sultana, što znači i mnogo manje plijena za janjičare.

Kao neposredna posljedica slabljenja timarskog sistema dolazi do navale seoskog radnosposobnog stanovništva u gradove i traženje sigurnije egzistencije, koju su im na selima ugrožavali tzv. derebegovi, koji uzurpiraju mirijsko vlasništvo nad zemljom i uvode sve teže namete stanovništvu, izvan svih onih propisanih zakonom, a posebno to, što im uzurpiraju tapiju i prava koja su iz posjedovanja tapije proizilazila.³ A, kako smo rekli, Carstvo zbog čestih poraza u ratovima i sve manje uspješnim osvajanjima, postepeno zapada u ekonomske krize, pa na taj način, ni sultani nisu bili u mogućnosti da zadovolje prohtjeve janjičara. Tako i taj Korpus ulazi u krizu. Najnepovoljnija posljedica toga je da ranije spomenuta radna snaga sa sela i siromašni stanovnici gradova, koji nisu mogli naći sredstava za egzistenciju u esnafima ili trgovini ili na neki drugi način, provaljuju u janjičarski korpus, što silom, što podmićivanjem janjičarskih, prvenstveno nižih zapovjednika. U tome se gubi osnovni red u ovom korpusu. Dolazi do antagonizma i čestih sukoba unutar samog korpusa, a i sa novopridošlim janjičarima koji polažu prava na ono što proizilazi iz pripadanja ovom korpusu.

U općoj političkoj krizi Carstva i pripadnici esnafa su često na udaru vlasti i samovolje raznih nasilnika, pa traže zaštitu svog statusa, te se i ono stavlja pod zaštitu janjičarskog korpusa, uz odredjene materijalne uslove. Na taj način dolazi do dvojnog vrbovanja janjičara, i to: sistemom devširme koja postaje sve rjeđa i sistemom dobrovoljnog odlaska u rat pod janjičarskim bajracima. Ovi drugi janjičari dobivaju poseban naziv i to *jerli kulu*. Ustaljeni broj janjičara od oko četrdeset hiljada znatno se povećava, a u vrijeme rata dolazi do pojava da ih nema ni blizu toga broja. To znači, dolazi do izbjegavanja vojne obaveze. Zbog povećane korupcije, pojavljuje se veliki broj mešetara koji nastoje da dodju do prihoda odredjenih za janjičare i tako se uvlače,

³ Cin, Halil, *Osmanlı Toprak düzeni ve bu düzenin bozulması*. Istanbul, 1985. 45–70.str.; Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin dagilma devri*. (XVIII ve XIX asirlarda) Ankara 1988. 10–39.str.

nezakonito, kao posrednici između sultana i janjičara.⁴ Jasno je da oni mobilni janjičari trpe štetu, jer ne dobivaju ni onaj dio nagrada koji im je bio namijenjen. Tako slabi interes za ulazak u ovaj korpus i slabi njegova borbeno gotovost. Svi pokušaji da se tome stane na put i da se taj korpus očuva ostaju uzaludni, jer parcijalne mjere ne pomažu, a sultani nisu bili u stanju da spriječe nazadovanje Carstva bilo kakvim reformnim zahvatima u cjelokupni sustav društva i države.

Slabljenje države i slabljenje autoriteta sultana dovode do postepenog miješanja janjičara u politički život zemlje, ne samo preko janjičarskog age, nego i preko drugih organa vlasti i preko svojih istaknutijih zapovjednika.

Ali, ulazak esnaflija u okvire janjičarskog korpusa, zahvaljujući njihovoj materijalnoj moći, olakšao je ostvarivanje političkog uticaja. Jerli kulu, koji sada imaju dvostruku zaštitu: preko *ahu baba* – zaštitnika esnafa koji su redovno bili pripadnici derviških redova i preko janjičarskog age, prvo što žele jest što veću neovisnost od redovnih organa vlasti. Veza derviških redova sa janjičarima pretvara se u praksu i ideološku podlogu janjičarstva. Ranije smo rekli da janjičari nisu imali karakter društvene strukture iz reda društva u osmanskome dirlik sistemu. Ta ideološka pojava utiče da se janjičari više okreću neradu, odnosno veoma smanjenoj vojnoj aktivnosti, a sve više tembeluku, koji je karakterističan za veliki broj derviških redova i težnji da se miješaju u politički život zemlje, sada baziranoj na fanatičnoj vjerskoj ispraznoj ideologiji koju su im oblikovali i promicali šejhovi derviških redova. Poznato je da su mnogi od tih redova bili krajnje konzervativni, najčešće sa stajališta islama heterodoksni, a kao posljedica toga vrlo agresivni, koji nisu prezali, vrlo često, ni od najžešćih zločina, čak do smicanja sultana. U općem metežu u janjičarskom korpusu upravo takva shvatanja nekih derviških redova su odgovarala razularenim pripadnicima janjičarskog korpusa.⁵

Najveći uticaj u tom korpusu, pa čak i među drugim širokim, uglavnom siromašnim krugovima društva ostvario je derviški red bektasija. Oni postaju osnovni ideolozi janjičarstva, koje, npr. od 18. stoljeća pa dalje, gotovo u potpunosti gubi svaku vezu sa izvornim janjičarstvom. Taj komplot u osmanskome sistemu

⁴ Grupa autora, *Türkiye Tarihi. Osmani Devleti*. Istanbul, 1988. 100–119. str.; Muhamed Emin Isević, *Prilike u Bosni*. POF, XXXII/XXXIII, 1984. 163–198. str.

⁵ E. Z. Karal, op. cit. 133. str. i dalje.

postaje najopasnija društvena pojava za postojanje Carstva u cjelini, jer to ubrzano razara unutrašnje tkivo osmanskog društva, koje je počivalo na vrlo snažnim i vrlo djelotvornim propisima šerijata i kanuna sve do kraja 16. stoljeća. Mješavina heterodoksije i, nazovimo, vojničke samovolje, čini Carstvo samo pukom sjenom čvrste islamsko-osmanske države. Od 18. stoljeća pa dalje, sva razmišljanja, najčešće nemoćnih sultana i njihovih vezira, kreću se u pravcu popravljivanja vojne moći Carstva i nastojanja da se sačuva ili povрати autoritet sultana, ali su rezultati bili neznatni, uprkos tome što su nastojali da se koriste i evropskim idejama i tehničkim ostvarenjima u naoružanju.⁶ I kad je zaprijetila neposredna opasnost po Carstvo u drugoj polovini 18. stoljeća i početkom 19. stoljeća, naročito zbog izraženih pretenzija evropskih sila, posebno Rusije, te zbog učestalih ratnih poraza, za koje u velikoj mjeri krivicu snosi janjičarski korpus, sultan Selim III, čim je stupio na prijestolje 1789. godine, svim silama se baca na iznalaženje sredstava za oporavak države, posebno vojske. Na to prisiljava i sve odgovorne vezire i zapovjednike vojske, koji nisu pokazivali velike želje u tom pravcu. Selim III ima u vidu sva važnija područja države i društva, kao što je državna uprava, finansije, suzbijanje korupcije i vraćanje zakonitosti u zemlji, odnosno jačanje pravnog sistema.⁷

Mnogi ovog sultana označavaju kao vladara koji je započeo reforme u Osmanskom Carstvu. Međutim, u suštini, tu se radilo samo o odredjenim intervencijama u raznim segmentima države i društva, sa osnovnim ciljem da se Carstvo vrati u stanje u kakvom je bilo u stara klasična vremena. Dakle, poznati san svih drugih sultana prije njega, a ne uticaj Evrope i reforme prema evropskim mjerilima. Uostalom, kad su započele i reforme u tom smislu, pokazalo se da je to kalemljenje stranog tkiva na nepri-mjerenom organizmu i da je to ubrzavalo raspad Carstva.

Selim III pokušava da zamijeni janjičare drugom, takodjer, stajaćom vojskom, s tim da bude i obučavana redovno i naoružavana boljim oružjem. Nakon mnogo rasprava i podnesenih prijedloga od mnoštva istaknutih državnika, odlučeno je da se stvori *nizam-i džedid*, nova vojska. Započelo je regrutiranje te vojske. Prvo je regrutirana iz reda spahija, uglavnom, sitnijih, a onda i iz reda seoskog stanovništva. Sredstva je nastojao da

⁶ U tome se ističe sultan Mahmud I, koji je nastojao da prevodi razna djela iz vojne taktike u Evropi i da dovodi Evropljane radi pouke vojnika. O tome vidjeti: Tanzimat I, 1940.

⁷ E. Z. Karal, *Selim III'un Hatt-i Humayunlari*. Ankara, 1946.

obezbijedi iz stavke ranijih timara i uvođenja novog dodatnog poreza za novu blagajnu (hazine-i džedid), što je izazvalo nezadovoljstvo kod naroda. O ovim mjerama Selima III mi smo govorili u poglavlju *Društveno – političke prilike*.... Kad su janjičari osjetili da će ta vojska potpuno potisnuti njihov korpus, oni su nasilno svrgnuli sultana Selima sa prijestolja, bacili ga u strogi pritvor i na njegovo mjesto ustoličili sultana Mustafu IV, za kojeg su znali da je slab i nesposoban. Nakon toga su ukinuli nizam-i džedid i sve druge institucije koje je uspostavio Selim III i, u suštini, zaveli strahovladu u Istanbulu. Time je Carstvo zapalo u jednu od svojih najtežih kriza poslije ankarske bitke 1402. godine. Mustafa IV bio je, zaista, samo puka sjena sultana i prava igračka u rukama janjičara i njihovih ideologa.

Pristalice Selima III koji su se sakrili, ipak, nisu mirovale. Nakon što su uspostavili kontakte i sklopili sporazume sa najistaknutijim ajanima Rumelije i Anadolije, a na tajni poziv Selima III, oni su sa jakim snagama došli u Carigrad i započeli oštre borbe sa janjičarima. To je imalo za posljedicu da su janjičari u svom bijesu i nemoći ubili sultana Selima III, a kao reakcija na to ubijen je i Mustafa IV. Na prijestolju je nastao vakuum, zapravo, osmanska dinastija je bila pred uništenjem. Međutim, navedeni ajani su učinili jedino moguće, a u isto vrijeme odigrali istorijsku ulogu u korist Osmanskog Carstva. Dovedi su Mahmuda II kao jedinog muškog člana dinastije na prijesto i tako riješili dinastičku krizu i spasili Carstvo od teškog haosa pa i katastrofe. Osim toga, ovi ajani su imali snage da zavedu i dosta podnošljiv mir u cijelom Carstvu, samim tim što se oni nisu konfrontirali sa centralnom vladom. Najzaslužniji za to je svakako ajan iz Ruščuka Mustafa Bajraktar.⁸ Ulaskom u osnovne strukture centralne vlasti, ajani su, i ne htijući to, sami pomogli da se ta institucija potčini volji sultana i na kraju ukine. Bez obzira na to što je Mahmud II morao da pravi ustupke ovim moćnicima, pa čak da se u izvjesnoj mjeri stavi u podređen položaj prema njima, u veoma bliskoj budućnosti pokazaće se da je to bilo od ključnog značaja za sultana i Carstvo. Naime, sultan je sa ajanima sklopio savez poznat u istoriografiji kao *Sened-i ittifak* (Povelja o slozi) 1808. godine, čime se osigurao od opasnosti s njihove strane.⁹ Nakon toga, Mahmud je započeo da priprema mjere za

⁸ A. F. Miller, *Mustafa Paša Bairktar*. AN SSSR, Moskva – Lenjingrad 1947, 30. str i dalje; I. H. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli ayanlardan, Tirsinikli İsmail, Yillik Oglu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa-paşa*. Istanbul, 1942.

⁹ Grupa autora, op. cit. 89–91. str.

ustupavu institucija Selima III. To je činio oprezno, i to izbjegavajući da institucije naziva imenima iz vremena Selima III. Neki nazivi otkrivaju koliko je Mahmud vodio računa o konzervativnim janjičarima i derviškim šejhovima. Tako i on zavodi novu vojsku po sistemu mobilizacije, a na račun, u početku, spahijske vojske, ali joj daje ime *Obučena pobjedonosna muhamedanska vojska* (Muallem asakir-i mansure-i Muhammediyye). To je očit ustupak fanatičnim krugovima vjerske uleme koja je držala stranu janjičara. U isto vrijeme steže krug oko janjičara i to tako što nastoji da pridobije visoke vojne vjerske krugove da rade na tome da se janjičari ukinu.

Nekoliko mjeseci od početka 1826. godine, jedina akcija koju Mahmud II provodi jest, upravo, priprema definitivnog obračuna sa janjičarima. Prije donošenja carskog fermana o ukidanju janjičara nekoliko dana traje zasjedanje širokog kruga najistaknutijih državnih i vjerskih prvaka, i to u džamiji sultana Ahmeda kako ne bi svraćali na sebe pozornost. Tu je zaključeno da se janjičari ukinu. Da bi svoju naredbu potkrijepio i šejhulislamovom fetvom i tako joj dao dodatnu važnost, zatražio je od šejhulislama da donese fetvu kojom opravdava ukidanje janjičara, 17. juna 1826. godine.¹⁰ Za svaki slučaj, ali i zbog očekivanja sukoba, Mahmud je pripremio vojsku i naredio joj da opkoli janjičarske kasarne. Odmah po čitanju fermana nastao je nered u Istanbulu. Janjičari su se pobunili. Ali, na njihovo iznenadjenje, vojska je bila spremna, a gradjanstvo gotovo nezainteresirano za janjičare. Započeo je krvavi pokolj janjičara. Nema tačnih podataka o broju ubijenih, a spominje se cifra od 10–20000 janjičara. To su uglavnom oni iz reda kapu kulu, dok se jerli kulu nisu pojavljivali u dogadjaju u Istanbulu.

Ovaj dogadjaj prozvan je *Blagosloveni dogadjaj* (vaka-i hayriyye), kako zbog uspješnog završetka tako i zbog posljedica koje je proizveo. Preživjeli janjičari su se razbjegli po cijeloj zemlji, a sultanove snage su ih progonile i nemilosrdno uništavale. Tako je završila jedna od najslavnijih i najjačih vojnih organizacija ikada ustrojena u Osmanskom Carstvu. Da bi se osigurao od bilo kakvog povampirenja janjičarstva, Mahmud II je odlučio da zabrani i derviški red Bektašija, janjičarskih ideologa. To je učinio fermanom od 15. jula 1826. godine.¹¹

¹⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21894; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. V. 133–154. str.

¹¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22062 B–K

To je najveće djelo koje je ostvario sultan Mahmud II u vrlo nepovoljnim okolnostima po Carstvo, kako zbog unutrašnjeg rastrojstva, tako i zbog vanjskih opasnosti. Unutar Carstva, naime, bujali su nacionalni pokreti i ustanci od Arabije do Srbije, Albanije i Bosne. Fermanom o ukidanju janjičara bilo je propisano da se ukidaju janjičari u cijelom Carstvu, a ne samo u Carigradu. Prema tome, ta naredba odnosila se i na Bosnu. Fermani su slati u sve pokrajine Carstva sa istom sadržinom. Janjičari, pa i spomen na njih se zabranjuje svugdje i za sva vremena. Takav ferman stigao je u Travnik po carskom izaslaniku kapidžibaši Mehmed begu prije 12. jula 1826. godine, jer je taj dan pročitao u Travniku i tim datumom je započelo ukidanje janjičara u Bosni.¹²

Na samom početku ovog poglavlja mi smo rekli da je taj događaj ustalasio cijelu Bosnu. Zašto?

Bosanski jerli kulu janjičari

Osmanski sistem u cijelini, u Bosni je imao veoma izražene posebnosti, koje su bile uslovljene: strateškim položajem Bosne, interesima bošnjačkog naroda, njegovom psihomentalnom konstitucijom, bošnjačkim shvatanjem islamskih propisa, bošnjačkim shvatanjem njihove vlastite uloge u Carstvu i zasluga za Carstvo, veoma rano stečenim uvjerenjem o svojoj posebnosti u odnosu na sve druge muslimane, zbog njihove isturenosti prema kršćanskom neprijatelju, zbog čega su oni gotovo stalno bili u ratovima, bilo za odbranu Bosne, bilo na poziv sultana za odbranu Carstva izvan Bosne, specifičan oblik timarskog sistema koji je vladao u Bosni, a u vrijeme ukidanja janjičara još i neposrednom opasnosti od neprijateljski raspoloženih susjeda, koji su otvoreno ispoljavali svoje pretenzije prema Bosni, kao što je pobunjena Srbija i plemenski ustrojena Crna Gora i donekle Austrijska Monarhija sa njenom istoku usmjerenom politikom i, konačno, strukturom društva u Bosni što je ovdje prikazano u posebnom poglavlju.

Janjičarska organizacija u Bosni nije imala isti karakter kao u Istanbulu. U Bosni su od početka služile samo granične formacije janjičara i to u pojedinim mjestima, a bili su iz reda kapu kulu janjičara u obliku tzv. orti. Oni su bili odvojeni od društvenih struktura u Bosni i uticaja na njih. Tek ustrojem jerli kulu janjičara ovaj vojni korpus započinje se uklapati sa ostalim strukturama društva u jedinstvenu cjelinu. To smo vidjeli u poglavlju

¹² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 22076, 22076 A–F, 22099

Struktura društva. Čak će janjičari postati značajan činilac u cjelokupnom životu Bosne, upravo zbog toga što su oni ovdje dio društvenih struktura, a ne samo vojne snage sa specijalnom namjenom kao u prijestolnici. Bosansko stanovništvo je vrbovano u janjičare u smislu jerli kulu na dva načina: provalom u janjičarski red pomoću potplaćivanja janjičarskih zapovjednika i pozivom na dobrovoljni odlazak u ratove pod janjičarskim bajracima, a takvi pripadnici janjičara zovu se *serdengečdije* (dobrovoljci). Serdengečdijom je mogao postati svak ko je bio spreman da ide u rat. Naravno, to je sa sobom donosilo i beneficije proistekle iz pripadništva janjičarskom korpusu. To su novčane nagrade.

Medjutim, kako je većinu ovih jerlija, bar u početku, činilo gradsko stanovništvo, a to stanovništvo bavilo se gotovo u cjelini raznim zanatima, pripadništvo janjičarskom Korpusu biće iskorišteno u Bosni kao zaštita esnaflija pred redovnim organima vlasti, odnosno kao zaštita muafijeta gradskog stanovništva od eventualnih samovoljnih nametanja obaveza ovom stanovništvu, bilo s čije strane. U vezi s tim, nužno je istaknuti da su janjičari u Bosni postali i najbrojnija vojna snaga uvijek spremna da se odazove ako su potrebe Bosne tako iziskivale. Tako se kod ovih jerlija razvilo osjećanje da su oni nosioci odbrane Bosne. Kako smo rekli, njihovu bazu činili su pripadnici raznih esnafa, pa njihova organizacija po esnafima, u okviru koje su imali protektorat ahu-baba, zaštitnika esnafa, i njihovo uključivanje u janjičarski korpus čime su dobijali zaštitu janjičarskog age u Carigradu, omogućilo je bosanskim janjičarima da prerastu u čvrsto socijalno-vojnu strukturu na koju su morali računati svi drugi društveni slojevi u Bosni u svakom pogledu, od provođenja vlasti do privredjivanja. U gradskim naseljima u kojima su postojali janjičari, a oni su postojali u 19 kaza, uglavnom istočnih i centralnih dijelova bosanskog vilajeta, janjičari su gotovo redovno oblikovali ili bolje reći stvarali javno mnijenje grada koje se moralo poštivati od gradskih struktura vlasti do sultana.

U našoj istoriografiji o janjičarima se gotovo redovno piše negativno, predstavljajući taj društveni sloj u Bosni kao izvor nereda i nezakonitosti. Naročito se to odnosi na prvake janjičara i na njihove istaknutije predstavnike. Takav stav naša istoriografija preuzela je iz stava centralne vlasti ili pokrajinske vlasti prema ponašanju janjičara u Sarajevu prema njima. To se naročito ogleda u odnosu ovih janjičara prema pobunama siromašnih slojeva društva, a ne samo seljaka, polovicom 18. stoljeća. Naime, u tim pobunama glavnu ulogu odigrali su upravo janjičari.

Mi moramo da kažemo da do danas te pobune nisu na adekvatan način obrađene u našoj nauci. Kolikogod se ne može odbaciti mišljenje da se tu radi i o klasnim borbama, ne može se potvrditi da je samo u pitanju takva borba. To je u suštini pojava uzurpacije mirijskog vlasništva i u Bosni od strane pripadnika raznih društvenih slojeva, a ne neke određene klase, koji su, uglavnom, na nezakonit način, a zahvaljujući svojoj materijalnoj moći i uz pomoć mita, nastojali da potisnu timarnike i da poremete red u timarskom sistemu, od tapije do sistema oporezivanja. To je u suštini pokušaj feudalizacije osmanskog dirlik sistema u Bosni. Turski historičari to označavaju kao pojavu derebejluka.¹³ Kod nas je, također, taj pojam poznat i označava, sasvim ispravno, onaj sloj skorojevića bogataša koji su sami sebi prisvojili naziv begova, a sa tim vojničkim plemićkim slojem nemaju nikakve veze. Dakle, uzurpatori društvenog statusa. Međutim, oni su začetak stvaranja prave feudalne klase, nešto slično u evropskom feudalizmu, pa donekle i u sistemu kakav je vladao u Bosni prije osmanskih osvajanja. Na ogromnim prostorima Carstva ovi derebegovi su snažno utvrdili svoje korijene, ali u Bosni je to bilo vrlo teško zahvaljujući odžakluku koji je, pored dirlik-sistema i sistema svojinskih odnosa, bio treći činilac koji je sprječavao pojavu feudalaca u pravom smislu riječi. Zato dolazi i do tih pobuna u Bosni, pa se feudalni sistem ovdje nikada nije razvio. Janjičari su bili na strani potencijalno oštećenih slojeva zbog toga što je feudalizacija značila sasvim realno uvođenje novih materijalnih obaveza za sve stanovništvo i strah od mnogo manje prava ili narušavanja već stečenih i duboko ukorijenjenih prava, naročito gradskih slojeva stanovništva. U tim pobunama janjičari, ali ne samo oni, izlaze na glas pod nazivom baša, što ima svoje porijeklo u narodu, a ne u nekoj sistemski određenoj janjičarskoj tituli. To su oni koji su se stavljali na čelo, išli naprijed. Osim baša, korumpira se i izraz aga i bašeskija. Sva tri ova naziva mogla bi se podvesti pod pojam ljudi koji služe jednom društvenom sloju, a u Bosni se taj sloj sastojao od siromašnih slojeva u gradu i seoskog stanovništva sa posjedom tapije. Taj naziv će janjičari dobro čuvati, jer on im daje legitimitet vodjstva, a time i ugleda. Međutim, to nije nikada postalo oficijelno kao ustrojstvo janjičara ili neka druga posebna organi-

¹³ Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*. Princeton University Press, Princeton, 1980, 116–126. str.; Cin, Halil op. cit. 45–70. str.; Grupa autora, op. cit. 59–107. str.; Yusuf Akçura, op. cit. 15–23. str.

zacija. Iz tih vremena najviše se govori o sarajevskoj porodici Morića i to sve do najnovijih vremena u vrlo negativnom vidu. Tako su svi janjičari preko njih, a i ova jedna od najstarijih sarajevskih porodica, prokazani kao »jaramazi« – nevaljalci, u stvari, po narodnom shvatanju, neobuzdani mladići.¹⁴ Kako to nije predmet rasprave u ovom radu, mi ne želimo dalje raspravljati o tome.

Janjičari u Bosni predstavljaju pripadnike poštenog proizvodnog sloja stanovništva, uglavnom gradskog, zanatlijskog i trgovačkog, a pred samo ukidanje u krug janjičara ulazi i veliki broj seoskog stanovništva. Da oni nisu predstavljali sloj jaramaza-nevaljalaca potvrđuje, upravo, događaj ukidanja janjičara u Bosni, kada će se na njihovoj strani naći gotovo svi slojevi društva i svi će oni potvrđivati istinu da janjičari predstavljaju osnovni vid narodne odbrane u Bosni.¹⁵

Mi taj događaj ovdje obradjujemo u posebnom poglavlju zbog toga što se u literaturi može naći tvrdnji da je Pokret za autonomiju u stvari nastavak janjičarskog otpora vlasti, zbog, navodno janjičarskog duha cijele Bosne – što nije tačno, i da su janjičari u njemu igrali glavnu ulogu. To nije nastavak toga otpora, ali socijalni i politički momenti koji se ističu u vrijeme Pokreta za autonomiju, ističu se i u vrijeme otpora ukidanju janjičara, a u poglavlju o političkim prilikama u Bosni pred pojavu Pokreta vidi se da su ti momenti bili aktualni u vrlo dugom razdoblju istorije Bosne. Nas, naročito, na to navodi upravo učešće predstavnika uleme i spahijskih snaga zajedno sa janjičarima u otporu, mada nemaju nikakve veze sa ovim korpusom. Otpor janjičara ukidanju njihova korpusa u Bosni predstavlja jednu u nizu pojava koje oblikuju bošnjački separatizam u odnosu na centralnu vlast, odnosno ideju o čuvanju autonomnog statusa Bosne, a ne grada Sarajeva kao neke vrste republike-grada, kako će to napisati Kreševljaković, pa po tome ima svoje mjesto u borbi Bošnjaka za autonomiju Bosne i njenu samostalnost.¹⁶

¹⁴ Avdo Sućeska, *Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*. GDI BiH XVII Sarajevo, 1969; BDA, *Mühimme Defteri*, od 1752–1758. godine. Originalne dokumente o Morićima objavila je Djenana Buturović u svojoj knjizi, *Morići. Od stvarnosti do usmene predaje*, Svjetlost, Sarajevo 1983.

¹⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21851, 21861, A–D, 21862, A–I A/1–Z/1.

¹⁶ Hamdija Kreševljaković, *Husein kapetan Gradašćević*. Kalendar Napredak za godinu 1932. godinu, 1–30. Str.; Isti, *Početak ukidanja janjičara*.

Ukidanje janjičara u Bosni

Kada je carski kapidžibaša Mehmed beg donio u Travnik ferman o ukidanju janjičara u Carstvu i Bosni i kada je on pročitao u Travniku 12. jula 1826. godine, tadašnji bosanski namjesnik Hadži Mustafa paša, znao je da to nema odlučujuću važnost, bez obzira na to što su travnički janjičari, na prvi pogled, mirno prihvatili tu naredbu i, zvanično, predali simbole svoga korpusa redovnim vlastima, pa je navedenog kapidžibašu odmah uputio u Sarajevo da se i tamo pročita taj ferman. To je, istina, i bila stalna praksa u Bosni da se sve carske naredbe obavezno pročitaju u Sarajevu i da tek tada stupaju na snagu. Ali, sada je namjesniku bilo jasno da, ako se u Sarajevu prihvati ta odluka sultana, onda u Bosni neće biti nikakvih problema sa janjičarima. Sa kapidžibašom je poslao i svoga šuru Batal agu, ali ne radi toga da preuzme upravu Sarajeva, kako vrlo čudno zaključuje H. Kreševljaković.¹⁷ To bi bilo odstupanje od vjekovne prakse i novotarija koja bi doživjela fijasko, a to je znao namjesnik. Batal aga je išao sa kapidžibašom radi toga da bi pokazao koliku važnost namjesnik pridaje ovoj naredbi, a taj aga je bio iz njegove najuže svite. Osim toga, uprava Sarajeva nije bila u janjičarskim rukama i nije nimalo odstupala od sistema vlasti u drugim kazama, a to znači da je sarajevskom kazom upravljao muteselim. Prema arhivskim dokumentima, Mehmed beg i Batal aga donijeli su ferman u Sarajevo 14. a pročitao je javno 15. jula 1826. godine.¹⁸

Reakcija je bila trenutačna. Sarajevska čaršija je zatvorena kao znak da se naredba ne prihvata. Kapidžibaša i Batal aga su najuženi iz Sarajeva i oni, glavom bez traga, bježe u Travnik.

Sarajlije, zapravo komanda janjičara, nekon vijesti da su travnički janjičari prihvatili naredbu i ukinuli korpus, upute svoje ljude u Travnik, koji, po dolasku tamo, ponovo uspostavljaju komandu janjičara, odnosno serdara i poništavaju raniju odluku travničkih janjičara, te janjičari u Travniku nastavljaju sa djelovanjem. Pokušaj namjesnika, uz pomoć istaknutih predstavnika pokrajinske vlasti, da osujete restauraciju janjičara u Travniku završio se batinanjem ovih predstavnika, a kasnije će se ispostaviti da ni ona prva odluka u Travniku nije bila definitivna, nego prividna, dok se ne vidi reakcija u Sarajevu. Carski izaslanici nam pričaju kako su travnički janjičari žešći i neposlušniji i od samih

¹⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 19344, 19348, 21851

¹⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 19344, 19348 i mnoštvo priloga.

Sarajlija i oni će u crno zaviti Hadži Mustafa pašu. Naime, odmah je ukinuto snabdijevanje namjesnika i njegovog dvora i pratnje, što je obično bila obaveza travničke kaze.¹⁹ Namjesnik je pokušavao da ubijedi Sarajlije da prihvate carsku naredbu, a ovi su mu odgovorili da će o tome odlučiti tek nakon savjetovanja sa predstavnicima iz cijelog ejaleta. Medjutim, Sarajlije nisu mogli da povjeruju da je uopće izdata jedna takva naredba, pa su odmah uputili u Carigrad svoga čovjeka da vidi o čemu se radi. Po povratku ovog izaslanika, koji im je potvrdio da je janjičarski odžak u Carigradu ukinut, Sarajlije pišu pozive u sve kaze u kojima pozivaju na opći Sabor u Sarajevu da donesu odluku o tome. Naravno, namjesnik ih požuruje, a oni odugovlače. Prema nekim dokumentima, oni su razmišljali da i ne šalju peticiju sultanu da se u Bosni odustane od ukidanja janjičara, a uz to oni odbijaju razloge koji su navedeni u fermanu, zbog kojih se taj odžak ukida. Naime, oni pišu da oni ne znaju za nepodobštine koje čine janjičari u Stanbolu, jer takve nepodobštine u Bosni ne postoje, a osim toga, ako se i pojave, oni će ih sami otklanjati i sprječavati.

Dakle, razočarani takvom odlukom sultana, a uz činjenicu da je odžak ukinut u Stanbolu, oni razmišljaju da se više nema kome slati peticija, jer nema janjičarskog age koji je redovno njihove zahtjeve kod Porte podupirao. Oni jednostavno odlučuju da tu odluku ne prihvate i da se oslone na svoju snagu. Pa ipak, oni će napisati peticiju, ali sa velikim otezanjem i stvarajući takvu klimu u Bosni koja će možda navesti sultana da se Bosna izuzme od te odluke. U Bosni je stvorena situacija opće napetosti i raspoloženje koje je pretskazivalo oružani otpor. Naravno, sarajevski janjičari kontaktiraju najistaknutije predstavnike svih slojeva društva u Bosni, naročito ulemu i kapetane kao najčvršću vojno-političku strukturu u Bosni.²⁰ Sarajevska ulema je uz janjičare, a prvi među njima nekibulešraf Nurudin ef. Šerifović. Uz janjičare su i gotovo svi bosanski kapetani, na čelu sa Husein kapetanom Gradašćevićem.²¹ U početku, izvjesne rezerve pokazuju Krajišnici, što će se kasnije pretvoriti u protivljenje janjičarima i prihvatanje carske odluke na Krajini. Posavski kapetani će dugo držati stranu janjičara i odobravati njihov zahtjev za izuzećem. To je situaciju u Bosni činilo veoma ozbiljnom. Carsku odluku

¹⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 17911.

²⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 19350, 21815 A-F, 21833 H-I 22076-C

²¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 19350, 21833 I

su prihvatili neki prvaci na području Hercegovine. Prije svih Ali aga Rizvanbegović.²² Kasnije ćemo vidjeti zbog čega.

Bosanski namjesnik pokušava da održi red u Bosni i čini sve napore da utvrdi ko se stavio na čelo janjičarskog otpora. Međutim, svakim danom njegov položaj postaje sve teži i on je u suštini onemogućen u svome djelovanju. Interesantno je da ga u tome najviše ograničavaju i ugled mu uništavaju najistaknutiji predstavnici nejanjičarskih slojeva. U jednom svom dopisu on ističe bosanskog defterdara, defter čehaju i travničkog muftiju, dakle, trojicu najvažnijih pokrajinskih zvaničnika. Osim toga, drugi nam saopćavaju da je namjesnik, u stvari, u kućnom pritvoru u koji su ga stavili Sulejmanpašići, Mustafa paša i Ibrahim beg, sa svojim pristašama, ali iz svojih razloga. Sagledavši situaciju, Hadži Mustafa paša obavještava Portu i velikog vezira da je u Bosni situacija vrlo opasna i da se neće moći riješiti mirnim putem, jer je »cijela Bosna janjičarska, a ne samo pripadnici janjičarskog odžaka«.²³ Na te vijesti Porta počinje široku akciju da u Bosni ukine janjičare i da spriječi oružanu pobunu. U tu akciju uključuje dvojicu istaknutih službenika centralne vlasti – Arif bega, kapidžibašu Dvora i glavnog upravnika carskih mukata, i Ahmed efendiju iz Prilepa, istaknutog i vrlo sposobnog muderrisa i šalje ih u Bosnu kao izvanredne inspektore, sa zadatkom da ispituju situaciju kako treba i da ubijede Bošnjake da prihvate carsku odluku.

Namjesnik je u međuvremenu uputio svoju bujuruldiju i prepis fermana u sve kaze u Bosni čime potvrđuje dolazak carske naredbe o ukidanju janjičara. Ovu bujuruldiju i prepis fermana nosi njegov izaslanik, izvjesni Omer efendija. Ta bujuruldija počela je svoj put u Novom Pazaru. Tamošnji prvaci, Osman paša i Jašar paša, prvi je mutesellim Novog Pazara, a drugi mutesarif skopskog sandžaka, prihvataju carsku naredbu i izražavaju svoju pokornost Porti i namjesniku, ali nisu sigurni u sprovođenje te odluke, sve dotle dok to ne bude učinjeno u Sarajevu.²⁴ Arif beg nas obavještava da taj Osman paša nije siguran i da se on boji Sarajlija. Prema njegovom iskazu, Osman paša mu je predočio situaciju i govorio o karakteru Bošnjaka, iz čega je on zaključio da je naredbu moguće sprovesti samo silom. Iz tih izvještaja vidimo da su kaze u reonu carskog drumu, tj. prema N. Pazaru,

²² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21862 A-Z/1

²³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21851, 21862

²⁴ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21861, A.

sve odreda uz Sarajlije. Neke kaze su poslale ilame – obavještenja da su pokorni redovnoj vlasti, ali Arif beg tvrdi da je to samo prividno. Tu se ističe posebno Kolašin. Prijepolje i Pljevlja imaju neke razmirice i u njih se ne može pouzdati.²⁵ Arnautska plemena na tom području su takodjer nesigurna, u stvari su na strani Sarajlija i to bi svakako trebalo spriječiti, prvenstveno prijetnjom sile i mitom. Arif beg predlaže da se u širu akciju uključi i Mustafa paša Bušatlija (Škodra paša), jer se Bošnjaci, navodno, plaše ovog paše koji ima veliku vojnu silu. Porta taj prijedlog prihvata, ali ide i dalje i u cijelu akciju uključuje beogradskog muhafiza (namjesnika smederevskog sandžaka) Abdurahim pašu. Ovaj to prihvata sa velikim zadovoljstvom i čašću. Njegova uloga biće u suštini odlučujuća i Bosna će u njemu još jednom osjetiti nerazumnu politiku Porte prema Bosni, kao jednoj od najvažnijih pokrajina Carstva – naravno u strateškom i političkom smislu, a ne po bogatstvu. Tako su Bošnjaci mislili o svojoj zemlji. To potvrđuju Portini emisari u Bosni koji tvrde da Bošnjaci misle da su oni izuzetak po važnosti među svim muslimanima u Carstvu i da oni uvijek traže izuzetke, koje su gotovo redovno i dobijali.

Izaslanici koje šalju Sarajlije po Bosni, sa pozivom na opće savjetovanje, idu od kaze do kaze. Mi raspolažemo sa svega nekoliko službenih odbijanja njihova poziva. Odlučni su u Hercegovini, osim Mostara, ali ima i onih koji su uz Sarajlije.²⁶ Na Krajini su neodlučni. Medjutim, Krajišnici će prihvatiti naredbu sultana. To je razumljivo, jer Krajišnicima ta vojna formacija stoji naspram graničarske vojske Krajišnika, što im nije baš po volji. Osim toga, fetva šejhulislama okrenula je krajišku ulemu protiv janjičara. Među njima se ističu naročito dvojica, u Pokretu Gradašćevića najistaknutijih, Hasan aga Pečki i Abdulah Hifzi efendija Djumišić. Iz arhivske dokumentacije saznajemo da su svi prvaci iz kliškog sandžaka bili uz janjičare. U Posavini, odnosno u zborničkom sandžaku, u početku su bili svi na strani Sarajlija, a među njima i tadašnji mutesarif zborničkog sandžaka Zulfikar paša Cengiđ, te zbornički kapetan Mahmud beg Fidaić, tuzlanski kapetan Mahmud beg Tuzlić, mutesellim Srebrnice Ibrahim beg, te kapetani Gradačca Husein beg Gradašćević i Dervente Mahmud beg Begzadić. Već tada je Husein kapetan uživao glas najistaknutijeg bosanskog kapetana na kojeg su se ugledali svi.

²⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21880–D 21851 do 21880 J.

²⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21862–21862–D.

Izvjestači tvrde da je on svoj pristanak uz janjičare potvrdio izjavom da on raspolaže sa tri do četiri hiljade pušaka i da će sve protivnike bosanskih janjičara srazniti sa zemljom. Protivnici janjičara tada su, naravno, bili sultan i Porta.²⁷ Protivnik janjičara bio je samo Ali beg Fidaić zbog, kako kažu izvjestači, njegovog neprijateljstva prema Sarajlijama koje datira iz ranijih vremena. Nama razlozi toga neprijateljstva nisu poznati.

Na čemu su bosanski janjičari zasnivali svoje zahtjeve za izuzećem od carske naredbe? Prije svega, oni izjavljuju da su oni osnovna odbrambena snaga Bosne. Zatim, da su oni punih četrdeset godina stalno u ratu za Carstvo i Bosnu, misleći na period od tzv. dubičkog rata sa Austrijom pa do ukidanja janjičara. U tim ratovima oni učestvuju i ginu lično, a troše ogromna materijalna sredstva, zatim ističu teške ratove protiv pobunjenih Srba i naročito oslobođenje Beograda, gdje su u borbama dali preko deset hiljada života i više od toga broja ranjenih, da su nakon tih ratova ne samo prorijeđeni, nego su ostali potpuno siromašni, zatim ističu da su oni stalno prvi koji daju sredstava za opravke bosanskih tvrđava i nabavku sredstava za odbranu. A onda, oni su ima »trista godina« poznati po hasećiluku, turnadžiluku i alemdarluku, pa zar sada sve to da izgube. Osim toga, ako se ukinu janjičari sada, onda ne bi imao ko braniti Bosnu od neprijatelja.²⁸ Inače, tvrde da se oni potpuno pokoravaju sultanu i da im ne pada na pamet da se protive carskoj naredbi. Oni sumnjaju da šerijat dozvoljava da se ukine taj odžak koji je pronio slavu »islamske sablje« diljem svijeta i koji sada stoji konkretno u Bosni na braniku islama. Jasno izražavaju sumnju da će nova vojska biti u stanju da brani Bosnu. Vrlo karakterističnu izjavu daje Ibrahim Pinjo-alemdar (bajraktar), jedan od vodja janjičara u Sarajevu i u Bosni u otporu protiv ukidanja janjičara. On je bio jedan od vodja janjičara u političkom smislu, jer on nije iz reda komandnog kadra ove formacije koji je oficijelno komandovao janjičarima. Istina, on jest bio bajraktar, ali je tu funkciju aktualno obnašao u vrijeme rata, a titulu je nosio stalno. On je držao kafanu u Morića hanu i u tom hanu je bilo stjecište janjičarskih prvaka i prvaka Sarajeva uopće. Tu su, po izvjestačima, donošene mnoge političke odluke od značaja za Bosnu i Sarajevo. Tu je svratio izvjesni Arif-kadija iz Livna, koji je pošao na dužnost u Novi Pazar i razgovarao sa Sarajlijama. On priča kako je Pinjo

²⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 19350 sa priložima.

²⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21880 L/1

pružio dva prsta ruke, kažiprst i veliki prst, pa pokazujući u kažiprst rekao: *»Evo, ovo ti je vjera, a pokazujući u veliki prst rekao: Ovo ti je janjičarstvo i bašaluk. Pa ako se prvog odrekнем, ovog drugog ne mogu nikako, iako su oba prsta jednako draga.«* Eto suštine janjičarstva i bašaluka u Bosni.²⁹ Pinjo je odbijao da se govori o ukidanju janjičara i svojom izjavom da, ako bosanski janjičari podju protiv sultana sa hiljadu vojnika, do Carigrada će ih biti dvadeset hiljada i sultan im neće moći ništa, a oni sultanu hoće i Carigrad osvojiti. Prema tome, Abdurahim paša zaključuje da se u Bosni mora primijeniti sila.³⁰ Abdurahimov špijun po imenu Ibrahim, koji je takodjer razgovarao sa Sarajalijama u Morića hanu, izvještava kako su se oni raspitivali o novoj vojsci, kakva je i šta to znači. Bošnjaci su se bojali novačenja. Ovaj im je ispričao kako to znači samo toliko da se vojska obučava da bude sposobnija za rat i da bolje rukuje oružjem i kako su Beogradjani, iako nisu bili obavezni, dobrovoljno tražili da se kod njih uvede ta nova vojska, obučavana. Sarajlije su, navodno, izjavljivale da oni nemaju ništa protiv takve vojske i da bi to bilo korisno. Ali medju njima su neki isticali da je to samo tako u početku, a kasnije će uslijediti razne obaveze. Ibrahim Pinjo je bio isključivo protiv.³¹ U vezi s tim Abdurahim paša će predložiti plan koji je predviđjao isključivo primjenu sile, uz izolaciju Sarajeva kao središta pobune. O tome ćemo govoriti malo kasnije.

Prvu pisanu i Porti upućenu reakciju na sultanovu naredbu imamo od age janjičara u Bosni, Ali age Ruščukalije. Ovaj aga je pripadao redu janjičara kapu kulu i kako se vidi nije bio rodom iz Bosne. U predstavci Porti, koja nije datirana, ali je očito pisana neposredno nakon čitanja fermana o ukidanju janjičara u Sarajevu, Ali aga piše slijedeće: *»Sadržaj visoke naredbe koja je sada stigla mi smo razumjeli. Ali kako se ona protivi starim pravilima i zakonu, Bosna je nije prihvatila. Porti se šalje odgovor da će se Bosna pridržavati, kao i do sada, starog zakona i nada se da će se Bosni, kao i u svim ranijim slučajevima, posvetiti posebna pažnja i da će njene molbe biti uvažene, pa i ova kojom se traži izuzeće od ukidanja janjičara. Kad sultan to sazna, kao i to da su naši djedovi, ima trista godina, kao veliki veziri bili naša gospoda, nada se da će se izvoliti nama smilovati.«*³²

²⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21811C/1, 21880J, 21881-B

³⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21880, a i dalje.

³¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21846, 21848

³² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21815, 21815 A, B, C, 21862;

Pošto je naredbom o ukidanju janjičara bilo propisano da se organizira nova vojska po sistemu novačenja, u Bosni su počele kružiti razne priče, koje su imale za cilj da se u narodu stvori odbojnost prema toj novoj vojsci. One su, očito je, proturane od strane vodja janjičara. U tim pričama se na prvom mjestu ističe kako će, zbog novih mjera koje Porta uvodi, doći pod udar sva imovina stanovništva, da će država uzimati sve posjede i spahija i naroda, proizvode u iznosu od dvije trećine, da će se uvesti nove takse i na ono što ostane stanovništvu, pod vidom carina, i to od tri do pet para po oki, zavisno od vrijednosti proizvoda, pa će tako narod doći u stanje da neće moći ni preživjeti. A onda se posebno ističe kako će, nakon uvođenja nove vojske, bosanski mladići ići iz Bosne u druge krajeve da služe, a u Bosnu će dolaziti stranci i tu se ženiti bosanskim ženama i tako dovesti u opasnost postojanje bošnjačkog naroda.³³ Zaista ubjedljiva propaganda, ali i vrlo karakteristična, bez obzira na to što nema nikakva osnova. Teško je vjerovati da je mnogo ljudi vjerovalo ovakvoj propagandi, ali je vrlo poučno u smislu onoga što su naši preci posebno cijenili.

Medjutim, odbojnost prema uvođenju nove vojske je ostala vrlo dugo, jer su se svi Bošnjaci osjećali vojnicima kad zatreba. U takvim okolnostima pripremano je savjetovanje u Sarajevu, o čijem pripremama nemamo mnogo podataka. Poznat nam je samo rezultat toga savjetovanja. U isto doba, bosanski namjesnik je pao u nemilost ne samo Bošnjaka nego i Porte i već su Arif beg i drugi izaslanici Porte, kao i Abdurahim paša, predlagali da je nužno da se on smijeni iz Bosne, jer je ispustio stvari iz ruku. A namjesnik je predlagao smirenost i opreznost umjesto brzine, imajući u vidu karakter Bošnjaka.³⁴ Ranije spomenuti prijedlog Arif bega da se u akciju smirivanja janjičara u Bosni uključi i Mustafa paša Skadarski, Porta je prihvatila i naredila ovom paši da djeluje na Bošnjake. U tom smislu, Mustafa paša je poslao vrlo visoku delegaciju koja je nosila pismene preporuke, savjete i prijetnje ako ne prihvate carsku naredbu. U svom pismu Bošnjacima Mustafa paša ističe kako oni žive u susjedstvu i kako medju njima nema razmirica nego, naprotiv, miran i složan život, kako se treba povinovati carskoj naredbi koja je donesena nakon savjetovanja sa najvišom ulemom, pa ako to neće, on će poslati na njih svoju vojsku da ih prisili. Bošnjaci su njemu odgovorili

³³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22076-B, 21880L/121881B

³⁴ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22076; 21805B

na isti način. Oni se slažu da su susjedi i da se dobro slažu, ali što se tiče vojske i sile oni mu poručuju da, ako on misli da povede vojsku, neka to i uradi. Samo, ako povede, kako je pisao, dvadeset hiljada to će biti malo, nego neka povede i četrdeset hiljada, oni će ga spremno dočekati.³⁵ Mustafa paša nije ništa dalje poduzimao, jer se osim ove pismene preporuke taj paša više ne spominje u ovim bosanskim događajima.

Abdurahim paša je slao jednu za drugom uhode po Bosni da ispituju stvari i da javljaju njemu, a on dalje Porti. Jedan od tih špijuna javlja kako mu je povjerio jedan kršćanin, sa kojim je razgovarao u Sarajevu, da su nekibul-ešraf Mustafa Nurudin efendija Šerifović i još dvojica, sarajevski kadija i janjičarski aga, dolazili kod njihova mitropolita i pozivali ga da on organizira svoje vjernike i da se oni pridruže njima. Oni će za uzvrat učiniti da se smanje sve vrste njihovih poreza, a uz to neka oni nose oružje slobodno, niko im neće ništa.³⁶ Da li je to tačno ili nije, nismo mogli provjeriti, ali da je takva praksa postojala stalno – to znamo, pa je vjerovatno i u ovim događajima tako postupljeno. Kako definitivno nije došlo do oružane borbe, to ni kršćani nisu spominjani, ali kako među kasnije kažnjenim Bošnjacima nema kršćana, znači da nisu ni osumnjičeni za učešće u zavjeri protiv sultana i vlasti, odnosno da mitropolit nije prihvatio poziv.

Više puta spominjano savjetovanje Bošnjaka je potpuno uspelo. Na taj način saznajemo da izvještaji carskih izaslanika i Abdurahimovih uhoda da savjetovanje neće uspjeti i da ga većina odbija, nisu tačni. Na upit bosanskog namjesnika o odluci janjičara da prihvate carsku naredbu, oni odgovaraju da će se savjetovanje održati 20. safera 1242–23. septembra 1826. godine. Rezultat savjetovanja je peticija upućena sultanu i Porti u kojoj se moli da se u Bosni ne ukidaju janjičari. U njoj, između ostalog, piše sljedeće: »*Primili smo uzvišeni carski ferman koji nam je poslat po Omer efendiji u kojemu se naredjuje da se ukinu janjičari i da ferman treba sprovesti. Mi smo ferman shvatili. Naši djedovi i mi, od osvojenja do danas, smo se pokoravali šerijatu i kanunu. Uvijek smo se, u svim stvarima, pokoravali zapovijedima i fermanima sultana. Nikada se nismo suprotstavljali niti pokazivali nepokornost. Ni od sada to nećemo činiti. Ali, mi se nalazimo u ratu ima četrdeset godina i svojom imovinom i svojim životima. U ratovima sa Srbijom, koji su se ranije desili i koji su trajali više*

³⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21880 J

³⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 17911

od petnaest godina, mi smo istrošili sav svoj imetak, a dok nije oslobođena beogradska tvrđava mi smo dali više od deset hiljada života, a nekoliko hiljada nas je ranjeno. Naredbama za opravke tvrđava nikad se nismo opirali. Uvijek smo bili postojani u izvršavanju carskih naredbi. Mi smo se uvijek molili za dobro sultana, a i uvijek smo se nadali njegovoj milosti i dobroti u našim zahtjevima. Sada, kad se pojavio događaj ukidanja janjičara, mi se takodjer nadamo da će sultan raširiti krila svoje milosti i dobrote i da će, prema zahtjevima iz Sarajeva i drugih mjesta Bosne, to zaustaviti i dokinuti sve novotarije, da će u Bosni ostaviti stari poredak i sve stare vojne formacije, čime će još jednom iskazati svoju dobrotu prema nama. To nije želja samo pojedinaca, niti zla namjera pojedinaca. To je želja siromašnih i nemoćnih carskih robova. Mi molimo da sultan na to gleda lijepo i nadamo se njegovoj milosti.«³⁷

Ovu peticiju potpisalo je 374 muftija, kadija, imama, hatiba, begova, hasećija, alemdara i srdengećija. Uz više kasnijih predstavki, iz raznih mjesta, upućenih Porti, vidimo, gotovo, istu sadržinu kao u navedenoj, a u njenom sadržaju prepoznavamo iskaze janjičarskih prvaka koje su davali prije ove opće peticije. Ovo savjetovanje i ova peticija bila je posljednja akcija Bošnjaka koju su svi složno poduzimali. Nakon toga će događaji krenuti neželjenim pravcem, u kojem će se pojaviti neželjene nasilničke akcije što će loše završiti i za janjičare, a i za Bosnu u cjelini. Sultan Mahmud je bio odlučan i nije nikome popuštao u pitanju janjičara, pa ni Bošnjacima. Poduzimane su sve mjere da se sultanova naredba sprovede do kraja.³⁸

*Krvavi obračun Abdurahim paše
sa bosanskim janjičarima*

Uključivanje Abdurahim paše u to pitanje u Bosni imalo je odlučujuću ulogu. Pred kraj 1826. godine, uglavnom, sve poteze je povlačio ovaj paša. Bosanski namjesnik je bio u svemu nemoćan, pa je konačno i smijenjen sa položaja bosanskog valiye. To se desilo u decembru 1826. godine. Nakon mnogih razmatranja, zaključeno je da se to mjesto dade Abdurahim paši, sa zadatkom da akciju dovede do kraja, na svaki način.

Nama se čini da je Abdurahim paša ovaj zadatak i priželjkivao, jer sve što je poduzimao prije imenovanja za bosanskog

³⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21880 L/1

³⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21807A, 21885; 21894; 22099

namjesnika, upućuje na taj zaključak. Njegove planove i akcije sultan je odobravao, čak popratio uzvikom: »*Bravo, ovaj paša je sposoban.*« Porta je u isto vrijeme predložila plan vojnog pokoravanja Bošnjaka i to vrlo brojnom vojskom izvan Bosne, jer u Bošnjake se ne može biti siguran. Predviđeno je da gotovo sve paše Rumelije podju sa vojskom. Najviše je polagano nade u Arnauts iz plemena Gega i Toska. Jedino je preporučivano da se ne pozivaju Arnauti iz okoline Kolašina.³⁹

Kada je Abdurahim paša postao namjesnik Bosne, on u svoju akciju uključuje i Bošnjake iz posavskog regiona, carskog drumu i Krajine. Prije toga poduzeo je mjere prijetnje i zastrašivanja. Osim toga, išao je putem zavadjanja Bošnjaka i tražio one ljude koji su skloni iznevjeravanju svojih zemljaka. Prvo je uticao na one ljude koji su zvanično carski emiri paše, jer su, kako im je on govorio, obavezni da slijede sultana. Zatim je tražio da se izvrše smjene na pojedinim upravnim funkcijama u Bosni. No, kako je znao da nije vrijeme da se u Bosnu ulazi ceremonijalno, kako je bilo uobičajeno, kojom bi mu prilikom izišli u susret najistaknutiji predstavnici ejaleta iz reda državnih službenika i javnog života, on odlučuje, nakon što je oformio svoju svitu, da ide prvo u Zvornik, jer to nije daleko od Beograda i odatle može preduprijediti Bošnjake, ukoliko bi pokušali da ga spriječe da udje u Bosnu. Zato piše svoju bujuruldiju u Zvornik u kojoj obavještava da je postavljen za namjesnika Bosne i traži da se prihvati naredba. Naravno, on redovno i prijeti. To, uz carski ferman i šejhulislamovu fetvu o ukidanju janjičara, djeluje u tom sandžaku. Janjičari u Zvorniku prihvataju sada carski ferman, pogotovu kad je to učinio i mutesarif Zvornika, te kapetani Zvornika i Tuzle i drugi pravci u tom sandžaku.⁴⁰ Na tu vijest, odmah, Sarajlije opreme nešto vojske prema Zvorniku u namjeri da restauriraju janjičarski serdarluk kao i da se tako nešto ne proširi dalje u Bosnu. Vojska je bila malobrojna, a Abdurahim je već bio stigao u Zvornik i odmah uputio svoju vojsku u susret Sarajlijama, koja je uspjela da rastjera i pohvata Sarajlije. U isto doba, u Sarajevu će se odigrati jedan janjičarski zločin, koji je, sasvim sigurno, bio presudan za ishod otpora ukidanju janjičara. Naime, na vijest da su u Zvorniku prihvatili carski ferman, Sarajlije su pohitali da pošalju pismenu obavijest tamo, a i u druge krajeve Bosne. Kad su napisali svoj ilam i kad su ga potpi-

³⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21880H, 21880 A/1, 21861D; 21861;

⁴⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22062 B, K

sali skoro svi prvaci Sarajeva i sva ulema, janjičari su htjeli da ga potpiše i nekibul-ešraf, Nurudin efendija Šerifović. Kako nije bio prisutan, poslali su ljude sa ilamom nekibu kući. Na njihovo traženje da potpiše ilam, Nurudin je uzeo svoj pečat i smrvio ga u havanu govoreći: »*Eto, više nema pečata i o njemu neće više biti govora.*«⁴¹ Znajući šta ga čeka, sam se pokupio, da mu janjičari ne bi naudili porodici i otišao u sarajevsku tvrdjavu. Kad su se vratili oni što su išli kod nekiba i saopćili šta se desilo, tada se sakupila jedna grupa janjičara i otišla u tvrđavu, izvela nekiba i na njegovo uporno odbijanje da potpiše ilam, ovi su se razjarili i kamenovali Nurudin efendiju. Mnogi prenose da je njegovo tijelo bilo pod kamenjem dva dana i da su janjičari odbijali da dozvole da se sahrani. To se desilo 6. januara 1827. godine.

Taj slučaj izazvao je opće ogorčenje u Sarajevu, a i u cijeloj Bosni. Janjičarski prvaci su se pravdali time da su to učinili neki neodgovorni i nevaljali janjičari, a krivicu su svaljivali i na samog nekibul-ešrafa, govoreći kako je on, u početku, bio onaj koji ih je podsticao na otpor, a sada ih je napustio, kako bi svu krivicu svalio na janjičare.⁴² Interesantno je da i bosanski valija Hadži Musta fapaša, a i inspektor Arif beg, imaju isto mišljenje o Nurudin efendiji Šerifoviću. Prvi ga uz Nazif efendiju Svrzu i Mustafu efendiju Glodju, koje navodi kao najuglednije Sarajlije među ulemom, ističe u prvi plan kao vodju otpora, a drugi piše, mada pokušava da preko njega utiče na janjičare, da je on bio među vodjama pobune, ali kad je vidio da će izgubiti svoj ugled i imetak i da će otpor ukidanju janjičara propasti, da bi se spasio, napustio je janjičare.⁴³ Ubojstvo Nurudin efendije izazvalo je raskol među Sarajlijama, što je uticalo i na druga mjesta, tako da će oštrica otpora janjičara potpuno otupiti i olakšati posao Abdurahim paši. Bujuruldije Abdurahim paše Krajišnicima imale su pozitivan odgovor. Oni su se stavili na sultanovu stranu i po njegovu zahtjevu spremili su vojsku u Krajini koja će poći prema Travniku, a ako ustreba i prema Sarajevu. Na čelu te vojske bio je Hasan aga Pečki i Abdulah Hifzi efendija Djumišić.⁴⁴ Ranije smo spomenuli da su u području Hercegovine prihvatili carsku naredbu, na čijem se sprovođenju naročito zalagao Ali aga Rizvanbegović. Interesantno je kako on obavještava valiju i Portu o tome. Naime, on javlja da će janjičari u hercegovačkim kazama

⁴¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21880C, D, E, F, G, H, I

⁴² Isto.

⁴³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21880 sa svim prilogima; 21889;

⁴⁴ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21862, 21862P

biti ukinuti i da je to u Stocu odmah učinjeno. Ali, ako je Porta voljna da te kaze daje njemu na upravu, on će učiniti sve da do pokuša otpora i ne dodje. Osim toga, on je spreman da odmah popiše nekoliko stotina mladića za novu vojsku i da počne njihova obuka. Porta mu tada nije dala hercegovačke kaze na upravu, ali će to učiniti nakon sloma Gradašćevićevog Pokreta. Dakle, Ali aga je koristio ovu priliku da bi se domogao što više vlasti, a to je radio od samog početka 19. stoljeća, čim je izišao na političku pozornicu. Takvo njegovo držanje doći će do izražaja i u Pokretu za autonomiju 1831/32. godine. Mostar nije prihvatio naredbu o ukidanju janjičara, prije nego je to učinilo i Sarajevo i druga mjesta u Bosni. Mostar će se uglavnom tako ponašati i u navedenom Pokretu.⁴⁵

Nakon ubistva nakibul-ešrafa u Sarajevu je dolazilo do češćih nereda, jer je očito da janjičarski prvaci nisu mogli da kontroliraju sve svoje pripadnike, a bilo je dosta samovolji sklonih mladića koji ih nisu slušali i koji su narušavali ugled ostalim uglednim pripadnicama janjičara iz reda sarajevskog esnafskog stanovništva. Sada su Abdurahim paši dolazili ilami sa svih strana o pokornosti i prihvatanju carske naredbe, ali Abdurahim paša im je malo vjerovao. No, on je po dolasku u Zvornik odmah naredio kapetanima Zvornika, Tuzle, Dervente i muteselimu Srebrenice da pripreme odgovarajuće kontingente vojske za pohod na Sarajevo.⁴⁶ To je učinio i sa kazama u rejonu carskog drumu do Novog Pazara. Foča, Čajniče, Goražde, Rogatica i Višegrad i dalje su bili uz Sarajevo. Naravno, tu je bio i Travnik koji se nije pokoravao.

Nakon raskola među stanovništvom u Sarajevu, na čelo stranke koja je prišla Abdurahim paši, a protiv janjičara, stavio se tadašnji sarajevski kadija Husein Hamid, čije prezime nismo mogli utvrditi. On je organizirao akciju ukidanja janjičara u Sarajevu. Prišao mu je veliki broj Sarajlija, čak i iz reda janjičara. Dogovorili su se da se potajno, u petak 12. redžeba 1242./7. februara 1827. godine, okupe kod sarajevske tvrđave, i to pod izlikom klanjanja džume namaza. Husein Hamid je klanjao džumu u Hadži Katibovoj džamiji i poslije toga po dogovoru provalili su u vanjsku tvrđavu, pri čemu nisu naišli na jači otpor. Posadnici tvrđave i dizdar prešli su na njihovu stranu, a zatim su ušli u unutrašnju tvrđavu. Nakon toga su poslali svoga čovjeka u sjedište janjičara, koje se nalazilo na području današnje kato-

⁴⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21862 L/1 M/1

⁴⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22062 S, 22099

ličke katedrale, da pozovu prvake janjičara na dogovor o ukidanju janjičarskog odžaka u Sarajevu. Došao je između ostalih Ibrahim Pinjo alemdar. Kad je došao i Alija Ruščukalija kao aga svih janjičara u Bosni, Hamid efendija ga je odstranio riječima da oni nemaju s njim šta da razgovaraju. Tražili su od vodja janjičara da prihvate carsku naredbu. Pinjo je odgovorio da će to učiniti nakon dogovora sa ostalim janjičarima. Na to su ovi zaprijetili da će topovima iz tvrdjave pucati na Sarajevo i janjičarski konak, a kao potvrdu tome okrenuli su topove sa tabije prema čaršiji, a uz to Pinji se nisu dali vratiti u sjedište janjičara. Oni su poslali svoje ljude po simbole odžaka koje je zatim Hamid efendija poslao Abdurahim paši. Pinji i ostalima obećali su sigurnost.⁴⁷ Tako je nakon sedam mjeseci nastojanja Porte da ukine janjičare u Bosni i otpora Bošnjaka tim nastojanjima, ovaj vojni red ukinut i u ovoj pokrajini. U suštini, time je definitivno ukinut janjičarski odžak u cijelom Carstvu, jer više nigdje nije pokušao organizirani otpor. Ali, drama oko ukidanja janjičara u Bosni time nije sasvim okončana. Sada na scenu stupa Abdurahim paša, sa svojim krvavim bahanalijama, u kojima će mnoge bošnjačke porodice biti u crno zavijene, a Bosnu će, bez sumnje, još više udaljiti od sultana i Porte i njihovih nastojanja da ustroje novu vojsku. Bosna to neće prihvatiti sve do 1863. godine.

Hamid efendija je jednom kratkom predstavkom odmah obavijestio Abdurahim pašu da su janjičari u Sarajevu ukinuti. Tom prilikom je on tražio svaku pomoć. Ali iz jednog dopisa Abdurahim paše Porti saznajemo da je Hamid efendija tražio vojnu pomoć jer, navodno, janjičari prijete da će se suprotstaviti namjesniku ako pokuša da s vojskom udje u Sarajevo. Mislimo da ova pretpostavka valije nema osnova, nego da je to Abdurahim pisao kao pokriće svojim akcijama koje je namjeravao sprovesti u Sarajevu i cijeloj Bosni. U tu svrhu Abdurahim je uputio odmah Ali bega Fidaića sa pet stotina vojnika kao prethodnicu ostaloj vojsci da ide na Sarajevo.⁴⁸ Osim toga, pisao je Hamid efendiji da on, sa sarajevskim prvacima, napravi spisak onih ljudi koje treba kazniti, očito sa željom da podijeli odgovornost za ono što je namjeravao učiniti sa domaćim uglednim ljudima. Tražio je posebno da učine sve što znaju i kako znaju da mu se pošalju prvaci janjičara. Da bi sve podveo pod zakon, tražio je od sultana da te kolovodje smakne i da im odsječene glave pošalje

⁴⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21759

⁴⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22062 S

na Portu.⁴⁹ Sultan mu je to odobrio. Sarajevski prvaci su se sastali i zaključili da na prevaru pohvataju te janjičarske uglednike, i to, pod izlikom, da treba odredjeni broj ljudi da ide da razgovara sa valijom o smirivanju situacije i uopće o stanju u Bosni. Prvo su uhvatili janjičarskog agu za Bosnu Ali agu Raščuklu (Ruščukaliju) i odmah ga uputili za Zvornik Abdurahim paši. Zatim, jednog po jednog, svih sedam janjičarskih prvaka koji su označeni kao vodje otpora. To se dešavalo 5. i 6. marta 1827. godine. Kad su svi pohvaćani, upućeni su pod vrlo jakim vojnom stražom u Zvornik. Čim su stigli u Zvornik, odmah su smaknuti kao primjer drugima, kako je to javljao Porti Abdurahim paša. U Zvorniku su smaknuti: Ruščuklu Ali aga, Bakarević Ibrahim, Tahmišćić Mustafa, Fejzulah Turnadžija, Tahmišćić Sulejman, Hadži Abdija i Ibrahim Pinjo.⁵⁰ Njihove odsječene glave poslate su na Portu po agi tatara Abdurahim paše, Jusuf agi. Ovaj aga, i drugi koji su išli s njim, nagrađeni su novčano ili odjećom na Porti kao znak da je obavljen veliki posao i znak priznanja Abdurahim paši i njegovoj pratnji.⁵¹ Našto iza toga, Krajišnici su pod vođstvom Abdulah Hifzi efendije Djumišića i Hasan age Pećkog stigli do Travnika u broju, kako piše Abdurahim paša, od pet hiljada vojnika i naredjeno im je da udju u Travnik i odmah uhvate defteredara, travničkog muftiju i druge vodje pobune.⁵² Abdurim paša će lično doći u Sarajevo krajem marta 1827. godine i odatle obavljati razbojnički posao sve do druge polovine 1827. godine. Medjutim, on nije bio zadovoljan radom sarajevskog kadije Hamid efendije, jer je ovaj otezao da mu pošalje spisak ljudi koje treba kazniti. A kad mu je ovaj poslao spisak bio je nezadovoljan brojem ljudi koji su bili na spisku i prijedlogom kazni za njih. Sarajevski prvaci nisu bili zadovoljni namjesnikovim postupkom, jer su oni obećali sigurnost janjičarskim prvacima ako ukinu odžak u Bosni.

Ko je sve od prvaka Sarajeva učestvovao u pravljenju spiska za kažnjavanje, nije poznato. Kasnije će sumnje padati na razne ljude, što je imalo za posljedicu razjedinjavanje sarajevskog stanovništva. Sreća, to nije trajalo dugo i to je zaboravljeno, pa su Sarajlije ponovo postale jedinstvene u svojim stavovima prema Porti. Navedeni kadija Hamid efendija je ubrzo smijenjen sa svoje dužnosti, a na njegovo mjesto postavljen je neki Ahmed

⁴⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21848 A, 22101, 21889

⁵⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22062 B-K

⁵¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21803 A

⁵² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22062 B-K

efendija sin Sulejmana. Ovaj kadija nam je ostavio spisak ljudi predloženih za kažnavanje, ali sa napomenom da je taj spisak napravljen za službovanja njegovog prethodnika. Po tom spisku, koji se nije odnosio samo na Sarajevo nego na cijelu Bosnu, trebalo je kazniti 402 lica i te su kazne izvršene, osim nad onim licima koja su pobjegla, ali su i oni evidentirani:

iz Sarajeva smaknuto	41
iz Travnika smaknuto	43
iz ostalih kaza smaknuto	39
Ukupno	123
protjerano iz Sarajeva	43
porotjerano iz Travnika	45
protjerano iz ostalih kaza	54
ukupno	142
novčano kažnjeno iz Sarajeva	39
iznos	163148 groša
novčano kažnjeno iz ostalih kaza	30
iznos	22500 groša
ukupno	69
iznos:	185648 groša
pobjegli iz Sarajeva	52
pobjegli iz Travnika	16
ukupno	68

Ove kazne su izvršavane nakon valijinog dolaska u Sarajevo oko 20. marta 1827. godine.⁵³ Na žalost, to nije konačni spisak. Valija se po svojoj volji razračunavao sa Bošnjacima kako i kad mu je palo na pamet. Njegove akcije kažnjavanja nisu imale razloga. Sve je trebalo završiti prijekorom, jer osim nekih pokušaja, oružanih sukoba nije bilo, a ni Sarajlije ni Travničani nisu pružali oružani otpor nakon odluke da prihvate carsku naredbu o ukidanju janjičara u Bosni. Međutim, Bošnjaci neće mirovati, pa će se na isti način osvetiti Abdurahim paši. Oni će ga optužiti za zlodjela koja je počinio u Bosni, a u poznatom događaju u Sarajevu prilikom otpremanja vojske u rat protiv Rusije 1828. godine, prisilili su ga da bježi iz Sarajeva. Porta je ocijenila da je on kriv za te događaje, a osim toga ponio se kukavički, pa ga je kaznila svilenim gajtanom.

⁵³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21803, A 21893

IV

ORGANIZACIJA POKRETA I ORUŽANE BORBE IZMEĐU BOŠNJAKA I SULTANA

Pokret Bošnjaka pod vođstvom Husein kapetana Gradaš-
čevića, 1831. godine, prvi je pokret za autonomiju Bosne za
vrijeme vladavine Osmanlija u Bosni. Pokret je bio potpuno
osmišljen, od organizacije do realizacije. Imao je tačno utvđen
program i ciljeve, bazirane na istorijskim i narodnosnim inte-
resima bošnjačkog naroda. Pokret je bio općenit, tj. u sebe je
uključivao sve slojeve i zastupao interese svih slojeva. To nije bio
staleški (feudalni) pokret za odbranu parcijalnih interesa. Pred-
vodili su ga ljudi iz reda svjesno najizraslijeg stanovništva Bosne,
kao jedino moguća pretpostavka za uspjeh Pokreta. Vođstvo
Pokreta imalo je punu podršku najširih slojeva naroda. Izdaja od
strane jednog malog broja tzv. velikaša uopće ne dovodi u pitanje
opravdanost i progresivnost Pokreta.¹ Konačan slom Pokreta je
rezultat ogromne vojne sile koju je sultan upotrijebio za njegovo
ugušivanje i bezbrojnih zakulisnih političkih igara Porte, od
priznavanja rezultata Pokreta, do anatema i stvaranja razdora
među Bošnjacima. Pokret je mogao imati i međunarodne impli-
kacije, ali vođe Pokreta to nisu željele.²

¹ Pokret su izdali nakon sabora u Tuzli Ali aga Rizvanbegović, Smail aga Čengić
i Hasan beg Resulbegović, a kasnije su povukli za sobom Lutfulah bega
Bašagića, Osman bega Mušovića i Sulejman bega Kapetanovića iz Ljubuškog.
BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22168 A.

² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22039, 22039A, 22039 B sa mnoštvom
priloga.

Pokušaj janjičara u Bosni da osujete provođenje sultanovog fermana o ukidanju janjičara i da za svoju akciju pridobiju sve bosansko stanovništvo nije uspio da se organizira kao opće narodni otpor. Razlog za to je što ideološka osnova i narodnosno obilježje nije bilo janjičarstvo niti janjičarska ideologija. Bez obzira na to što su, naoko, povezani jednim pitanjem – pitanjem uvođenja regularne vojske – ipak među njima nema čvrste materijalne ni duhovne veze. Naime, janjičari su bili ukinuti, a na sceni je bila već konsolidirana nova civilna klasa u koju su bili uključeni svi raniji pripadnici janjičarskog reda. Najveći dio Bosne nije bio uz janjičare i nije imao nikakva interesa da se bori za njihovo zadržavanje, pa prema tome, ni u ovom Pokretu nije imao nikakva razloga da priziva u sjećanje janjičarstvo. Janjičari su imali za cilj samo da zadrže svoju vojnu organizaciju, a Pokret za autonomiju imao je šire, u stvari sveobuhvatne ciljeve. Vođstvo Pokreta predstavljali su ljudi koji su bili iz slojeva društva nejanjičarskog karaktera. Jedan mali broj njih je bio iz reda pripadnika ukinutih janjičara, ali u Pokretu se kao takvi ne pojavljuju. Sad se pojavljuju kao prvaci, prvenstveno, gradskih slojeva.³ Konačno, u Pokretu za autonomiju učešće su uzeli svi društveni slojevi, pa i sve konfesije, bez obzira na to kako su mobilizirani. Zapravo, dostojanstvenici svih konfesija su pristali uz Pokret. Ono što će se kasnije naći zapisano nema nikakva osnova u stvarnim akcijama iz vremena Pokreta.⁴

Pokret za autonomiju nije poveden da bi se zaštitili interesi »feudalne« klase ili ajana, odnosno njihova društvena i politička pozicija, jer im nijedno od to dvoje nije ničim bilo ugroženo.⁵

Iz prethodnih poglavlja može se zaključiti da je Pokret imao više uzroka i da su oni posljedica i društvenih i ekonomskih i političkih odnosa u Bosni i odnosa Bosne prema Porti. Svi oni imaju istorijsku osnovu. Ti uzroci su do sada u našoj historiografiji prikazivani veoma jednostrano, u suštini paušalno. Uglavnom se svode na borbu protiv reforama i zaštitu privilegija »feudalne« klase.

³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21919 A–H.

⁴ Ivan Frano Jukić, *Zemljopis i povijesnica Bosne*. Zagreb, 1851.; Fra Grga Martić, *Zapamćenja*. Zagreb, 1905. Jako Baltić, *Kronika*. Kulturno nasljedje, »Veselin Masleša« Sarajevo, 1990. godine.

⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 20918, 21919, 22095 A–Z; Sva literatura u kojoj se taj Pokret spominje govori o borbi za privilegije »feudalne« klase: Bašagić, Kreševljaković, Prelog, Pavlović, Sućeska i osobito Jakanović. Njihovi radovi će biti više puta ovdje spominjani. Mi ne navodimo one koji su pisali neke vrste političkih članaka ili kvazi naučnih pamfleta o nacionalnosti muslimana, jer to ne zavrjedjuje.

Naravno, i jedno i drugo je periferno u ovom Pokretu. Mi ćemo, posebno, prikazati predvodnike Pokreta i njihovo socijalno porijeklo, jer je to veoma važno za pravilno sagledavanje karaktera Pokreta. Ali, prije svega mi ćemo pokušati da sistematiziramo uzroke koji su doveli do Pokreta, način na koji je organiziran Pokret i oružane sukobe sa sultanovom vojskom, koji, u suštini, predstavljaju završnu fazu Pokreta, a moralo je doći do njih, jer se ukupni odnosi Bosne i Porte drukčije nisu mogli razriješiti zbog odlučnosti obiju strana da istraju na svojim političkim pozicijama.

Uslovi za Pokret

Objektivni uslovi za autonomni Pokret bili su:

- cjelovitost Bosne u teritorijalnom pogledu još od definitivnog zavođenja osmanske vlasti, i, u vezi s tim, poseban razvoj unutrašnjih ekonomskih i društvenih odnosa u Bosni, što je ovu zemlju činilo specifičnom pokrajinom Carstva;

- raspored društvenih i vojnih struktura u Bosni, koji je odgovarao položaju Bosne kao pokrajine;

- rano dobijene privilegije da se vojnički posjed-timar nasljeđuje u porodici (odžakluk) i time steče sigurnost na vojničkom posjedu gotovo kao na privatnom vlasništvu, što je važno u Bosni i u vrijeme pojave Pokreta;

- usitnjenost vojničkog posjeda (odžakluka), što nije omogućavalo da se izdvajaju posebne društvene ili vojne strukture sa nesrazmjerno većim posjedima i bogatstvom od ostalih i na taj način je prirodnim putem učvršćivana ravnoteža među svim slojevima društva;

- timarski sistem i društveni odnosi u Bosni koji su se odvijali na način koji je bio podnošljiviji za proizvodne mase nego u drugim krajevima Carstva;

- čiflučki sistem koji je u Bosni zavođen sukcesivno, ali koji je zavođen do kraja, na mirniji način nego je to bilo u drugim krajevima i odnosi koji su se oblikovali između posjednika i čifčija koji su, uglavnom, ostavljali mogućnost mirnog življenja svih na posjedima koje su obrađivali. Dakle, sigurnost čifčija na posjedu čifluksahibija uz dogovorene uslove i nastojanje posjednika da zaštite svoje čifčije od eventualnih nasilja drugih posjednika ili bilo kojih drugih slojeva;

- otpor bosanskog stanovništva, svih struktura, protiv stalnih i povećanih opterećenja od strane centralne vlasti, a naročito od pokrajinskog namjesnika i drugih organa vlasti. Ova opterećenja najčešće su se odnosila i na one slojeve koji nisu pripadali »potči-

njenom« sloju, nego su bili ili među posjednicima ili su bili gradsko stanovništvo, pa je to još više davalo važnost otporima i mogućnost postizanja određenih povlastica ili olakšica;

- odlučno nastojanje Mahmuda II da povрати apsolutnu vlast sultana u Carstvu i da osujeti i uništi ugled već veoma razvijenih, separatistički raspoloženih bosanskih pokrajinskih prvaka, koji su za sobom povlačili mase naroda, nezadovoljne pokrajinskom i centralnom vlasti, pri čemu nije birao sredstva. To se najčešće završavalo rezultatom koji sultan nije želio;

- ozlojeđenost Bošnjaka zbog čestih kaznenih mjera koje su sultani poduzimali u Bosni, u kojima je ubijeno na stotine najuglednijih prvaka, pa i običnog puka. To se naročito dešavalo u gradovima, u kojima je najjače čuvana i razvijana bošnjačka ideja i autonomnost;

- nemoć sultana da se suprotstavi Rusiji i evropskim državama da pojedine teritorije koje su se istorijski smatrale bosanskim otcijepe i pripoje Srbiji;

- otvoreno protivljenje i neslaganje sa politikom koju je vodila Porta, jer je išla na štetu Bosne i Bošnjaka;

- snažno razvijena i oblikovana narodnosna svijest Bošnjaka, koja ih je vodila vlastitoj državi i u ovom Pokretu predstavila potpuno zrelim državotvornim narodom, uz poslovičan patriotizam.

- Bošnjaci nisu željeli obaveznu regrutaciju sultana, jer su interese Bosne stavljali ispred interesa sultana, koji bi prihvatanjem regularne vojske bili ugroženi, jer ne bi mogli spriječiti odlazak takve vojske iz Bosne po želji Porte i sultana, a Bošnjaci su svi bili vojnici kad su prilike iziskivale i kad je trebalo braniti Bosnu. U tome se najočitije izražava njihova želja za samostalnošću, a ne otpor nekakvim reformama.

Kako se vidi, u tome zaista veoma širokom spektru društveno-političkih uslova, uza sve ono što je izneseno u prethodnim poglavljima, nije teško pronaći i uzroke i povode koji su doveli Bošnjake do oružanog sukoba sa sultanom, u namjeri da pokušaju da se osamostale i da preuzmu vlast u svoje ruke, te da sačuvaju ranije ostvarenu ravnotežu u društvu pa i unutar same vojničke klase.

Akcije Selima III i Mahmuda II su, ustvari, sva navedena pitanja u velikoj mjeri zaoštravale i, zapravo, direktno uticale na svako od navedenih pitanja, što je jasno stvorilo apsolutno uvjerenje, ne samo kod istaknutih i obrazovanih slojeva, nego i kod širokih masa, da se mora oslanjati na svoje vlastite snage. Zato, kad budemo navodili konkretne zahtjeve vođa Bošnjaka

sultanu, vidjeće se da su oni znali da se samo širokom akcijom i u interesu svih društvenih struktura moraju staviti na čelo Pokreta i boriti se za sve slojeve podjednako, kako radi sebe, isto tako i radi onih na koje su se željeli da oslanjaju. Otuda je ovaj Pokret imao masovan, općebosanski karakter, bez obzira ko se formalno našao na čelu ustanka. Sasvim je prirodno da se na čelu našao jedan istaknuti plemić, ali ne samo po liniji pripadnosti »feudalnoj« klasi, nego po liniji svoga ugleda i svoje moći, jednako i među »feudalcima« i među masama. Da li je to trebalo da bude kapetan Gradašević ili nije, pitanje je koje gotovo nema smisla, ali s obzirom na samog Huseina, način njegova života, njegova ugleda, njegova odnosa prema narodu, odnosno svojim čifčijama, njegova odnosa prema drugim prvacima Bosne i njegovog solidnog obrazovanja i shvaćanja prilika u Bosni i konačno s obzirom na mjesto gdje se nalazio, čini se da je upravo on bio ta prava ličnost. Ako je imao ijedan nedostatak, to je njegova mladost u odnosu na neke druge istaknute Bošnjake. No, naknadno ćemo opširnije govoriti o njemu kao ličnosti i kao vođi ustanka i poređenju između njega i nekih drugih prvaka koji su se, nažalost, našli na suprotnoj strani radi svojih ličnih ciljeva koji su bili kratka vijeka i bez realne osnove. Prema tome, uzroci koji su doveli do Pokreta poredani po vremenu nastajanja su sljedeći:

Uzroci za Pokret

Politička situacija na granicama Bosne koja je predstavljala direktnu opasnost za cijelu Bosnu i sve njene strukture, čak računajući tu i kršćansku raju. Jer, ona još nije bila svjesna nikakvog svoga posebnog nacionalnog interesa. Ta svijest će se tek kasnije početi da razvija pod uticajem iz onih zemalja koje su u to vrijeme bile izravni neprijatelji Bosne. Dakle, prvi od razloga je spoljna opasnost po granice Bosne i Bosnu kao zemlju. Ta opasnost bila je konstantna od početka 18. stoljeća, i stalno se zaoštravala. Bošnjaci su, sasvim uspješno, odolijevali toj opasnosti i pri tome, usprkos protivljenju i same Porte, sazrijevali u političkom pogledu.

Položaj Carstva bio je veoma težak i u tim uslovima ono je bilo prisiljeno da iznalazi sve, pa i materijalne mogućnosti, za svoj opstanak, što je neminovno iziskivalo veće namete i veću eksploataciju, bez razlike na klasnu i vjersku pripadnost, a to je izazivalo opće nezadovoljstvo naroda u Bosni. Na taj način država je svojim mjerama narušavala već ustaljenu praksu uzimanja vanrednih nameta samo po potrebi, odnosno u vrijeme vojnog pohoda, što se i u narodu, nekako, bilo shvaćalo kao potreba. Znači, drugi razlog su

socijalne prilike u Bosni. Teret tih opterećenja najviše je pogađao seljake kao proizvođače općih dobara, pogotovu, imajući u vidu i česte zloupotrebe zakona pri ubiranju dadžbina.⁶ Osim toga, polagano su počele da se suspendiraju, pa i ukidaju, i one povlastice gradskog življa koje je, zbog privređivanja od posebnog interesa, bilo oslobođeno vanrednih nameta, što je također izazivalo nezadovoljstvo kod ovog sloja koji je bio veoma brojčan, pa i ekonomski vrlo jak, zapravo ekonomski najjači, ako se izuzmu samo oni najkrupniji vojnici koji su se često nalazili i u okviru gradskog, zanatlijskog i trgovačkog sloja, gdje su obrtali sa dijelom kapitala koji su ostvarili sa zemljišnog posjeda, odnosno vojničkog lena ili zakupom državnih prihoda ili u ovo vrijeme od čifluka. Činjenica je, da je, uglavnom, najveći broj ovih krupnih pripadnika vojničke klase živio u gradu i da se na taj način treba smatrati gradskim stanovništvom, jer je živio životom ovog stanovništva i imao ista osjećanja i misli kao i građani u gradovima i kasabama. Uostalom, mi ih nalazimo, uglavnom, uvijek zajedno, a u ovom Pokretu posebno, u svim akcijama i međusobnoj saradnji. Mi ovdje ne bi pravili razliku između trgovaca i zanatlija, jer je ovo vrijeme kada se esnaf počinje da raspada, upravo, pojavom nepostojanja strogih granica između trgovaca i zanatlija. Čak se osjeća da trgovina preuzima primat i da se počinje smatrati unosnijom i sigurnijom nego je zanatstvo, ili se stapaju zanatska proizvodnja i trgovina u jedinstvenu djelatnost, što posebno uništava esnaf. Ali, činjenica je da se na taj način dolazilo do zdravijeg kapitala i mogućnosti njegova oplođivanja. Naravno, to dovodi do diferenciranja unutar samostalnog obrta, što kao posljedicu ima stvaranje velikog broja najamne radne snage i velikog osiromašenja brojnih zanatlija. To također upućuje na postepeni razvoj manufakture. Naročito se mora ukazati da se granice između ova dva sloja gube nakon ukidanja janjičara, kada je nestalo i one vojničke komponente koja je bila karakteristična za veliki dio gradskog življa i kada su se zanatlije našle u situaciji da više nisu mogli da računaju na zaštitu ovog vojničkog reda. Prema tome, oni su sada morali da nađu svoj prostor u zajednici sa svim drugim gradskim strukturama, što je i ostvareno.

Ukidanje janjičara ubrzalo je propadanje esnafa kao čvrste i jedinstvene organizacije, jer esnaf, onakav kakav je postojao, nije mogao da apsorbirati sve janjičare, koji su nakon razoružanja ostali bez sredstava za život, a koji ranije nisu bili uključeni u esnaf.

⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22154 A–E. Sućeska, *Društveno-ekonomske posljedice vanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. i 18. stoljeću*.

Pošto su svi oni živjeli u gradu, razumljivo je da nisu željeli da napuštaju gradove, pa su zbog toga morali da se silom uguraju u esnaf ili trgovinu, jer ih mi, najčešće, ponovo nalazimo u gradovima. Nije bilo rijetko da su se neki otisnuli i u pečalbu, u daleku Rumeliju ili sam Istanbul. Naime, nikada nisu bile tako oštre mjere u pogledu useljavanja u metropolu, kao nakon ukiđanja janjičara, što je jasan dokaz da je ova mjera izazvala krupna socijalna pomjeranja u samom Carstvu, koje je bilo gotovo apsolutno agrarne privrede, sa tek počecima pomjeranja ka industrijskoj proizvodnji koja sa na žalost, kako je poznato, neće razviti ni za skoro stotinu godina zavoda reforama.

Na taj način, sada se u Bosni tri sloja stanovništva – zanatlije, trgovci i spahije – sitne i krupne, okupljaju u jedinstvenu cjelinu kao gradsko stanovništvo i pojavljuju se kao odlučujući faktor u Bosni i u pogledu vlasti i u pogledu posjedovanja ekonomske moći. Mi smo već rekli da su upravo ova tri sloja predstavljali onu novonastajuću civilnu klasu koja je u svojim rukama držala, takoreći, sav agrar i sav kapital. Mi smo to označili kao konsolidaciju, ili bar kao početak konsolidacije građanske klase, što će imati značajne, pozitivne posljedice za dalji razvoj društveno-ekonomskih odnosa. Ta tri sloja su glavni nosioci Pokreta.

Što se tiče seljaka ili raje, kako se ona zvanično smatrala, ona je, također, zbog svog položaja, koji je postojao sve teži, imala interes da se nađe u zajednici sa svim ostalim strukturama protivna centralnoj vlasti, za samostalnu Bosnu i sa svojim čovjekom kao upravnikom na čelu. Bila je realna nada da će to poboljšati položaj siromašnih slojeva i osigurati više pravde. Pošto se ovdje nije radilo o borbi klasa, niti seljačkoj buni, nego općenarodnom Pokretu, mislimo da bi se stanje promijenilo nabolje, a imajući u vidu šta se dešavalo u drugim zemljama koje su ostvarivale slobodu, u to smo uvjereni, jer Bosna je imala objektivne predujete za to. Kratko vrijeme bosanske samostalnosti, donekle, upućuje na takav zaključak. Inače, eksploatacija od strane centralne vlasti, vidjeli smo, daleko je više pogađala seljaka nego druge društvene strukture, koje također nije pošteđivala, pa, prema tome, razumljivo je da ni seljaka nije bilo teško nagovoriti da se pobuni protiv nasilja, a za olakšanje svoga položaja.

Pored eksploatacije od strane centralne vlasti, koja je to činila preko onog dijela prihoda koji su izravno išli u državnu blagajnu, a koji su redovno davani u zakup, što sigurno predstavlja najteži način ubiranja prihoda i najlakšu mogućnost za sve zloupotrebe, kojih možda centralna vlast i nije bila svjesna, ili jeste, ali nije

mogla ili nije htjela ništa da učini protiv tih zloupotreba, jer su njoj bili nužni njeni prihodi, a malo je vodila brigu o načinu kako su oni ubirani, seljak je teško podnosio i eksploataciju od strane pokrajinskih i lokalnih organa vlasti, koji su živjeli od prihoda koji su ubirani od najširih slojeva, pa i onih koji nisu bili u klasi seljaka, ali su uživali čifluke na selima i sa tih čifluka su morali da daju namjesniku i njegovoj pratnji velike namete i u vrijeme mira i u vrijeme rata.

Kršćanska raja je, pored navedenih opterećenja koja su podjednako padala i na raju kršćane i raju muslimane, vrlo teško podnosila crkvene poreze koji su u proporciji bili teži od državnih nameta. Oni su naplaćivani u novcu, a vrlo rijetko u naturi. Ubirani su nemilosrdno i uz pomoć vojne prisile koju su svećenici tražili od pokrajinskih vlasti. Posebno nezadovoljstvo izazivali su kod katolika, jer su pravoslavni popovi, odnosno Fanarioti, bili isposlovali da i katolici njima plaćaju crkvene poreze. Ti sporovi su bili dugotrajni i uglavnom završavani u korist Fanariota. Upravo je ta ukupna eksploatacija na određeni način zbližila sve društvene slojeve domaćeg stanovništva u Bosni protiv centralne vlasti. Mi ne bismo željeli da preuveličavamo ovo jedinstvo svih struktura u Bosni, ali ono je bilo evidentno, a bilo je prožeto i onim zajedničkim narodnosnim osjećanjem ljubavi prema svojoj vlastitoj zemlji, bez stranaca, pa makar oni bili i sultanovi zastupnici. Ovu svijest još više je pojačavala misao da su Bošnjaci, prvenstveno muslimani, ali često i kršćani, morali, gotovo uvijek, da ratuju za sultana izvan svoje zemlje, a u isto vrijeme, morali su sami da brane svoju zemlju od neprijatelja koji su ih stalno okruživali sa svih strana. Opasnost od neprijatelja s vana i nemoć sultana da im pomogne, čak svojom inferiornom i nepromišljenom politikom on ih je sam dovodio u još veću i neposredniju opasnost, potiskuje kod Bošnjaka osjećaj pokornosti sultanu i brigu za interese Devleta. Oni se okreću odbrani svoje zemlje, što je jasno pokazao rat između Rusije i Osman-skog Carstva 1828. godine, kada su Bošnjaci, pod cijenu pobune, odbijali odlazak bosanske vojske na ratište u broju koji je tražen.⁷

Prema tome, socijalno stanje i brojne nezakonitosti u razrezu i utjerivanju poreza su drugi važan uzrok za pojavu Pokreta. To bi, doduše, bilo dovoljeno da se jedan narod nađe na sasvim

⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22142; A. Sućeska, *Specifičnosti državnopravnog položaja Bosne pod Turcima*. Godišnjak Pravnog Fakulteta, IX, 1961. Isti, *Taksit*. Godišnjak Pravnog Fakulteta, VIII, 1960.

suprotnim pozicijama prema centralnoj vlasti. Navedeni uzorci su, kako se vidi, posljedica teških poremećaja u unutrašnjim društvenim i ekonomskim odnosima u Bosni, a koje je generirala centralna i pokrajinska vlast. Međutim, to nisu jedini uzroci Pokreta za autonomiju Bosne. Uzroci koje ćemo u nastavku navesti su mnogo više uticali na pojavu Pokreta, jer su izravno narušavali odnose Porte i Bosne i imaju ili dublje istorijske korijene ili su predstavljali izravnu opasnost za Bosnu.

Suprotnosti između centralne vlasti i Bošnjaka, nastajale specifičnim razvojem društva u Bosni, upravo u vrijeme pred pojavu Pokreta, bile su došle gotovo do vrhunca. Osjeća se samo prividna veza između Carstva i Bosne, uslovljena titulom halife koju su nosili sultani i vanjskom politikom koju je također vodila Porta. Pravni poredak bio je u rastakanju u ovo doba, pa je teško reći šta je gdje bilo u praksi. Centralna vlast se reorganizirala, a u Bosni se to nije osjećalo. U Bosni je, samo formalno, bio na snazi klasični osmanski poredak. Navedene suprotnosti stvarale su kod Bošnjaka osjećaj potpune ili gotovo potpune autonomnosti u djelovanju i vođenju lokalne vlasti. Kod Porte to je stvaralo uvjerenje, sasvim ispravno, da se radi o separatizmu Bošnjaka. Zato ona poduzima drastične i krvave ekspedicije protiv Bošnjaka i to, prvenstveno, protiv najistaknutijih ljudi u Bosni, što još više udaljava Bošnjake od centralne vlasti. O tim kaznenim ekspedicijama mi smo ranije govorili (Derendeli Ali paša, Dželaludin paša, Abdurahim paša i drugi). Te suprotnosti mogle su se razriješiti samo osamostaljivanjem Bosne i preuzimanjem ukupne vlasti u Bosni, uz priznavanje sultana kao halife, u stvari kao sizerena, a to se moglo postići samo oružanom borbom, jer je Porta daleko više vršila pritisak na Bosnu nego, recimo, na Srbiju, zbog njenog pretežno muslimanskog stanovništva.⁸ Dakle, u Bosni je izražena snažna autonomna svijest.

U isti red sa prethodnim uzrokom ili čak ispred njega, svakako dolazi i pitanje »vraćanja«⁸ Srbiji tzv. šest nahija. To pitanje, kao uzrok Pokreta u Bosni, do sada u našoj nauci uopće nije ozbiljnije postavljano. Ponegdje se nađe samo kao nekakav povod za Pokret. Vidjećemo kasnije, da je to bilo na prvom mjestu kod Bošnjaka u vrijeme kad započinju organizaciju i pripreme za Pokret. To je izravno neslaganje sa Portom i njenom spoljnom politikom, jer te nahije zadiru, direktno, u interese Bosne. Boš-

⁸ Izvještaji Derendeli Ali paše, Dželaludin paše, Abdurahim paše i Namik paše, potvrđuju nepobitni separatizam Bošnjaka. BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21824, 22065-B, 22071, 22104-B.

njaci odbacuju politiku svršenog čina u vidu carskog fermama o ustupanju Srbiji nekih bosanskih teritorija. To je, u stvari, kraj bilo kakvih odnosa između Porte i Bosne i na tom pitanju cijela Bosna je bila apsolutno jedinstvena, bez obzira na to šta se nalazi zapisano u čijim knjigama i s kakvom namjerom je što napisano. Arhivski podaci neumitno to potvrđuju.

Poznato je, naime, da je još mirom sklopljenim između Rusije i Osmanskog Carstva u Bukureštu 1812. godine, sultan se obavezao da će vratiti Srbiji šest nahija, za koje su Srbi tvrdili kako su im otete i otcijepljene nakon što su ih oni bili osvojili u prvom srpskom ustanku. Samo, to pitanje je gotovo paušalno navedeno u Ugovoru, jer niti je navedeno koje su to nahije ni na osnovu čega se vraćaju. Iz toga će se izroditi ogromno pitanje i nevjerovatni apetiti Srbije. Ali, kako to nije bio poseban interes Rusije i kako se ona našla, poslije toga, u vrlo teškoj situaciji, zbog rata sa Francuskom, Turska je odugovlačila pa i zaboravila na to pitanje. Tek po svršetku rata između Turske i Rusije iz 1828. godine i nakon, nepovoljno po Tursku, sklopljenog mira 1829. godine u Jedrenama, a na stalno insistiranje Srba, to pitanje je ponovo vrlo ozbiljno postavljeno. Nakon ovog mira, zbog odlučnosti Rusije, Turska više nije mogla da odugovlači sa ustupanjem traženih šest nahija, odnosno područja koja su Srbi označavali kao »otete« zemlje. To pitanje se kasnije pojavljuje kao pitanje šest nahija (općina). Turska je, htjela ili ne htjela, sada morala da te nahije pod pritiskom Rusije, a uz moljakanje i podmićivanje od strane Srba, dade Srbiji, a Srbija je, poučena iskustvom od ranije, stalno insistirala kod Porte da se ta odredba Ugovora provede i za to trošila velike pare kao mito. Moglo bi se reći da su te nahije kupljene, zajedno sa nasljednom kneževskom titulom Miloša Obrenovića. Turska je odlučila da to učini.

No, koliko god to ni sultanu nije bilo po volji, jer je to, u svakom slučaju, značilo gubitak teritorija i slabljenje na političkom polju prema svojim podanicima, sultan nije, nikako, očekivao da će ta odluka izazvati ne samo nezadovoljstvo i žaljenje u samom Carstvu, posebno u krajevima gdje su trebala da se odvoje ta inkriminirana područja, nego otvoreni oružani otpor, u stvari Pokret u Bosni. Za Bošnjake ovo nije bio nikakav povod da se dignu protiv sultana, nego je to bio osnovni razlog, jači nego bilo šta drugo. To je, definitivno, Bošnjacima potvrdilo da se više ne mogu oslanjati na sultana i da moraju sami preuzeti brigu o sebi i svojoj zemlji. Jer, stvaranjem autonomne Srbije na granicama Bosne za Bošnjake nije značilo da je sultan izgubio

samo jedan dio teritorije svoga Carstva, u smislu davanja prava Srbiji da tu sama organizira unutrašnju upravu i da izvršava obaveze prema sultanu koje su proizlazile iz ugovora o autonomiji. Za Bošnjake to je značilo stvaranje jednog neposrednog neprijatelja na svojim granicama i još manje mira nego ga je do tada bilo. S odvajanjem još nekih dijelova Bosne, makar i s desne strane Drine, za Bošnjake je značilo direktan napad na Bosnu i njenu integralnu cjelinu, i to od strane sultana. Vidjećemo kasnije da Bošnjaci sultana svrstavaju u isti koš sa Milošem, kao neprijatelj vjere i države, a posebno Bosne.

Pitanje »srpskih« nahija i Pokret za autonomiju

U vrijeme kada je trebalo da se realizira odredba Ugovora o ustupanju šest općina (nahija) Srbiji, nije se ni znalo o kojim se teritorijama radi, jer to i nije ugovorom bilo precizirano, pa je to izazivalo još veće nezadovoljstvo i strah. To je trebalo da se utanači između predstavnika Srbije i predstavnika Porte. Tako je ta neizvjesnost, definitivno, stvorila u Bosni opće nezadovoljstvo, a pogotovu zbog toga što su se pronosile vijesti, naročito iz Užica, da se radi o teritorijama koje sve pripadaju Bosni. Bošnjaci su imali svoje shvaćanje o tome što su to teritorije Bosne, pa su zbog toga, odmah, ustali da zaštite svoj teritorij.

Da bi se utvrdilo koje su to teritorije, Porta je odredila komisiju da provede ferman o ustupanju nahija, s tim da se istodobno izvrši razgraničenje. Ferman nije sadržavao odluku sultana da se teritorije pripoje Srbiji, nego da se tek utvrdi o kojim se teritorijama radi, i to prema uputstvu datom komisiji koju je Porta odredila. Bošnjaci nisu znali sadržinu fermmana, a Srbi su ga tumačili na svoj način i kako im je odgovaralo. Naravno, sasvim neprincipijelno i proizvoljno, uglavnom sa bezbroj neistina i izmišljotina. Ta nejasnoća i ponašanje Srba stvorila je opće uzne-mirenje u Bosni i potpuno nezadovoljstvo prema sultanu. To je, dakle, značilo kraj između sultana i Bošnjaka.

Bosanski namjesnik Namik paša, koji je brzo upoznao karakter Bošnjaka, sam je bio u neprilici kako da se postavi prema tom pitanju. On je znao da Bošnjaci neće to mirno podnijeti i da se taj ferman neće moći mirno provesti. Čak je i upozoravao da će to sigurno izazvati protivljenje u Bosni, koja, ionako, već odavna nije spremna da se u svemu povinuje Porti. On je uočio da se Bošnjacima ne može više naređivati, nego se s njima mora sporazumijevati ako se želi sačuvati mir u ovoj pokrajini. Ali, on se našao u procijepu između svoje dužnosti i neumoljivih Bošnjaka.

Ovaj namjesnik, koji, izgleda, nije bio ni glup ni neobrazovan, i koji je posjedovao osobine po kojima je mogao, nekako, da provodi vlast u Bosni bez većih teškoća, upravo je na pitanju tih šest nahija zapao u položaj koji mu nije ostavljao prostor za djelovanje, niti bilo kakav upliv kod Bošnjaka. To mu je kao predstavniku sultana, spremnom da provede i ovu odluku, potpuno uništilo i ugled i poziciju. Tako je i on, kao i mnogi drugi namjesnici, ostajao u Bosni samo zato što je morao to da radi po naredbi Porte, svjestan da je njegova karijera i njegova vlast svedena na najmanju mjeru, odnosno da je više nije imao nikako.

Taj događaj, uza sve ono što smo ranije spomenuli, zaista je uticao da se više u Bosni nije osjećala nikakva razlika između bilo kojeg sloja društva. Svi su sada, podjednako, bili svjesni da se radi o većem i prečem nacionalnom interesu, a nisu uopće razmišljali o eventualnim prikrivenim ili otvorenim namjerama bosanskih »feudalaca« da sačuvaju svoj interes. Sada ih je očito vodila jedna misao i jedna želja da sačuvaju Bosnu i da ne dozvole da bilo ko na njihov račun širi svoju vlast i svoj prostor. O tome postoje svjedočanstva koja se više ne mogu ničim pobiti. Namik paša, kao namjesnik u Bosni, prateći sve događaje, lično ili preko svojih zastupnika u provinciji ili doušnika koje je slao na sve strane, dolazi do zaključka da je pitanje šest nahija ono što je tako povezalo sve Bošnjake da više nema sile koja bi ih mogla da razdvoji. O tome svjedoči mutesarif zborničkog sandžaka Osman paša, inače brat Husein kapetana, koji, službeno, javlja valiji da je cijela Bosna, i malo i veliko, jedinstvena u pitanju da se ne dozvoli da se i jedan pedalj zemlje ustupi Srbiji, da je to do te mjere uzburinilo stanovništvo da je više nemoguće provoditi vlast i da će to dovesti do teških posljedica. Inače, on sam kako je javljao valiji, nije bio u toku svega što se zbiva u Posavini, gdje je on mutesafir, jer je on predstavnik centralne vlasti i kao takav nema uvida u sve, niti uživa potpuno povjerenje. Jedino je znao da se vrše pripreme za otpor.⁹

Dakle, pitanje šest nahija koje je Porta obećala povratiti Srbiji, a u vezi sa ustankom u Bosni, nije nikako periferno pitanje. Ono se, zaista, nalazi u centru događaja i jedan je od osnovnih uzroka koji je pokrenuo Bošnjake da se okupljaju i da počinju da stvaraju planove da se ujedine protiv ove namjere Porte. Mi smo naprijed napomenuli da se u Bosni nije znalo o kojim je nahijama riječ. Međutim, ni Porti također nije bilo jasno o kojim je područjima

⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21646, 21621, 21191, 22160–22163;

riječ. Upućena je komisija od Porte da ispita ta područja u zajednici sa predstavnicima Srbije i, odmah, na početku, pokazalo se da se mišljenja Porte i mišljenja Srbije ne podudaraju.¹⁰ Prije svega, trebalo je da se razjasni kakav su status imale te nahije za koje je Srbija tvrdila da su dio Srbije, da su silom otcijepljene od nje i da se odrede njihove granice. Srbija, uz pomoć Rusije, nastojala je da se provede osma tačka ugovora o miru u Bukureštu, da se njoj vrate navodne otcijepljene nahije, ali onako kako su oni tvrdili. Nije se ni pomišljalo da je Miloš tada mislio na ogromna područja od Novog Pazara do Timoka, od Drine do Niša. U suštini, mislio je gotovo na sva područja koja su danas u sastavu uže Srbije. Takve namjere Srbije utvrdila je Portina komisija, naravno s negodovanjem. Komisiju Porte predvodio je kapidžibaša hadžegan Ahmed Keššaf efendija. Nakon što je stigao u Beograd uputio je dvije komisije, jednu u Timočku krajinu, a drugu u područje oblasti Drine prema Bosni. Vjerovatno da bi komisija obavila svoj posao bez teškoća da se u ovo pitanje nije umiješala jedna šira akcija Miloševa, a koja je bila povezana sa dobijanjem fermana od strane sultana, po kojem se on postavlja za nasljednog kneza Srbije. U vezi sa ovim fermandom Miloš je svjesno proturao vijesti da je Rusija obećala da će Srbiji priključiti sve što ona bude tražila, a da je ono što traži ne šest nahija, nego preko tih šest nahija, jedanaest, odnosno četrnaest nahija, u stvari četrnaest kadiluka, uvjerali su se i Bošnjaci i drugi, što po njihovom mišljenju nikada nije bilo u sastavu Srbije. Ove vijesti su stizale naročito preko kneza Jevrema, brata Miloša Obrenovića i drugih, pa i prostog srpskog naroda, kao sigurne vijesti koje će u djelo provesti sam sultanov mubašir Keššaf efendija.¹¹ Čim su Bošnjaci čuli za ovakve vijesti, odmah su stupili u akciju i u Loznici silom zaustavili komisiju koja je trebala da utvrdi da li su tražene nahije Jadar i Rađevina stvarno bile u sastavu Srbije. Nije pomoglo ništa, čak ni prijetnje. Sami Bošnjaci su dali izjavu, putem ilama, u kojem su kategorički iznijeli da inkriminirane nahije nikada nisu bile u sastavu Srbije, nego su stalno bile u sastavu zborničkog sandžaka.

Druga stvar zbog koje su Bošnjaci ustali bilo je to što nisu htjeli dozvoliti da budu odsječeni od Rumelije, jer je put za Rumeliju vodio upravo preko nekih od Srba traženih nahija. Tu

¹⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 44685, ovaj dokument ima mnoštvo priloga o pitanju nahija; 44685, A-Z i A/1-Z/1.

¹¹ Isto.

se posebno misli na Gornji i Donji Soko, te dijelove nahija Starog Vlaha, Sjenice i Novog Pazara. Na taj način bi Bosna ostala okružena i dovedena u neposrednu opasnost od vanjskih neprijatelja. I ona druga komisija, koja je ispitivala područja u Timočkoj krajini došla je do istih zaključaka. Naime, svi koji su tamo živjeli kategorički su tvrdili da tražene nahije nikada nisu bile u sastavu Srbije nego u vidinskom sandžaku. U slučaju da se te nahije ustupe Srbiji, onda bi područja na obalama Dunava ostala odsječena i bez ikakve veze sa maticom zemljom. A s obzirom na to da su se promijenili odnosi sa Rumunijom, ostali bi bez ikakvih mogućnosti za život.¹² U svemu tome, stvar je najviše komplicirao sam Miloš upornim zahtjevima da se istrijebe svi muslimani koji žive na području Srbije i području koje se traži da se priključi Srbiji. Ovaj momenat je psihološki nepovoljno djelovao na sve muslimane i izvan Srbije, koji su počeli da čine sve kako bi bili zaštićeni. Bošnjaci su, pored toga, kao narednu akciju Miloša očekivali čak njegov oružani napad na Bosnu, preko Drine, što ih je dovodilo u težak položaj i nezadovoljstvo.

Da su osjetili da se iza Miloševe akcije krije mnogo širi plan Srbije i u odnosu na Bosnu i druge krajeve, vidi se i po tome što Bošnjaci u jednom svom izvještaju odbijaju svaku pomisao da se u okviru ondašnje Bosne, s desne strane Drine, nalazi bilo kakva teritorija srpska ili srpski narod. Oni ne prihvataju da su ona područja u koja je Karađorđe uspio da uđe i da ih privremeno osvoji sprske teritorije. Oni pozivaju Portu da se u to uvjeri uvidom u carsku defterhanu, kao i defterhanu Bosne, jer da će tamo jasno da vidi da se radi o teritoriji zborničkog sandžaka. A da su smatrali da se tu ne nalazi srpski narod, oni prizivaju daleku istoriju osvajanja ovih krajeva od strane Mehmeda Fatiha. Oni idu dotle da kažu da je to njihovo područje stečeno ili *po nasljedstvu koje je ostvareno mačem i dobijeno kao zasloga njihovih pradjedova u borbi protiv Madžara, ili da su porijeklom Madžari i da su, primivši islam, ostali u svojim krajevima i na svojim posjedima*. Po njima, tu ne može da bude govora o srpskoj teritoriji.¹³ U tim tvrdnjama, objektivno, ima stvarne istine o kojoj se uopće ne vodi računa u historiografiji. To nam, s druge strane, pokazuje da se na tom području već bio počeo da rasplamsava nacionalizam, makar još u tek malo vidljivim konturama i bez potpune osmišljenosti. Osim toga, to nam pokazuje da se u ovoj konfron-

¹² Isto.

¹³ Isto, naočito dokument N° 44685 A i 45030;

taciji nalaze dva naroda, narod bošnjački i narod srpski, koji je zahvaljujući vlastitoj borbi i još više zaslugom ruske politike i njenih interesa i planova na području istočnog pitanja, odnosno njenih interesa na Balkanu i prema Osmanskom Carstvu, već postao dosta agresivan i dosta svjestan političkog trenutka da ostvari što više od svojih interesa. Pri tome se Miloš i Srbi služe svim mogućim sredstvima, od mita do laži.

Bosanski narod, koji se još nije ni po čemu dijelio na Bošnjake, Srbe i Hrvate, nego se sav označavao i priznavao kao bošnjački, živio je u uvjerenju da je Bosna njihova zemlja i da niko ne može njihovu zemlju da daje drugome u posjed, bez njihove volje i na njihovu štetu. U tome su prednjačili, sasvim razumljivo, muslimani koji su vodili politiku Bosne i, uglavnom, vojnički branili Bosnu, što je posljedica ukupnog društveno-političkog sistema i pravnog ustrojstva Carstva i pokrajina. Mi smo ranije govorili kakav je bio odnos između pojedinih konfesija u Bosni u okviru osmanskog sistema i klasnih suprotnosti koje su vladale i na području Bosne. Na ovome mjestu o tome nećemo govoriti.

Uzalud su bila sva nastojanja Husein paše, beogradskog muhafiza, da privoli pogranične Bošnjake da omoguće komisiji da obavi svoj posao, čak radeći i preko bosanskog namjesnika Ali Namik paše, tražeći da i on svojim bujuruldijskim naredbama naredi Bošnjacima da omoguće taj posao. Bošnjaci to nisu slušali. Oni traže naredbu sultana, lično njima, u vezi s tim pitanjem, a i pored toga, bili su odlučni da spriječe taj posao pod svaku cijenu. Bosanski namjesnik je sam priznavao da ne može ništa da učini, jer Bošnjaci neće da ga poslušaju ni u čemu. Isto tako, tadašnji mutesarif zvorničkog sandžaka Mahmud paša Fidaić je izjavljivao da on ne može ništa da učini, jer nema moći za to. Osim njega, niko tu više nije imao posebnog upliva na bosanski narod. Naročito se ističe da je Ali paša Fidaić izgubio uticaj nakon poznatih događaja koji su se odigrali u zvorničkom sandžuku između Ali paše i Mahmud paše.¹⁴

Bošnjake je, naročito, ljutilo to što je Miloš poručivao da se ne kupi od naroda iz nahija koje je, navodno, sultan njima dao, džizja ili koji drugi namet, jer to više nije bosanska teritorija. Miloš je prijetio. Ovakve postupke je komisija određena od sultana osuđivala i tvrdila da je to jedan od uzroka da se posao ne može obaviti kako treba i da to jasno pokazuje da Miloš nije na svom mjestu i da se pod njegovim akcijama krije mnogo više

¹⁴ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 44989, 44989 A-K;

opasnosti nego to Porta može da zamisli.¹⁵ Vjerojatno je stvar sa nahijama propala ili bar odgođena za neko vrijeme, nakon što je Jevrem pisao višegradskom muselimu o tome da uskoro dolazi sultanov komesar koji će Srbiji predati područja koja se označavaju kao srpska i da je ta stvar gotova. Prema ovim vijestima, Srbi su tražili da granica prema Bosni bude na pola sata od Sjenice i Novog Pazara i nahije uz Drinu, što se poklapa sa današnjim granicama Srbije. Nakon ovog pisma, vijest se počela da širi velikom brzinom po cijeloj Bosni, a kao reakcija na to, bosanski namjesnik saznaje da se Sarajlije već spremaju za oružanu borbu protiv Srbije. Ova vijest uznemirila je Namik pašu i on već saopćava da će u Bosni doći do nereda koje on neće moći da spriječi.¹⁶ Tu je, u stvari, i pravi početak Pokreta za autonomiju Bosne, odnosno oružane borbe protiv Porte. Mahmud paša Fidaić, koji je po svojoj dužnosti bio obavezan da omogući posao komisiji, svjesno je izbjegavao takav rizik, znajući opće raspoloženje naroda u tim krajevima i u cijeloj Bosni. Ali paša Fidaić nije se miješao u te poslove. Što se tiče ostalih kapetana u istočnoj i sjeveroistočnoj Bosni iz onog što je ubrzo uslijedilo jasno se razumije da su oni već bili pristupili pripremi ustanka protiv Porte, uzimajući kao razlog srpske nahije.

Komisija na čelu sa Keššaf efendijom kao i beogradski muhafiz Husein paša pisali su Porti da nastoji da se pitanje nahija ne prejudicira i da se na tome poradi sa ruskim predstavnicima, jer je situacija u Bosni veoma opasna po Portu. Osim toga, oni su jasno iznijeli stav da je stvar sasvim komplicirana sada muslimanskim pitanjem, koje potencira Miloš. Po njihovu mišljenju, a po kasnijoj interpretaciji fermana od strane Porte, Srbima je data unutrašnja samostalnost u pogledu organizacije vlasti, a nikako im nije dato pravo da postavljaju pitanje muslimana iz Srbije, jer na to Miloš ni Srbi nemaju pravo. Pitanje muslimana povezano je sa drugim navodima fermana. Očito su različito taj ferman tumačili Miloš i Portini predstavnici. Čak je Miloš tražio da uđe u Beograd ali mu to Husein paša nije dozvolio i poslove koje su trebali obavljati obavljali su izvan Beograda. Porta je također izričito zahtijevala da se poslovi sa Milošem obavljaju izvan Beograda i da mu se ne dozvoli da ulazi u Beograd. Ovakvi postupci muhafiza donekle su obuzdali Miloša kad je u pitanju Beograd, ali je zato Miloš nastojao da svoje planove provodi u

¹⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 44685 P-T;

¹⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 44685 I-C/1;

području starovlaške nahije, gdje je naređivao da se silom uzimaju imanja muslimana, što je izazivalo nemir u tom dijelu Bosne. Ovakva situacija u Bosni dovela je do toga da je stvarno odgođeno pitanje nahija za kasnije vrijeme, jer se vidjelo da je stvar postala sasvim opasna i da će neizbježno doći do nereda u Bosni. U prvim izvještajima se jasno vidi da su i Arnauti Gege uz Bošnjake i da će zajedno s njima dati otpor Porti i Srbiji.¹⁷

Čini se da je Miloš u ovom poslu prenaudio, i bez obzira na to što će Srbija dobiti šest nahija, to se moralo odgoditi i to će se ostvariti tek nakon tri godine od izdavanja fermana, kojim se obećava tih šest nahija Srbiji. Istina, Srbiju to neće mnogo koštati, ni ljudskih pa ni materijalnih žrtava, iako je Miloš trošio dosta novca za mito, ali će, zato, na ovom pitanju pasti mnoštvo krvi bosanskog naroda i sultanove vojske. Miloš je precjenjivao svoje snage, pa čak i pritisak Rusije na Portu, jer se pokazalo da su Bošnjaci toliko jaki da su bili odbacili u potpunosti vlast sultana u Bosni, a time i pripajanje nahija Srbiji. Sultan se zaista bio našao u nezavidnoj situaciji. Trebalo je da izvrši odredbe Ugovora, a morao je da smiruje situaciju u Bosni, koja je već bila na ivici rata, do kojeg će doći pola godine dana nakon iskrsavanja pitanja nahija.

U međuvremenu, dok se vodila teška pismena borba i ubjeđivanje između Porte i Bosne i svečanim obavezama Porte da *neće »bosansku teritoriju davati ‚kaurima‘ u ruke«* dešavale su se i promjene na nekim ključnim upravnim položajima u Posavini i Bosni uopće. Mahmud paša Fidaić je smijenjen kao mutesarif zborničkog sandžaka, a na njegovo mjesto postavljen je Osman paša Gradašćević, rođeni brat Husein kapetana. U isto vrijeme, kao muhafiz Zvornika postavljen je Halil beg. Kruševački mutesarif Šahsuvar paša se povukao s vlasti u korist svoga sina Ismail paše zbog starosti, odbijajući da razgovara o tome da je Kruševac srpski, tvrdeći da je to od starina u rukama njegovih predaka, a da on lično više od četrdeset godina drži kruševački sandžak kao malikanu.¹⁸ Šta je uzrok da je smijenjen Mahmud paša Fidaić, nije poznato. Da li je u pitanju rutinska rotacija na ovakvim položajima ili nezadovoljstvo njegovim držanjem u vezi sa radom komisije, ne zna se. Ali, brzo nakon njegova smjenjivanja, dolazi

¹⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 44685 i svi dokumenti pod ovim brojem, posebno oni što ih piše Šahsuvar paša, mutesarif Kruševca.

¹⁸ Isto; posebno razmatranje Šahsuvar paše koji tvrdi da ni Karadjordje nije osvajao Kruševac, a da je to malikana njegova oca i njegova više od 45 godina.

do jednog sastanka posavskih prvaka u konacima Husein kape-tana na kojem se dogovorilo o skupštini u Tuzli radi otpora Porti. Nerealni zahtjevi Miloša da dobije i više područja od onih koja su bila predviđena jedrenskim mirom i akermanskom konven-cijom, njegovo insistiranje na istrebljivanju muslimana iz svih područja Srbije, s tim da samo posade gradova ostanu, već oda-vno postojeće razlike i neprijateljstva između Srbije i Bosne, koje vjerojatno datiraju iz Prvog srpskog ustanka, nezadovoljstvo Bošnjaka politikom Porte prema njima i u odnosu na Srbiju, svijest Bošnjaka da je Porta nemoćna da bilo šta učini u odbrani granica Carstva na području Bosne, tradicionalno ukorijenjeno osjećanje gdje su područja Bosne, a gdje Srbije, odnosno vjero-vanje Bošnjaka da je bosansko sve što je bilo u izvorničkom sandžaku i njima podijeljeno kao timarska dobra, izvršeno čiflu-čenje na svim područjima koja su tretirana akermanskom kon-vencijom, pa prema tome i interes posjednika na tim područjima, opće uvjerenje u Bosni da se sve više nadvija opasnost nad Bosnu od strane Srbije, u čemu je pomaže Rusija, i nemoć Porte da to spriječi, odlučnost Bošnjaka da u svakom slučaju sačuvaju Bosan-ski drum, koji vodi u Rumeliju i Carigrad, kao jedino otvoreno područje, jer je Bosna sa svih drugih strana bila okružena neprija-teljskim područjima, sve je to stvorilo atmosferu napetosti u Bosni, koja je mogla da nađe svoje razriješene jedino u oružanoj borbi za očuvanje svojih vitalnih interesa, odnosno da sačuvaju Bosnu kao cijelinu. U svemu tome nalaze se osnovne suprotnosti koje se nisu mogle prevazići između centralne vlasti i Bosne koja je de facto, po svom shvatanju i djelovanju, bila prije Pokreta Bošnjaka samostalna ili bar prepuštena sama sebi, da brine o svim pitanjima društvenog i ekonomskog karaktera kao i politike, jer i namjesnici, kao direktni predstavnici centralne vlasti u politič-kim pitanjima, u stvari, morali su da rade ono što su zahtijevali Bošnjaci na skupštinama koje su održavane, redovno, prigodom bajramskih praznika, ili u izuzetnim prilikama i u drugo vrijeme. Valije nisu mogli da utiču onoliko koliko su dobijali ovlaštenja od sultana. U tim odnosima vodeća snaga, svakako, su bili kape-tani, koji su i sami smatrali da su odgovorni za dobrobit Bosne, a pomoć su nalazili, u ovo vrijeme, kod zanatlijskog i trgovačkog stanovništva.

Naime, u to vrijeme, kako smo i ranije naveli, evidentno je raslojavanje starog esnafa i njegovo popunjavanje strukturama koje nisu bile u sastavu esnafa, kao što su janjičari, siromašno seosko stanovništvo koje se kretalo prema gradovima, tražeći

izvore za egzistenciju, a osim toga organizacija esnafa već je bila oslabila do te mjere da se nije mogla zadržati kao autonomna i zatvorena staleška organizacija, prije svega zbog načina proizvodnje, a zatim sve veća potražnja roba na tržištu, na kojem se osjeća prodiranje sve više manufakturne robe iz evropskih zemalja, čijoj cijeni i ponudi nisu mogli da konkuriraju domaći esnafi.

Nema sumnje da bi mnogo kasnije došlo do oružane konfrontacije između centralne vlasti i Bosne da se nije pojavilo pitanje srpskih nahija. Ovo pitanje najednom je kod svih Bošnjaka, bez razlike na klasnu pripadnost, stvorilo jedinstveno mišljenje i jedinstveno osjećanje da Porta radi protiv njihovih interesa i da se pojavljuje opasnost koja bi mogla imati kobne posljedice za bosanski narod. To je, mislimo, najbolje izraženo u izvještaju Osman paše Gradašćevića koji je javljao svom pretpostavljenom namjesniku u Bosni, Namik paši, da je kod naroda zavladała uznemirenost i samo što se čuje da i malo i veliko govori: »*To je naš kraj.*«¹⁹ Ovakav osjećaj mogao je da se pojavi samo zbog izravne opasnosti za koju je kriva Porta i sultan. Sada je pitanje nahija potvrdilo njihov strah da ih Porta gura u propast, a odmah zatim u jedinstvo svih, bez razlike na klasnu pripadnost, da se treba boriti za Bosnu i da ne treba dozvoliti da se Srbiji dade makar jedan pedalj zemlje. Čak, ako je i bio u pitanju interes »feudalaca« koji su u traženim nahijama imali svoja imanja, ne bi to dovelo do općeg Pokreta, a sada je to sve preraslo u opći interes.

Koliki je politički smisao ovo pitanje dobilo, vidi se iz toga što će Bošnjaci nakon pobjede nad sultanovom vojskom kao jedan od uslova tražiti da se ne ustupaju Srbiji Jadar i Rađevina i da se zaštite svi muslimani i njihovi posjedi u cijelom smederevskom sandžaku. Zar ovakav jedan zahtjev ne svjedoči o tome da su Bošnjaci bili svjesni da se ne radi samo o ustupanju pojedinih teritorija Srbiji, nego da se radi o općoj opasnosti po Bosnu i muslimane? A traženje zaštite interesa muslimana u smederevskom sandžaku u stvari znači traženje zaštite svih muslimana koji bi eventualno došli pod udar istrebljenja iz Srbije ili muslimana uopće. Oni su tim povodom Porti predočavali da njena politika nije dobra izravno za muslimane i da se o tome povede računa, naravno naglašavajući svoju spremnost da oružjem u ruci brane te interese.²⁰

Kad je u pitnju šest nahija, onda se ne može prihvatiti ono što se obično nalazi u srpskoj historiografiji da je ovo pitanje

¹⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22091, 22091D;

²⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21172 A-B;

potencirao Ali paša Fidaić, koji je imao u tim nahijama svoje posjede, jer beogradski muhafiz Husein paša, upravo kad govori o pomanjkanju ljudi koji imaju uticaja kod bosanskog naroda, a u vezi sa nahijama, navodi Ali pašu, kao ličnost koja je svoj uticaj izgubila u događanjima koji su se zbili između njega i njegovog rođaka Mahmud paše Fidaića i srebreničkog muteselima Mehmed Memiša Bajramovića. Prema tome, on nije mogao da ima oslonca u najjačim ljudima onoga kraja, pa i Bosne toga doba. Ako mu je Husein kapetan pružio zaštitu, on nije nikako imao namjeru da mu povрати ugled na račun kapetana, jer Ali paša nije bio kapetan, pa prema tome, kapetani nisu imali interesa da se bore za nekoga, ko ne spada u red kapetana, koji su se međusobno sporazumijevali o zaštiti njihovih interesa ako budu ugroženi sa bilo koje strane. Ali, Husein kapetan je želio i imao interes da se očuva opća stabilnost i ravnoteža, što je u to doba bilo od osobitog značaja.

Druga stvar koja je malo zapinjala za oči piscima u vezi sa ovim događajima je to što je starovlaška nahija bila u sastavu carskog hasa, pa prema tome nije bila u interesu nijednog kapetana iz Bosne, pogotovu što se znade da zakup ovoga carskog hasa nije bio tada u rukama nijednog bosanskog kapetana. Još uvijek je tu postojao vojvoda koji je kao sultanov službenik imao vlast, osim sudske, u svojim rukama. Znači, ipak je prevagnuo viši interes, pa ukoliko on ne bi bio u tvrdnji da su tražene nahije od iskona u sastavu Bosne, a jesu, onda jest, u svakom slučaju, zbog strateškog interesa, jer je Bosna preko tih nahija bila povezana sa Rumelijom, a preko nje sa Portom. I to nam potvrđuje da su Bošnjaci sasvim bili svjesni svoga položaja i opasnosti koja im prijeti od politike koju vodi Miloš i položaja u kojem se nalazila Porta. Povezanost akcije kapetana i sarajevskih prvaka samo je nastavak ovakvih akcija koje su oni zajednički i do tada provodili.

Na vijest o ustupanju šest nahija Srbiji, u Sarajevu su se odmah počeli spremati za rat protiv Srbije.²¹ U isto doba, političke pripreme se obavljaju i u Posavini. Što se prvi počeci Pokreta pojavljuju u Posavini i Sarajevu nije nimalo slučajno. U tom dijelu Bosne živjelo je nekoliko najistaknutijih porodica, među kojima je svakako u to vrijeme bio na najvišem glasu mladi kapetan Gradačca Husein kapetan. Uz njega, porodica Fidaića, također stara porodica, vrlo ugledna, te porodica Tuzlića iz Tuzle, srebrenički muteselim i drugi. Osim toga, ovi velikaši bili su

²¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 44685 T, 22063 A;

stalno u vezi sa, de facto, pravim centrom Bosne, u svakom pogledu, Sarajevom, ne samo ovih vremena, nego i od ranije. Jedino je ukidanje janjičara bio događaj u kojem su posavski prvaci, tek na kraju, stali na stranu Porte. Ali to nije teško objasniti. Posavina nije bila uporište janjičara, ovdje je uloga kapetana bila presudna. Kapetani sa svojom vojnom moći i vlašću, ugledom i bogatstvom, mogli su bez pomoći janjičara da provode vlast i da se nose sa predstavnicima centralne vlasti uspješnije nego drugi. Uz njih se mogu navesti i Krajišnici koji su, zbog svog graničarskog statusa i strateškog položaja, imali mogućnost samostalnog djelovanja i skoro redovno bili područje i ljudi za sebe, jer je i Porta bila prema njima popustljivija nego prema drugima, svjesna njihove uloge na granici. Istina, oni su zadavali više brige Porti nego drugi, ali samo kad se tiče odnosa sa Austrijom, do čijih ugovora Krajišnici nisu mnogo držali, jer su ih smatrali štetnim za interese Bosne. Posavski prvaci su, osim toga, bili najbliži Srbiji i mogli su, mnogo više nego drugi, da shvate kakva opasnost prijeti od Srbije i šta znači odvajanje pojedinih dijelova Bosne u korist Srbije, mada se mora reći i to da su oni najviše kontaktirali sa Srbijom. U tom pogledu, valja spomenuti da je blizina beogradskog muhafiza imala određeni uticaj na ponašanje Posavaca i u slučajevima kada su u Bosni bile krize i uopće kad su u pitanju krupniji politički događaji. Za Portu je beogradski muhafiz bio neka vrsta posrednog organa za obavještenja o stanju u Bosni. Muslimani koji su još postojali u Srbiji, odnosno u Beogradu, također su uticali na ove prvake, jer se osjeća da oni Bosnu smatraju maticom zemljom, posebno u vrijeme kada Srbija, svim silama, nastoji da istrijebi sve muslimane iz Srbije. Zato je odvajanje tzv. srpskih nahija tako teško pogodilo sav narod u Bosni, a naročito u neposrednim susjednim područjima.

Ne treba potpuno odbaciti ni činjenicu da je i određeni materijalni interes tjerao ove ljude na nezadovoljstvo. Naime, neki bosanski prvaci imali su posjede (čifluke) u dijelovima koji su se trebali ustupiti Srbiji, odnosno u područjima koja danas pripadaju Srbiji. Zato su oni, s pravom, imali veliku bojazan da će i ti njihovi posjedi biti zahvaćeni, čime će se i njima nanijeti šteta, ali to nije bilo presudno. Osim toga, kako smo ranije istakli, već se bio oblikovao antagonizam između Srbije i Bosne, odnosno njihovih predstavnika, naročito do početka srpskih ustanaka u kojima su Bošnjaci učestvovali kao glavna snaga u njihovu ugušivanju i izgubili mnogo života u tim borbama. Tada

su već shvatili da je osnovna opasnost za njih upravo iz Srbije. Isto tako su Srbi smatrali da su Bošnjaci njihovi najžešći neprijatelji, upravo zbog njihove aktivnosti u vrijeme ustanka kada su Bošnjaci bili ona odlučujuća vojna sila koja ih je pokorila i koja je povratila zauzeta mjesta, između ostalih i Beograd.

Pitanje nahija izazivalo je kod Bošnjaka nezadovoljstvo i zbog toga što su oni imali svoje predstave o granicama između Bosne i Srbije, na što je uticala ranija upravna podjela smederevskog sandžaka i ejaleta Bosne. Naime, za Bošnjake je granica između Bosne i Srbije Valjevo, a ne Drina, kako su insistirali, zapravo tražili Srbi. Čak, i u strateškom pogledu čini se da su i jedni i drugi imali razloga da se bore za nove granice. Jedni da se granica odmakne od Drine u unutrašnjost srpskog kopna, jer se time dobiva veća mogućnost djelovanja u svim opasnim slučajevima, a drugi da se granica pomjeri na Drinu, jer se na taj način lakše može braniti u svim situacijama, i time se izbjegava ili onemogućava bilo kakvo uplitanje u srpska posla sa bosanske strane. Još nije bilo zvaničnih pretenzija Srbije na prostore preko Drine u unutrašnjost Bosne. Srbi su insistirali na granicama koje je »priroda omedila« tj. rijeka Drina i planine koje se prostiru između ondašnje Bosne i Srbije. Otuda je i Bosna, isto kao i Srbija, živo zainteresirana za pitanje nahija, a Srbija, isto kao i Bosna, za pitanje Pokreta koji se pripremao u Bosni.²² Tu će se još jednom konfrontirati ove dvije zemlje i od tada više nikada neće biti povjerenja između njih do najnovijih vremena.

Odnos prema politici sultana u Bosni

Osim navedenih razloga za Pokret, ne može se ne spomenuti i generalna politika sultana Mahmuda II u cijelom Carstvu, koji je sve svoje snage trošio da bi obezbijedio apsolutnu vlast i sve strukture društva učinio potpuno ovisnim o vlasti sultana. U tom pogledu on nije birao sredstva niti je vodio računa kakve su moguće posljedice. Tako je on svojom akcijom i u Bosni izazvao ogorčenje i nepovjerenje. Pri tome treba imati na umu već oblikovane suprotnosti na relaciji Bosna–centralna vlast, odnosno osmanski sistem, što je već navedeno kao jedan od najvažnijih razloga za pojavu Pokreta. To izlazi na vidjelo još od vremena kada je završen Prvi srpski ustanak i kada je za bosanskog na-

²² Mih. Gavrilović, *Miloš Obrenović*. Knj. 1,2,3, Beograd 1912. Posebno Knj. 3. 310–360 str. BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21886 A–K; Arhiv Srbije, KK 189–330.

mjesnika sultan postavio zloglasnog Derendeli Ali pašu. U svim sačuvanim podacima, pa i u uspomenama, ostaće zapisano da je u Bosni započeo nemir od vladavine Derendelije i da od tada nema više mira u Bosni, sve do one kaznene ekspedicije Latasa.

Mi smo pokušali da iznađemo razloge za takvu politiku sultana, ali nažalost, osim shvaćanja da je u pitanju samo nastojanje sultana da zavede apsolutizam u zemlji i spriječi svaki separatizam i razvoj nacionalne svijesti i težnje ka samostalnosti Bosne, kao što je činio i u drugim pokrajinama Carstva, mi nismo mogli da dodemo ni do kakvih drugih razloga. Pogotovu zbog toga što je politička situacija u to vrijeme na ovim prostorima bila takva da bi se prije trebalo da očekuje da Bosna dobije još povoljniji položaj nego što ga je imala do tada, prije svega zbog njenog aktivnog učešća i presudnog značaja u srpskim ustancima. Osim toga, Bosna je mogla biti značajna brana raspada na ovim prostorima, s obzirom na to da je vojno bila najjača na balkanskim prostorima. Bošnjaci su i očekivali takav tretman, ali su bili veoma iznenađeni kada su vidjeli da su oni pali u nemilost sultana. Dakle, ovaj put se nije postiglo ono što se postiglo nakon pobjede Bošnjaka nad Austrijom kod Banja Luke i od kada Bošnjaci, uglavnom, i samostalno misle i samostalno se brane od neprijatelja i samostalno vode politiku zemlje. U svakom slučaju, Bošnjaci imaju dominantan uticaj na vlast u Bosni, čak se može reći da ga imaju potpuno u svojim rukama. Namjesnike sultanove primaju samo kao formalni izraz priznavanja vrhovne vlasti sultana. Dakle, Bošnjaci su već toliko razvili svoj osjećaj da su oni pravi gospodari Bosne i da su oni ti koji odlučuju u Bosni i kad se tiče vlasti, i da su sve akcije sultana i njegovih zastupnika suprotne interesima Bosne, redovno imale suprotne rezultate od željenih. Zato nije čudo, što su kroničari primijetili i ostavili nam da znamo da su Bošnjaci reagirali na sve te mjere upravo na način koji je karakterističan za ljude koji samostalno razmišljaju i koji imaju jasne predstave o svojoj zemlji i svome narodu. Tako oni na akcije Derendelije i Abdurahim paše uzviču sa podrugljivošću da se oni i sultan varaju ako misle da će na takav način držati u miru Bosnu.²³ To znači, oni su bili već toliko jaki da su odbijali silu nad sobom, pogotovu ako je ta sila, po njihovu mišljenju, nešto što Bošnjaci nisu ni zaslužili niti su na to navikli. Tome ne smeta ni to što su se oni smatrali prvim i pravim braniteljima Carstva. Naprotiv, to je razlog da oni traže i

²³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21886 A-K;

poseban tretman. Nije to bez osnova, jer su oni, uglavnom, dobivali od sultana ono što su tražili, kad god su tražili. Prema tome, nije ni čudo što će tzv. reformne akcije sultana u Bosni, a one to u to vrijeme uistinu nisu bile, nailaziti na otpor i što će u našoj historiografiji sve akcije Bošnjaka biti označavane kao anti-reformske, konzervativne i reakcionarne i kao takve se ne mogu održati, jer nemaju nikakvog osnova.

Naime, ranije se vidjelo da je veoma mali broj reformi koje to jesu, stvarno, po svojim ciljevima i rezultatima, a koje su se odnosile i na Bosnu. Bošnjaci zaista nisu željeli nikakvih promjena u već utvrđenom redu stvari u Bosni, a pogotovu ne nekakvu regularnu vojsku jer su vjerovali da samo oni mogu braniti svoju zemlju, a na to su uvijek bili spremni. Ne vidimo u tome ništa konzervativno, naprotiv. To će se, uostalom, i pokazati nakon ugušivanja Pokreta. Bosna se morala držati u posebnom statusu zbog njenog strateškog položaja i s pravom se smatrati bedemom na granici Carstva. Čak i ukidanje janjičara u Bosni je izazvalo poremećaje koji su se vrlo lahko mogli pretvoriti u opći otpor. To ne bi bilo iz razloga što je Bosna bila janjičarska, jer ona to i nije bila. Samo jedan dio Bosne bio je pod većim uticajem janjičara. Tome je razlog što se ta nova vojska, koja je trebalo da zamijeni janjičare u Bosni, smatrala nepodesnom da brani Bosnu u uslovima kada je ona okružena neprijateljima sa svih strana i što su se svi Bošnjaci smatrali uvijek vojnicima kad god bi zatrebalo da se brani zemlja. Pogotovu zbog toga što je nova vojska po svojoj funkciji mogla biti premješтана, po potrebi, u razna mjesta, a Bošnjaci nisu htjeli da rizikuju odbranu Bosne, pa makar to zahtijevao i sam sultan. Otuda se, vidjeli smo, na strani janjičara našao veliki broj onih koji nisu ni po čemu pripadali ovom vojnom redu. To su bili spahije i zaimi, timarnici, i ulema, koja je, više gledajući na interes Bosne, nego na vjerske odredbe o pokornosti sultanu, bila na strani janjičara. To nisu bili ni neki derviški redovi, jer, posigurno se znade, da su svi ti derviški redovi bili, uvijek, uz sve ostale strukture u Bosni, kad je u pitanju interes odbrane Bosne i interes bosanskog naroda. Isti je slučaj i sa Pokretom od 1831. godine pod vođstvom Gradašćevića. Svi slojevi društva, pa i pripadnici svih konfesija, našli su se na istim pozicijama, što svjedoči da je to bio opći interes bošnjačkog naroda.

Eto, u čemu mi vidimo razloge da se ne može govoriti o Pokretu samo kao o pobuni Bošnjaka da sačuvaju svoje »feudalne« privilegije odnosno »ustanak ajana« da sačuvaju svoje

privilegije, ekonomske i političke. Čak, ako bi se govorilo i o političkim privilegijama, i u tom slučaju moralo bi da se sa rezervom uzmu takve tvrdnje, jer svaki od bivših, recimo, ajana ili kapetana ili nekih drugih istaknutih plemića u Bosni, mogao je da se odmah nađe na pozicijama i odgovornim i unosnim dužnostima u vlasti. Jer, centralna vlast, stvarajući novi upravni aparat, ponovo ga je obezbjeđivala iz onih struktura koje su i ranije bile na vlasti, odnosno iz reda vojnika, čak i iz reda janjičara, nakon što su se oni odrekli, i formalno, pripadnosti janjičarskom korpusu i pristupili na stranu vlasti. Dakle, svaki kapetan, za koje mi želimo da kažemo da su u pravom smislu bili najistaknutije ličnosti u Bosni i da su na određeni način oni odlučivali o sudbini Bosne i naroda, mogao je, automatski, da postane mute-selim i da ponovo provodi vlast u svome kraju, a da ništa ne izgubi, ni od svoga ugleda niti od svoga bogatstva.²⁴

Za Pokret Bošnjaka protiv sultana kriju se dublji razlozi od obične zaštite »feudalnih« interesa, zapravo razlozi o kojima smo mi već naprijed govorili. Prema tome, mi ne možemo isključivati nijednu od komponenata koje su karakteristične za društveni poredak u Bosni onog vremena, od nastojanja da se dođe do samostalne uprave, pa do socijalnih momenata izazvanih promjenom sistema i eksploatacije od strane predstavnika centralne vlasti. U svemu tome mora se voditi računa o strukturama društva u Bosni, koje se, bez sumnje, počelo da oblikuje u zasebnu cjelinu, neovisno od struktura koje su inicirale centralne snage Carstva i da je to ono najjače što je Bosnu vodilo samostalnom položaju i poticalo brži razvoj svijesti o Bosni kao zasebnoj zemlji i njenom društvu kao društvu karakterističnom za Bosnu. Što je i dalje bilo, recimo, klasno diferencirano, pa tome nije teško naći odgovor, jer razvoj cjelokupnih društvenih odnosa, posebno produkcionih odnosa, išao je takvim smjerom da je mogao da stvara samo nove, opet klasne odnose, svakako različite od onih koji su ranije postojali. Čini se da je ovakav razvoj društva imao pozitivne posljedice čak i za eksploatirane mase (raju, kmetove, zakupnike zemlje ili kako god ih zvali). U ovim novim odnosima, mase su mogle da nađu načina da svoj položaj poboljšaju i da se oslobađaju od zavisnosti od posjednika. Naime, ukidanjem timara, stekao se solidan preduslov da seljak, odnosno obrađivač zemlje dođe do posjeda zemlje, ne kao zakupnik nego

²⁴ Nakon okončanja Pokreta, Porta je opet postavila na upravne položaje one iste ljude koji su vodili Pokret. To je logika vlasti. BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21718, 21780, 22175 A-C.

kao uživatelj (vlasnik) prema zakonima o novim agrarnim odnosima u Carstvu. Čak odnosi na čiflucima to su omogućavali, naročito u uslovima kada se počinje da razvija robnovčana privreda i kada je, ipak, zemlja sve više dobivala na svojoj nekadašnjoj vrijednosti, ali i novac sve više dobivao na cijeni iz potrebe tržišta, koje je takve odnose nametalo, što utiče na jače siromašenje seljaka i stvaranje brojne gradske sirotinje.

Pokret Bošnjaka pojaviće se u naprijed navedenim uslovima, i pod uticajem navedenih uzroka, a što on neće uspjeti da ostvari svoje izražene i neizražene ciljeve, pored vojne sile sultana, mislimo, da je razlog djelomično i u tome što ni svi pripadnici vojničke klase nisu shvaćali svoj vlastiti položaj u novim uslovima i što nisu bili svjesni da se struktura društvenih odnosa u suštini ne bi poremetila na njihovu štetu u uslovima samostalne Bosne, što nisu mogli da shvate da bi samostalna Bosna morala da se brže kreće u pravcu boljeg i naprednijeg društvenog razvoja. U tome je i razlog izvjesnog nejedinstva u vrhovima vladajućeg sloja i pokušaja da se jedan njegov dio, mada malobrojan, oslanja na sultanove snage, da bi sačuvao povlašten položaj kakav je ranije imala ta bogata klasa, ne shvatajući da joj takav položaj ne ugrožava samostalnost Bosne i razvoj vlastitih društvenih, političkih i ekonomskih odnosa. Pogotovu u uslovima kada se Carstvo stvarno raspadalo i to, čak više, razvojem događaja u njemu samom nego je to činila međunarodna situacija. Jer ni tadašnje svjetske sile nisu bile jedinstvene u pogledu odnosa prema Carstvu, naročito nakon Francuske revolucije kada su sve evropske velesile nastojale da sačuvaju svoje zemlje od revolucionarnih ideja i pokreta.²⁵ To je, s druge strane, bila šansa Carstva da se drži još kojih stotinu godina ali i šansa mnogih zemalja u njenom sastavu da se osamostale i pođu svojim putem razvoja, sa nešto zakašnjenja u odnosu na Evropu.

Kako nemamo nikakvih dokaza o jačem uticaju Evrope na tadašnje stanje u Bosni, ne možemo ni govoriti o tome da je bosanskom Pokretu prethodilo pripremanje uz pomoć kakvih naprednih snaga iz Evrope. Ali isto tako ne možemo tvrditi da Bošnjaci nisu bili obaviješteni bar donekle o zbivanjima u Evropi i da nisu mogli da i sami pomišljaju na pokrete kakvi se dešavaju u Evropi. Ne zna se tačno koliko su i međusobni odnosi Bosne sa susjednim evropskim zemljama bili intenzivni i kakve su

²⁵ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti Dagilma devri. (XVIII ve XIX asirlarda)*. Istanbul, 1985. 3–30. str.; Grupa autora, *Türkiye Tarihi. Osmanlı Devleti, 1600–1908*. 45–107. str.

predstave Bošnjaci imali o tome da se, eventualno, oslone na neku od evropskih sila u slučaju nužde. No, znamo da je u toku ustanka Evropa, posebno susjedna Austrija, bila zabrinuta događajima u Bosni i da je držala stranu Porte u njenoj borbi protiv Bošnjaka. Pismo Husein kapetana austrijskoj vladi iz marta 1832. godine svjedoči da je on, u nastojanju da pridobije Austriju za se, odbijao mogućnost da Bošnjaci prave revoluciju, što znači da se Austrija plašila toga. Nekolicina onih što su se sklonili u Austriju, poslije sloma Pokreta, više se oslanjala na lične veze sa nekim ličnostima iz Austrije, nego što je to bio rezultat čvršćih veza Bosne sa ovom zemljom. U svakom slučaju, velike sile su ovaj Pokret, kao i slične koji su se pojavljivali u njihovim zemljama, smatrale nepoželjnim i revolucionarnim, uperenim protiv legitimiteta njihovih vladarskih kuća i važećih sistema. U tom pogledu svakako se ističe Austrija i Engleska, koja je, čak, nastojala da privoli sultana da u rat protiv Bosne uvuče i Srbiju i da na taj način lakše okonča ustanak u Bosni, pogotovu jer je Srbija željela da uđe u ovaj rat protiv Bosne, ali svakako imajući u vidu svoje interese, a ne želju da pomognu sultanu, kako je isticao Miloš, da sačuva Bosnu u svojim rukama.²⁶

Pripreme za Pokret

Sa potpunom sigurnosti se ne može tvrditi od koga je potekla ideja o autonomnom pokretu. Da li je to bila ideja Husein kapetana ili nekog od Fidaica ili Tuzla bega ili od nekoga iz Sarajeva ili možda od Hasan age Pećkog ili možda i od Ali age Rizvanbegovića, koji je izdao bosansku stvar ili u krajnjoj liniji od Mustafa paše Bušatlije (Škode paše)? O tome nema izravnog podatka, osim činjenice da se inicijativni skup održao u konacima Husein kapetana. Sačuvano je i predanje iz kojeg proizilazi da je to bio Gradaščević. To ima savim određeno značenje za ukupno sagledavanje Pokreta. Bosanski valija je, međutim, optuživao i Osman pašu Gradaščevića, mutesarifa zborničkog sandžaka, da je umiješan u pokretanje ustanka.²⁷ Ali ova optužba otpada, samim tim što on nije nikada, zvanično, pristupio ustancima i ostao je vjeran sultanu kao njegov činovnik. Ali u nemogućnosti da se dade tačan podatak, da je određena ličnost podstakla ustanak što je, također pozitivno, jer ukazuje na to da nije u pitanju lični odnos, možemo navesti jedan uži broj ličnosti, koje su, bez

²⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21783, 21779,

²⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21667, 21669, 21901D

sumnje, organizirale Pokret. I dosada se znalo da se Pokret počeo pripremati u Posavini, odnosno u zborničkom sandžaku. U prvim pripremama učestvovali su svi posavski prvaci, i najistaknutiji među njima: Mahmud paša Fidaić, Husein kapetan Gradašćević, Memiš aga, muteselim Srebrenice, Mahmud beg Tuzlić. Dakle, svi najistaknutiji posavski prvaci. Osim njih, zna se da je na inicijativnom sastanku bio prisutan i Mujaga Zlatar i Emin beg Dženetić iz Sarajeva. Datum ovog inicijativnog skupa nije se mogao utvrditi, ali je sigurno održan pod sami kraj 1830. godine,²⁸ između 20. i 31. decembra. Gore navedeni su bili ti koji su svoje potpise stavili na opći poziv bosanskom narodu da se diže na ustanak za odbranu Bosne, nakon što su organizirali širi pripremni sastanak svih predstavnika Bosne u Tuzli, naravno predstavnika u ličnostima istaknutih prvaka svih krajeva i mjesta. Do nas nije sačuvan broj delegata koji su bili na sastanku u Tuzli, ali je sigurno da su bili predstavnici iz svakog kadiluka, a ko ih je lično predstavljao, nije se moglo utvrditi. Gotovo je siguran podatak da su bili prisutni svi kapetani. Zna se, pouzdano, da je bio i predstavnik Škodra paše, koji je bio u Bosni pod izgovorom trgovine, ali je u stvari predstavljao Škodrina izaslanika u Bosni radi koordiniranja akcije Arnauta i Bošnjaka. Sastanak je održan krajem januara i početkom februara 1831. godine. U dosadašnjoj literaturi taj sastanak se naziva sastankom kapetana, što nije ispravno.²⁹

Bosanski valija je bio obaviješten o tom sastanku, ali, za čudo, ne od Osman paše Gradašćevića, kao mutesarifa i njemu direktno potčinjenog, nego od svojih uhoda. To je, sigurno, navelo Namik pašu da posumnja u lojalnost Osman paše. Kako je ovaj organizacioni skup održan u najstrožijoj tajnosti, nije čudo što se o njegovim zaključcima isplelo mnogo priča i pojedinosti, koje su u nauci ozbiljno shvaćene kao osnova bošnjačkih zahtjeva i na kojima su pojedini naučnici stvarali zaključke da se radi o zahtjevu za autonomiju po uzoru na Srbiju, gotovo sa istim uslovima, a kod drugih da se radi o borbi ajana da zaštite svoje »feudalne« privilegije. Čak su ovakve priče proširene i izvan granica Bosne. Tako su i bečke novine objavile, navodne zaključke sastanka, a čini se da su ti isti podaci doprli i u zvaničnu austrijsku administraciju, pa se danas uzimaju kao arhivski podatak koji govori o

²⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 45030;

²⁹ Vidjeti, Kreševljakovića, Schor-a, Preloga, Bašagića i dr. čije smo radove ranije spomenuli.

zahtjevima Bošnjaka i o ciljevima Pokreta.³⁰ Međutim, ipak se mora reći da, na osnovi autentičnih materijala, kojima mi raspolazemo, ti podaci nisu tačni. Čak to potvrđuju i izvještaji Namik paše koji, u početku, ne govore, uopće, o nekim konkretnim zahtjevima Bošnjaka. Namik paša obavještava Portu da Bošnjaci žele *otcjepljenje* i *samostalnost* slično kao i Srbija, a uslove će Bošnjaci tek kasnije izložiti, kad se vrate s Kosova kao pobjednici.³¹ Ti izvještaji su tačni i na osnovu njih treba ocjenjivati karakter Pokreta.

Organizacioni sastanak u Tuzli imao je za cilj savjetovanje o novonastaloj situaciji, ali i donošenje programa Pokreta i odluku o mjerama koje treba da se poduzmu da se spriječi provođenje fermana o ustupanju šest nahija Srbiji; da se raspravi pitanje vlasti i uređenja u Bosni, da se odbije regrutacija regularne vojske. Regularna vojska, izgleda, za vrijeme Namik paše i nije bila toliko potencirana u Bosni, vjerojatno zbog nereda koji su u Bosni vladali za vrijeme njegova prethodnika Abdurahim paše, pa se nastojalo da se, donekle, situacija smiri, ali je to u Tuzli potencirano, za svaki slučaj. Istina, Namik paša je došao u novom nizamskom odijelu, odnosno evropskoj mondu, što je svakako smetalo Bošnjacima. Međutim, oni nisu na to odmah reagirali i Namik paša je bio miran sve do momenta kada je došla naredba da se izvrši razgraničenje između Bosne i Srbije. Od tada Bošnjaci više ne obraćaju pažnju na sultanovog namjesnika i preuzimaju stvar u svoje ruke, pokušavajući da o tom pitanju postignu što veću saglasnost svih Bošnjaka.

Osnovni zaključak toga sastanka bio je da se sazove svebosanski sabor svih predstavnika iz Bosne i da se na jednom takvom saboru donese i definitivna odluka o tome kakve mjere treba da se poduzmu. Danas, posigurno, znamo da je već tada bilo govora o tome ko će biti na čelu cijele akcije ako valija ne pristane uz Bošnjake, i to, da to bude upravo Husein kapetan, samo se nije spominjalo zvanje. To jasno potvrđuje događaj koji se odigrao u Travniku.³²

Međutim, na općoj okružnici, upućenoj po Bosni, u kojoj se poziva na sabor u Travniku, Husein se nalazi tek na trećem mjestu, zapravo njegov potpis je tek na trećem mjestu. Možda je razlog tome to što su ostali potpisnici bili stariji po godinama, pa i po rangu, ili što Husein nije bio i zvanično postavljen za vođu, ali sa svim ostalim dokumentima nije takav slučaj od

³⁰ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina od 1827–1849*. Banjaluka, 1988;

³¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21154 E, 21172 B;

³² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22095, E, F.

vremena kada je u Travniku za seraskera Bosne postavljen zvanično Husein kapetan.³³ Nažalost, ne znamo da li su vođeni zapisnici sa prve inicijativne sjednice kao i sa druge na kojoj je bilo riješeno da se pokrenu oružane akcije, ako bude potrebno, odnosno da se privoli sultan da Bosnu ostavi Bošnjacima. Jer, i o toku razgovora na sjednicama ne znamo ništa detaljnije.

Odnos Bošnjaka prema oficijelnoj vlasti

Poziv iz Tuzle za sabor u Travniku imao je pun uspjeh. Nije bitno da li su lično prisustvovali svi, a uglavnom jesu, najistaknutiji prvaci, bitnije je da su oni svi poslali svoje predstavnike u ličnostima u koje su imali puno povjerenje. Za ovo nije bitno ni to što će pojedini prvaci, kasnije, napustiti Gradašćevića i Pokret i preći na stranu sultana. Mi danas možemo sa potpunom sigurnosti govoriti o tome da su se i na prvom sastanku u Tuzli sporazumjeli da svi oni počnu pripremati vojsku, jer Namik paša nije bez razloga javljao Porti da se u Posavini okuplja vojska i da namjerava da krene na Travnik. On piše da je to saznao od svojih doušnika koji su tada krstarili Bosnom.³⁴ Međutim, kad se Namik paša obratio Osman paši, mutesafiru zborničkog sandžaka, da ga obavijesti da li se okuplja vojska, ovaj mu odgovara da se vojska ne okuplja i da u Tuzli nema nijedan ustanički vojnik, ali da je cijela Bosna uznemirena i da je malo i veliko ozlojeđeno viješću da će se neki dijelovi Bosne predati Srbiji. On mu piše, kako smo to ranije naveli, da je svo stanovništvo jedinstveno i spremno da se bori protiv toga, a da on ne može ništa tu učiniti. Ovaj sastanak u Tuzli očito da nije imao za cilj samo da skrene pažnju sultanu da odustane od fermana o ustupanju šest nahija Srbiji, nego dogovor da se oružjem spriječi to, kao i da se dogovore i donesu odluku o autonomiji Bosne, svakako postupno, što Bošnjake predstavlja mudrim i konstruktivnim. Oni su o ovome obavijestili i Namik pašu i tražili da on intervenira kod sultana da se to ne čini. Razumije se, Namik paša je ovo saopćio Porti, a usput je obavijestio o cjelokupnom stanju u Bosni i ponašanju Bošnjaka za vrijeme njegove uprave i uprave njegovih prethodnika.³⁵ Njegovi izvještaji, nedvojbeno, potvrđuju da Bosna ulazi u borbu za samostalnost ili autonomiju. Iz njegovih saopćenja upućenih Porti, neposredno saznajemo šta su pravi uzroci Pokreta i kakva je bila opća situacija u Bosni. Po njemu, Bošnjaci

³³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 21783, 22063–C.

³⁴ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 22095 G, H i dalje. 21919–F

³⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 22080, 22095 D, 21667;

su odavna preuzeli vlast u Bosni u svoje ruke. Valije su nemoćne pred njima i morali su da rade ono što su oni željeli. Oni su i jedinstveni u tom pogledu, pa prema tome, predstavnici centralne vlasti moraju da se s njima sporazumijevaju ako žele da ne izazovu na sebe njihovu mržnju i da ih odbiju od sebe, kada ostaju nemoćni da obavljaju svoju dužnost kako treba. Takav je slučaj i s njim, ali on je ubrzo upoznao njihove karaktere i njihove običaje, pa je na mudar način s njima postupao i misli da može da održava vlast na opći interes. Posebno ističe da on ni od koga nije uzimao nijednu paru na račun mita ili u druge svrhe. Tu se upravo krije jedan od razloga što Bošnjaci žele svoju vlast i svoju samostalnost. Bošnjaci su navikli da im se izlazi u susret u svim njihovim zahtjevima, temeljeći to na velikim uslugama koje su oni činili Carstvu u ratovima vođenim protiv neprijatelja, a posebno u pogledu odbrane zemlje u sadašnjim prilikama kada je Porta u vrlo teškoj međunarodnoj situaciji.³⁶

I Namik paša, kao i mnogi koji su ostavili zabilješke o Bosni toga vremena, govore o tome da su Bošnjaci otišli daleko u svojoj samostalnosti od vremena Derendelije, kada su osjetili i postali svjesni da moraju sami da vode svoja posla i kada su izgubili povjerenje u sultana i njegovu politiku prema njima. Inače je poznato da su Bošnjaci vojnom akcijom odstranili Derendeliju. U tom vojnom pohodu Bošnjake je predvodio Muhamed Emin Isević. Oni, u stvari, sultana smatraju neprijateljem, iako to ne govore javno, nego svu krivicu svaljuju na ljude koji se nalaze uz sultana i koji su »neprijatelji i vjere i države«. Za njih je predavanje nahija Srbiji prava propast za Bosnu i imovinu koju imaju u tim nahijama, kao i za bosanski narod uopće. To je državna izdaja i protiv izdajnika se mora boriti oružjem. Zato su i Namik paša i Osman paša Gradašćević saglasni da ništa nije moglo tako da ujedini sve Bošnjake kao ovo pitanje i svjesni su da će to imati jako loše posljedice po mir i uopće stanje vlasti u Bosni. Prema tome, ako se moglo sumnjati u to da Bošnjaci žele samostalnu Bosnu, kojom će upravljati sami, oni sada nakon Namik pašinih izvještaja, u kojima se to jasno izražava i nakon optužbi u tom smislu protiv Bošnjaka i od strane ranijih valija, više nema nikakve sumnje.

Sasvim je bez osnova raspravljati kakvu autonomiju ili samostalnost su Bošnjaci željeli. Da li je to rezultat nacionalne svijesti, da li borbe za očuvanje privilegija, da li je to nastojanje da se zaštiti narod od eksploatacije stranaca, koji drže vlast sultana u

³⁶ Isto;

Bosni, dakle, rezultat socijalnog stanja, da li saznanje da su samo oni u stanju da odbrane svoju zemlju od neprijatelja i da ne dozvole otimanje bosanskih teritorija? Ako se sva ova pitanja posmatraju u međusobnoj vezi, onda je jasno da je to, ipak, zrelost naroda da odlučuje o svojoj zemlji i svojoj sudbini, u okviru svoje zemlje koja i može nominalno da ostane u sastavu Carstva, ali da vlast i odbrana bude u njihovim rukama. Čak, ako sve to ostavimo samoj tzv. feudalnoj klasi Bosne, što nije ispravno, opet se stvar ne mijenja, jer je ta klasa i bila, s obzirom na njenu moć, u stanju da povede takav jedan pokret i da mu postavi autonomne ciljeve, jer razvoj društvene svijesti bio je na tom nivou da se može govoriti, u suštini, prvenstveno o vojničko-timarskoj klasi te gradskim slojevima i ulemi kao slojevima društva svjesnim i svoga i položaja Bosne i stanja naroda u njoj, kao i znanja o tome kakvo je uređenje najpodesnije za Bosnu u uslovima općeg rastrojavanja Osmanskog Carstva. Običan puk znao je samo kojem narodu i zemlji pripada, da je njegovo stanje teško i da treba stvari iz temelja mijenjati.

Ranije smo istakli da su sami prvaci u Bosni pomogli da se stvori opće javno mnijenje da je za sve kriva centralna vlast i njeni predstavnici koji su i glavni eksploatatori u Bosni, te da je i centralna vlast ta koja će uništiti samu Bosnu, predajući dijelove njenih teritorija neprijatelju u ruke. Dakle, oni su oblikovali, osmislili i programirali Pokret za samostalnost, pa naravno i vodili ga uz podršku cijelog naroda. Zato i nije čudo što će Ali paša Rizvanbegović, dvadeset godina poslije ovog ustanka, iznijeti misao da reforme u Bosni znače potpuno gubljenje Bosne, ali ne zbog toga što će narodna sirotinja dobiti veća prava i slobode nego zato što će Bosna izgubiti svoju vlastitu moć odbrane i da se Bosnom ne može upravljati bez domaćih ljudi. Ta ista misao bila je poznata svim Bošnjacima još od vremena bitke pod Banjom Lukom, a naročito nakon što su u Bosni ukinuti janjičari. Ona je svoju potvrdu našla i u vrijeme rusko-turskog rata 1828. godine, kada su Bošnjaci svoj neodlazak na bojište motivirali brigom za odbranu Bosne.

Da su Bošnjaci bili zaista svjesni svoje snage i mogućnosti da brane Bosnu vidi se i po njihovom odnosu prema Srbiji i prema Austriji na granicama, a naročito prema Crnoj Gori, kada su, uglavnom, uvijek bili u stanju da odbijaju sve napade na granice Bosne, odnosno da održavaju stabilno stanje na ovim granicama, u svim prilikama kad su oni bili ti koji su to radili. Takvo njihovo držanje moralo je da ima uticaja na vanjsku politiku Porte i ona

je morala da vodi određene vanjskopolitičke poslove koji se tiču Bosne onako kako to odgovara Bošnjacima. Istina je da su Bošnjaci imali vrlo malo, ili nikako, udjela u politici tzv. istočnog pitanja, zapravo kao da se to i nije ticalo Bošnjaka, jer oni su znali za Bosnu, a za istočno pitanje nisu. I stvarno, čini se da su oni odlučivali o mnogim pitanjima koja su bar prema općem uvjerenju ulazila u istočno pitanje.

Mi smo ranije rekli da su se u Bosni bili oblikovali i unutrašnji društveno-ekonomski odnosi koji su bili karakteristični za Bosnu i za koje su Bošnjaci smatrali da se mogu održavati bez unošenja novina, koje je centralna vlast nastojala da uvodi. I na toj osnovi su mogli da računaju da će se ostvariti jedinstvo cijelog naroda u Bosni u borbi protiv sultana. Oni su među svoje razloge za traženje autonomije, o kojoj će biti kasnije govora, unijeli prije svega odbranu zemlje, socijalne momente, tj. eksploataciju naroda koju provode organi vlasti, odnosno valije i kao treće njihovo uvjerenje da se zakoni ne provode kako treba od strane zastupnika centralne vlasti. Mi smo i ranije vidjeli da je kadija Isević, kad je govorio o unutrašnjem neredu u Bosni, na prvo mjesto stavio namjesnike i njihove najbliže saradnike kao uzročnike toga stanja, bilo zbog korupcije ili zbog nepoštivanja zakona. Interesantno je da Bošnjaci u ovom Pokretu ističu da će se zakoni pravilnije provoditi ako to čine oni sami i to preko svojih ljudi koji uživaju njihovo povjerenje i ugled i koji su dostojni i poštovani od cijelog naroda.

Na osnovu izvještaja Namik paše, i na osnovu unutrašnjih kretanja u Bosni, pripreme Pokreta, treba staviti u ono vrijeme kada je započeo proces razgraničenja između Srbije i Bosne, u vrijeme kada je Miloš dobio ferman o tituli nasljednog kneza Srbije. Oružane borbe, u stvari, predstavljaju konačan rasplet krize u Bosni u vezi sa ovim i sa drugim pitanjima koja su vezana za ovaj Pokret.

Bošnjaci su na svojim sastancima, očito, zaključili da izvrše prvo pritisak na bosanskog namjesnika i da, tek nakon toga, pređu u odlučniju akciju. Oni su, naime, smatrali da ako privole namjesnika da se zauzme za njihovu stvar da će Porta pristati na njihove zahtjeve. Namik paša se kolebao da to učini. Ali kad je vidio da se stvari zaoštavaju i da, neposredno, predstoji oružani sukob, onda panično obavještava Portu da je stanje takvo da on ne može ništa da učini da suzbije ustanak.³⁷

³⁷ Isto;

U njegovim izvještajima uporedo sa stanjem u Bosni on navodi i stanje i pokrete u Skadru, gdje je također Mustafa paša Bušatlija bio odlučio da oružanom borbom ponovo vrati oduzete krajeve koji su dati nekim drugim na upravu, u stvari velikom veziru. Naime, Porta, da bi oslabila nezavisan položaj Škodra paše, koji je držao pored Skadra još i sandžake Ohrid i Elbasan, što je predstavljalo veliko arnautsko područje na kojem je on mogao da ostvari i samostalnost ovog naroda, ova dva posljednja područja oduzela je od njega. To je bio razlog da se on pobuni. Inače, ovaj se paša i ranije bunio protiv Porte, ali je uvijek uspio da zadrži svoj položaj i svoja područja. Tako je skadarski sandžak, koji je bio direktno vezan za Bosnu, postao siguran oslonac za izvođenje akcija Bošnjaka, a reakcija Bošnjaka na odluke Porte o ustupanju nahija Srbiji, isto tako je dobro došla Škodri paši da se može, zajedno sa Bošnjacima, boriti protiv Porte i prisiliti je da mu povрати oduzeta područja. Zato će on nastojati da se poveže sa Bošnjacima i da na neki način povedu koordiniranu akciju protiv Porte, pa čak i oružanu borbu. U tom smislu, on šalje svoje ljude da se dogovore sa Bošnjacima o akcijama, odnosno da ih obavijeste o stanju u skadarskom sandžaku i namjerama Škodra paše. Koliko je bilo stalo Škodri da se i Bošnjaci pobune, najbolje svjedoči to što je on poslao novčanu pomoć Bošnjacima da mogu sakupljati i pripremiti vojsku, naročito na Krajini.³⁸ Zato će se često naići na podatke iz kojih se vidi da je uzrok ustanka u Bosni Škodra paša, a nekad da je uzrok ustanka u Skadru Pokret u Bosni. Prema tome, može se reći da su oba ova pokreta imala zajedničkih momenata, koji su silili jedne i druge da se oslanjaju jedni na druge. U oba slučaja, ipak se radi o težnjama za samostalnosti, a uzroci su gotovo isti. Ukratko, nastojanje Porte je bilo da suzbije njihov separatizam i stvaranje nacionalnih država, slično kao u Egiptu, Grčkoj i Srbiji.

Mustafa paša Bušatlija imao je u to vrijeme najjači uticaj kod arnautskih plemena, pa je razumljivo što je sultan nastojao da umani njegov uticaj, odnosno da ga svede samo na Skadar, bojeći se da i on ne pođe stopama Mehmeda Alija u Egiptu. S druge strane, ovakav jedan čovjek bio je potreban sultanu na ovom mjestu da bi se mogao preko njega suprotstavljati nasrtajima na teritorij Carstva s mora i sa strane Crne Gore. Koordinirane akcije Škodre i Bošnjaka stvorile su Porti takav problem da je bila u situaciji da odustane od bilo kakvih akcija da suzbija njihove

³⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22077-C, 21646 i dalje.

ustanke, jer vojska kojom je raspolagala nije bila u stanju da se odupre i Bošnjacima i Arnautima. No, ipak se odlučila da silom pokori i jedne i druge i da ne dozvoli da se otcijepe od Carstva, jer bi time uticaj Osmanskog Carstva bio sveden na Rumeliju u kojoj je također vrelo neraspoloženje prema centralnoj vlasti i gdje su bili na pomolu ustanci slični onim u Srbiji i Grčkoj. Ali, da bi se suprotstavila ovim dvjema pobunama, Porta je morala da upotrijebi gotovo sve svoje raspoložive snage, regularnu vojsku, koja je još uvijek bila nejaka i nedovoljno organizirana da bi se mogla nositi sa nadmoćnijim snagama Bošnjaka i Arnauta i bašibozuk, tu zloglasnu, omraženu, a uvijek nesigurnu vojsku. To je činila u vrijeme kad je prijetila velika opasnost državi pa i dinastiji od strane Mehmed Alija, koji je pokazivao velike pretenzije na cijelo Carstvo.³⁹ To je od Porte iziskivalo velika materijalna sredstva u situaciji kad je, i onako, bila izložena teškim materijalnim neprilikama i pritisnuta plaćanjima ratne odštete Rusiji. Novi nameti samo su još više povećali nezadovoljstvo kod naroda. Ali, sad je bila u situaciji da je morala mnoge stvari da rizikuje. Mora se reći da je tadašnji veliki vezir Mehmed Rešid paša pokazao vrlo mnogo znanja i vještine da se u ovim ustancima, iako je trpio teške poraze, održi i da stvar okonča onako kako je Porta zahtijevala. Tome su također doprinijeli njegovi lakovjerni protivnici, ne računajući na prevare na koje je veliki vezir bio spreman.

Da ne bi bilo sumnje u to šta su Bošnjaci željeli i šta je uzrok Pokretu, nužno je opisati njihove aktivnosti od sastanka u Tuzli do izbora Gradašćevića za seraskera Bosne, u suštini za namjesnika Bosne, odnosno vladara. I pored pomanjkanja više dokumenata o načinu organizacije Pokreta, ipak nekoliko dokumenata, poteklih izravno od vođa Pokreta o organizaciji Pokreta, ne ostavljaju nikakve dileme o tome šta su uzroci i šta ciljevi Pokreta. Shvaćanje Bošnjaka o samom stanju u Bosni i njihovim ciljevima u Pokretu, najbolje ocrtava predstava upućena u sve krajeve Bosne nakon sastanka u Tuzli. Tačni su podaci bosanskog valije da je jedan sastanak posavskih prvaka i najvjerovatnije Sarajlija, bio održan u konaku Husein kapetana. Dakle, održali su i inicijativni skup prije nego su organizirali sastanak u Tuzli, u širem sastavu, i to u drugoj polovici decembra 1830. godine, na čije se održavanje izravno oslanjaju organizatori Pokreta, na kojem su

³⁹ Yusuf Akçura, op. cit. na istom mjestu i dalje. Grupa autora, op. cit. na istom mjestu, a na osnovu kardinalnih izvora.

zaključili da se sazove šire savjetovanje u Tuzli. Kako bilo, oni su uvjereni da je sastanak u Tuzli bio nužan i da će rezultati ovog skupa biti korisni za Bosnu. Ovaj akt je ustvari program Pokreta i dokaz o autonomnim ciljevima Bošnjaka. Njegova sadržina je sljedeća:

»U sadašnjoj situaciji naša domovina je okružena neprijateljima sa svih strana i nalazi se kao u klopci. Nije dozvoljeno da se ona ne osigura od njihova razaranja i štete.

Prema onoj poznatoj misli »nevjerništvo je jedna vjera« odnosno »nevjernici predstavljaju jedan narod«, mora se biti oprezan sa svih strana, budan u svim prilikama i to onako kako iziskuje vrijeme i situacija, što je dužnost svih pripadnika islama.

Sprski narod, čija je osobina laž i prevare, ima uvijek prema muslimanima zle namjere, koje kriju u tajnosti. I u ovo vrijeme, sa svih strana, poduzima neprijateljske akcije i nije daleko od uvjerenja da će i sada, ako oni koji vjeruju u jednoga Boga budu nebudni i nemarni, preći granicu Bosne i objaviti rat.

U ovo teško vrijeme među muslimanima mora postojati potpuna sloga i jedinstvo. Oni koji su u stanju da stvore to jedinstvo, to ne smiju odlagati ni časa.

Zato se odmah jedna grupa, istaknutih i časnih osoba, sakupila u Donjoj Tuzli i složila se u svim pitanjima koje smo međusobno raspravljali.

Mada ima i drugih pitanja, koja se moraju uvijek i stalno rješavati i o kojima se uvijek mora voditi računa, sada je najpreče i najnužnije, očito, da se izvrši savjetovanje po kur'anskom izričitom slovu »Savjetujte se s njima« tj. s narodom o pitanjima koja će biti predmet savjetovanja, a to su tri opća i najvažnija pitanja, o kojima je postignuta saglasnost. Zato se smatra podesnim da iz Sarajeva i svih drugih mjesta, svi oni koji su dobroželjitelji zemlje i svi mudri i u poslove ejaleta upućeni, lično ili njihovi zastupnici, dođu ili da pošalju po četiri pametna čovjeka, na bilo koji način, i bilo kojim putem, u Travnik, i to, da tamo budu 15. ševala koji slijedi, i uzdati se u Allaha da će to donijeti velike koristi. O ovoj skupštini u Donjoj Tuzli takođe se obavještavate vi da o tome obavijestite našu braću po vjeri i da im to objasnite da se i oni nađu na tom saboru«.⁴⁰

Kad u ovaj Pokret ne bi bilo implicirano i još drugih pitanja koja su, realno govoreći, mogla da podstaknu Bošnjake na ustanak, o čemu smo mi opširno govorili, ne bi bilo potrebno ob-

⁴⁰ BDA, Hatt-i Hümayün Tasnifi, N° 21919-A-K, do 22039 sa prilogima;

jašnjavati šta je pravi uzrok ustanka. Očito je da je za Bosnu, odnosno za Bošnjake, najveću opasnost predstavljala Srbija. Mi smo ranije rekli da je to još od srpskog ustanka, a da je sada potencirano pitanjem predaje šest nahija Srbiji. Ovo pitanje, kako se vidi, izazvalo je kod Bošnjaka podozrenje da se radi o široj akciji, pa možda i napadu na Bosnu. Za njih je očito pitanje nahija bilo udaranje na granice Bosne koje se po njihovom uvjerenju ne bi zadržalo samo na tome. Bez obzira na to što se to ponegdje smatra povodom, za nas je to, kako smo već istakli, jedan od osnovnih razloga Pokreta, i to iz proste činjenice što je to uzrokovalo da dođe do konačne odluke Bošnjaka da sami preuzmu brigu o svojoj zemlji i što to znači javno izražavanje potpunog nepovjerenja prema Porti. Očito je da su Bošnjaci, odnosno oni »ugledni, časni ljudi« koji su se našli u Donjoj Tuzli, bili svjesni svih posljedica predaje nahija Srbima i eventualnog srpskog nadiranja prema Bosni, da su bili svjesni nemoći sultana i Porte i da su se, sasvim dobro, razumjeli u poslove vilajeta, da su oprezno pripremali svoje planove u koje je bio uključen skadarski mutesarif Mustafa paša Bušatlija i čiji su predstavnici bili na skupu u Tuzli. Valija je posredno bio obaviješten o sastanku ali nije bio potpuno obaviješten o zaključcima Bošnjaka. Čak nije znao da će se održati novi sastanak. Htio ili ne, valija je sada morao da se zamisli nad svojom situacijom i da mu postane jasno da je stvarno izvlašten, odnosno, da će planski biti učinjen izvršiocem njihovih želja i zaključaka. Gornju okružnicu potpisali su Mahmud paša Fidaić, Mahmud, kapetan Tuzle, Husein, kapetan Gradačca, Memiš aga silahšori hassa, muteselim Srebrenice i Mehmed Emin Dženetić, muteselim Sarajeva. Istu takvu okružnicu, odvojeno, potpisali su predstavnici Sarajeva koji su očito bili prisutni na tom sastanku u Tuzli: Mustafa Zlatar, Mustafa Džaferović, Sulejman Isević, Abdulhamid Alemdar, Hadži Mustafa Turhanija.⁴¹ Ako tome dodamo da su zaključci skupštine u Tuzli bili da se na savjetovanje pozovu svi kapetani i svi zabiti, odnosno njihovi predstavnici i drugi ugledni ljudi, onda se dobiva jasna slika da je Pokret bio pripreman od strane svih istaknutih predstavnika Bosne, a ne samo od strane kapetana i ajana, zapravo od svih slojeva društva, a ne samo od krupnih »feudalaca«. Naime, očito su tu predstavnici sarajevske čaršije, tj. zanatlije i trgovci, kao i oni koji se više nisu nalazili ni na kakvim funkcijama, pa nisu obnašali ni dužnost ajana u smislu

⁴¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21660–21918

kako su se oni nalazili u Bosni kao ajani, o čemu je ranije bilo govora. To su bili oni pravi narodni ajani, tj. ugledni i istaknuti pojedinci iz svih društvenih slojeva. Organizatori Pokreta, također, nikada ne spominju ajane, nego ljude od pera i riječi i druge ugledne predstavnike naroda.

Nakon skupštine prvaka u Tuzli, pripreme za sabor u Travniku su tekle intenzivno. U isto doba, došlo je do diferenciranja bosanskih prvaka na one za Pokret i pristaša Porte, i to nakon skupa u Tuzli, na kojem su bili i Stočević i drugi istaknuti prvaci iz Hercegovine.⁴²

Rok za opći sabor Bošnjaka u Travniku nije mijenjan. To je bio 15. ševal /29.mart 1831. godine/.

Dakle, posavski prvaci, odnosno oni koji su bili na prvom inicijativnom sastanku u konacima Husein kapetana, smatrali su za potrebno da se postigne opća saglasnost i jedinstvo cijele Bosne, zbog čega su prema izvornim podacima, sazvali naprijed navedeni tajni sastanak svih uglednih prvaka Bosne krajem januara i početkom februara 1831. godine u Tuzli, koji je potpuno uspio, i tu su donijeli zaključke koje će izložiti pred općom skupštinom bosanskih prvaka i predstavnika naroda u Travniku. Po tim podacima, sastanak je trajao petnaest dana. Nažalost, ni o tom sastanku ne znamo ništa detaljno. U stvari, poznati su nam zaključci izneseni u naprijed spomenutoj okružnici. O zaključcima sa toga sastanka u nauci se operira podacima iz stranih izvora. Zapravo, to je ono što su objavile bečke novine. Ti podaci su očito bili neprovjereni i oni su plod neobaviještenosti dopisnika navedenih novina ili onih koji su prenosili takve podatke. Naime, nikada se u zahtjevima Bošnjaka ne navode neke tačke koje su objavljene u bečkim novinama kao zaključci sastanka u Tuzli. I sam naziv ovog sastanka je dosta diskutabilan. On je nazvan samo sastankom kapetana.⁴³ Na tom sastanku očito je zaključeno da u ime Bošnjaka sve poslove vodi Husein kapetan Gradašević, iako nije dobio nikakvo oficijelno zvanje. Prema svim podacima, odluka je bila jednoglasna, pa je, tako, neispravno smatrati da je to tada ili kasnije iznudio Husein kapetan, koji je u ovom slučaju bio, uglavnom, među najmlađim kapetanima, ako su samo kapetani bili ti koji su učestvovali na tom sastanku. Mi smo već dokazali da nisu bili samo kapetani, jer je očito da se nije ništa poduzimalo npr. bez znanja Sarajlija, a to znači da su i

⁴² BDA, *Hatt-i Hümayûn Tasnifi*, N° 21667, 22080, 22095, 21917.

⁴³ Vid, napomene, 29, 30, 40;

slojevi zanatlija i trgovaca redovno učestvovali u svim akcijama Bošnjaka. Čak, iako je bila potrebna jedinstvenost svih kapetana, oni nisu mogli da svoje akcije provedu do kraja bez pomoći Sarajlija i drugih, koji nisu bili na dužnostima kapetana. Prema tome, mora se prihvatiti da su svi uglednici, ne samo kapetani, bili saglasni sa izborom Husein kapetana za prvog među njima jednakim.⁴⁴ Tako otpadaju sumnje da je npr. Hasan aga Pečki bio protivan njemu. To otpada i samim tim što se prilikom ugušivanja ustanka na Porti smatralo da je ustanak okončan onog momenta kada je Hasan aga Pečki uhvaćen kao posljednji uticajni i moćni bosanski prvak i učesnik Pokreta.

Što se desilo pa su se neki hercegovački prvaci odvojili od ostalih ili, recimo, Sulejmanpašići, danas je teško pouzdano tvrditi. Nije isključeno da je u pitanju lični prestiž, a s obzirom na to da su Sulejmanpašići sebe smatrali pozvanijim od Gradašćevića da se stave na čelo jednog takvog Pokreta, odnosno predvodnika Bosne, a i Ali aga Stočević je očito sebe smatrao pozvanijim s obzirom na njegove godine i njegovo iskustvo. Osim toga, kako se ranije vidjelo, i Sulejmanpašići su se nalazili često u nemilosti sultana, upravo zbog toga što su optuživani da nastoje da prigrabe vlast u Bosni, a Ali aga Stočević je od svoje rane mladosti činio sve da se domogne što više vlasti i na što većem području. Ali, u ovom času je pretežno mišljenje ostalih kapetana i prvaka da je za to podesniji Husein kapetan, koji je u to vrijeme bio i bogatiji i uticajniji od navedenih i, naročito, to što je on uživao nepodijeljene simpatije širokih slojeva naroda, bogatih i siromašnih.⁴⁵ Drugim riječima, njihovu istupanju iz saveza bosanskih prvaka, odnosno motiv za izdajstvo jedne stvari, na koju su pristali, a koja je očito postala opća bosanska, bio je borba za vlast, a to znači da je Husein kapetan imao šire poglede i osjećaj za opće dobro naroda i Bosne, a imao je i više drugih osobina koje su ga isticale nad ostalim, što ćemo mi kasnije iznijeti. Pogotovu, tome treba dodati, da je među posavskim i krajiškim prvacima bilo drugih, također istaknutih velikaša koji su i svojim godinama i svojim uticajem mogli da polažu pravo da oni budu izabrani za vođu bosanskog naroda. Najjači dokaz je to što je sam Hasan aga Pečki bio potpuno saglasan, u vrijeme proglašenja autonomije, da taj vođa bude baš mladi Husein kapetan Gradašćević, odajući mu na taj način priznanje za osobine koje je posjedovao,

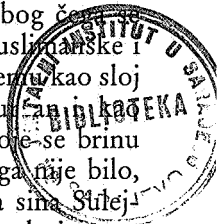
⁴⁴ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21774;

⁴⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22148 C, 21154 E;

a koje su mu sigurno bile poznate. Naime, Hasan aga je lično došao u Travnik da čestita i izrazi prisegu Husein kapetan paši. Inače, Hasan aga Pečki je bio jedan od rijetkih bosanskih prvaka koji je bio tako samostalan u svom djelovanju, da je realno bilo očekivati da on bude prvi koji će se suprotstaviti izboru Husein kapetana za gospodara Bosne. Međutim, Krajišnici su imali snažno razvijen osjećaj za opću korist bosanskog naroda i Bosne kao zemlje, što će pokazati i u ovom Pokretu.

Sarajlije su također imale značajan uticaj u cijeloj Bosni, a oni su i od ranije cijenili Husein kapetana i često sa njim sarađivali u raznim protusultanskim akcijama i gledali su šta će on odlučiti. Možda u ovome ima značajnu ulogu otac Huseinov, koji je, u svoje vrijeme, važio kao jedan od najistaknutijih bosanskih prvaka, a naročito među kapetanima. O tome svjedoči i to što je on nekoliko puta bio na ivici smrtne presude i samo su ga spasavale ili teške prilike u Bosni ili u Carstvu.

Kad o tome govorimo, onda mora da podsjetimo da su i druge porodice koje su, duže vrijeme, igrale značajnu ulogu u javnom životu Bosne i koje su doživljavale prave pogrome i kažnjavane najtežim kaznama i u Pokretu Gradašćevića, također igrale aktivnu ulogu. Takav je slučaj sa porodicama Babića, Dženetića, Turhanija, Fidaića i naročito Isevića. Za ovu posljednju porodicu moglo bi se reći da predstavlja pravi izvor revolucionara, mada nije pripadala nijednom vojničkom redu niti esnafskim organizacijama. To je bila porodica intelektualaca. Reklo bi se, po onome što nam je do sada dostupno, da to nisu bili konzervativni intelektualci, naprotiv prema traktatu Muhameda Emina Isevića, bili su progresivni intelektualci, pa po svome djelovanju, uprkos čestih i teških iskušenja, mi ih, s razlogom, smatramo revolucionarnim. Isević je oštro udarao svojim perom po svim negativnim pojavama u sistemu uopće, a naročito u Bosni. On je raskrinkavao uzročnike nereda i izvore zla i nesreće za sav narod, zapravo za sirotinju. Nije, uopće, ničim nastojao da zaštiti ili opravda bogate slojeve, nego je, uglavnom, na njihova leđa tovario ono teško stanje u kojem se Bosna nalazila i zbog čega se bojavao da će propasti. Nije pravio razliku između muslimanske i kršćanske sirotinje. On je oštro napadao i krupnu ulemu kao sloj koji je iznevjerio svoj poziv, iznevjerio šerijat i Kur'an. Takav, nedostojan je da se nađe na čelu ustanova koje se brinu o duhovnim stvarima. U Pokretu Gradašćevića njegao nije bilo, jer je nešto ranije umro, ali zato nalazimo njegova sina Stulejman efendiju kao jednog od potpisnika okružnice kojom se

poziva sve stanovništvo, odnosno svi oni od pera i riječi, da dođu na opći sabor u Travnik da se donese sudbonosna odluka o Bosni.⁴⁶

Isto tako, kad govorimo o navedenom pitanju, ne može se preći preko toga da je sam Ali aga Stočević mislio isto kao i svi ostali Bošnjaci, da Bosna treba da bude samostalna zemlja bez uplitanja stranaca i da su Bošnjaci sposobni da vode poslove svoje zemlje, bez pomoći sultanovih izaslanika i predstavnika. To pokazuje njegova politika koju je započeo provoditi odmah nakon što je ostvario svoj cilj koji je nažalost bio kratkog vijeka, tj. kad je postao samostalni upravnik hercegovačkog sandžaka. Vodeći poslove ovog sandžaka, on je, brzo, zanemario čak i samog sultana, a stalno je radio na podrivanju uticaja bosanskih namjesnika, sa očitom namjerom da se domogne vlasti i u cijeloj Bosni. Istina, i bosanski namjesnici su brzo prozreli njegove namjere, pa se razvija prava zakulisna i otvorena borba između njih, s namjerom ko će koga jače optužiti i dovesti u nemilost sultana.⁴⁷ Mada je dugo odolijevao, Ali paša je, na kraju, platio glavom, mizernije nego je to bilo sa Husein kapetanom, jer je javno osramoćen u cijeloj Bosni, a ubijen na ponižavajući način, a da niko za to nije ni upitan. On, u stvari, nije ni mogao da misli drukčije od ostalih Bošnjaka, jer su svi bili svjesni da je cilj svih namjesnika i njihove svite da se, za vrijeme svoga službovanja u Bosni obogate, jer njihove službe su obično kratko trajale. Bogatili su se na račun cijelog naroda ali i na račun bosanskih prvaka, o čemu smo mi već govorili.⁴⁸ Ali paša je, također, osjećao opasnost po Bosnu od vanjskih neprijatelja, ali nije mogao da prevaziđe svoj lični interes. Nažalost, dakle, kad je bila u pitanju jedna opća stvar, Bošnjaci su se pocijepali u dva tabora, u tabor koji su isticali da se bore za interes Bosne i njenog naroda i tabor, neuporedivo malobrojniji, zapravo neznatan, koji je za lični interes prešao na stranu sultana, ističući da se bori za zaštitu zakonske vlasti sultana i njegovih zastupnika. Ovakva podjela bila je, gotovo, presudna u odsudnom odmjeravanju vojničke moći sultanove vojske i domaće vojske Bošnjaka. Disidenti iz Bosne su presudili u konačnom obračunu, pa iako su prividno bili i nagrađeni za tu svoju prljavu rabotu, iskusili su istu gorčinu nemilosrdne politike sultana kao i ustanici koji su bili spremni

⁴⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21154 D, E, F i 21172 B;

⁴⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21718; 22176; 2127 A; 21716 A-C

⁴⁸ Muhamed Emin Isević, *Prilike u Bosni*. POF, XXXII/XXXIII, Sarajevo, 1984.

da daju krv za Bosnu, makar to bilo i radi očuvanja svojih interesa, što se ne može naučno potvrditi.⁴⁹

Kad posmatramo tok priprema za ustanak, onda se možemo lahko uvjeriti da su Bošnjaci imali jasne predstave o tome kako će, na najlakši način, ostvarivati svoj cilj. Oni su u početku bili odlučili da ne diraju namjesnika sultanova, ali da ga privole da pristane uz njih i da svoje akcije izvode prividno na legalan način i uz blagoslov samoga namjesnika, odnosno da pred Portom pokažu kako je i njen predstavnik uvjeren da su Bošnjaci u pravu i da treba da se udovolji svim njihovim zahtjevima. Znali su da će nakon toga namjesnik pasti u nemilost sultana i razumije se da je onda jedino rješenje da ne prime drugog carskog namjesnika umjesto njega, nego da onda sami biraju namjesnika između sebe.

Na prvom pripremnom sastanku u Tuzli izleda nije bilo odlučeno da oni koji su pozvani u Travnik vode sa sobom i pratnju, odnosno vojsku. To je bio poziv da dođu samo oni, lično, ili njihovi predstavnici od po četiri čovjeka. Zato mislimo da je na jednom drugom sastanku, o kojem se do sada nije ni znalo, a koji je održan drugi dan bajrama te godine, bilo odlučeno da se pođe sa brojnijom pratnjom kako bi bilo ubjedljivije za samog namjesnika, odnosno da se osujeti eventualni otpor namjesnika. Nije isključeno da su bili obaviješteni o izdaji ili kolebanju nekih hercegovačkih i kliških prvaka, pa su, za svaki slučaj odlučili da budu spremni na svaku situaciju. Otuda vidimo da se na opći sabor polazi sa velikom pratnjom koja je mogla da iznosi čak nekolike hiljade vojnika.

Opći sabor u Travniku

Kad je namjesnik bio obaviješten da se Bošnjaci kreću prema Travniku u većem broju, zaključio je da se radi o napadu i zato je pokušao da se utvrdi u travničkoj tvrđavi sa onom svojom vojničkom pratnjom koja je bila stalno uz njega. Sigurno je obavijestio i Sulejmanpašiće o tome, pa su ovi pošli sa vojskom, koliko su mogli da sakupe, kako bi pomogli namjesniku. Ne znamo kolika je mogla biti vojska Sulejmanpašića, ali u svakom slučaju nije moglo da bude oko tri hiljada vojnika, kako su to neki zabilježili i javljali, jer treba da se znade da su samo Sulejmanpašići bili uz namjesnika, dok su drugi kliški prvaci bili na strani Bošnjaka.

S obzirom na razvoj situacije, Namik paša je procijenio da se ne može oduprijeti Bošnjacima, pogotovu nakon što su oni, kao

⁴⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22200–22218;

znak da su spremni i na oružanu borbu, opalili nekoliko topovskih hitaca prema travničkoj tvrđavi. Uz to, napustili su ga mnogi iz njegove pratnje, naročito oni koji su komandovali vojskom. Na savjete nekih uglednih Bošnjaka u Travniku, Namik paša se predao bez borbe i tako je ovaj pohod Bošnjaka prošao bez prolivanja krvi.⁵⁰ Isti je slučaj bio i sa vojskom koju je Ibrahim beg Sulejmanpašić bio poveo u pomoć namjesniku. Bošnjaci su poslali jedan dio svoje vojske u susret Sulejmanpašiću i dali mu do znanja da se ne može boriti protiv njih. Mada je on bio spreman da stupi u borbu, vojska koja je bila uz njega, nakon upozorenja bosanske vojske, koju je u ovoj akciji predvodio Memiš aga, muteselim Srebrenice, napustila je svoga zapovjednika i nije se htjela boriti. Sulejmanpašić je bio prisiljen da bježi i nije se smio zadržati na teritoriji Bosne uopće, nego je pobjegao u Livno. Pošto nije imao podršku Firdus kapetana u Livnu, preko austrijske teritorije pobjegao je u Dalmaciju, a odatle u Beograd, gdje je dobio utočište kod beogradskog muhafiza Husein paše. Ovakav potez doveo je Sulejmanpašića u nemilost kod Bošnjaka i njima je već bilo osuđeno da budu kažnjeni na najdrastičniji način. To je bila kazna, kako bi je narod nazvao, »*da im se zatre trag*«. Sve njihove zgrade i kule bile su razrušene i opljačkane. Ne zna se da su im dirali u nejake članove porodice. Time je, uglavnom, cijeli kliški sandžak prešao u vlast Bošnjaka. Možda je bilo pojedinaca koji se i nisu slagali sa ostalim Bošnjacima, ali su se morala dobro pritajiti i više se ne zna za bilo kakav otpor iz ovih krajeva. Naprotiv, svi su uzeli aktivno učešće u Pokretu. Firdus kapetan se kolebao, ali je na kraju postao čak i vojskovođa Husein kapetan paše u borbi sa Rizvanbegovićem i ljubuškim kapetanom.

Bošnjaci su, dakle, bez krvi ušli u Travnik, da bi se tu na općem saboru donijela odluka o akcijama koje treba da se poduzmu. Prethodno je trebalo da se valija prisili da pristupi njima i da, formalno, on bude na čelu svih tih akcija. Ali, kako je on bio odjeven u nizamsko odijelo, što Bošnjaci nisu prihvatili, što nikako nije razlog za Pokret i oružane akcije, to nije mogao da i dalje nosi takvu mondu, a da bude na čelu Bosne. Dakle, Bošnjaci su, stvarno, izvršili prevrat u svojoj zemlji, bez prolivanja krvi i ukinuli vlast Porte i njenog predstavnika. Zatim su, po svom planu, provodili druge mjere da bi ostvarili svoje ciljeve. Da su oni od ranije imali plan da to učine sa namjesnikom, to se

⁵⁰ BDA, Hatt-i Hümayün Tasnifi, № 21918, 21919 A-F;

vidi po načinu kako su to sve izvodili. O tome svjedoče i izvještaji prusačkog kadije Ibrahim Hasib efendije Muftića koji je očito bio na strani Sulejmanpašića, zapravo bio njihov čovjek, koji će se sa svoja dva izvještaja predstaviti kao pravi izdajnik ove bosanske akcije i, ustvari, biti špijun ili uhoda Sulejmanpašića, koji su sada bili u izgnanstvu, bez prava povratka u Bosnu, inače im je slijedila jedina zaslužena kazna – smrt. Ovaj isti Hasib efendija predstavlja prvog predstavnika uleme koji je osudio Pokret Bošnjaka.⁵¹ Inače, glavni bosanski kadija, sarajevski mulla, bio je na strani Bošnjaka. Mi do sada nismo pronašli nijednu njegovu zvaničnu deciziju ili nekog drugog muftije, koji je odobrio ustanak Bošnjaka i ne znamo da li su uopće tražili takvu fetvu. Bez obzira na to, njihovo učešće u Pokretu, ustvari, znači njihovo odobrenje Pokreta. Dakle, činjenica je da je ulema bila na strani Bošnjaka, pa se tako i ovaj sloj stanovnika Bosne koji bi, po općem pravilu, trebalo da bude na strani Porte, odnosno sultana, naročito nakon što je sultan Bošnjake proglasio odmetnicima i osudio Gradašćevića kao izdajnika države i nakon što je o tome svoju fetvu izdao šejhulisam, koji proglašava Bošnjake otpadnicima od vjere i na taj način ih stavlja izvan zaštite šerijata i kanuna. Osim toga, šejhulislam je zaprijetio ulemi da će svi od reda da izgube svoje položaje ukoliko se ne odvoje od odmetnika, što je, izgleda, bila praksa u ovakvim situacijama. On im nalaže da djeluju u pravcu smirivanja naroda i odvrćanja od pobune koja je protiv vjere i države. Sve to ukazuje da Pokret nije imao vjerski karakter i sve što na to podsjeća ima samo deklarativan fakat i stvar uobičajenog narodnog žargona.

Kao tipičan predstavnik uleme, koji je bio aktivan učesnik u Pokretu, zapravo jedan od vođa Pokreta, možda i glavni duhovni predstavnik, bio je banjalučki muftija Hifzi efendija Đumišić, koji je nalazio puna opravdanja i objašnjenja za Pokret i smatrao je to za opću korist naroda i Bosne. Čak je bio, čini se, svjestan značaja Pokreta više od mnogih drugih i mogućih implikacija koje bi ustanak mogao imati na međunarodnom planu ako bi se ustanici obratili na neku od evropskih sila i zatražili od nje pomoć.⁵² Njegova je, ujedno, i prva zvanična izjava kao jednog od vođa Pokreta u vezi sa međunarodnim odnosima i Pokretom u Bosni. Hifzi efendija je jasno rekao da bi oni mogli da traže pomoć iz vana ali oni to neće, jer mogu sami da svoju stvar

⁵¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22095–22095G

⁵² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22201–22222;

dovedu do željenog cilja. O ovome je obaviještena Porta. Prema tome, apel šejhulislama na vjernike i svoje potčinjene da napuste Pokret ostao je bez efekta.

Međutim, Ibrahim efendija Muftić, kao prusački kadija, proglašava Bošnjake izdajnicima i oglašava Bosnu neprijateljskom zemljom u kojoj više nije valjana molitva koja se obavljala petkom i o bajramima. On smatra da se ta zemlja mora da napusti ako se neko ne želi, sam svojom voljom, priznati odmetnikom, odnosno nevjernikom. On to iznosi u oba svoja akta, ali javlja svome gospodaru, kako on naziva Ibrahim bega Sulejmanpašića, da će malo sačekati da upozna cijelo stanje u Bosni da ga o tome obavijesti, pa će tek onda da napusti zemlju.⁵³ O njegovoj sudbini nakon napuštanja Bosne ne zna se ništa. Zna se posigurno da je napustio Bosnu i otišao u Dalmaciju, a nakon toga nema vijesti o njemu. On nam je ostavio jedan, posebno značajan dokumenat o planovima ustanika za obaranje zvanične vlasti i prisiljavanje Namik paše da pristane uz njih, kao i o tome šta su Bošnjaci bili odredili u slučaju da se neko od Bošnjaka suprotstavi Pokretu, pa prema tome i osudu Sulejmanpašića. Njegov izvještaj ukratko izgleda ovako:

Zahvaljuje Bogu da su se Sulejmanpašići spasili od ustanika, u borbi koja je trebalo da se vodi između ustanika i njegove vojske, pa makar to bilo i u jednoj »nevjerničkoj« zemlji. Inače, da je ostao ne bi iznio živu glavu, jer su ga Bošnjaci bili osudili na smrt, zajedno sa ostalim vođama kliške vojske. Ustanici su, osim toga, odlučili da prisile valiju da skine nizamsko odijelo i da obuče odijelo koje je sultan zabranio i umjesto fesa da obuče kauk. Zatim su odlučili da uspostave muziku kako je bio običaj u ranija vremena prilikom svečanosti. Nakon toga, Bošnjaci su na čelu sa Husein kapetanom Gradaševićem krenuli uz muziku u konak valije i tu saopćili svoje odluke o tome da će 15. zilhidže krenuti iz Travnika prema Busovači, odnosno prema Novom Pazaru, i da će se združiti sa vojskom Mustafa paše Bušatlije i zajedno krenuti na Carigrad.⁵⁴

Prema tome, ovim aktom stvarno je prestala da postoji vlast sultana u Bosni i nastupila je vlast Bošnjaka. Mada još nije zvanično bio proglašen valijom Bosne, očito je da je Husein kapetan već bio dobio ovlaštenja u pogledu provođenja plana borbe protiv sultana. Istina, još je uvijek Namik paša potpisivao bujuruldije koje je trebalo da se šalju po Bosni. Ali, prema

⁵³ Vid, napomenu 51.

⁵⁴ Isto;

njegovom vlastitom iskazu, on je morao da radi ono što su oni od njega tražili. Inače je do kraja ostao vjeran sultanu i činio sve ne bi li kako posvađao Bošnjake i stvorio među njima razdor. Međutim, priznaje da je nemoćan.⁵⁵ Prema njegovim izvještajima, u Travniku je ostao oko dvadeset dana, ali uvijek pod prismotrom i dobro čuvan od ustanika da ne bi dolazio s kim u dodir, pa je to razlog što nije u stanju ni da piše, niti smije da piše onako kakvo je stanje u Bosni. Nakon toga on je premješten po volji ustanika u Busovaču, vjerojatno s uvjerenjem da je tamo sigurnije da ne dolazi s kim u dodir i da ne bi poduzimao akcije protiv njih. To se podudara i sa planom Bošnjaka da u Busovači bude zborna mjesto vojske odakle će krenuti prema Rumeliji, pa je bilo sasvim ispravno da se na licu mjesta nađe i sam valija. U suštini, on je potpuno bio razvlašten, a trebalo je da posluži samo kao paravan pred javnošću da Bošnjaci nisu protiv sultana nego protiv nepravde i za sigurnost Bosne od vanjskih neprijatelja.

Bijeg Namik paše u Stolac

U Busovači je Namik paša ostao dvadeset i četiri dana, tj. do uoči kurban-bajrama. Za to vrijeme njegova svita počela se osipati i s njim je ostalo svega oko dvjesto ljudi za koje, također, nije bio siguran da će ostati uz njega, ako potraje njegova internacija u Busovači. Odatle je slao vijesti preko Beograda o stanju u Bosni i svome stanju, koristeći tatara koji su krijući dolazili njemu iz Beograda. U jednom njegovom izještaju stoji da su tatari izbjegavali da nose njegove dopise, jer Bošnjaci strogo kontroliraju sve koji dolaze i odlaze u Bosnu i osobito u Busovaču. Neki su dokumenta krili u kubure i korice pištolja. No, isto tako pokušavao je da iznađe način da se nekako iščupa iz ruku ustanika. Uspio je da iskoristi jednu nesmotrenost Bošnjaka, vjerojatno iz razloga što su Bošnjaci mislili da valija nije u stanju da im izmakne iz Busovače, koja je na takvom mjestu da se mogla lahko da kontrolira i iz Sarajeva i iz Travnika. To je bilo baš uoči praznika kurban-bajrama. Dogovorio se sa svojim najbližim saradnicima da razglase da će i on poći u Travnik da obavi molitvu na bajram izjutra i da će krenuti predveče uoči praznika. U isto vrijeme, bio je sve pripremio da zaobiđe Travnik i da krene prema Hercegovini za koju je znao da je djelomično uz sultana, a djelomično uz ustanike. To je i učinio. Uzeo je dobre vodiče i ostatak ljudstva i, umjesto u Travnik, on je pokraj Travnika

⁵⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21667–21780;

krenuo planinama i putovao cijelu noć, odmarajući se samo jedan sat u nekoj planini. Išao je, kako sam izvještava, usiljenim maršem, kako bi uspio da izmakne ustanicima, ako saznaju za njegov bijeg. Po njegovu kazivanju, uspio je da stigne u Duvno prvi dan bajrama pred večer. Tu je odsjeo i sazvaio zbor prvaka, gdje im je saopćio ferman o tome da je Mustafa paša Bušatlija osuđen na smrt kao izdajnik i u kojem su Bošnjaci savjetovani da se okane ustanka i veze sa Bušatlijom.⁵⁶ Nakon toga je napisao bujuruldije, ali nije stavljao mjesto odakle ih je pisao da se ne bi saznalo za njegov boravak. Odatle je stupio u vezu sa Ali agom Rizvanbegovićem i utanačio da se skloni u Stolac, odakle će zajednički započeti akciju za ponovno vraćanje na vlast i pokoravanje Bošnjaka. Iz Duvna je krenuo prema austrijskoj granici. On je, naime, imao bliži put za Stolac i preko Mostara, ali na Mostar nije smio da ide, jer je znao da je, kako on kaže, »*pola Mostara uz sultana, a pola uz ustanike*«, pa da bi izbjegao nevolje, on je odlučio da krene zaobilaznim putem. Mogao je da pređe Neretvu i u Gabeli kao bosanskom teritoriju, ali u Gabeli nije bilo mosta na Neretvi, a vrijeme je bilo loše i velika voda, pa je bilo vrlo riskantno ići na prelaz preko Neretve u kajacima. Osim toga, zbog bezbjednosti, trebalo je preći Neretvu u jedan mah, što je bilo teško. Zato se odlučio na potez koji je dosta kompliciraniji, ali i sigurniji. Stupio je u vezu sa austrijskim vlastima da pređe preko austrijske teritorije i da tako bezbjedno stigne u Stolac. Guverner Dalmacije je odobrio ovaj zahtjev Namik paše, ali pod uslovom da ostane u Imotskom, u karantinu, jedanaest dana, kako je to propisano njihovim zakonom. Namik paša je na to pristao. Tako on napušta bosanski teritorij i prelazi austrijsku granicu u Imotskom. Tu ostaje jedanaest dana.

Jedan od razloga što nije želio da ide na prelaz preko Neretve u Gabeli bio je i taj što je sa sobom nosio sve spise administracije, kao i bosansku defterhanu. Ta arhiva iznosila je dva tovara. Mada on kaže da svi ti spisi nisu tako važni, smatrao je ipak da je to trebalo zaštititi, a naročito bošče džizje, koje su prispjele upravo dok se on nalazio u Busovači zatočen od strane ustanika.⁵⁷ No, očito je da su to beznačajni razlozi. Svakako je jasno da je on bio veoma uspaničen i u strahu za vlastitu kožu, pa je tražio načina kako najsigurnije da se domogne Stoca, gdje mu je obećana zaštita. Čini se da je on za ovaj ustupak Ali age Rizvanbegovića učinio veću uslugu

⁵⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21667, 21917, 22080, 22095 D

⁵⁷ Isto;

samom Ali agi nego sebi. Jer, stvari su se tako razvijale da je bilo iluzorno očekivati da će se ponovo vratiti u Travnik i na položaj bosanskog valije. Čak da je ustanak i brže okončan, pa makar i sam sudjelovao u tome, trebalo je da zna da je njegova sudbina kao namjesnika Bosne bila riješena i mogao je čekati samo trenutak kada će biti opozvan, odnosno premješten u neko drugo mjesto. Ali, za Ali agu Stočevića to je značilo životnu šansu i ovaj prepredeni Hercegovac i iskusni diplomata, a nadasve sposobni spletkaroš, sigurno je nikada ne bi ispustio. Tako je stvar tekla, da sve što je više padao ugled Namik paše više je rastao ugled Ali age Rizvanbegovića. Što je više vrijeme odmicalo, to je njegova šansa da se dočepa onoga za čim je sigurno težio cijelog života, da postane smostalni gospodar Hercegovine, pa vjerojatno i cijele Bosne, postajala stvarnost.

Namik paša je na sva usta hvalio Ali agu Stočevića, zalažući se da mu se oda priznanje za njegove napore da pomogne valiji, što je ovaj smatrao da to u isto doba znači Porti. Čak ga je postavio za svoga kajmekama, što je značilo pružimanje vlasti nakon izbivanja Namik paše iz Bosne. Osim toga, on je zahtijevao da se Ali agi daju bošče džizje za cijelu Bosnu koje je bio sam dobio. Tako je sam Namik paša pomogao usponu Ali age, a svom padu, jer je potpuno pao u njegovu sjenu. Čini se da je to izravno uticalo na Smail agu Čengića i Hasan bega Resulbegovića, jer su se pribojavali rastuće moći Ali age Rizvanbegovića. Oni su iz Stoca počeli da stvaraju planove kako da se suprotstave ustanicima, jer su znali da ustanici neće pustiti po strani Hercegovinu, čiji su predstavnici, odnosno, već sada, sami disidenti, također bili u Tuzli na savjetovanju i pristali da se povede Pokret. Ali, ostavimo Hercegovinu po strani i vratimo se događajima koji su nastali u Bosni nakon bjekstva Namik paše.

Vlast u Bosni preuzimaju Bošnjaci

Ne zna se tačno šta su sve namjeravali Bošnjaci da učine sa Namik pašom i dokle im je trebao. Po mišljenju Namik paše, on je trebalo da bude predat Škodri paši kao talac za ostvarenje njegovih ciljeva.⁵⁸ Možda je bilo i takvih kombinacija, ali zvanično ništa o tome ne znamo. Mi smo mišljenja da je on njima trebao kao paravan da dokažu kako je ono što oni traže sasvim na mjestu. Kako bilo, on je učinio da su Bošnjaci sada morali sami da odlučuju o svemu i da više i ne misle na Namik pašu,

⁵⁸ Isto;

koji je za njih prestao da igra značajnu ulogu od dana kada su osvojili Travnik i kada su izvršili državni udar, preuzimajući vlast u svoje ruke, a zadržavajući valiju samo kao prividni znak njihove pokornosti vrhovnom vladaru. Da oni nisu držali do njega mnogo i da nisu smatrali da je on ličnost koja im posebno može da koristi ili naštetiti, oni su imali načina da mu se svete nakon njegova bjekstva. Naime, Namik paša je ostavio iza sebe u Travniku svoj harem, svoju porodicu, čija je sudbina sada zavisila od volje ustanika. Ali Bošnjaci nisu obraćali na to pažnju. Svi koji su o tome imali bilo kakva znanja, znaju da su se ustanici veoma korektno odnosili prema njegovoj porodici i ona je bila potpuno bezbijedna. Čak kada je trebalo da se seli iz Bosne, Namikova porodica je ispraćana sa svim poštovanjem i sa potpunom sigurnosti, što svakako ide na adresu Husein kapetana i drugih vođa, što ih predstavlja kao ljude svjesne kako se treba ponašati u određenim prilikama. Naime, korektan odnos prema njegovoj porodici, izričito je naredio Husein kapetan, zaprijetivši kaznom svakome ko pokuša da naudi Namikovu haremu.⁵⁹

Bijeg Namik paše mogao je da ima dvojak uticaj – ili da se neki preplaše i napuste ustanak ili da ostali budu podstaknuti da se pridruže ustancima, u situaciji kad su se uvjerali da je valija pobjegao iz Bosne i da im je jedini izlaz da pređu ustanicima. Dakle, njegovo bjegstvo ni u kom slučaju nije koristilo Porti, pa čak ni radi obavještenja o pravoj stvari u Bosni, jer Namik nije bio baš posebno dobro obaviješten o događajima, sada još manje. Kako bilo, Bošnjaci zbog toga nisu napuštali svoj plan o odlasku u Rumeliju i borbi protiv centralnih vlasti, njenih akcija i planova u Bosni, što je, bez sumnje, neoboriv dokaz da su oni već ranije bili stvorili plan za borbu za autonomiju i samostalnost Bosne, ako borbu nametne situacija. A to se i dogodilo.

Sada je došao red na Bošnjake da sami, zvanično, izaberu vođstvo Pokreta i vlasti u Bosni. Prvo je neko morao da bude izabran kao glavni vojskovođa. Mada se to dešavalo u Travniku, i u vrijeme kada je Bosna ostala u rukama Bošnjaka i sigurno je izbor vršen na širem skupu, nije se sačuvalo podataka o toku izbora, ukoliko to nije bila samo formalnost, a da je to već obavljeno u Tuzli. Prema ranije navedenim izvještajima kadije Prusca, Hasib efendije Muftića, dade se zaključiti da je to zaista bila samo formalnost. Za glavnog komandanta Bosne postavljen je Husein kapetan Gradašević. Sigurno je na sastanku u Tuzli

⁵⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 2203/5

bilo govora o tome ko će stati na čelo ukoliko ne bi privoljeli Namik pašu da im se pokori. Prema sačuvanoj narodnoj predaji, što je ušla i u literaturu, već u Tuzli je Husein kapetan izabran da vodi sve akcije Pokreta kao najugledniji i najuticajniji bosanski prvak, a to potvrđuje i ranije izneseno mišljenje Namik paše da je Husein kapetan upravo taj najuticajniji bosanski prvak. U rivalstvu sa Ali agom Rizvanbegovićem, zahvaljujući odluci grupe kapetana, Sarajlija i Krajišnika, on je ostao na čelu. To čak nije ni važno. Daleko je važnije da su Bošnjaci odmah po bjekstvu Namik paše imali svoga seraskera u ličnosti mladog kapetana Gradačca, a samim tim vlast u svojim rukama. Ako znamo da je datum bjekstva Namik paše 9. zulhidže 1246/21. maja 1831. godine, onda Huseina nalazimo kao seraskera Bosne zvanično već 19. zulhidže 1246/31. maja 1831. godine. Mislimo da Bošnjacima nije trebalo mnogo vremena da zavedu svoju vlast bez sultanovih namjesnika i drugih predstavnika centralne vlasti jer su to oni već ranije pripremili. To potvrđuje jedan akt koji je upućen svim agama (gospodi) u Bosni od strane Husein kapetana, i to nakon pokreta iz Busovače prema Kosovu, datiran 19. XII-1246/31. maja 1831. i, mislimo, da je to njegov prvi zvanični akt.⁶⁰ Uz svoj potpis Husein je stavio titulu serasker – vojni komandant – Bosne, ali sa izrazom *al-muhakkem* – izabran voljom većine, *izabran po volji naroda*, pa se može reći da je to tada značilo i potpunu vlast u Bosni, a ne samo vojnu, jer je i u to vrijeme on vršio određene poslove vlasti.

Na osnovu autentičnih podataka, može se utvrditi da su Bošnjaci odmah organizirali cijelo rukovodstvo vojnih operacija, a da su postavili i civilne službenike na svim mjestima koja su bila upražnjena, pogotovu za obavljanje administrativnih poslova u sjedištu ejaleta u Travniku. Sve te poslove Husein kapetan obavljao je zajedno sa vijećem prvaka Bosne, jer nemamo podataka da je već bio organiziran i divan, mada to ne treba kategorički tvrditi, jer su i u tom vijeću bili sve ugledni prvaci (ajani, erkani). Navedeni prvi akt Husein kapetana također svjedoči da je on kao serasker dobio sva ovlaštenja i prerogative vlasti, jer titula seraskera podrazumijeva i čin paše i rang vezira, ali će to Bošnjaci kasnije verificirati. Akt, u stvari, poziva na vojnu svu »poštovanu gospodu« (age) i to da odmah dođu u njegovu ordiju. U njemu nam skreće pažnju na jednu činjenicu koja očito ima svoj korijen iz prošlosti. Naime, pozivajući ih na vojnu, on

⁶⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 22095 A-Z

ih ujedno poziva da zaborave razmirice i neslogu koji su od ranije vladali među njima. Za uzvrat, on jamči potpuni oprost i garanciju da im se od sada neće činiti nepravda, što izražava ovim riječima: »*Ja vam jamčim da će vam biti sve oprošteno i da se neće, od sada, činiti nikome nepravda.*« Osim toga, uočljivo je da u naslovu akta nastupa, upravo, kao glavni komandant prema potčinjenima. To svjedoči da je njemu bila predata vlast, čak i pravo kažnjavanja, jer u istom tome aktu u zaključku oštro upozorava riječima: »*Ako neko bude suprotno postupao, neka krivi sam sebe i sam će se kajati.*«⁶¹

Iz jednog drugog akta, koji su potpisali muteselimi Bijeljine Memiš silahšorihassa, i Sarajeva Mehmed Emin beg Dženić i uputili u oblast Hercegovine nekim Bošnjacima koji su odatle napustili ili namjeravali napustiti Pokret, a u kojem oni sa potpunom hijerarhijskom titulacijom oslovljavaju, nažalost, nepoznate osobe, a očito je da su oni po rangju veći od njih ili bar ravni njima, što znači da se radi o spomenutim disidentima, upozoravaju ih da to ne čine, jer Bosna ima svoje vodstvo i da je nerazumno narušavati opće jedinstvo u korisnoj stvari. Teško je odlučiti se za tvrdnju ko su ti koji su napustili Pokret. Prema onome što će se dešavati kasnije, vidi se da je ipak riječ o nekim hercegovačkim prvacima, jer su jedino oni napravili izdaju, prije svih o Hasan begu Rusulbegoviću i Ali agi Rізvanbegoviću.⁶²

Na ovom istom mjestu treba da se ukaže na neke nejasnoće u vezi sa vremenom polaska Bošnjaka na Travnik. Naime, posljednji koji je o ovom događaju pisao bio je Ahmet Eren, turski historičar. Mada je raspolagao izvornim arhivskim materijalom, napravio je cijelu zbrku oko toga. Pogotovu što je pokret Bošnjaka na Travnik stavio u početak mjeseca juna, iako je Travnik u bosanskim rukama bio već više od dva mjeseca. Još uvijek nema znakova da su Bošnjaci odlučili da Huseina i formalno proglase za namjesnika. Ovo je logično već po tome što Bošnjaci nisu znali krajnji ishod Pokreta ili su taktizirali do bolje prilike, ne želeći izazivati otvoreni gnjev sultana. Oni su bili uvjereni u svoju snagu i uspjeh, ali ipak, tek nakon prvog kruga oružanih sukoba, oni postavljaju svoje prave zahtjeve i tu je realizacija bosanske samostalnosti, dakle sa bojnog polja, gdje su izišli kao pobjednici. Tad se i prvi put ističe zahtjev da se Gradašćević potvrdi kao bosanski namjesnik. Svoje zahtjeve Bošnjaci postavljaju tek nakon pobjede kod Štimja na Kosovu. Tada

⁶¹ Isto;

⁶² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 22095 H

se prvi put spominje ime Husein kapetana kao gospodara Bosne. To će vojni komandanti učiniti posebnim zahtjevom iz Prištine, ali i to je bilo preliminarno, jer, zvanično, to će se učiniti u Sarajevu. Ali o tome ćemo govoriti opširnije na drugom mjestu. Sve dotle, Bošnjaci ističu tri stvari kao razlog Pokreta, a to su pitanje ustupanja nahija Srbiji, pitanje regularne vojske i pitanje vlasti, odnosno uređenja Bosne. Dakle, tek nakon pobjede na Kosovu oni i zvanično ističu i traže potpunu unutrašnju autonomiju, odnosno svoju vlast sa domaćim čovjekom na čelu. Tako se može govoriti sa sigurnošću da je u toku borbe sa velikim vezirom i Portom oživotvorena ideja iz Tuzle o samostalnosti. Tek tada iznose stvarne razloge Pokreta, socijalne i političke probleme, koji treba da se u Bosni rješavaju i to na način kako to Bošnjaci zamišljaju.⁶³

Oružane borbe sa sultanom

Tačno onako kako je odlučeno, iz Busovače se krenulo 15. zulhidže 1246/27. maja 1831. godine, ili, bolje rečeno, toga dana krenula je komanda bosanske vojske, sa glavninom, iz Busovače prema Kosovu.

Ali još dok je Namik paša bio u Busovači, potajno je obavijestio da se bosanska vojska nalazi na sve strane do Novog Pazara i to u broju od oko osam hiljada, da su zaposjeli sve klance i prolaze i da su izvršili sve pripreme za jedan opći i odlučni pohod protiv sultana da ga prisile da udovolji njihovim zahtjevima. U isto vrijeme, Bošnjaci su pripremali vojsku koja će, kao glavnina, krenuti pod komandom mladog kapetana iz Gradačca, seraskera Husein kapetana. Već smo rekli da je organizacijom Pokreta bilo obuhvaćeno stanovništvo prema granicama Crne Gore i Srbije. Uz njega su bili svi glavni prvaci Bosne sa svojom vojskom i može se samo zamisliti kakva je to bila impozantna slika jedinstva svih Bošnjaka, sada potpuno jasno odvojenih od onih koji su izdali njihovu stvar i spremnih da se i s njima razračunaju kao sa stvarnim izdajnicima. U isto vrijeme, Bošnjaci su osigurali svoje granice na Krajini i prema Srbiji da se ne bi desilo bilo kakvo iznenađenje. Granicu prema Srbiji osiguravao je Mahmud paša Fidaić.

Najteže je kad se piše o ovom Pokretu to što se nije sačuvalo skoro ništa od arhive koja bi mogla da pokaže kako su Bošnjaci vodili svoje poslove i kako su uspijevali da organiziraju vojsku koja će biti pokorna svojim vođama. Ali kako bilo, mi možemo sa sigurnošću tvrditi da je Bosna bila jedinstvena u Pokretu, bez

⁶³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21154 D i E, 21172 B;

obzira na mali broj disidenata, i da je broj vojnika koji se kretao prema Prištini mogao iznositi preko dvadeset hiljada.

Bošnjaci su se držali pravila da uvijek drže u Bosni, u rezervi, dvije trećine vojnika, kako bi, u slučaju da neprijatelj napadne, mogli da se nađu na licu mjesta za odbranu. Tako su Krajišnici i dalje u najvećem broju ostali na granici da čuvaju Bosnu od neprijatelja, jer npr. Hasan aga Pečki nije lično išao na bojno polje, ali je poslao svoga sina kao zamjenika koji je predvodio kontingent Krajišnika za koje se ranije reklo da su se počeli popisivati još prije nego su Bošnjaci razvlastili Namik pašu. Vojska s Krajine sigurno je popisivana po ranijem sistemu, tj. svaki deseti posadnik iz tvrđava išao je na vojnu uz plaću koju je dobivao kao posadnik tvrđave i još dobrovoljci.

Što se tiče unutrašnjosti, vojska se kupila također najvjerovatnije po starom sistemu tj. svi oni koji su imali timare i zeamete bili su obavezni da idu na vojnu, uz obavezu da povedu onoliki broj vojnika o svom trošku kako im je to određeno beratom.

I na kraju, dio vojnika koji se regrutirao na dobrovoljnoj osnovi i općom mobilizacijom, a to su stanovnici gradova i seljaci. To je ujedno i najbrojnija vojska u ovom Pokretu. O svim ovim vrstama vojske imamo podatke da su učetovali u ustaničkoj vojsci.

Mahmud paša Fidaić je ostavljen u Bosni da čuva granice Bosne prema Srbiji, a nije izdao Gradašćevića, kako su to neki pisali.

Ako bi prihvatili tvrdnju da je to »feudalna« vojska, došli bi do zaključka da je ta vojska morala da bude brojčano malena, čak i da su svi timarnici išli. Naime, stari način, ili uobičajeni način, kupljenja timarnika u Bosni u posljednje vrijeme ili, bolje reći, od osamnaestog stoljeća, bio je da od svakog kajda ide jedan vojnik. *Kajd*, u tim prilikama znači osnovni timar ili zeamet, odnosno *kilič-timar*, koji se zvanično označavao kao jedan vojnički posjed sa tačno određenim obavezama prilikom vojne službe. Ali kako je ovaj osnovni timarski posjed već bio izgubio svoj red, odnosno kako je u Bosni bio u praksi i ozakonjen odžakluk timar, tj. nasljedni posjed u porodici, razumljivo je što je on bio već pocjepkan na više uživalaca. Pa iako je bila obaveza svih da služe u vojsci, nije se moglo tražiti od svih da u isto doba idu u rat, jer bi se time svjesno išlo na nepripremljenost u pogledu ratnih potreba. Zato se išlo naizmjenično, po redu. Stoga nalazimo uvijek, pri prvom pozivu, da se traži da od svakog

kajda ide jedan vojnik. Ali kako je bio određeni broj krupnih timara i zeameta, sa jednog timara ili zeameta moglo je da ide po više ljudi. Dodamo li ovome i onaj dio vojske što su je sa sobom imali kapetani, odnosno vojsku koju su, pored tvrđavskih posada, sami pripremali, onda će nam biti jasno da je vojska mogla biti daleko brojnija nego je to samo kontingent »feudalne« vojske tj. spahija. To je bila narodna vojska koja se borila za interese Bosne i naroda, pa, prema tome, to nije bila »feudalna« vojska. Takvo joj se ime daje po inerciji, a bez naučne podloge. Pri tome treba da imamo na umu da vojska, spahijska, nije morala da se odazove pozivu Husein kapetana da pođe u rat protiv sultana, da se u osnovi nisu svi spahije slagali sa ovom borbom. Zato, bez obzira po kojem osnovu je vojska bila mobilizirana, da li kao spahije ili kao tvrđavske posade, da li je bila kapetanska vojska, ili *nafiri-am* (mobilizirana) ili dobrovoljci, mora se priznati da je to sve bila narodna vojska i da su svi zajedno išli da se postigne cilj koji su vođe Pokreta postavili. U bosanskoj vojsci nema spomena bašibozuku, nasumice pokupljenoj vojsci za plaću – neregularna vojska koja nije kupljena sistemom opće mobilizacije niti na dobrovoljnoj osnovi. Otuda se sačuvalo uvjerenje da je u Bosni vladalo opće oduševljenje za Pokret. Neki historičari su napisali da se vojska kretala s velikim oduševljenjem i uz pjesmu. Neki su to poredili sa kretanjem bosanske vojske na Kosovo 1389. godine. Takvi podaci se, naravno, mogu naći samo u narodnoj predaji, a interpretacija je zavisila od afiniteta pisaca.⁶⁴ No, sve ukazuje na to da je ordija bila savršeno uređena i da je uspjeh morao biti pozitivan. Mi smo, inače, vrlo malo koristili narodnu predaju koja je zaista puna hvale na račun Gradašćevića i Bošnjaka. Tačno je po mjeri ovog naroda, punog ponosa i ljubavi prema Bosni.

Što se tiče učešća kršćanskog stanovništva u Pokretu, o tome su podaci dosta nejasni i šturi. Uglavnom, sasvim je sigurno da ih je bilo. Koliki je bio broj, teško je reći. Prema podacima koje daje administracija kneza Miloša, u ustanku na strani Husein kapetana učestvovalo je oko šest hiljada kršćana, koje je organizirao bosanski mitropolit.⁶⁵ Osim toga, savremenici Pokreta tvrde da je u onom dijelu vojske koju je pripremio sam Husein kapetan bilo najviše kršćana sa njegovih posjeda, odnosno čifčija sa njegovih čifluka. Na koji način ih je mobilizirao, sada se ne

⁶⁴ Milan Prelog, *Historija Bosne*. Knj. II, 1916.

⁶⁵ Arhiv Srbije, KK, br.

zna. Ali ako je suditi po općem mišljenju o odnosima Husein kapetana prema svojim čifčijama, a oni su u glavnom bili katolici, onda nije daleko od istine da su oni išli dobrovoljno s njim u rat, jer su njegovi odnosi prema kršćanskoj raji bili primjerni. Potvrdu o kršćanima u vojsci nalazimo i kod franjevca Krističevića. On bilježi kako su čak i oni, franjevci, pozivani na vojsku, ali su mogli da pošalju i zamjenu. Podršku Pokretu dali su i katolički gvardijani. Dakle, po tome, radi se o općenarodnoj mobilizaciji što Pokretu daje posebnu dimenziju.

Neki kršćanski pisci, kad govore o ovim odnosima, ne mogu, a da ne spomenu dobar i lijep odnos Husein kapetana prema kršćanima, pa čak i uz ogradu da je on *»lično mrzio kršćane«*, navodno zbog svog vjerskog fanatizma. Ipak je to dovoljno da zaključimo da je on zaista bio dobar prema njima. Kadija Isević govori i za njegova oca Osman kapetana da je imao lijep odnos prema kršćanima i da je raja, samo na njegovim imanjima, živjela u izobilju.⁶⁶ Ako neko nekoga mrzi, onda je nemoguće da tu vlada korektan odnos. Ako je to bio njegov klasni interes, onda mu njegova mržnja ne bi omogućavala da se osloni na njih, iz prostog razloga što se mržnja mržnjom vraća. On je, prema tome, imao povjerenje u kršćane koje je sa sobom vodio u jedan tako opasan i značajan rat.

I ostale njegove aktivnosti u kapetaniji svjedoče da je on bio svjestan potrebe ravnopravnog odnosa svih stanovnika Bosne, odnosno potrebe humanog odnosa prema potčinjenom stanovništvu, bez obzira kojoj su vjeri pripadali. Spomenimo na ovom mjestu samo dvije stvari. Husein kapetan je prvi dozvolio, zapravo omogućio, da se u njegovu području podigne i katolička crkva za narod i prva narodna škola za katoličku kršćansku djecu. Da se radilo o vjerskoj mržnji ili šovinizmu, sigurno je da to ne bi omogućio, a pogotovu jer je imao toliko snage da spriječi i veće stvari, pa čak i da se odluči na borbu protiv sultana. Osim toga, dozvole za gradnju crkava i škola kršćana i muslimana bile su u nadležnosti Porte, a ne u nadležnosti lokalnih organa, pa ni pokrajinskih organa vlasti. Mislimo da su izvještaji Miloša o učešću oko šest hiljada kršćana pretjerani, jer bi to značilo skoro trećinu cjelokupne vojske koja je u redovnim prilikama sakupljana u Bosni. Bez obzira na njihov broj, činjenica da su oni učestvovali u ustanku svakako govori da je ustanak imao općebosanske dimenzije, pogotovu ako je tačno da je sam mitropolit

⁶⁶ Muhamed Emin Isević, op. cit.;

organizirao kršćane da učestvuju u ratu. Na taj način ustanak je zaista bio opći, narodni ustanak, u kojem su učestvovala sve strukture. Zato se ne može prihvatiti tvrdnja da je to bio pokret samo »feudalaca« ili ajana, odnosno staleški pokret za očuvanje svojih privilegija.⁶⁷

Isto tako, treba spomenuti da su kršćani učestvovali i na strani Ali age Rizvanbegovića protiv ustanika, čak, po mišljenju savremenika, u njegovoj vojsci bili su glavnina, što je sasvim vjerovatno. Istina, ostalo je zabilježeno da ih je on vrbovao na taj način što im je obećavao da će im omogućiti da prave crkve i da će im dati druge privilegije, što kasnije nije ispunio.

Od svega je najznačajnije to što je u Husein kapetanovoj vojsci bio velik broj seljaka. Naročito onaj dio koji je učestvovao u borbama protiv Ali age Stočevića. Jer prilikom povlačenja bosanske vojske iz Hercegovine, među zarobljenim vojnicima, većina je bila seljaka i zato ih je Ali aga puštao da slobodno idu svojim kućama, smatrajući da su nevažni kao zarobljenici.⁶⁸

Spominjanje svih ovih slojeva stanovništva u vezi sa Pokretom u Bosni nije nikako slučajno. Ono ima značaja iz više razloga. Naime, mi ćemo kasnije vidjeti iz općeg mahzara bosanskog stanovništva sultanu u kojem se kaže da *»sve stanovništvo želi i misli isto ono što želi i misli njihovo vođstvo, koje je predstavljeno u ličnosti Husein kapetana, kao istinitog, poštenog i prema svoj sirotinji dobrog čovjeka, a osim toga sposobnog da rukovodi njihovom zemljom.«*⁶⁹ Zato nije nikakvo čudo što je Husein kapetan mogao da povede dovoljan broj vojske već u samom početku Pokreta, iako je, isto toliko, važno i ono što će se dogoditi u vrijeme kada dođe do preokreta u Pokretu u korist velikog vezira.

Odmah nakon bijega Namik paše, i nakon što je ovaj obavijestio Portu o stanju u Bosni, Porta je odlučila da povede oružanu borbu protiv Bošnjaka. A kad su Bošnjaci saznali za tu odluku Porte, oni su odmah krenuli u susret velikom veziru, odnosno serdarekremu. Već smo rekli da se dio bosanske vojske, kao prethodnica, nalazio u području Novog Pazara koji je bio krajnja granica ondašnje Bosne. Svi Bošnjaci u području današnjeg Sandžaka bili su uz Pokret i oni su zauzimali položaje prema Srbiji i

⁶⁷ Vid. Bašagić, Kreševljaković, Prelog, Jokanović i dr. Njihove tvrdnje nemaju naučnu osnovu. Pisane su po inerciji oponašanja.

⁶⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21170–21177 sa prilozima.

⁶⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21154 E i ilami svih 48 kaza u Bosni.

Crnoj Gori, pa su Bošnjaci bili potpuno bezbjedni sa strane ovih hajduka.

Veliki vezir je bio uvjeren da će se sa regularnim jedinicama i bašibozukom, koji je bio u velikom broju, lahko savladati otpor Bošnjaka i otpor Bušatlije, koji je ustao da povрати sandžake Ohrid i Elbasan, koje mu je Porta bila oduzela i dala ih na upravu sadriazamu, kao mjeru da se ograniči moć Škodra paše i osujeti njegovo osamostaljivanje, pa i da ga, na određeni način, kazni za sve njegove postupke od ranije, koji su svjedočili o tome da se radi o pokušaju stvaranja zasebne vlasti u Skadru, odnosno da otcijepi Albance od Porte. Za sultana Mahmuda to je bilo isto što je namjeravao da učini i Ali paša Janjinski ili ono što je učinio Mehmed Ali u Egiptu. Povezanost Pokreta u Bosni i Albaniji jasno pokazuje da se ne radi o antireformskim pokretima niti namjeri Porte da oružjem zavede reforme. Reforme će ovdje poslužiti kao sredstvo potčinjavanja i Bošnjaka i Albanaca. Prema izvještaju Ali Namik paše, koji smo ranije spomenuli, na području Bosne, od Sarajeva do Novog Pazara, nalazilo se, već prije glavnog pohoda, oko osam hiljada Bošnjaka mobiliziranih kao prethodnica glavnini vojske i kao kontingent koji je trebalo da pritekne u pomoć Škodra paši. Ako je tačan ovaj podatak, pa čak ako je bilo i polovina ove vojske mobilizirana kao prethodnica, onda je bila pogrešna procjena velikog vezira da Bošnjaci nemaju više od osam hiljada vojnika i da to ne predstavlja veliku silu za njega i njegove trupe kojih je svakako moglo biti više od 20 hiljada.⁷⁰ Pogotovu onda nisu tačni podaci onih koji su obavještavali velikog vezira da je, nakon bijega Namik paše, splasnulo oduševljenje Bošnjaka i da Husein kapetan neće moći da skupi ni trećinu planirane vojske. Jer glavnina vojske, koju je vodio Husein kapetan bila je daleko veća od prethodnice, tako da je ukupan broj vojske koju su Bošnjaci pripremili dostizao broj, kako smo već rekli, oko ili preko dvadeset hiljada vojnika, a to potvrđuje i veliki vezir kasnije.⁷¹ Sticajem okolnosti, snage koje će se sukobiti bile su u broju približno izjednačene. Sasvim je realno da je sultanova vojska bila opremljenija, izuzev plaćenika-bašibozuka.

Sad kada smo vidjeli da je Pokret i politički i vojno bio vrlo uspješno i vrlo korektno organiziran i pripremljen, samo ukratko ćemo se osvrnuti i na to kakvo je raspoloženje bilo u Bosni u

⁷⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22128–22153

⁷¹ Isto;

tom periodu i u toku pohoda protiv sultanove vojske. Nakon što su Sulejmanpašići bili razbijeni i istjerani iz Bosne, u Bosni je zavladao potpuni mir. Sve što se u tom periodu primjećuje je velika aktivnost na pripremama Pokreta. Nakon bijega Namik paše pristupilo se organizaciji vlasti i vojnog rukovodstva. Ali aga Rizvanbegović, Smail aga Čengić i Hasan beg Resulbegović nisu poduzimali ništa, osim da zaštite Namik pašu. Bošnjaci također ne poduzimaju ništa protiv njih. Bili su uvjereni da njihova izdaja neće imati nikakva uspjeha niti će nanijeti štete općem jedinstvu naroda u Bosni. To što je Namik paša pobjegao, samo je u očima Bošnjaka značilo da je jedna bezvrijedna osoba postala još bezvrijednijom i sa toga stajališta bili su potpuno u pravu. Jer, po svim pravilima, Namik paša je zapečatio svoju karijeru i svoj ugled upravo kukavičkim bijegom iz Bosne, a takav bijeg sultan, pogotovu Mahmud II, nije praštao.

U tom periodu nigdje ni na jednom mjestu u Bosni nema nikakvih znakova nezadovoljstva, bilo pojedinaca, bilo grupa. Na saboru u Travniku je iskazano puno jedinstvo i puna podrška vodstvu Pokreta. Da je to bila podrška cijele Bosne, svjedoči samo stanje u Bosni, gdje su svi bili zadovoljni onim što se događalo u njihovoj zemlji. Sav narod je očekivao veliku korist od Pokreta i nadu da će prestati tiranija sultanovih namjesnika i njihovih saradnika, a to znači i Porte. To jednako vrijedi i za muslimane i za kršćane. To će javno izraziti u momentu kada autonomija ili samostalnost budu i zvanično proglašeni, uz prisegu, koju su predstavnici svih društvenih slojeva, dali Gradaševiću u Sarajevu u ime cijelog naroda. U tom vremenu vodi se određena prepiska između Gradaševića i Obrenovića. Ovaj drugi pokušava da odvrati Bošnjake od oružane borbe protiv sultana, svakako za svoj interes, a ne za interes sultana, čak sa izvijesnim prijetnjama. Gradašević odbacuje njegovo posredovanje, poručujući mu da to nije njegova stvar. Bošnjaci će sami rješavati svoj posao i boriće se protiv svih onih koji su protiv Bosne i njenog naroda, bio to Miloš ili sultan Mahmud II. Bošnjaci se javno podsmjehuju Miloševim prijetnjama. Sam Miloš će, nakon uspjeha Bošnjaka protiv sultana na Kosovu, požuriti da pošalje novčanu pomoć Bošnjacima, da bi kasnije upotrijebio sve moguće sile da to porekne tražeći od svojih potčinjenih da moraju lagati što više, kako bi se to zanijekalo.⁷²

⁷² Arhiv Srbije. KK, br. XXXI/189 D. Pavlović, op. cit.

Zahvaljujući mirnom stanju u Bosni i oduševljenju naroda za Pokret, vođe u Pokretu mogle su nesmetano vršiti pripreme i mobilizaciju vojske, a i materijalna podrška naroda bila je značajna. Treba posebno navesti da su vođe Pokreta zamrzle sva pitanja poreskog naplaćivanja od strane naroda koji su pripadali fisku ili bila specificirana za bosanskog namjesnika i njegovu pratnju. Time su znatno olakšali stanje naroda koji je težinu poreza teško podnosio i koju je stalno isticao kao izvor nezadovoljstva. Namik paša će, sa Ali agom Rizvanbegovićem i Smail agom Čengićem, nakon što bosanska vojska ode na Kosovo, poduzeti nekolike oružane akcije prema Počitelju, Nevesinju i Gacku, ali to nije ugrozilo Pokret. O tome ćemo nešto više reći kasnije.

Mi smo ranije rekli da su Bošnjaci svoj Pokret namjeravali da vode u koordinaciji sa Škodra pašom, pa su, očito, bili isplanirali da oni brane ili napadaju pojas koji ide od Skoplja prema Kosovu, odnosno onu stranu koja bi u određenom rasporedu vojnih snaga velikog vezira i skadarskog paše mogla biti opasna po Škodru, ustvari kao bočna strana, i to bi uticalo na tok borbe i njen ishod u sukobu Mehmed Rešid paše, velikog vezira, i Mustafa paše Bušatlije. S druge strane, to je strateški pojas koji je, isto tako, mogao da bude opasan za Bošnjake u eventualnoj akciji velikog vezira izravno protiv Bosne u slučaju da on brzo likvidira ustanak Bušatlije.

Veliki vezir je također imao svoj plan da oba ustanka, ustanak Bošnjaka i ustanak Škodre, likvidira jednom akcijom. Zbog toga je u tom smislu i s tom namjerom i rasporedio svoju vojsku, što se pokazalo pogrešnim i nerealnim. Međutim, akcija Bošnjaka i Škodre nije bila sasvim dobro razrađena pa je došlo do sukoba između carske vojske i ustanika u različita vremena.⁷³ Škodra paša je prije nego su stigli Bošnjaci brzo popustio pred navalom sultanove vojske. Šta je razlog za ovakav brz poraz Škodre, teško je reći. Znalo se da je imao dosta brojnu vojsku i da je bila dobro opremljena. Šta više, čini se da je brojčano bila veća od sultanove vojske. Ali prema izvještajima iz toga vremena, izgleda da su plemenske vojske, odnosno arnautske čete, bile nepouzdanе i Škodri, isto onako kao i sultanovom vojskovođi nešto kasnije u sukobu sa Bošnjacima. Osim toga, ima podataka koji govore da su se Škodrine vojskovođe odnosile nemarno prema svojoj duž-

⁷³ D. Pavlović, op. cit; BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 21166, 21167 i veliki broj dokumenata među carskim naredbama.

nosti i da su, čak, razbijeni nakon što su zatečeni u pijančevanju i orgijanju.⁷⁴ Tako je Škodrina vojska bila razbijena prije nego je stigla glavnina bosanske vojske u područje koje je označeno kao ratište. Na taj način, Bošnjaci ostaju, u stvari, sada sami na bojnopolju, jer je trebalo očekivati svakog časa da i sam Škodra bude razbijen u opsjednutom Skadru.

Bez obzira na to što su Bošnjaci znali za poraz Škodrine vojske, nisu prekidali svoju akciju, zbog čega otpada svaka sumnja da oni nisu imali i svoje vlastite ciljeve, a ne samo pomoć Škodri, kako će mnogi da napišu. Vojskovođe bosanske vojske u početku rata pokazaće puni ratnički smisao i uspjeti da veoma brzo razbiju vojsku Mehmed Rešid paše. Oni su imali jasno razrađenu taktiku zadobijanja boljeg strateškog položaja. Osnovni cilj im je bio da ovladaju područjem Kosova polja i da ne dozvole neprijatelju da se utvrdi u bilo kakvu pozicionu odbranu, nego da ga prisile da se s njima bori na terenima koji su manje odgovarali sporim snagama regularne vojske. Zato im je bio krajnji cilj, u početnoj fazi rata, da osvoje Prištinu. Oni su krenuli u tom pravcu, ali su znali, da će, ako ne zauzmu Peć, ostaviti mogućnost neprijatelju da ih zaobilazi. Zato su, na opće iznenađenje izvijestilaca velikog vezira, neposredno ispred Prištine skrenuli u pravcu Peći. Za mnoge je to izgledalo da Bošnjaci nisu smjeli da udare na Prištinu, bojeći se da ne mogu zauzeti taj grad zbog eventualnog otpora prištinskog muteselima. Ali za velikog vezira bilo je jasno šta Bošnjaci žele. Zato on i ne pomišlja na to da Bošnjaci ne smiju da idu na Prištinu, nego on zna da oni žele da se osiguraju sa pečke strane. Osim toga, veliki vezir je znao da se može nadati da će muhafiz Peći prihvatiti borbu sa Bošnjacima, a nije bio siguran da će to učiniti i muhafiz Prištine. Vjerojatno su isto znali i Bošnjaci. U jednom oštrom naletu oni su zauzeli Peć i nanijeli određenu štetu ovom gradu.

Nakon zauzeća Peći, Bošnjaci su se, sa jednim dijelom vojske, vratili i zauzeli i zvanično Prištinu u kojoj nisu naišli na jači otpor. U Prištini su postavili svoj glavni logor i odatle upravljali vojnim operacijama.⁷⁵ Iz Prištine su krenuli u susret sultanovoj vojsci da bi je preduhitрили i onemogućili da ih iznenadi. Sukob se odigrao kod mjesta Štimja u širem krugu Lipljana, najvjerovatnije 18. juna 1831. godine. Tačan datum se ne navodi ni u jednom dokumentu, ali je 18. juna veliki vezir bio već sigurno poražen,

⁷⁴ Isto;

⁷⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22128–22153

jer se toga dana dao u bijeg pa je najvjerovatnije toga dana vođena odlučujuća bitka. U prvim okršajima prethodnica obiju vojski, tzv. čarka, koju je predvodio Ali paša Fidaić, nešto se povukla bosanska vojska i tako je izgledalo da će sultanova vojska stvarno lahko razbiti Bošnjake. Ali to je bila varka, jer nakon toga uslijedio je snažan napad Bošnjaka na vezirovu vojsku i puna pobjeda Bošnjaka. Bošnjaci su onemogućili konjicu regularne vojske jer su je navukli u šumovit predio gdje nije mogla biti efikasna. Isti slučaj je i sa artiljerijom. Na žalost, ne postoje detaljni opisi bitke ni sa jedne strane.

Veliki vezir je nastojao da umanju jačinu poraza i krivicu je svaljivao na nepouzdati bašibozuk, ali mu to sultan nije vjerovao. Pored toga što je vojska razbijena, mnogo plijena je ostalo iza nje i, uglavnom, sve teško naoružanje, kao što su topovi i drugo oružje. U toj bici je zarobljen i jedan od glavnih komandanta sultanove vojske Ahmed paša, mutesafir Soluna, koji je u ovoj bici komandovao združenim snagama regularne vojske i bašibozuka. Zarobljena je cjelokupna arhiva ove vojske kao i prepiska sa velikim vezinom. Veliki vezir je bio prisiljen da bježi prema Skoplju, jer je poraz bio potpun. Čak je prijetila opasnost da i on sam bude zarobljen i tako sultanova akcija na ovom području doživi potpuni neuspjeh.

Bošnjaci su u ovoj bici zadobili veliku pobjedu, pa zbog oduševljenja vjerovatno su se malo i uspavali i nisu otišli dalje. Ali, mislimo, da je vjerovatnije da je razlog tome to što je Škodra paša već bio opsjednut u Skadru i bez vojske, pa od zajedničkih akcija više nije bilo ništa kao i što Bošnjaci očito nisu ni imali stvarni plan da idu dalje od Kosova, što je u ovoj situaciji greška, koje je predstavljalo područje što se nalazilo uklinjeno između Bosne i ostalih područja Carstva i na taj način Bosna je bila zaštićena od rata na njenom teritoriju, čime su doveli velikog vezira u takvo stanje da je bio na ivici sultanove nemilosti i bili su uvjereni da će ostvariti svoj cilj. Kako su Bošnjaci nakon bitke kod Štimja na Kosovu zastali, to je iskoristio veliki vezir da na što brži način organizira odbranu i da pod svaku cijenu prepriječi put Bošnjacima da idu prema Skoplju i Bitolju, gdje je bila glavna komanda sultanove vojske. Osnovno je bilo da ne zatvore Kačaničku klisuru, jer ako bi je Bošnjaci zauzeli, onda je cijela stvar propala. U tom slučaju carska vojska bi bila odsječena i put prema Skoplju bio bi joj onemogućen u oba pravca. Osim toga, Bošnjaci bi u tom slučaju veoma lahko mogli da dođu do samog Skoplja, gdje bi imali i sigurno strategijsko mjesto i mogućnost

lahkog snabdijevanja vojske.⁷⁶ Pa ipak, Kačanička klisura je bila zatvorena od strane Bošnjaka i Arnauta.

Aktivnosti nakon poraza velikog vezira na Kosovu

Danas je ipak teško sa sigurnošću govoriti o tome zašto Bošnjaci nisu nakon pobjede krenuli na Skadar da spase Škodra pašu. Da li je u pitanju to što su smatrali da je u bezizlaznom položaju ili to što su saznali da je on bio započeo razgovore oko svoje predaje. Ako je suditi po aktivnosti Bošnjaka nakon pobjede nad sultanovom vojskom, onda je svakako ova druga pretpostavka vjerojatnija. Pogotovu što je u vrijeme borbe sa Bošnjacima bila u određenoj mjeri splahnula akcija velikog vezira prema Škodra paši, smatrajući da će taj posao lahko riješiti ako se oslobodi Bošnjaka.

Naime, Bošnjaci su nakon pobjede kod Štimja, na prijedlog velikog vezira, poslali svoje izaslanike sa svojim zahtjevima. Veliki vezir je to učinio isključivo s namjerom da izigra Bošnjake, a spasi svoj obraz i položaj. Među tim zahtjevima jedan je bio da se oprost i svaka greška Škodra paši ako je ima. Isto tako, tražili su da se oprost i Karafeziju i da mu se povрати položaj ajana u Sofiji. Ovo potvrđuje da Bošnjaci nisu porekli savez sa svojim saveznicima, nego su učinili najviše što su mogli. Naime, koristili su svoju pobjedu da privole sultana da se oprost njihovim saveznicima u ratu, jer je očito da im u ovom slučaju vojna pomoć nije bila od koristi. U drugom svom zahtjevu nema više ovih uslova, iz čega se vidi da je njihova stvar okončana i da su, ustvari, oni ostali bez saveznika koji su izgubili bitke i koji su svoj položaj rješavali sada direktno sa sultanom. Bošnjaci su sada izišli sa svojim pravim planom koji je očito ranije bio napravljen u vezi sa Pokretom. Oni sada raspravljaju sa velikim vezirom o položaju Bosne onako kako ga oni zamišljaju.⁷⁷

Kako je položaj namjesnika Bosne za Portu bio aktualan, jer Namik paša, kao bosanski namjesnik, nije mogao ostati na toj dužnosti, pa je smijenjen već u junu 1831. godine, postavilo se pitanje koga naći podesnog za namjesnika Bosne, ne znajući ili ne želeći znati šta Bošnjaci imaju u planu, a i da ih preduhitri. Svaki od budućih namjesnika morao je imati takve osobine da ga prihvati i narod u Bosni, a da u isto vrijeme može odgovoriti

⁷⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22128; Veliki vezir se mnogo pravdao, pa je vjerovatno dao netačnih podataka kako bi ublažio svoj poraz.

⁷⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21172 B i drugi dokumenti o prepiscima Bošnjaka i velikog vezira. N° 32166, A-D;

zadatku koji stoji pred njim u neposrednoj vezi sa Pokretom, sve u cilju da se otupi oštrica Bošnjaka. Iz te aktivnosti jasno se uočava da su ovdje reforme sporedna stvar za Portu i da je ona preko reforama nastojala izmanipulirati narod, posebno neke prvake koji su manje radikalni. Porta pred očima ima bošnjački separatizam. Raspravljalo se o više kandidata. Ostala su za izbor trojica. Beogradski muhafiz Husein paša, rumelijski namjesnik Ibrahim paša i mutesafir Tri kale (Tirhale) Mahmud Hamdi paša. Međutim, svaki od njih imao je i dobrih i loših strana.

Husein paša je bio najbolje upućen u pitanja Bosne, ali je isto tako, po ocjeni Porte, bio poželjan u Beogradu zbog toga što je uspio da ostvari dobre odnose sa Milošem. S druge strane, nije bio sasvim po ukusu Bošnjaka, vjerovatno zbog toga što je bio upoznat sa bosanskom stvari.

Ibrahim paša je odgovarao, ali se smatralo da on nije sposoban kao vojnik, pa u sadašnjim uslovima ne bi bio odveć koristan. Ali kako su Bošnjaci izrazili, bar prividno, svoje prihvatanje ovog čovjeka za valiju, vjerovatno zbog toga što nije bio opasan kao vojnik, to se stalo na stajalište da on bude valija, o čemu mu je izdata i bujuruldiya velikog vezira i sultanov ferman i naređeno da krene u Bosnu.⁷⁸ Naravno, ovo se dešavalo još dok su Bošnjaci bili u Prištini.

Koristeći zatišje, Porta je nastojala da oštrije pokrene pitanje Bosne. Sultan je bio nezadovoljan dotadašnjom aktivnosti velikog vezira, čak je pomišljao da ga i smijeni. Ali Mehmed Rešid paša je bio vješt političar, pa je uspio da ubijedi sultana da će on riješiti i pitanje Bosne i pitanje Skadra. Samo, ovaj put se odlučio na jednu diplomatsku akciju za koju je vjerovao da je jedino moguća u uslovima kada se našao u nezavidnoj vojnoj situaciji i kada više nije bio nimalo siguran da će se lahko razračunati sa Bošnjacima. On se odlučuje da ova dva pitanja odvoji i da ih odvojeno rješava. Prije svega, da se definitivno razračuna sa Škodom, kako bi likvidirao svaku opasnost s te strane, pa onda sa Bošnjacima. Ovo je zasnivao na tome što je Škodra već bio poražen. Ali, kako je on smatrao da će konačno rješenje pitanja Škode utjecati na jedinstvo Bošnjaka, on je insistirao na takvoj akciji, što je bila sretna okolnost za Škodu koji će se i sretno izvući. Da bi to uspio, morao je da sa Bošnjacima povede diplomatsku borbu. Nažalost, u toj borbi izašao je kao pobjednik. On je, na vješt način, uspio da nagovori Bošnjake da se vrate u

⁷⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22163

Bosnu, a da će svi njihovi zahtjevi biti riješeni i da će on lično raditi kod sultana da im se udovolji. Ovim će na kratko Rešid paša izazvati na sebe gnjev sultana, posebno sultanova Savjeta, koji su izgleda jedva čekali da ga smijene.

U isto vrijeme veliki vezir je vodio prepisku sa Portom o Bosni i načinu rješenja ovog pitanja sporeći se sa Državnim savjetom.⁷⁹ Prije svega, on nije ni pomišljao da Bošnjacima udovolji, nego je nastojao da dobije na vremenu, pogotovu kad je vidio da Bošnjaci ne idu dalje od Prištine i da neće znati da iskoriste svoju pobjedu koja je mogla da bude fatalna za Carstvo. Bošnjake je kod sultana ocrnjivao, najgore što je mogao, i čak uspio da odvрати sultana da se ne udovolji njihovim zahtjevima na koje je sultan bio spreman. On je insistirao da Bošnjaci šalju svoje predstavnike, da izlažu svoje želje i da razgovara s njima o svim njihovim uslovima. U stvari, to je bio jedan od načina da vrši pritisak na njih. Predstavnicima koji su dolazili, kako je to i sam izvještavao, čas je pokazivao smiješak na licu i odobrovoljavao ih, čas im prijetio i zastrašivao ih, predočavajući im moć sultanove sile i njihovu zabludu, pogotovu koristeći vjeru kao sredstvo utjecaja, po kojoj niko nema pravo, posebno vjernici, da se buni protiv sultana.⁸⁰ On je uvjeren, kako je sam pisao, da će ovi predstavnici prenositi svojim zemljacima šta je on sve rekao i kako je on silan sa sultanovom vojskom i da će mnoge pokolebati, obećavajući im pri tome da će sultan ispuniti neke njihove zahtjeve. Osnovno mu je bilo, međutim, da nagovori Bošnjake da se vrate u Bosnu i da sebi omogući konsolidaciju u uslovima kad ne bude opasnosti od Bošnjaka, jer drugog izlaza nije imao. Nije isključeno da je neke od njih pokušavao i podmititi da rovere među Bošnjacima, mada je o ovakvim stvarima moguće govoriti samo kao o pretpostavkama, jer izaslanici Bošnjaka su sigurno bili povjerljivi ljudi Husein kapetana.⁸¹

Međutim, Državni savjet u Istanbulu poveo je oštru kampanju protiv velikog vezira zbog toga što je obećavao Bošnjacima da će ispuniti bar neke od njihovih uslova. Na takav stav Savjeta Rešid paša se ljutio, čak je bio veoma oštar. Ipak i u toj konfrontaciji ostao je na površini i činiće sve da se opravda. Bez obzira na parole koje su Bošnjaci isticali pri organizaciji Pokreta, kao što je npr. borba da se sačuva vjera, to je u suštini bila borba da

⁷⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22164 i dalje.

⁸⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22205

⁸¹ Njegovi predstavnici bili su Hasan beg Sijerčić i Salih efendija Glodjo kao vodje izaslanstva. Imena drugih se ne spominju.

se sačuva Bosna onakva kakva jest i da se u njoj ništa ne mijenja, jedino da se ona ojača i da se zaštititi od neprijatelja, što po njihovom vjerovanju nije bilo moguće mjerama koje je sultan nastojao da zavede, tj. regularnom vojskom, i davanjem Srbima bosanskih teritorija, čime je, izravno, slabio sigurnost njihove zemlje. Čak i parola da se sačuva vjera je posljedica opasnosti od susjeda koji su već tada započeli progone muslimana u svojim zemljama ili na njihovim granicama, npr. Srbija.⁸² U uslovima u kojima se Carstvo nalazilo, mislimo da su bili u pravu, kao što je, uostalom, pokazao i sukob sa sultanovom vojskom, koja, iako reformirana, nije uspjela da se odupre Bošnjacima, koji nisu bili brojniji od nje. Izvojevavši pobjedu, a ne imavši više nikakvih obaveza prema svojim saveznicima koji su se predali Porti, oni iznose na vidjelo svoje prave uslove i otkrivaju pravi cilj njihove borbe. To je zahtjev za autonomiju u obliku kako su to Bošnjaci zamišljali da im odgovara.

*Prvi zvaničan zahtjev da se Husein kapetan
postavi za valiju Bosne*

Najvjerojatnije zbog toga što je veliki vezir obećao izaslanicima Bošnjaka da će biti udvoljeno njihovim zahtjevima, Bošnjaci su počeli da malo splahavaju u pogledu borbe sa sultanovom vojskom. Sada su i oni mislili da se diplomatskim putem može stvar srediti. U tome je, po našem mišljenju, osnovno što je djelovalo da neki od Huseinovih vojskovođa izraze želju da se vrate u Bosnu svojim kućama. Mislili su da je to trenutak da iznesu zahtjev da im se da autonomija i za namjesnika postavi, zapravo potvrdi Husein kapetan Gradašćević. Mislimo da je Husein bio sumnjičav u pogledu obećanja velikog vezira i da on nije bio za to da se bilo ko vraća iz Prištine, sve dotle dok ne dođe zvanična potvrda od Porte da se njihovi uslovi ispunjavaju, tj. da je Bosna samostalna i da Bošnjaci mogu birati svoga čovjeka za namjesnika. Tada je poslata peticija sa 86 potpisa zapovjednika bosanske vojske da se za namjesnika Bosne postavi Husein kapetan. To je osobito ljutilo Rešid pašu, ali je pokušao da djeluje strpljivo, obasipajući klevetama Husein kapetana i Bošnjake kod Porte, ali im donekle i popušta. Izgleda, ipak, da nisu bili jedinstveni u tom pogledu. O tome se može naći potvrda u izvještajima uhoda i špijuna velikog vezira i drugih da je među njima »nastao razdor«

⁸² Arhiv Srbije, KK, br. 189; BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 44685 i svi prilozi uz ovaj broj a ima ih bezbroj.

zbog zlobe i zavisti pojedinih prvaka, među ostalim jednog od najuglednijih među njima Mahmud bega Tuzle koji je, prema ocjeni Namik paše, među glavnim organizatorima cijelog Pokreta. Iz onoga što se dešavalo u Travniku nakon proglašavanja autonomije, ove tvrdnje špijuna se potvrđuju. Naime, Mahmud beg Tuzlić je učestalo slao svoje izaslanike moleći da mu Gradašević oprostí grešku zbog povlačenja iz Prištine, priznajući odluku općeg bosanskog sabora u Sarajevu.⁸³ Neki od doušnika su izvještavali da je među njima došlo do izvjesnog razdora i da se vraćaju kući, ali ovo ni sam veliki vezir nije vjerovao. On je više nade polagao u to da će doći do sukoba između Arnauta i Bošnjaka, zbog toga što će bosanska vojska morati da traži hranu od Arnauta koji će se na to pobuniti.⁸⁴ Bošnjaci su sigurno morali da se snabdijevaju, ali nije poznato do sada da su u većoj mjeri udarali na mjesni živalj. Oni su se po svoj prilici bili dobro obezbijedili, pogotovu nakon bogatog plijena koji je ostao iza sultanove vojske, tako da su mogli da izdrže front još dulje vremena. Čini se najvjerojatnijim da su uspjeli da neke od njih ubijede da je obećanje velikog vezira iskreno i da tu nema nikakve bojazni. Naravno, osnovni uslov koji je veliki vezir postavljao je bio da se oni vrate u Bosnu i da tamo mirno čekaju ispunjenje njihovih uslova. Šta je to novo bilo u bosanskim uslovima?

Osnovno je bilo što su Bošnjaci sada odbijali da im za namjesnika dolazi bilo ko sa strane. Oni su željeli svoga čovjeka za namjesnika, a on je bio već određen. To je hrabri, pravedni i sposobni Zmaj od Bosne, Husein kapetan Gradašević.

Ovaj zahtjev Bošnjaka bio je šok za velikog vezira, a onda, oni su željeli da se u Bosni ostavi stanje kakvo je i bilo i da to najbolje odgovara bosanskom narodu i Bosni kao zemlji.

Prema podacima poteklim od kneza Miloša, može se zaključiti također da nije došlo, prije početka borbi, do razdora među Bošnjacima i da Mahmud paša Fidaić nije izdao Husein kapetana, kako su su neki tvrdili, nego da je ostao u svom sandžaku po njegovom odobrenju.⁸⁵ Kad o ovome govori, on je veoma neobazriv prema izvještačima, nazivajući ih priličito pogrdnim imenima. To znači da je on imao obavještenja i s druge strane o tome da je zbornička vojska ostala po naređenju Husein kapetana. To će se desiti i u drugom krugu oružanih borbi, jer su Bošnjaci htjeli da se osiguraju od srpske opasnosti.

⁸³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22039

⁸⁴ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22174

⁸⁵ Arhiv Srbije, KK, br. 189–330; BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22175;

Na kraju treba istaknuti da nije isključeno da je došlo do one pojave koja je inače bila karakteristična za sve vojske koje su u to vrijeme bile mobilizirane između stanovnika. Naime, dešavalo se da su se mnogi i samovoljno vraćali sa bojnog polja, a da im se za to nije moglo baš mnogo nauditi. Da je tako bilo, mislimo, moglo bi se to osjetiti iz situacije koja je kasnije nastupila. Ipak je činjenica da su se Bošnjaci postepeno povlačili, odnosno da se nisu svi odjednom vratili iz prostog razloga strategije, ostavljajući uvjerenje kod velikog vezira da će on, ipak, morati nešto da poduzme da se njihovi uslovi ispune.

Prvi jasan znak da Bošnjaci žele više bilo je to što će prisiliti Portu i velikog vezira da u veoma kratkom roku izmijene dvojicu namjesnika u Bosni, Husein pašu, beogradskog muhafiza i Ibrahim pašu, namjesnika Rumelije. Nijedan od njih nije kročio na tle Bosne. Prvog su onemogućili jer ga nisu željeli, drugog zbog toga što su već bili iznijeli svoje mišljenje i zahtjev da je za njih jedino prihvatljiv namjesnik iz njihovih redova. Drugi je čak pokušao da djeluje kao namjesnik, pa je uputio Bošnjacima jednu bujuruldiju u kojoj je savjetovao da Bošnjaci napuste pobunu i da se umire, jer da je to njihova vjerska dužnost. Ta bujuruldija je interesantna po tome što u njoj nema nijedne riječi prijekora i što se, uglavnom, sastoji iz citata Kur'ana i Muhammedove tradicije. Nema prijetnji silom, tu je prijetnja Božjim prokletstvom.⁸⁶ Bošnjaci nisu marili za ove savjete, jer oni, po svaku cijenu, traže od Ibrahim paše da se ne miče dalje od Prištine prema Novom Pazaru, gdje je granica Bosne, inače, ne samo da neće biti primljen kako treba, nego je sigurno da će se loše provesti i on i njegova pratnja. Bila je to ne samo prijetnja namjesniku postavljenom od Porte, nego upozorenje da Porta više nema šta da traži u Bosni.⁸⁷ Nažalost, sreća će okrenuti leđa Bošnjacima, ali se oni neće kukavički predati.

Mi smo na odgovarajućim mjestima opširno raspravljali o tome kakav je to bio Pokret. Da li je to pokret kapetana, pokret ajana, pokret »feudalaca«, uopće, za zaštitu svojih privilegija? Mislimo da smo sasvim jasno dokazali da se ne radi ni o pokretu kapetana, ni o pokretu ajana, niti o pokretu »feudalaca« da sačuvaju svoje privilegije, jer njihove privilegije nisu bile ničim ugrožene. To je osnovni dio vladajuće vojničke klase koja bi u svakom društvenom poretku u Osmanskoj Državi, ostao on u

⁸⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22205

⁸⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22215

klasičnim okvirima timarsko-spahijskog sistema ili bio reformiran, opet predstavljao osnovu za obrazovanje vladajućih struktura. Pogotovu, kad se zna da osmanski sultani nisu započeli reorganizaciju vojske i administracije, dva osnovna stuba države i klasičnog sistema, da bi izvodili nekakvu buržoasku revoluciju ili da bi na vlast dovodili seljačke mase. Oni su izvodili tu reorganizaciju da bi sačuvali svoj apsolutni autoritet, da bi povratili ili ojačali apsolutizam i svoj ugled, koji im je bio do temelja poljuljan, gotovo uništen, tako da je svaki odmetnuti derebeg-ajan u Anadoliji ili Rumeliji mogao prijetiti ne samo vlasti, nego i životu sultana.

Sve strukture koje su učestvovalе u Pokretu kao njegovo vodjstvo, ili kao aktivne vojne snage, u suštini su imale sva obilježja ranijeg ustrojstva, kapetani, spahije, tvrđavske posade, ulema, seljaci.

Na ovom mjestu samo ukratko želimo da govorimo o ljudima koji su bili na čelu Pokreta za autonomiju. Naravno, ne mislimo pisati njihove biografije, jer veliki broj njih zaslužuje posebnu knjigu kao biografiju.

Ko čini vodstvo Pokreta

Na čelu Pokreta, po volji većine ili jednoglasnom odlukom svih prvaka koji su bili na saboru u Tuzli, krajem januara i početkom februara 1831. godine, bio je Husein kapetan Gradašćević. Dakle, na čelu Pokreta bio je jedan bosanski kapetan. Husein kapetan je jedan od 39 bosanskih kapetana, koliko ih je u vrijeme Pokreta bilo u Bosni.

Ko su i šta su bosanski kapetani? Prema kvalifikaciji zvanične administracije Osmanskog Carstva, bosanske tvrđave spadaju u red velikih tvrđava.⁸⁸ Teško je vjerovati da ih je Porta tako označila baš zbog njihove veličine. Sigurno je to zbog njihova značaja. One su bile na samoj granici Carstva prema kršćanskoj Evropi. Taj granični pojas bio je od izuzetnog značaja za Carstvo. Sva odbrana granice pala je na njihovu odgovornost. Zbog te velike odgovornosti one su svrstane u velike tvrđave. Početak ustrojstva kapetanija u Bosni pada u drugu polovinu 16. stoljeća. Dotle je u cjelini vladao sistem dizdarluka, odnosno u tvrđavama u Bosni zapovijedali su dizdari. Dizdari, kao zapovjednici tih utvrda, uživali su timare kao i sve druge spahije-timarnici. Ali kako je odbrana granica Bosne, tj. Carstva postala složenija, to je i došlo do podizanja tih zapovjedništava

⁸⁸ BDA, *Büyük Kala Kalemi*, cijela serija.

na viši nivo, pa je umjesto dizdara koji su, uglavnom, uživali timare iz niže kategorije, uspostavljen sistem kapetanija. Na čelu tih kapetanija bili su kapetani sa plaćama koje su ulazile u red zeameta. To znači da su kapetani ušli u red zaima-begova, odnosno najviši vojnički sloj koji je u Bosni postojao. Naime, hasovi, najviši vojnički posjedi, odnosno najviše plaće, bili su specificirani za najviše činovnike u pokrajinama i u centralnoj administraciji. U Bosni je uživao has samo namjesnik pokrajine-valija, dok su svi drugi činovnici u vilajetu uživali zeamete. U nekim bogatijim pokrajinama bilo je i drugih činovnika sa hasom. No kako bilo, kapetani dobivaju poseban značaj u Bosni, jer su oni najistureniji branitelji granica vilajeta, odnosno zapovjednici graničarskih jedinica. Sama ta činjenica dovoljno govori o tome do kojih mjera je mogao da raste ugled kapetana.

U toku 17. stoljeća sistem kapetanija je potpuno konsolidiran i stabiliziran, pa su kapetani zapovjednici ne samo tvrđave u kojoj obavljaju svoju dužnost neposredno, nego su i zapovjednici graničnih regija u koje je ulazilo čak do deset različitih tvrđava. U tim područnim tvrđavama zapovijedali su dizdari ili od kraja 17. stoljeća age. Posadnici tvrđava, obični vojnici, zovu se neferi. U nekim dokumentima ove graničarske jedinice nazivaju se *serhat-kolu* – granični korpus. Ali on u ustrojstvu vojske na državnom nivou nije imao samostalan tretman kao što je bio slučaj sa janjičarima koji su imali svoga vrhovnog zapovjednika u prijestolnici koji je postao čak i oficijelni član carskog Divana. Pa i kad nije imao tu čast, imao je, poslije velikog vezira, najveći utjecaj na Porti. Graničarski korpus nije imao takvog zapovjednika i graničarske jedinice su bile pod neposrednom komandom velikog vezira kao i sve druge spahije, a u pokrajinama bile su pod komandom bosanskog valije. Pisanje Kreševljakovića kako su kapetanske vojske bile izvan komande namjesnika i da je namjesnik imao posebne svoje jedinice nije ni na čemu utemeljeno. Sasvim je druga stvar neposredna pratnja valija i njihovi nazivi. Valija je bio, prije svega, vojni, pa onda civilni upravnik ejaleta. Janjičari, iako bi išli u istu ordiju sa ostalom bosanskom vojskom, uvijek su imali svoga zapovjednika, agu bosanskih janjičara, kojeg je postavljao janjičarski aga u Istanbulu. Kako su kapetani, dizdari i age u tvrđavama imale ili timarske posjede sa kojih su ubirali prihode na ime svojih plaća, ili su imali plaće u novcu koje su dobijali neposredno iz državne blagajne i uživali ih po sistemu timara iz kategorije gedik timar ili plaća za službu u tvrđavi, tako su isto svi ostali neferi uživali svoje plaće. A kako

je u Bosni vladao sistem odžakluka na timaru, tako su i tvrđjavske posade svoje plaće i svoju službu uživali i obavljali po sistemu odžakluka. To znači da su njihove plate i njihove službe bile nasljedne.⁸⁹ Oni su vrbovani u ovu službu po sistemu dobrovoljnosti ili preporuke nadležnog zapovjednika, age ili kapetana.

Kapetani su spadali u krupne vojne komandante. Pošto na njihovim područjima nije bilo nikakve druge nadležne vojne komande, to znači da su oni bili jedini vojni komandanti na granicama. Aktivnosti na granici učinile su da je njihov uticaj postao presudan i u političkom životu njihovih područja. Od uspješnosti kapetana u vojnim akcijama, koje su inače bile veoma česte, čak kontinuirane, zavisio je i ugled kapetana.

Poznato je da su upravo granične posade, odnosno graničari u Bosni nosili najviši teret u odnosima sa susjednim državama. Za Bosnu je to od izuzetnog značaja, jer oni su izravno branili granice zemlje Bosne. Inače, u unutrašnjosti Bosne, za razliku od granica, više vijekova situacija je bila uglavnom mirna, pa i nije bilo vojnih aktivnosti, osim povremeno, ili u slučaju carske vojne.

Vojne aktivnosti kapetana osobito postaju žive i vrlo opasne, a opet vrlo značajne od druge polovine 17. stoljeća, kada se povećava agresivnost Mletaka i Austrije na Bosnu i njene granice, odnosno granice Osmanskog Carstva.⁹⁰ Od tada kapetani i tvrđjavske age potpuno izbijaju na površinu i postaju najznačajniji ne samo vojni faktor nego i faktor u politici. Kroz kapetane, tvrđjavske age i posade tvrđjava, duh Bošnjaka je ovladao svim prostorima toga ogromnog Carstva, a i među njihovim neprijateljima. U njima je oličeno ono bošnjačko što je najbolje, najljudskije: hrabrost, skromnost, uljudnost i neposrednost, poštenje, dobroćudnost pa i naivnost i tvrdoglavost. Valjda nijedan narod u Osmanskom Carstvu nije uza se dobio toliko finih atributa kao Bošnjaci. A to su, uglavnom, naše serhatlije postigli. Ne smeta i koji manje lijep epitet. Kapetani su uspostavili originalan manir Bošnjaka u kontaktu sa neprijateljima, odnosno sa susjedima kršćanima. To je bio manir-budi miran biću miran. Izvan toga moguća je bila svaka druga komunikacija, od trgovine do komšiluka i prijateljstva.

⁸⁹ Avdo Sućeska, *Sličnosti i razlike u nasljedjivanju odžakluka između spahija i tvrđjavskih posada*. Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu 1982 godine.

⁹⁰ BDA, *Tapu Defter*, N° 861. Ovdje je nužno pogledati literaturu o kandijskim ratovima koja je brojna i na našem jeziku i drugim, posebno H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni*. Sarajevo, 1954. Dragocjena je bošnjačka epika koja vjerno oslikava sva stanja na našim granicama i borbe sa neprijateljima. Ona ima apsolutno i dokumentarnu vrijednost.

Takav položaj kapetana i njihova uloga učinili su da su se kapetani među sobom čvršće povezivali, jer su ih i zajednički interesi i zajednički problemi zbližavali i ujedinjavali. Oni nisu stvorili nikakvu oficijelnu kapetansku organizaciju, ali su se svi dobro razumjeli pa su se zbog toga često ili stalno dogovarali i savetovali i bili spremni na pomoć jedan drugome ako ustreba. Nisu poznate neke velike razmirice među njima. Oni su vrlo rano, a na osnovu odžakluka, ozvaničili pravilo da niko ne može smijeniti kapetana koji je to postao nasljedstvom, odnosno da nije za kapetana mogao doći niko izvan kapetanske porodice, ako je u njoj bilo zdravog muškog nasljednika, makar on bio i malo-ljetan. Porta to u pravilu i nije pokušavala, jer je znala da čak ni ona to ne može provesti bez velikih nemira, pa i nikako.⁹¹ Bilo je unutar kapetanskih porodica bratskih razmirica, ali su sami kapetani nastojali da te sporove riješe. To nisu uspjeli riješiti samo u porodici Rizvanbegovića zbog beskrupuloznog ponašanja Ali age, koji nije birao sredstva da dodje na tu funkciju i na sve političke funkcije u svom gradu. Jedino rješenje je bilo da se jedna mala tvrđava u Hercegovini (Hutovo) proglasi kapetanijom da bi legalni nasljednik na kapetanskom položaju dobio kakvo-takvo zadovoljenje.⁹²

Uloga kapetana naročito je došla do izražaja u ranije spominjanom ajanskom vijeću Bosne, iako je ono bilo obrazovano i postalo gotovo odlučujući organ upravljanja Bosnom, osobito na razini globalne, pa i međunarodne politike, koja je tretirala Bosnu i njene interese, već od druge polovine 16. stoljeća, kada nije bilo kapetana. U 17., a naročito u 18. stoljeću i pred samu pojavu Pokreta, kapetani su bili nosioci djelovnja ajanskog vijeća. U to vrijeme nije se mogla donijeti nikakva mjera koja je imala općenit karakter ako na to nisu pristali članovi ajanskog vijeća. Oni su to ocjenjivali isključivo sa stajališta interesa Bosne, ali su uvijek isticali interes naroda i brigu za narod. Čak veliki broj teških unutrašnjih problema i sporova riješilo je to ajansko vijeće, čiji su nosioci bili u najvećem broju kapetani. I ne samo brojčano, nego je njihov faktični uticaj bio najjači. Spomenimo rat sa Austrijom 1737. godine, kod Banja Luke, kada su i pored protivljenja Porte bosanski ajani odlučili da ga vode zbog interesa

⁹¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21177, 21667, 21880

⁹² Podizanje tvrđave Hutovo na nivo kapetanije. Za kapetana je imenovan Hadži Mehmed (Hadžun) beg Rizvanbegović, koji je poginuo u borbama protiv Ali age Rizvanbegovića na strani bosnaskih nacionalista, dakle protiv svoga brata izdajnika.

Bosne i da ga slavno dobiju, a i odluku ajanskog vijeća da se povede i ovaj Pokret. Porta i njeni predstavnici u Bosni znali su, takodjer, da su kapetani najuticajniji i najjači sloj društva u Bosni. Manje-više, sve konfliktne situacije u Bosni rješavali su uz pomoć kapetana i onako kako su oni predlagali. Odbrana Bosne takodjer je bila u rukama kapetana i to je znala Porta.

Muhamed Isević, kad govori o kapetanima, za njih kaže da su oni jedini koji su u stanju da brane Bosnu. Vidjeli smo, kod njega, da su se i oni u izvesnoj mjeri bili povelili za ostalim birokratskim strukturama u Bosni, kod kojih je uvelike bio uzeo maha potrošački duh, u stvari korupcija, bez obzira na mogućnost takvog života. Ali ni on nije prema njima oštar kao npr. prema ulemi i vilajetskim činovnicima.

Tadašnji valija Bosne Ibrahim Hilmi paša, kad ga upozoravaju da slabi odbrana Bosne, odgovara: *»To je briga kapetana, oni su dužni da brane Bosnu. Meni nije briga, eto kapetana neka to rade.«* Zato ne treba da čudi što su oni i u žiži vođenja Pokreta. Oni su bili jedini u stanju da ga koliko-toliko uspješno vode, a i osmisle. Portin valija u vrijeme početka Pokreta za autonomiju, Namik paša, o vodji Pokreta Husein kapetanu, čak u vrijeme kada nije bio siguran da li je na čelu Pokreta Husein ili neko drugi, na upit Porte odgovara: *»Najuticajniji u Bosni je svakako Husein kapetan. Svi drugi gledaju i slušaju šta on radi i govori i tako postupaju.«* Njegov je zaključak da je to mogao pokrenuti samo Husein kapetan i dok se on ne ukloni, nema izgleda da se taj Pokret spriječi ili zaustavi i zavede redovna vlast u Bosni.⁹³

Od ostalih kapetana koji se naročito ističu u Pokretu za autonomiju treba izdvojiti: zborničkog kapetana Mahmud pašu Fidaića, tuzlanskog kapetana Mahmud bega Tuzlića, krupskog kapetana Mehmed bega Krupu, derventskog kapetana Mahmud bega Begzadića, livanjskog kapetana Firdusa. Naprijed spomenuti su bili vojskovođe u Pokretu i istakli se svojim izvanrednim sposobnostima u bitkama sa velikim vezirom ili sa domaćim disidentima. Samo stolački kapetan Ali aga Rizvanbegović i nikšićki kapetan Osman beg Mušović bili su protivnici Pokreta. Bihaćki kapetan niti je bio za ni protiv Pokreta, pa se tako i ponašao u vrijeme Pokreta. Svi ostali su bili aktivni učesnici Pokreta. Sulejman beg, kapetan Ljubuškog, napustio je Pokret u njegovoj završnoj fazi, i to u vrijeme kada je njegova kapetanija, odnosno kadiluk, data drugom na upravu, Osman begu Manovu.

⁹³ M. E. Isević, op. cit; BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21667–21780.

Naravno, ovdje je veliki udjel Ali age Rizvanbegovića, jer je Manov bio postavljen za sandžakbega Hercegovine, a ne za upravnika pojedinih kaza, pa ni Ljubuškog.⁹⁴

Druga struktura koja je bila na čelu Pokreta su begovi-zaimi koji nisu spadali u red kapetana. Oni su uživali velike timarezeamate i po toj osnovi bili su izuzetno ugledni. Oni su činili drugi sloj ili drugi najznačajniji dio bosanskih ajana i sudjelovali na skupštinama ajanskog vijeća i odlučivali o svim pitanjima Bosne, zajedno sa kapetanima. Ovaj sloj po svim osnovama morao je biti potpuno odan sultanu i organima centralne vlasti, jer su bili u njihovoj izravnoj nadležnosti. U vrijeme Pokreta najveći dio ovih begova bili su već u položaju krupnih posjednika zemlje, u našoj dosadašnjoj istoriografiji nazvanim veleposjednicima. Mi smo ovo pitanje obradili i došli do zaključka na osnovu cjelokupne relevantne arhivske dokumentacije i na osnovu turskog zakonodavstva da se ne radi o veleposjednicima. Jer, veleposjednici, pojam ili termin preuzet iz evropske feudalne terminologije, nisu bili ništa drugo do posjednici tapija na zemlju koja je još uvijek bila suvereno vlasništvo države, odnosno sultana. No nas ovdje zanimaju zbog njihova statusa kao zaima-begova i kao prvaka naroda. Naime svaki zaim-beg, ako ni zbog čega drugog a ono zbog svoga bogatstva i te počasne vojne titule mogao je da spada u ajane-uglednike i prvake naroda. Oni to uglavnom i jesu bili. Tako su i oni uz kapetane, kao vojno i ekonomski najuticajniji, učestvovali u Pokretu i bili mu na čelu. Broj onih najistaknutijih u vodjstvu Pokreta bio je približan, ako ne i veći od broja kapetana. Dakle, Pokret za autonomiju nije bio pokret ajana. Sada vidimo da su to bili i ajani i kapetani. Najistaknutiji među njima bio je Ali paša Fidaić, Hasan beg Sijerčić, Kasim Alajbeg Sijerčić, Mustafa Alajbeg Babić, Mehmed Memiš beg Bajramović, ajan i muteselim Srebrenice, Osman beg i Hasan beg Manov iz Mostara, Mehmed beg Turhanija, Mahmud Alajbeg Gradašćević, Ahmed beg Hasanpašić (Ljubunčić), Alibeg Karafejzić, Hašim beg Prijepoljac, Hadži Mustafa beg Prijepoljac i dr.⁹⁵ Kako se vidi, vrlo veliki broj, i to onih koji su bili kao vojskovođe. Među njima svakako je najistaknutiji Ali paša Fidaić koji je bio glavni komandant cjelokupne vojske. Nije bio kapetan, pa to opet znači da Pokret nisu vodili samo kapetani.

⁹⁴ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22154 i dalje; H. Kreševljaković, *Husein kapetan Gradašćević*. Kalendar Napredak, 1932. god. 1-30. str.

⁹⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21718 i dalje

Spomenimo trojicu od njih koji su ušli u prvi samostalni bosanski divan. To su Hasan beg Sijerčić kao čehaja (zamjenik) Gradišćevića i predsjednik divana, Kasim Alajbeg Sijerčić kao sekretar divana, a to mu je mjesto obezbjeđivalo najveći uticaj u Bosni.⁹⁶ Da to nije bio izbor nasumce, mi ćemo navesti samo mišljenje Porte i velikog vezira o Kasim Alajbegu Sijerčiću.

Oni predlažu sultanu da se ovaj Sijerčić »amnestira i dovede u Carigrad i postavi u državnu službu, jer je on izuzetno sposoban čovjek, pa kao takav potreban je državi«. Nešto slično se preporučuje i za Hasan bega Sijerčića, s tim da ga ne predlažu u aktivnu službu nego da se pošalje u Bosnu kako bi uspješnije umirivao narod, pošto je njegov uticaj u Bosni vrlo velik.

Ahmed beg Vilić, član divana kao defterdar – šef finansija vilajeta.⁹⁷ Ahmed beg Hasanpašić (Ljubunčić), livanjski muteselim, kojega predlaže Husein kapetan kao samostalnog upravnika kliškog sandžaka u činu paše. Dakle i pripadnici timarske organizacije učestvuju u Pokretu kao vodje. Prema tome, tu su zajedno dvije najuticajnije, najuglednije i najmoćnije strukture društva, ujedinjene u borbi za autonomiju. Za Bosnu je to od izuzetnog značaja, ali i za nas radi objektivnije ocjene cjelokupnog Pokreta.

Slijedom sastava vodja Pokreta dolazimo do predstavnika gradskih slojeva, zanatlija i trgovaca. Najistaknutija figura u tom Pokretu svakako je Mujaga Zlatar. On je po važnosti, kao komandant, odmah iza Ali paše Fidaića i Mahmed bega Krupe. Možda je i ravan njima. U drugoj fazi Pokreta bio je jedan od najistaknutijih. On je taj koji je umirio cijelu Hercegovinu i satjerao Ali agu u stolačku tvrđavu, a osim toga postao je i muteselim Sarajeva, najodgovornije civilne službe u Bosni, jer Sarajevo je gotovo u cjelini predstavljalo centar svih zbivanja. U njemu se Pokret i začeo i od Sarajeva je zavisilo da li je Pokret mogao biti uspješan ili nije. Tu je počeo i tu se završio Pokret. Kada se Bošnjaci nisu mogli oduprijeti sultanovoj vojsci i vojsci disidenata kod Sarajeva, Pokret je vojnički tu i prestao. Zatim Djul aga iz Sarajeva, Emin beg Dženetić iz Sarajeva-sahatčija.

⁹⁶ U dosadašnjoj literaturi potpuno pogrešno obilježavaju Hasan bega Sijerčića kao Alajbega. Alajbeg je Kasim beg Sijerčić. Vid, BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21718, 21911, 21880;

⁹⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22201–22215; Članovi divana su Hasan beg Sijerčić, Kasim Alajbeg Sijerčić, Hadži Ahmed Sejid beg Vilić, Hadži Mustafa Beg Prijepoljac, Hifzi efendija Djumišić.

Četvrta struktura koja je na čelu Pokreta su ulema-intelektualci. Najistaknutije figure iz te branše su Hifzi efendija Djumišić iz Banja Luke i sarajevski mulla Abdulkerim Jusufkadić. Hifzi efendija je bio i vojskovođa u borbi sa sultanovom vojskom. Po onome šta je kasnije radio uz Gradaševića u Travniku, izgleda da je on obavljao vanjske poslove. Jer on je kontaktirao sa predstavnicima Porte, a i sa drugima. Dokumenti svjedoče da je izvrsno poznao Bosnu i njeno stanje, da je znao vrijednost Pokreta za Bosnu, ali i opasnost Pokreta za Portu, ukoliko se on internacionalizira. Od njega je potekla izjava: »*Mi sada pišemo pisma Muhamed Aliju u Egipat i evropskim zemljama, ako bude ustrebalo. Ali mi to nećemo uraditi, jer svoj posao možemo dovesti sami do kraja.*« Uz njega, koji je bio član divana, treba spomenuti Abdul Kerim efendiju, sarajevskog mullu, koji je obavljao sve administrativne poslove oko pripremanja i proglašavanja autonomije u Sarajevu, dakle najviše duhovno lice u Bosni. Salih efendiju Glodju iz Sarajeva koji je bio Huseinov izslanik kod velikog vezira, zajedno sa Hasanom Sijerčićem, podnoseći mu bošnjačke uslove. Nisu poznati predstavnici seljaka kao vodje Pokreta. Ali oni su učestvovali ravnopravno sa svima drugim prilikom proglašanja autonomije u Sarajevu 12. septembra 1831. godine.⁹⁸

Potpuno je sigurno da su učestvovali prvaci katolika i pravoslavnih, čak u organizaciji Pokreta, a možda i kao vodje kršćana u vojsci. O njima zvanični dokumenti šute. Ali sigurno su gvardijani Tolise, Fojnice, Kreševa i Sarajeva zvanično podržali Pokret, čak možda i pismeno, ali se toj pismenoj pridružbi izgubio trag, jer su poslije sloma Pokreta katolički svećenici učinili sve da prikriju svoje aktivno učešće. Fra Mate Krističević to na izvjestan način izravn priznaje u Ljetopisu fojničkog samostana. Fra Ilija Starčević je bio vrlo aktivan i osnovna veza između Gradaševića i Austrije.⁹⁹ Administracija kneza Miloša govori o sarajevskom pravoslavnom mitropolitu, kao gotovoj činjenici, da je on bio glavni organizator kršćana u vojsku, mada se pretjeruje sa cifrom koju je mitropolit organizirao. Govori se o 6000 kršćana koje je on predvodio. Inače, on je bio aktivan u uspostavljanju kontakata između Gradaševića i Njegoša. Naime, poznato je da su se Njegoš i Gradašević međusobno priznavali. Priznali su vlast jedan drugoga i radili na dobrosusjedskim i prijateljskim odno-

⁹⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21170–21177 sa prilogima.

⁹⁹ G. Šljivo, op. cit. 105–150 str. Fra Grgo Martić, *Zapamćenja*. Zagreb, 1905.

sima izmjeđu Bosne i Crne Gore. Njegov nećak bio je glavna veza izmjeđu navedene dvojice.¹⁰⁰

Kad se sve sagleda, Pokret je bio općenarodni, bošnjački, jer tada još u Bosni nije bilo Srba ni Hrvata. Svi su bili Bošnjaci. Ovo nije naša tvrdnja, to tvrde savremeni Srbi iz Srbije koji i muslimane i katolike i pravoslavne nazivaju Bošnjacima. Katolički svećenici takodjer sebe i svoju pastvu i sve ostalo stanovništvo nazivaju Bošnjacima. Još tada nije bila počela »evolucija« katolika u Hrvate i pravoslavnih u Srbe. S obzirom na izloženo, a i na vrijeme i okolnosti kada se pojavio Pokret i njegov program, to je bio uistinu nacionalni pokret (narodni pokret), ako izmjeđu toga dvog ima ikakve razlike. Mi ćemo o tome raspravljati na odgovarajućem mjestu.

¹⁰⁰ Arhiv Crne Gore, Cetinje, Prepiska vladike Njegoša; Arhiv Srbije, Knjaževa kancelarija;

V

PROGLAŠENJE AUTONOMIJE – IZBOR HUSEINA KAPETANA ZA VEZIRA I PAŠU – KARAKTER VLASTI

Zvanično proglašenje autonomije Bosne obavljeno je u Sarajevu 12. septembra 1831. godine. Međutim, cjelokupna aktivnost Bošnjaka od početka organizacije Pokreta, pa do navedenog datuma, odvijala se na način i u smislu postizanja toga cilja. Tako je čin proglašavanja autonomije predstavljao logičnu posljedicu tih aktivnosti. Na pripremnom skupu bosanskih prvaka u Tuzli u drugoj polovini januara i početkom februara, bosanski prvaci su se složili, nakon višednevnih rasprava, o organiziranju Pokreta kao i o razlozima za taj Pokret, odnosno za borbu za autonomiju. Razlozi koji su, tada, formulirani i definirani, pokazuju da su bosanski prvaci bili potpuno svjesni opasnosti u kojima se nalazila Bosna i koje su prijetile opstanku muslimana. Tu opasnost još više je pojačavala politika tadašnjeg sultana Mahmuda II, koji, očito, iz brige za Carstvo ili bolje reći za osmansku dinastiju, nije vodio računa o svojim udaljenim ili najudaljenijim pokrajinama, nastojeći da sve tzv. reformne mjere mehanički prenosi na sve prostore, ne vodeći računa o specifičnostima svake od njih.

Kad se Bosne tiče, uopće nije razmišljao o njene dvije izuzetno značajne karakteristike, koje su, sudbinski, uticale na njeno unutrašnje društveno-političko stanje i njen međunarodni položaj. Te karakteristike su autonoman razvoj društva u Bosni koji je započeo već u drugoj polovini 16. stoljeća i njen položaj

najjisturenije pokrajine Carstva prema kršćanskoj Evropi, koja je upravo od početka XIX stoljeća, a posebno poslije bečkog kongresa 1815. godine, Bosnu stavila u sferu svojih političkih interesa, sa ciljem razbijanja Osmanskog Carstva.¹ Na takvu politiku sultana uticalo je više razloga, a naročito česti neredi u samoj prijestolnici u kojoj su janjičari imali, uglavnom, presudan uticaj zbog svoje vojničke snage, a naročito njihove povezanosti sa moćnim derviškim konzervativnim redovima, koji su imali izuzetan uticaj na siromašne mase prije svega, a onda posebno na klerikalne krugove u Carstvu koji u vrijeme potpune kulturne dekadence i rapidne propasti vojne i ekonomske moći Carstva, u suštini, predstavljaju, paralelnu, dominirajuću paradržavnu, političku strukturu u društvu. Zatim, permanentni neuspjesi Carstva u konfrontaciji sa kršćanskim evropskim silama u kojoj se, naročito, kao najveći neprijatelj, ističe Rusija, koja uvodi u cjelokupnu evropsku politiku tzv. istočno pitanje, a to znači krajnji cilj uništenje Osmanskog Carstva.² Pod tim uticajem, katoličke evropske države čine sve da stvore konstelaciju međunarodnih odnosa u kojima će objekt njihove politike biti isključivo Osmansko Carstvo. A da ne bi došle u inferioran položaj u odnosu prema narastajućoj Rusiji, stvaraju mehanizme i poduzimaju aktivnosti kako da suzbijaju njenu dominaciju i da je zaustave na prostorima Azije. Otuda česti i njihovi međusobni ratovi, koji su u određenim vremenima predstavljali spasonosni predah za Osmansko Carstvo. Evropske sile, kad ne vode rat protiv Carstva izravno, onda nastoje da unutar Carstva podstiču razne zemlje, posebice one sa pretežnim kršćanskim življem, na pobune i ustanke, razvijajući kod njih nacionalnu svijest i podstičući religioznu netrpeljivost, pa i mržnju. Upravo ti unutrašnji pokreti za autonomiju ili samostalnost najviše razaraju Osmansko Carstvo. Zbog toga čudi politika Porte u Bosni. Naime, kao da je Porta bila sigurna da se takav pokret ne može desiti u Bosni, iako se tako nešto već dešavalo u pokrajinama sa čisto islamskim stanovništvom.³ Konačno, već od Selima III, 1789. godine, sultani počinju da se okreću prema Evropi, nastojeći da svoje Carstvo preuređuju po uzoru na njihove sisteme, pa se taj period i označava kao evropeizacija, a često i sekularizacija Osmanskog

¹ Vasilj Popović, *Istočno pitanje*. Beograd, 1928.

² Isto; To je period kada evropske zemlje uspostavljaju svoje konzulate u Bosni, kako bi izbliza pratili cijelu situaciju i odredjivali svoju politiku prema našoj zemlji.

³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22095 A-H;

Carstva. Ovaj drugi naziv nije adekvatan i on je isforsiran od strane evropske nauke, zbog njenog antiislamizma.

Istina je, Bosna je u pogledu međuvjerskih odnosa bila stabilna, zahvaljujući već stoljetnom povjerenju među vjerskim skupinama i, još uvijek, jedinstvenom narodnosnom osjećanju kao Bošnjaka cjelokupnog stanovništva u Bosni, u kojoj je apsolutna većina bila islamske vjeroispovijedi. Još nije bila počela nikakva indoktrinacija ni iz Srbije, koja se tek započela boriti za svoje oslobođenje, ali sa tendencijom ekstremno neprijateljskog odnosa prema pripadnicima islamske vjere, niti iz Hrvatske koja kao društveno-politička zajednica i nije postojala. Ali iz Austrije preko katoličkih svećenika koji su se, uglavnom, tamo i obrazovali, bila je započela antiislamska indoktrinacija, a posebice aktivnost ovih svećenika u špijunskoj službi u korist Austrije. Međutim, zbog unutrašnjeg odnosa društvenih snaga, to još uvijek nije predstavljalo neku izrazitu opasnost u Bosni, jer su svećenici morali da vode računa o interesu njihove pastve koja je svoj ukupni interes vezala za Bosnu.

Ali vanjska opasnost po Bosnu počinje upravo razvojem nacionalne svijesti u Srbiji. Osobito nakon što je Srbija ostvarila autonomiju, jer je s tim u Srbiji započeo i razvoj ekspanzionističke i hegemonističke politike. Jedan od razloga za Pokret u Bosni je upravo težnja Srbije, a uz pomoć Rusije, za teritorijalnim širenjem na račun svega i svakoga. Tada se oživljava i oblikuje nekakav mit o tzv. velikoj svetoj srpskoj zemlji, stvoren negdje u glavama nekih neukih popova i prenošen i širen opet među neukim svijetom preko omiljenih gusala. Osnovno je bilo uvriježiti taj lažni mit u narodu, a da se niko ne pita da li je taj mit utemeljen na bilo kakvoj istorijskoj stvarnosti, da bi se kao takav on učvrstio i kod obrazovanih ljudi, a i političara kao sredstvo propagande i podsticaja na brojne ratove, i tako postao opća odrednica svakog pravoslavca Srbina u Srbiji gotovo kao genetska osobina, koja se pojavljuje isključivo kao kolektivna frustracija cjelokupnog naroda. Naravno, za ovakvo nešto pojedinac, emancipiran i racionalan, ne znači ništa, on je rijetki izuzetak koji nikad ne može potvrđivati bilo kakvo pravilo. Od takvog pravoslavlja postalo je srpstvo koje je u potpunosti potisnulo religiozitet, a od srpstva stvoren je *condicio sine qua non* ugroženost i to dvojje postali su postulati u cjelokupnom životu toga naroda.

Dakle, cjelokupna aktivnost Bošnjaka i njihova rukovodstva, od samog početka Pokreta pa do zvaničnog proglašenja autonomije,

odvijala se isključivo u pravcu ostvarenja te autonomije. Posmatrano iz ugla zvanične dokumentacije Porte, rukovodstvo Pokreta ponašalo se veoma mudro i bez lutanja u ocjeni objektivne situacije u Bosni i Carstvu i svojih vlastitih snaga. Gotovo da nisu povukli nijedan nepromišljen potez, sve dok nisu došli u situaciju da mogu svoje zahtjeve postaviti, izravno i oštro, sultanu, preko velikog vezira, koji je bio vrhovni vojskovođa sultana u oružanim sukobima sa Bošnjacima i Arnautima. Razloge i program koji su definirali kad su se obratili svim Bošnjacima i pozvali ih na Pokret, upravo tako oni zovu svoj pohod ka autonomiji (cemiyet), rukovodioci Pokreta nisu izmijenili ni onda kada su pismeno podnijeli zahtjev sultanu da im prizna autonomiju.⁴ Državni savjet Osmanskog Carstva taj zahtjev je okarakterizirao kao zahtjev za samostalnost i nezavisnost, odnosno kao eksplicitan zahtjev jedne samostalne države. U njihovu pozivu Bošnjacima stajala su tri osnovna razloga koji su, neposredno, uticali na pojavu Pokreta. Ti zahtjevi su: da se u Bosni ostavi sistem vlasti i organizacija vojske onako kako je to u ovoj zemlji bilo ustaljeno već više stoljeća; da ne prihvataju novouvedenu odjeću i regularnu vojsku, jer bi to štetilo odbrani zemlje; i, konačno, da se obustavi svaki razgovor o ustupanju Srbima bosanskih teritorija s desne strane Drine, kako ovi ne bi došli u situaciju da im presijeku put ka prijestolnici, odnosno da ih ne bi doveli u okruženje i da se spriječi iseljavanje muslimana iz Srbije i prodaja njihovih imanja u bescijenje, što su Srbi već bili započeli činiti.

Pokušaj koordinacije ovoga Pokreta i pokreta Arnauta pod vođstvom Mustafa paše Bušatlije, zvanog Škodra paša, bio je prirodan put u stvaranju saveza za lakše i brže ostvaranje toga cilja i jedne i druge strane, jer taj savez, sasvim objektivno, imao je sve šanse na uspjeh, i politički i vojno, u situaciji kada je moć Carstva bila izrazito niska, kako zbog unutrašnjih društveno-političkih prilika, tako i zbog međunarodnog položaja Carstva. Kako smo na odgovarajućem mjestu istakli, ta povezanost Arnauta i Bošnjaka isključuje svaku pomisao da je to bio nekakav reakcionarni pokret odnosno antireformski pokret, što je već postala ovežstala fraza u našoj historiografiji, a posebno u memoarskim zapisima nekih osoba, koje su bile vremenski nešto bliže pokretu, ali koji očito nisu znali pravu suštinu nastanka Pokreta ili su svoja znanja modificirali prema političkom trendu. Olahko se prihvatala teza zvanične politike Porte ili Portinih ljudi, koji

⁴ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21172 B;

su pokušavali da taj Pokret podvedu pod takav pojam, a izbjegavajući da priznaju da se radi o nacionalnom pokretu. Naravno, u užim krugovima sultanove kamarile jasno se znalo o kakvom je pokretu riječ, što ćemo malo kasnije vidjeti.

Bošnjaci su željeli da svoj cilj ostvare bez rata, nadajući se da će Porta i sultan prihvatiti njihovo objašnjenje svojih razloga i zahtjeva i shvatiti da je viši interes da se ispune zahtjevi Bošnjaka, kako za samu Bosnu, isto tako i za Carstvo. Međutim, oni su bili odlučni da povedu rat ako Porta ostane gluha na njihova upozorenja i njihovo predočavanje svih opasnosti koje prijete od neprincipijelne politike Porte. Bošnjaci su obavijestili namjesnika u Bosni, Ali Namik pašu, o situaciji u Bosni, a posebno su isticali problem tzv. srpskih nahija, kojih u Bosni nema, i problem politike Srbije koja je neposredna opasnost za Bosnu i interes njenog naroda.⁵ Porta je, ipak, ostala gluha na sva upozorenja Bošnjaka i rat je bio neminovan. On nije bio katastrofalan za Portu samo zahvaljujući nemarnosti Arnauta koji izgleda nisu vjerovali da Porta može išta učiniti u sukobu s njima i Bošnjacima. Ta nemarnost ih je koštala potpunog neuspjeha, bez obzira na to kako je prošao sam Škodra paša. On je izbjegao najtežu kaznu samo zahvaljujući situaciji u kojoj je bila Porta, pa joj je bilo stalo da mu oprosti kako bi pokolebala Bošnjake. Ali Arnauti ni dalje nisu mirovali i masovno su učestvovali na strani Bošnjaka, iako je bilo i onih koji su bili na strani Porte.⁶

Izbor rukovodstva pokreta

Već na pripremnom skupu u Tuzli, koji je imao za cilj formuliranje programa Pokreta i definiranje razloga za Pokret, kao i saziv svebosanskog sabora u Travniku, radi potvrde ili odbacivanja Pokreta, izabrano je vrhovno rukovodstvo Pokreta, a to znači da je već tu stvarni početak autonomije, jer to se dešavalo u krugu samih Bošnjaka, a iza leđa Portina namjesnika i pogotovu Porte. Da je tako, svjedoči tvrdnja Namik paše nakon njihova sastanka u Tuzli da Bošnjaci hoće »*otcjepljenje i samostalnost isto kao i Srbi u Srbiji*.« Bošnjaci to niti pobijaju niti potvrđuju. Oni uporno žele sporazum sa Portom o pitanjima za koja smatraju da su sudbinski značajna za Bosnu. Vrlo oprezno postupaju i sa namjesnikom. Ne žele da primijene silu. Oni nastoje, bar prividno, da i njega privole za svoju stvar i da, s njim zajedno, izdej-

⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22095, A–H;

⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21160–21660;

stvaju kod Porte da se postavi pitanje Bosne onako kako to Bošnjaci misle da treba i da se to pitanje riješi isto tako na način kako Bošnjaci žele.

Danas se može sasvim objektivno zaključiti da bi Porta prihvatila sve što se tiče Bosne, ali Bošnjaci su najuporniji u zahtjevu da se spriječi i obustavi neko novo teritorijalno razgraničenje između Srbije i Bosne, i to ustupanjem Srbiji nahija s desne strane Drine koje su već više stoljeća u sastavu Bosne. Ranije smo govorili o tome koje su to nahije i koje je to područje i šta su u suštini htjeli Srbi. Na tako nešto Porta nije htjela, u suštini nije smjela pristati, jer je već bila pritiješnjena prijetnjama Rusije, i to nakon jednog teškog poraza koji je od nje pretrpjela 1828. godine i zapala u tešku materijalnu situaciju zbog nametnutih ratnih reparacija, odnosno plaćanja troškova Rusiji za rat koji je ova dobila.

Kako bilo, Bošnjaci ne odustaju od svojih zahtjeva. Kad namjesnik, formalno, pristane uz njih i kad počne raditi ono što su mu oni naređivali i od njega zahtijevali, i kad, konačno, uspije pobjeći između njih, Bošnjaci, ostavši sami sa sobom i sa svojim ciljevima, ne žaloste se mnogo. Gotovo kao da su to i predvidjeli. Odmah realiziraju zaključke iz Tuzle. U Travniku, gdje su bili na okupu svi bosanski prvaci, oni automatski proglašavaju svojim seraskerom (vrhovnim komandantom) Husein kapetana koji odmah počinje da djeluje u smislu njihova programa, a to je okupljanje svih Bošnjaka pod domovinski bajrak u borbi za autonomiju i samostalnost, a na osnovi njihovih narodnih interesa, a ne interesa nekakve »feudalne« klase, što je najobičnija lakrdija i podvala nazovi istoriografije, u suštini, antimuslimanske i antibošnjačke ideologije.

Da je naša tvrdnja o izboru Gradašćevića za vođu Pokreta još u Tuzli tokom januara i februara 1831. godine tačna, može se jasno zaključiti iz ponašanja Ali age Rizvanbegovića koji je bio u Tuzli i složio se sa ostalim prvacima o Pokretu i Gradašćevićevom izboru, ali čim je napustio Tuzlu i vratio se u Stolac, počeo je raditi na izdaji toga Pokreta. Jasno je da se radilo o njegovom ličnom razočarenju što on nije bio izabran, jer njegove težnje za vlasti datiraju iz vremena od gotovo trideset godina prije pojave Pokreta. Povukao je za sobom još nekoliko prvaka iz južnih dijelova Bosne kao što je Hasan beg Resulbegović i Smail aga Čengić, a nešto kasnije im se pridružio i Osman beg Mušović iz Nikšića. Trojica prvonavedenih su ličnosti koje su se ponašale kao derebezi, a i ajani poput ajana u Rumeliji i Andoliji. U suštini, oni su se samovoljno ponašali u svojim područjima,

namećući se i kao vojna i civilna vlast, a ponašanje prema centralnoj vlasti i pokrajinskom namjesniku podešavali su od situacije do situacije, oslanjajući se na svoje veze i potkupljivanje Portinih službenika. Oni nisu uopće od značaja kad se govori o Pokretu za autonomiju, jer oni su narušavali opće pravilo koje je vrijedilo u Bosni. Naime, gotovo svi Bošnjaci su jednako mislili o Porti i jednako su osjećali potrebu da brane Bosnu. Njihova izdaja imala je negativan rezultat tek na samom kraju Pokreta, u vrijeme njegova sloma. Drugo, u Travniku nije uopće bilo dvojbe ko će i formalno stati na čelo Pokreta.⁷

*Razvlašćivanje Namik paše i potvrđivanje
Husein kapetana za seraskera*

Drugi veoma značajan momenat u smjeru ostvarivanja autonomije je zasjedanje sveopćeg bosanskog sabora u Travniku, na kojem je ponovo potvrđeno jedinstvo cijele Bosne i odlučnost da se krene u borbu za autonomiju. Na tom saboru bili su svi kapetani i svi prvaci Bosne. Sabor je održan 15. ševala 1246./29. marta 1831. godine. Nakon toga sabora Namik paša je pristao, ali samo prividno, uz Bošnjake. Nešto manje od dva mjeseca poslije, Namik paša je prebjegao u Hercegovinu, a Husein kapetan izabran za seraskera Bosne. Kako se u Bosni tada smatralo da je već počeo rat sa Portom, a posebno nakon što su oni utanačili zajedničku akciju sa Škodra pašom, izbor neke ličnosti za seraskera – vrhovnog komandanta značilo je i njegovo imenovanje za civilnog upravnika. Prema tome, sada je Gradašćević objedinjavao i vojnu i civilnu vlast u Bosni.

Namik paša više nije imao nikakva upliva niti ikakvih ingerencija kod Bošnjaka i oni ga više i ne pominju, ostavljajući ga da on svoj položaj s Portom uređuje kako on sam zna. Nisu se obazirali ni na to što je bio u Stocu, jer su znali da sve što poduzme odatle neće mu pomoći da ponovo postane namjesnik Bosne i da će biti neizostavno smijenjen, a ostali navedeni izdajnici nisu imali vojne moći da se suprotstave drugim Bošnjacima. Preostalo im je da rovere protiv Gradašćevića i drugih i da sakupljaju plaćene družine iz reda, uglavnom, kršćana, pa da sprječavaju zavodenje redovne vlasti. Ali to će trajati samo dotle dok Bošnjaci nisu porazili velikog vezira i uveli autonomnu, u suštini samostalnu vlast. Dakle, to je druga faza u ostvarenju autonomije i ona je veoma prepoznatljiva po jednom terminu ili po jednom svojstvu koje

⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22039, 22039 A–B sa mnoštvom priloga

nalazimo uz titulu seraskera koju su dali Husein kapetanu. Naime, prvi zvanični dokument koji je potpisao Gradašćević kao serasker i civilni gospodar Bosne, glasi ovako: *Al-muhakkem Kapudan Husein Serasker-i Bosna*, doslovan i jedino mogući prevod je: »Izabrani gospodar, po volji naroda, Husein kapetan, vrhovni komandant Bosne.«

U diplomatici Osmanskog Carstva ovakva titulacija nije poznata. Ona je autentična bosanska. Sultani nisu u svoju titulu stavljali odrednice od koga su i na koji način izabrani ili postavljeni na svoj položaj. Kod halifa Omajada (Umejevića) i Abasida (Abasovića), takva titulacija je bila gotovo redovna, ali s dodatkom sintagme BILLAH (Bi-l-lah) ili sintagme Alallah (Ala-l-lah) što znači po volji ili uz pomoć Boga. Kako u ovoj našoj, bošnjačkoj odrednici nema te sintagme, onda je jedino moguće da se prevede i shvati kao izabran od naroda ili izabran od većine naroda ili u vrlo slobodnom prevodu i shvaćanju suštine izbora da je izabran od prvaka naroda.⁸ Kako bilo, bilo od naroda ili od prvaka naroda, što se može također uklopiti u cjelokupnu islamsku tradiciju i pravnu teoriju o tome na koji način se biraju vladari ili uopće nosioci cjelokupne vlasti u jednoj zemlji, ova titulacija svjedoči da je Bosna već tada imala svoga gospodara izabranog, neovisno od sultana i Porte. Ali Bošnjaci još uvijek ne žele da se ekstremno konfrontiraju sultanu, želeći da sačuvaju svoje odnose sa Portom i da priznaju vrhovnu vlast sultanu, jer im je to svakako bilo potrebno, s obzirom na to da je njihov geopolitički položaj i odnosi sa susjednim državama nametao potrebu da ostanu pod vrhovnom zaštitom sultana. Zato oni sada ne traže priznanje i potvrdu njihova izbora. Još uvijek njihova odluka je da zajedno sa Škodra pašom dovedu Portu pred gotov čin, pa tek onda da zatraže zvanično priznanje od Porte.

Zahtjevi Bošnjaka velikom veziru

Ranije smo opisali šta se dešavalo u okviru prvog kruga oružanih borbi sa sultanovom vojskom. Tek nakon poraza velikog vezira i sultanove vojske kod Štimja na Kosovu, 18. jula 1831. godine, Bošnjaci postaju odlučni da privole Portu da prihvati njihove uslove. Veliki vezir, koji je zapao u vrlo težak položaj zbog poraza od Bošnjaka, a što je samo donekle ublažavala činjenica da je uspio poraziti Škodra pašu i natjerati ga na traženje oprosta od sultana, naravno pod uslovom da ne može više

⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22063 C, 22039 sa priložima.

ostati u Skadru, počeo je drukčije da saobraća sa Bošnjacima. On ih poziva u Manastir (Bitola), da dođu i podnesu svoje zahtjeve, koje on ozbiljno i nije mislio ispuniti, ali ih je želio nagovoriti da se povuku sa Kosova i iz Prištine, gdje je bila komanda bosanske vojske. Bošnjaci podnose svoje zahtjeve, ali veoma oštro i veoma ozbiljno, predočavajući Rešid paši da su oni pobjednici. O takvom njihovom ponašanju svjedoči sam veliki vezir i saopćava Porti da *»oni dolaze i sa oštrim tonom govore, prijeteci rukama«* i traže da se ispune njihovi zahtjevi. Delegaciju Bošnjaka predvodio je Hasan beg Sijerčić i neki Salih efendija (Glodo?), čije prezime nismo sa sigurnosti mogli utvrditi. Hasan beg Sijerčić će postati čehaja Gradašćevića i predsjedavajući bosanskog Divana osnovanog od strane Gradašćevića i bosanskih prvaka.⁹ Evo njihovih zahtjeva i uslova:

- da se potpuno zabrane nove nošnje koje su u suprotnosti sa šerijatom i hanefijskim mezhebon i to preko imama u džamijama, za vrijeme hutbe na džuma-namaz;

- da se oproste grijesi namjesniku Skadra Mustafa paši i Gega pašama ako ih imaju i da se ostave na svojim položajima. Dok ne stigne carski ferman o tome, neka veliki vezir izda svoju bujuruldiju;

- da se u Bosni ostavi poredak prema uslovima kakvi su vrijedili do sada. Da o tome, dok ne stigne carski ferman, veliki vezir izda svoju bujuruldiju;

- da Srbi ne šire svoju teritoriju na račun granica Bosne i da ne ometaju i ne miješaju se u posjed Bosne prekodrinskih područja. Da im se naredi da ne postavljaju takve zahtjeve. Da se uzeti posjedi mušlimana u smederevskom sandžaku vrate muslimanima i da se sva knjiženja njihove imovine u korist Srba ponište;

- da se kliški sandžak kao i ranije izdvoji iz Bosne i dade sadašnjem muteselimu Ahmed begu u rang paše kao mutesarifluk;

- da se Mehmed beg Osmanpašić unaprijedi u čin paše i postavi za muteselima Novog Pazara;

- da se Ali begu Karafejziću oproste grijesi i da se ostavi u svom kraju kao i ranije kao ajan. Da veliki vezir o tome izda bujuruldiju dok ne stigne carski ferman;

- da veliki vezir zamoli sultana da izda svoj ferman kojim će narediti bosanskim valijama da obezbijede mir i sigurnost sirotinji i raji.¹⁰

⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22172 B, 20020 i dalje.

¹⁰ Isto; BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21174;

*Odnos Miloša Obrenovića prema muslimanima
u Smederevskom Sandžaku*

Koliko je Miloš insistirao na istrijebljenju muslimana iz Srbije, najbolje oslikava njegovo pismo Aleksi Simiću, Miloševu zastupniku kod beogradskog muhafiza. To pismo donosimo doslovno:

»Dosadiše mi se već ove riječi i bljuvotine spahija ovdašnjih; idu po selima govore ljudima: da su fermani oni što su čitani o svetom Andriji laživi, da car neće dati Srbima ni sela, a kamo li nahije niti da je to istina da će spahiluci praviteljstvu srpskom pripasti, niti da Turci moraju imjenjija svoja po varošima prodati Srbima, da je sve to laž i izmišljotina. Ne mogu više trpiti ovakvih bljuvotina, zato sam prinudjen bio zapovediti sudovima i kapetanima nahijskim da nikakvom spahiji ne daju izlaziti u sela, vama tako preporučujem, da po prijemu ovog pisma odidjete č. veziru i saobštite mu ovo moje namjerenje i molite ga od mog imena, da zabrani spahijama izlaziti u sela zašto ću ja koga god tamo nadjem silom i svezana i sveljana iz nji isterati i u Beograd njemu opraviti da ga kazni. Ja ne mogu ravnodušno gledati da spahije narodu ulivaju sumnju protiv mene i praviteljstva i da tim načinom truju narod i samog cara u laž uteruju koji je hati šerif dao – a zato što vele da Turci ne moraju prodavati imanja svoja Srbima, zato oću da im dokažem da moraju i kako dodje mart svi do jednog moraju izlaziti iz varoši pak nek idu kud koji oće dalje nedam ni jednom od njih biti među nama, samo garnizoni gradova u stjenama gradskim nek prebivaju, a ostalo što se Turčinom zove moraće kako mart dodje odlaziti izmedju nas, niti ću više čekati fermana ni berata, to je tvrdo i postojano moje namjerenije: ako oće, oće, ako neće, oće izići izmedju nas, veće mnogo njina masla«.

Prema pisanju Alekse Simića Milošu iz Beograda, beogradski vezir je bio spreman da udovolji Miloševu zahtjevu i obećao je da će pozvati spahije da im zabrani izlaziti u sela. Međutim, Porta je pokušala da intervenira kod beogradskog muhafiza i to strogim ukorom. U fermandu koji je stigao Husein paši, beogradskom muhafizu, ističe se, prema navodima Alekse Simića: *»Zar ti oćeš da ostaviš naše gradove bez varoša i vojske, nisu li to varoši gradske i Turci koji sjede u njima. Nisu li garnizoni gradski, kako bi garnizoni iz varoša iselili u grad a varoši ostavili bez vojske. Kako bi ti dopustio svojim ljudima da prodaju imanja i da se iseljavaju, zar su to oni bez tvog znanja činili. Kako se vidi ti u Beogradu vladaš se kao da nisi vezir beogradski. Mi smo Srbima dosta slobode dali u unutrašnjosti zemlje njine zar još oćedu i varoši gradske da im damo i gradove*

puste ostaviti i da izvan grada ni pedalj zemlje nemamo.« Naredjuje veziru beogradskom da natjera sve muslimane da imanja koja su prodali vrate i da se oni koji su se već eventualno odselili pozovu da se vrate, čak da se silom vrate. Pogotovu mu naredjuje da ne dozvoli nikakvu prodaju dok se o tome ne potpiše definitivni dogovor i to nakon razgraničenja. Težak je prijekor Husein paši kad mu piše: »*Zar ti ne razumiješ ono što je napisano u fermanu i što si čitao, zašto se po tome ne vladaš.*«¹¹

Miloš je i dalje tvrdoglavo isistirao na svojoj namjeri i odluci. Možda bi to već tada bilo učinjeno da Bošnjaci svojim zahtjevima i svojim oružanim pokretom nisu prisilili sultana da natjera Miloša da odustane od tih zahtjeva sve dotle dok se pitanje srpskih nahija i iseljavanja muslimana iz Srbije ne riješi i definitivno nakon što se u Bosni zavede mir, ako se zavede. Sultan u to doba nije bio siguran da će se to postići, on se samo jako nadao. Posve je sigurno da do toga ne bi došlo da su Bošnjaci uspjeli da očuvaju svoju autonomiju, odnosno samostalnost koju su bili proglasili, jer uzrok njihovu osamostaljivanju je pitanje nahija i pitanje iseljavanja muslimana iz Srbije i iznudjena prodaja njihovih imanja po neadekvatnim cijenama i uz prijetnje i zastrašivanje.

Bilo je slučajeva da su muslimani vraćali od Srba svoja imanja, ali je Miloš prijetio Srbima da ne smiju vraćati imanja i uzimati pare natrag. Tako je 1833. godine ponovo započela akcija razgraničenja u Srbiji i rješavanje pitanja iseljavanja muslimana. Sultan, zvanično, nikada nije prihvatio to iseljavanje, ali su to Srbi učinili nasilno i zastrašivanjem su natjerali sve muslimane da se ise le na razne strane. Istina, to je trajalo dug vremenski period, sve do 1867. godine, kada su i posade u cjelosti napustile utvrđjene gradove.

Državni savjet Carstva prema Bosni

U odnosu na programski akt Bošnjaka, upućen iz Tuzle po cijeloj Bosni, uslovi su prošireni samo za ona pitanja koja su posljedica nastalog stanja nakon poraza velikog vezira od strane Bošnjaka i obaveze koje su proizilazile iz saveza sklopljenog između Škodra paše, Ali bega Karafejzića i Bošnjaka, a jednom svojom tačkom skreću upozorenje na nezakonitost koja vlada u Bosni, koju promiču carski namjesnici. To će Bošnjaci opširno objasniti u Sarajevu, nakon proglašenja autonomije. Čak ni sada

¹¹ Arhiv Srbije, Knjaževna kancelarija, br. 189.

Bošnjaci ne ističu zahtjev da se prizna vlast u Bosni i Gradašćević kao namjesnik. Veliki vezir je razgovarao sa bosanskim izaslanicima kako je smatrao za potrebno, ali nije smio vratiti Bošnjake sa negativnim odgovorom. Neke uslove je obećao ispuniti, a za neke, koji su teški za Portu, obećao je tražiti odobrenje Porte i sultana. Naravno, zahtijevajući da oni ublaže svoje zahtjeve, posebno one koji se odnose na Srbiju i da ponovo pošalju svoje izaslanike. Bošnjaci su bili uporni. Prihvatili su taj prijedlog i ponovo podnijeli zahtjeve, ali, sada sa izmjenom samo onih tačaka koje se odnose na Škodra pašu, jer je ovaj bio podnio zahtjev za amnestijom i odlučio da se preda. Karafejziću je veliki vezir obećao oprostiti i ostaviti ga kao ajana u Sofiji. Naravno, nije održao obećanje zbog odbijanja Državnog savjeta da to prihvati, odnosno, tek kasnije se Karafejzić vratio na svoju dužnost i to koristeći se općom amnestijom koju je sultan proglasio za učesnike Pokreta u Bosni i Skadru, odnosno Albaniji. Što se tiče pitanja nahija, popustili su, izgleda, samo u onom dijelu o već uknjiženim kupoprodajnim ugovorima između muslimana i Srba u Srbiji, a koji nisu učinjeni pod prisilom. Sve ostalo je ostalo isto. Sada se pavela rasprava na Porti da li udovoljiti zahtjevima Bošnjaka ili ne, kako je obećao veliki vezir. Rešid paša je predlagao da se to uradi. S njim se slagao i sultan. Ali sultan je predložio da se o tome povede rasprava u Državnom savjetu, pa tek onda da se izda ili ne izda ferman sultana o prihvatanju bosanskih uslova. Sultanu je bilo stalo da se zavede mir u Bosni i da se Bošnjaci pokore, jer je već njemu u Anadoliji sjedio za vratom Ibrahim paša Egipatski sa krajnjim ciljem osvajanja Carigrada i ukidanja osmanske dinastije, a za račun Mehmed Alija koji je već bio potpuno samostalan gospodar Egipta. Ali Bošnjaci su ga doveli u situaciju da su mu diktirali uslove mira, što je ponižavalo sultana, s druge, pak, strane to je put otcjepljenja Bosne od Carstva. Ponositi Mahmud II to nije mogao lahko podnijeti. Državni savjet raspravlja o prijedlozima velikog vezira i zaključuje:

»Sultan se složio sa prijedlogom velikog vezira da se izda bujuruldiya i ferman Bošnjacima onako kako je predložio veliki vezir, jer je to, u ovom trenutku nužno kako bi se oni razišli iz Prištine i lakše okončao ustanak Škodra paše, a to bi omogućilo da se pokore Gega paše koji su uz Bošnjake, a nakon njih i Bošnjaci jer se vjeruje da više neće poduzeti opasne vojne akcije, pogotovu jer je vrijeme zime, a na proljeće će biti kasno za njih. To se prihvata ako njegovo veličanstvo sultan tako odluči i smatra da je to nužno. No, treba

donekle ublažiti i bujuruldiju i ferman, a to će učiniti Hadi efendiya, sultanov povjerljivi savjetnik. Međutim, Državni savjet (Mecelis-i Šura) jednoglasno smatra da su Bošnjaci proklet narod, jer su se usudili povesti oružanu borbu protiv sultana i podnijeti svoje takve raskolničke zahtjeve. Ti njihovi zahtjevi su potpuno neprihvatljivi i ne može im se udovoljiti. To što oni traže je davolji posao. Tako im treba napisati naredbu sultana. Potpuno je neprihvatljivo ono što oni traže da se u Bosni zadrži poredak kao i do sada i da se od njih uopće više ne traži vojska [vjerojatno savjet misli na regularno vojsku protiv koje su Bošnjaci], jer ni do sada od njih to nije traženo. Neprihvatljivo je i ono što oni traže u vezi sa nizamskom odjećom. To je prvi prihvatio sultan, gospodar države i svih muslimana, to su prihvatili svi veziri i svi najviši državni službenici, čak i najviša ulema i to po vlastitom zahtjevu. Sultanu se moraju pokoravati svi muslimani i to je njihova ropska dužnost. To bi se moglo prihvatiti, samo privremeno, dok se silom ne pokore Bošnjaci. Neprihvatljivo je i ono što oni traže da se oprostí Karafejiću i Gega pašama. Ako se o tome izda bujuruldija i ferman i to se javno obznani, to će izravno uticati na ugled i moć sultana, kako kod prijatelja tako i kod neprijatelja. Osim toga, Bošnjaci će to shvatiti kao da su oni ostvarili svoju samostalnost, što bi i u drugim zemljama Carstva, posebno kod muslimana, podstaklo nereda odmah i ubuduće, a Gege će se onda još čvršće povezati sa Bošnjacima. Ako se to prihvati, to bi imalo značenje da je sklopljen ugovor sa jednom drugom samostalnom državom i to se ne smije prihvatiti. Treba imati na umu, bez obzira na to što od Bošnjaka odavno nije viđena nikakva korist, da upravo to žele strane države. One žele da Bosna postane samostalna država i da tako izide iz vlasti sultana i Carstva. Nakon toga bi oni to objavili u svojim novinama, širili ih i, na taj način, uticali i na druge pokrajine Carstva. Mi smo svi dužni činiti sve da se zaštiti ugled i moć sultana. Sve gore navedeno treba napisati u fermanu i uputiti ga Bošnjacima. Gegama treba ublažiti krivicu i napisati im ferman o tome. Kad Bošnjaci dobiju ferman kako Savjet predlaže, a Gege onako kako su Bošnjaci tražili, Bošnjaci neće biti zadovoljni, i nastaćé razdor među njima, pa će se lakše pokoriti i jedni i drugi«. ¹²

Dok su Bošnjaci slali svoja izaslanstva sa zahtjevima i uslovima kod velikog vezira u Manastir i ovaj to prosljeđivao Porti da donese definitivno odluke o tim zahtjevima i dok je na Porti radila birokracija po svom ustaljenom sporom tempu, iz te

¹² BDA, Hatt-i Hümayün Tasnifi, № 22154;

unutrašnje prepiske sa Portom jasno se razbire da ni sultan ni Porta nisu bili odlučni. Situacija je iziskivala da se, zaista, sa Bošnjacima moralo sporazumijevati i praviti kompromise. Ali, svaki kompromis išao je na štetu samog sultana. Sultan Mahmud II je bio energičan, ali i sujetan i teško je prihvatao kompromise, posebno privilegije nekome za koga je smatrao da je slabiji od njega, a osobito prema zahtjevima muslimana. No, čini se da je bio spreman da udovolji Bošnjacima u svemu, osim u srpskom pitanju. U jednom svom pismu, odnosno naredbi velikom veziru i Porti izričito navodi srpske nahije i kaže:

*»O tome se ne može raspravljati. To traži Rusija, a ona je izišla kao pobjednik u ratu i tu se ne može ništa učiniti.«*¹³ Za sve ostale uslove Bošnjaka preporučuje se da se nađe najpogodnije rješenje između velikog vezira, Porte i Državnog savjeta. U svemu je ipak bio najrealniji sam veliki vezir, koji je, također, bio svjestan da su Bošnjaci izišli kao pobjednici u ratu s njim, pa se mora i udovoljiti njihovim zahtjevima. Naravno, bar privremeno. Bošnjaci u isto vrijeme postaju nestrpljivi, u stvari, osjećaju situaciju u sasvim objektivnom svjetlu, pa tu neodlučnost i otezanje Porte da okonča njihovo pitanje onako kako oni traže prekidaju svojim otvorenim zahtjevom da se njima prizna autonomija i potvrdi njihov čovjek za namjesnika. Naime, komandanti i drugi prvaci ejaleta i vojske, koji su se nalazili u Prištini, sastaju se na vijećanje i, jednoglasno, izabiraju Husein kapetana Gradašćevića za vezira Bosne i odmah o tome prave predstavku i upućuju je velikom veziru. U isto vrijeme traže i od Gradašćevića da i on podnese, sa svoje strane, zahtjev da se udovolji željama bosanskih prvaka, a da se, sam, predstavi velikom veziru i sultanu sa svojom biografijom ili sa svojim programom koji će provoditi u Bosni. Oba ta zahtjeva ili predstavke vrlo su interesantne pa svom sadržaju. One nam otkrivaju šta je u podlozi Pokreta. To su socijalni zahtjevi, prije svega, zatim položaj Bosne na najisturenijem dijelu Carstva i opasnosti koje joj prijete od susjednih kršćana i njihova briga da čuvaju svoju zemlju i, konačno, zahtjevi za potpunom zakonitošću u zemlji koje je nestalo sve zbog lošeg centralnog i pokrajinskog aparata vlasti. U borbi za postizanje autonomije, Bošnjaci će se nekoliko puta obraćati Porti svojim, predstavkama, ali svaki put će ovi dokumenti, napravljeni u Prištini oko 10. avgusta 1831. godine, ostati kao osnova. Zato ih donosimo u cjelini.

¹³ Isto;

Predstavka Bošnjaka Porti iz Prištine

»Ejalet Bosna nalazi se na krajnjoj granici islama. Ta je zemlja potpuno brdovita i krševita. Zemlje za obradu ima vrlo malo. Njeno stanovništvo jedva sastavlja kraj sa krajem od poljoprivrednih usjeva. Ono je stalno živjelo od milosti i dobrote sultana. To stanovništvo se, bez ikakve manjkavosti, pokoravalo sultanu i, revnosno, obavljalo sve službe i dužnosti caru ne žaleći žrtvovati ni svoje živote. Sve stanovništvo vilajeta, sirotinja i raja, je zadovoljno što je pod okriljem cara. Međutim, veziri koji dolaze u našu zemlju, u ime cara, koji su, po naredbi cara, dužni da štite sirotinju i brane raju i beraju [raju i sve građane], da imaju milosti prema narodu i da štite pravdu, oni, suprotno šerijatu i kanunu, svoje obaveze zamjenjuju raznim novotarijama i nasiljem. Da bi se obogatili, nasilno oduzimaju imovinu nekih ljudi, a izmišljajući razne razloge na sirotinju vilajeta razrezuju teške namete. Kada te namete ubiraju ili kad izmišljaju inspekcije zemlje, toliko opterećuju narod da to narod više ne može izdržati. O tome smo mi više puta, do sada, ponizno pisali svoje arze i mahzare vječnom pragu sreće, tužili se i molili beskrajnu dobrotu sultana. Ali njihove ćehaje i njihove pristaše nisu dozvoljavali da to čuje njegovo sveto uho i naše molbe nisu dolazile do našeg cara. Nakon toga bi oni počinjali da čine još veća nasilja. A nemoćni robovi, ostavši bez zaštite, a, uz to, stalno mučeni i pljačkani, nalazili su jedini izlaz u pobunama. Za dugo vremena neće se moći naći izlaz iz toga stanja. Državni prihodi se, također, neće moći ubirati, to je sasvim sigurno. Zbog toga smo se mi sada skupili na jedno mjesto i nakon savjetovanja o navedenim problemima zaključili, da ako se želi da se muslimanska i kršćanska sirotinja umiri i da sve stanovništvo vilajeta postane zadovoljno, nužno je, a kako iziskuju vrijeme i prilike, da se neko iz ejaleta, ko poznaje državne poslove, ko je odan vjeri i državi i ko pomaže nemoćnu raju, postavi za valiju vilajeta.

Prvak ovog ejaleta, kod nas svih poznat kao vjeran i pošten, dobročinitelj vjere i države, pomagač sirotinje i raje, po prirodi svojoj pobožan i ispravnog vladanja, kapetan Gradačca, Husein beg, u svakom slučaju je sposoban, da uz pomoć Allaha, dovede u red sve odmetnike i zavede mir, a i da kako treba provodi carske zakone i naredbe. On je prema svakome dobar i sa svakim se lijepo ophodi. S njim će svi stanovnici ejaleta biti zadovoljni. Kad smo mu to saopćili, on se protivio i odbijao to što mi tražimo. Ali, na kraju nije se mogao oduprijeti i odbiti naše molbe. Ako se, dobrotom i milošću božjom, ejalet Bosna dade navedenom robu u rang

vezira, poslovi ejaleta i druge carske službe sigurno će se obavljati kako treba. Svi mi trudićemo se koliko je najviše moguće da svoje poslove obavljamo i da budemo pokorni. Pokoravaćemo se pretpostavljenim i u korisnim službama žrtvovati ako treba i svoje živote. I ne samo to, nego je sigurno da će sve stanovništvo malo i veliko s njim ostvariti zadovoljstvo, mir i sigurnost. Zbog toga smo se usudili uputiti ovaj ponizni mahzar.«¹⁴

Mahzar je potpisalo 86 predstavnika Bosne koji su bili u bosanskoj vojsci na Kosovu protiv velikog vezira.

Mahzar Husein kapetan Gradaševića koji je išao uz ovaj mahzar prvaka Bosne glasi:

»Ponizni arzuhal ovoga roba, uzvišenom pragu sreće, njegovom dobrostivom i milostivom veličanstvu,

Moj brat, rob Osman paša, oдавно se nalazi u službi njegova veličanstva, gdje je postigao milost i dobročinstvo i cijelog života zahvaljuje caru na njegovoj plemenitosti. Od kako je ovom robu pričao o tome, ovaj rob je, također, stalno želio da se nađe u službi države, da iskazuje svoju iskrenost i da na taj način bude obdaren i počašćen dobrotom onoga čija je dobrota svakom vidljiva. Od tada je stalno kod mene postojala samo ropska iskrenost i podložnost i stalno sam tražio utočište u njegovoj nebeskoj veličini. Iako sam, svim srcem i dušom, želio da budem u službi države i stalno Allaha molio za to, sada kad se nisam nadao a ni zasluživao, uglednici i prvaci ejaleta, komandanti, malo i veliko, svi predstavnici ejaleta, skupili su se oko mene i svi su se, dobrovoljno, predali meni i insistirali da se ja sa ruthom vezira postavim za valiju Bosne. Ja nisam bio s tim zadovoljan i, koliko god sam nastojao da ih odbijem, nisam se mogao oduprijeti. Htio ili ne, i ja sam se pomirio. Nadajući se milosti i dobroti našeg gospodara i oslanjajući se na njegovu milost, oni su napisali svoj mahzar potpisali ga i usudili se uputiti njegovoj ekseleciji velikom veziru sa molbom da se ovom robu podari Bosna sa rangom vezira. Oni se nadaju da bi se tako iskorijenile pobune i neredi u svim kazama ejaleta, da bi se svi problemi ejaleta i naroda lakše rješavali. Oni su spremni da iskazuju najveću odanost i iskrenost i da za sreću države žrtvuju i život i imetak. U nadi da će njihove molbe, kod milosti njegove, biti uslišane i ovaj se rob usudio napisati molbu i poslati zajedno sa molbom naroda i, ponizno, zamoliti milost da se udovolji njihovoj molbi. To će biti uzrok mojoj beskrajnoj ropskoj poniznosti.«¹⁵

¹⁴ BDA, Hatt-i Hümayün Tasnifi, N° 21148, 21154 E, 21154 D, 22200 i dalje.

¹⁵ Isto;

Ovi mahzari upućeni su velikom veziru u Manastir prije nego se vratila druga delegacija Bošnjaka koja je nosila već spomenute izmijenjene zahtjeve Bošnjaka. Oni su obećali da će nagovarati Bošnjake da se povuku u Bosnu, a veliki vezir je obećao da će ispuniti neke njihove uslove. O tome je i pismeno obavijestio Bošnjake. Osim toga, on je pripremio bujuruldiiju koja će zvanično navesti sve šta se udovoljava Bošnjacima, a šta ne udovoljava, ali je nije nikada poslao Bošnjacima, jer nije dobio odobrenje Državnog savjeta. Novopostavljenog bosanskog namjesnika, Ibrahim pašu, veliki vezir je požurivao da krene na svoju dužnost i da što prije dođe do Novog Pazara – granice Bosne. Ali, Bošnjaci se još nisu bili povukli iz Prištine i on nije imao nikakva načina da dođe do granica Bosne. Veliki vezir je pripremio svoga izaslanika koji će izvršiti smjenu namjesnika u Bosni. Sve se to dešavalo polovinom avgusta 1831. godine.

Bošnjaci napuštaju Prištinu i vraćaju se u Bosnu

Kad se druga delegacija Bošnjaka vratila iz Manastira u Prištinu, a Husein poslao svoga tatara velikom veziru sa navedenim mahzarima, došlo je do nekih razmimoilaženja među Bošnjacima. Do sada se, uglavnom, tvrdilo da su Gradašćevića napustili neki prvaci iz zlobe prema njemu i protivljenja da se postavi pitanje vezareta za Husein kapetana. Međutim, mi smo ranije rekli da sam veliki vezir u to nije vjerovao, a u suštini se i nije to desilo. Sada su svi mislili da je samo pitanje dana kada će svi zahtjevi Bošnjaka, pa i onaj da se za vezira postavi Gradašćević biti ispunjeni, a oni koji su se prvi počeli vraćati u Bosnu smatrali su da je sada to pitanje koje treba da dovede do kraja sam Husein kapetan.

Prvi je Prištinu napustio Mahmud beg Tuzlić. On će se kasnije pokajati zbog ovog postupka. Naime, jasno je da Gradašćević nije vjerovao velikom veziru i nije bio zadovoljan da se iko vraća u Bosnu dok se pitanje ne riješi do kraja.

Prema izvještajima nekih uhoda skopskog mutesarifa Jašar paše i uhoda Ibrahim paše, koji je bio naimenovan za namjesnika Bosne umjesto Namik paše, Prištinu su napustili još Mustafa beg Babić, alajbeg sandžaka Bosne i muteselim Srebrenice Mehmed Memiš. Imena drugih se ne navode. Očito su bili neki koji su po rang bili niži od navedenih. Prema tim izvještajima, ovi prvi su napustili Prištinu 21. avgusta, a Gradašćević i svi ostali 23. avgusta 1831. godine.¹⁶

¹⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21174

Gradašćević je krenuo prema Novom Pazaru gdje se zadržao nekoliko dana, a zatim je krenuo prema Sarajevu, ostavljajući posade u utvrđenim mjestima na granici Bosne i na putu prema Sarajevu. Već tada je bio došao velikom veziru zahtjev od Bošnjaka da se za namjesnika Bosne postavi Gradašćević, a i sam je Husein to zatražio po zahtjevu bosanskih prvaka. To je šokiralo velikog vezira, jer se on već bio ponadao da je nadmudrio Bošnjake i da će, uz male ustupke, riješiti taj veliki problem. Ibrahim paša je dobio obavijest od velikog vezira da je taj zahtjev u suprotnosti sa svim dosadašnjim zahtjevima Bošnjaka i da se on neće nikada odobriti. Napisana mu je bujuruldija da krene odmah prema Novom Pazaru, kao i bujuruldija Bošnjacima u vezi sa njihovim ranijim zahtjevima, tj. da se nešto može prihvatiti, a nešto se ne može prihvatiti. Da bi Bošnjaci bili obaviješteni o tome, odredio je kapidžibašu Husein agu, kao inspektora, da odnese Bošnjacima bujuruldiiju, a zadužen je da odnese i ferman o smjeni valija u Bosni i izvede Namik pašu iz Bosne i njegov harem. Prije toga je određen tatar od strane Ibrahim paše sa bujuruldijom u kojoj je pisalo da je zahtjev Bošnjaka i Husein kapetana neprihvatljiv. Osim toga, tu je pisalo kako je Husein kapetan sam prisvojio titulu vezira u Bosni. Cilj je bio da se stvori razdor među Bošnjacima, jer je Husein po njima uzurpator vlasti u Bosni. Kad je tatar Ebu Bekir aga došao u Novi Pazar, već je Husein bio krenuo prema Sarajevu. On je pročitao bujuruldiiju prvacima Novog Pazara koji su trebali da odgovore na bujuruldiiju velikog vezira, i to, kako se nadao veliki vezir, odgovor je trebalo da bude u njegovu korist, a protiv Husein kapetana. Međutim, Novopazarlije su odgovorile da oni na to ne mogu dati nikakav odgovor velikom veziru. Na to može odgovoriti samo Husein kapetan. Prema njihovoj tvrdnji, on je tada bio u Prijepolju. Kad je tatar stigao Husein kapetana i saopćio mu bujuruldiiju velikog vezira, Husein je ironično odgovorio da »ne treba davati značaja lakrdijama velikog vezira«, jer on nije nikakav uzurpator i dodao: »Eto ja sada idem u Sarajevo, gdje će se sakupiti svi prvaci Bosne, pa kako oni odluče, tako će se postupiti.« Naravno, on je upozorio da se Ibrahim paša ne kreće prema Bosni, jer to ne bi bilo dobro ni za njega ni za velikog vezira.¹⁷

U to vrijeme iz Skoplja su krenuli Husein aga, carski kapidžibaša, i Rešid aga, kajmekam Ibrahim paše, prema Bosni. Znajući za zahtjev Bošnjaka da se za namjesnika Bosne postavi

¹⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22201 iskaz Mehmed age.

Husein kapetan Gradašćević, Husein aga je započeo ispitivati različite ljude od Novog Pazara do Sarajeva o Husein kapetanu. Kakav je on čovjek, šta mu je namjera i namjera ostalih Bošnjaka? Njegovi izvještaji velikom veziru su, a bio je obavezan da ispita cijelo stanje u Bosni, da bi se prema njegovim izvještajima mogli zauzimati stavovi na Porti, najoriginalnije svjedočenje i o kapetanu i Bošnjacima i Bosni, te njihovoj slozi ili neslozi. Mi ćemo donijeti, ukratko, njegova zapažanja i tvrdnje. Naravno, prije toga ćemo opisati šta se dešavalo u Sarjevu, po povratku Gradašćevića i Bošnjaka kao pobjednika sa Kosova polja. To je završna faza ostvarenja autonomije Bosne.

Prema zapisima Muvekkita i savremenika, kao i prikrivenih pristaša Porte, a i bosanskih nacionalista, Husein kapetan je, njegova pratnja i vojska koja je s njim bila na Kosovu polju, u Sarajevu dočekan kao oslobodilac i slavodobitnik, uz ogromnu pompu i oduševljenje. U Sarajevu je već svima bilo jasno da je on pravi i jedini gospodar Bosne, bez obzira na to što su ga nazivali samo vezirom Bosne i valijom. On je smješten u konacima Zlatara u Sarajevu. Najvjerojatnije u konacima samog Mujađe (Mustafa age) Zlatara, najvjernijeg kapetanova suradnika i vojnog komandanta. Nemamo podatke o tačnom datumu njegova dolaska u Sarajevo. Najvjerojatnije je da je to bilo u petak 9. septembra 1831. godine.

*Zvanično proglašenje autonomije 12. IX. 1831. godine
u Sarajevu*

Odmah po njegovu dolasku u Sarajevo, započela je priprema za još jedan svebosanski sabor. Na taj sabor pozvani su svi bosanski prvaci koji su bili uz Huseina u vojsci, oni koji su bili u Sarajevu i oni koji su došli u Sarajevo na doček Husein kapetanu. Pozvana je sva ulema, svi zvanični službenici i predstavnici odnosno prvaci sela. Iz zvaničnih akata poteklih od sarajevskog mulle i, kasnije, izaslanika Porte, dade se zaključiti da je organizacija ovog sabora počela još onda kada je Husein kapetan krenuo iz Prištine u Bosnu, jer se navodi da su bili predstavnici, naroda iz cijele Bosne. Sabor je počeo u ponedjeljak 12. septembra 1831. godine u Carevoj džamiji, koja je bila prepuna ovih prvaka. Nakon vijećanja, jednoglasno je zaključeno da se potvrdi izbor koji su izvršili vojni komandanti u Prištini. To znači da se Husein kapetan bira za valiju Bosne sa rangom vezira i činom paše. To znači da je Husein bio u činu paše sa tri tuga i u tradicionalnom zvanju beglerbega, u aktualnom zvanju vezira, sa širokim ovlaštenjima (Bilistiklal Bosna eyaleti valisi) po

sistemu tafviza, tj. predavanja vlasti od strane većine. O tome je sačinjen zapisnik i odnesen kod sarajevskog mulle na prepis i ovjeru. Nakon toga je otišla delegacija u konake Zlatara i pozvala Husein kapetana da pođe s njima u Carevu džamiju da mu se to zvanično saopći. Delegacija je bila brojna, ali se toj delegaciji, na putu do konaka i natrag, pridružila ogromna masa svijeta svih slojeva. Prema zvaničnim zapisima i tada je Husein kapetan pokušao da odbije prijedlog bosanskih prvaka, tvrdeći da on to ne želi i da njemu nije stalo do položaja.¹⁸ Kasnije će on to više puta isticati. Ali, na kraju, nije mogao odbiti njihove zahtjeve i želje i prihvatio se te odgovorne dužnosti u vrlo teškim prilikama za Bosnu, kako zbog unutrašnjih prilika koje su bile teške, a u koje ju je dovela zvanična vlast, isto tako zbog opće političke situacije i međunarodnog položaja koji je, također, bio težak, opet zahvaljujući vrlo lošoj politici sultana i Porte. Tog dana Bosna je u suštini postala samostalna, ali mi i dalje ostajemo pri kvalifikaciji da se radi o autonomiji, jer su i dalje Bošnjaci prihvatili vrhovnu vlast sultana. Nakon toga, Bošnjaci su sve pripremili što je potrebno za vezaret.

Bošnjaci na saboru u Sarajevu svoju su želju iskazali kolektivnom prisegom Husein kapetanu kao gospodaru Bosne. Tekst prisege (ahdu-misak) glasio je:

»Mi ovdje sakupljeni, svi, jednoglasno tebe postavljamo za valiju ejaleta Bosne. Svu našu pokretnu i nepokretnu imovinu i, posebno, naše porodice i djecu predajemo tebi u ruke i za tvoju sreću. Od sada samo tebe priznajemo kao valiju Bosne i nikoga s druge strane ne trebamo i ne primamo, ko god ga postavio. Ima umrijeti i propasti ali od ovoga nema odustati.«

Ovu prisegu su izvršili nakon što su uzeli abdest i položili ruke na Kur'an.¹⁹ Ovaj izbor izvršen je uz ogromnu pompu i šenlučenje iz topova i pušaka, a prema nekim izjavama popraćeno je izgovaranjem tekбира (veličanje Allaha), što prevazilazi svaku moguću kurtoaziju i predstavlja nepoznatu praksu u Osmanskom Carstvu, osim u slučaju ustoličenja sultana. To potvrđuje da su Bošnjaci smatrali da je Gradašćević sada njihov vladar (gospodar), a ne carski izaslanik ili namjesnik. Gradašćević je dobio široka ovlaštenja, pa i to znači da su Bošnjaci htjeli da on samostalno vlada. O svemu ovome sačinjen je i zapisnik na sudu u Sarajevu koji je pisao i potpisao sarajevski mulla Abdulkерim efendija Jusufkadić. On je taj ilam uputio velikom veziru i Porti, a on glasi:

¹⁸ Vidi napomenu 14;

¹⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 22095, 22095 A-F;

»Na šerijatski sud su došli paše (mirmirani), kapidžibaše (serbevvabi) Porte, muderisi, kadije, naibi i druga ulema i dobri ljudi, muteselimi, ajani, kapetani, vojni zapovjednici vojske (alajbezi), begovi i begovići i drugi prvaci ejaleta, zanatlije i trgovci i prvaci sela i mnoštvo ostalog stanovništva Sarajeva i njegove okoline i ostalih liva bosanskog vilajeta i, objašnjavajući razlog svog dolaska na sud, dali su sljedeću izjavu: „Da bi se postigao mir i sigurnost božijih robova i da bi se odstranili neredi i spriječile pobune koje su se do sada pojavljivale u Bosni, a prema onome kako iziskuje vrijeme i situacija, prvaci i uglednici ejaleta Bosne i mi svi ovdje sakupljeni, izabrali smo za vezira i pašu njegovu ekselenciju, čestitog Husein bega, bivšeg kapetana tvrđave Gradačac u Bosni. Do sada je svak visoko cijenio njegov način života i njegov karakter. Svi bogati i siromašni bili su zadovoljni s njim, voljeli ga i bili mu zahvalni. Da bi se postigla potpuna sigurnost i mir i bogatih i siromašnih i da bi se, ubuduće, spriječili neredi i pobune kakve su u Bosni vladale, šaljemo, putem mahzara, molbu uzvišenom sultanu da, kao milost ovim robovima, potvrdi izbor i postavi za valiju Bosne spomenutog Husein bega sa visokim rangom vezira.‘ Sve kaže vilajeta Bosne uputiće svoje molbe. Da je njihova izjava tačna (autentična) potvrđuje ovaj sud.«²⁰

I iz ove predstavke vidi se da su se sada Bošnjaci okrenuli svojoj zemlji i svojim interesima. Naravno, onaj najvažniji razlog Pokreta, borba za zaštitu integriteta zemlje protiv odluke Porte da Srbima ustupi prekodrinske bosanske nahije, ostala je i dalje aktualna i neće prestati sve do sloma Pokreta. Veliki vezir će sve učiniti da odbaci taj ultimativni zahtjev Bošnjaka, jer on je direktno išao protiv apsolutne vlasti sultana, pa i njegova suvereniteta nad Bosnom. Bošnjaci su bili svjesni da će se veliki vezir protiviti tome, ali su oni odlučni da ostvare svoje namjere, jer sultan i Porta, po njihovu uvjerenju, ne mogu da odbace njihove zahtjeve. Uostalom oni su već jednom vojnički poraženi. Iskazaće to i Portin komesar Husein aga, kapidžibaša Porte, koji je upućen u Bosnu da ubjeđuje Bošnjake da se pokore sultanu i da na licu mjesta ispita pravo stanje u Bosni. Mi ćemo sada, kako smo to ranije nagovijestili, ukratko prenijeti njegova zapažanja i preporuke Porti u vezi sa Bosnom i Husein kapetanom Gradašćevićem i ostalim Bošnjacima, posebno prvacima ejaleta (erkanima Vilajeta).

²⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21148, 22154 E;

*Husein kapetan, Bosna i Bošnjaci
prema carskom inspektoru*

Kao državni inspektor, osnovni zadatak mu je bio da ispita stanje u Bosni i položaj Husein kapetana Gradašćevića među Bošnjacima. Kakav mu je ugled i kakav uticaj, šta Bošnjaci stvarno žele i na kakav način da se dovedu u pokornost? O svemu tome on eksplicitno govori u svojim izvještajima velikom veziru. Čim je došao u Novi Pazar, obznanio je bujuruldiju velikog vezira o zahtjevima bosanskih prvaka koje su oni podnijeli velikom veziru iz Prištine. Novopazarlije su ponizno saslušali naredbe vezira i sultana ali nisu dali nikakav odgovor. Ostali su pri ranijem stavu da na sve to može odgovoriti samo Husein kapetan. Čak, i prije nego je Husein aga došao u Novi Pazar, Bošnjaci su u Sarajevu već bili potvrdili odluku vojnih komandanta u Prištini da se za namjesnika Bosne, u rang u vezira i činu paše, postavi za valiju Husein kapetan. O tome smo već naprijed govorili. Na putu za Sarajevo inspektor se raspitivao kod prvaka, uglednih ljudi i običnog svijeta o Husein kapetanu i prema njegovim riječima svi su oni jedinstveni i složni. Nema niko ko se protivi Gradašćeviću. Za njega, samog, svi govore da nema nikakve mahane i opisuju njegova svojstva u najljepšem svjetlu. Po njegovu mišljenju, to jedinstvo više ne može niko razbiti. Tad kad je došao u Sarajevo, osvjedočio se da je to impresivna slika jedinstva cijele Bosne. On tvrdi da se uvjerio na licu mjesta, da su svi, i kapetani i ajani, svi begovi i begivići, sve spahije i zapovjednici bosanskih tvrđava na Krajini, svi službenici vlasti i ugledni prvaci sela, izvršili izbor i zadovoljni su Husein kapetanom i saglasni su sa onim što je navedeno kao razlog zašto su oni zaveli svoju vlast. Uvjereni su da će sami voditi vlast bolje nego su to radili carski izaslanici i njihovi službenici i nosioci vlasti koje su oni postavljali. Oni svi slušaju Husein pašu Gradašćevića, kako on redovno oslovljava Husein kapetana. Predočavajući to velikom veziru, zaključuje: »*On je sada zaista pravi i priznati namjesnik Bosne i on sprovodi ukupnu vlast.*«²¹ On preporučuje velikom veziru da ne obraća pažnju na ono što priča raniji bosanski valija Namik paša i oni Bošnjaci koji su pristali uz njega, navodeći izričito Ali agu Rizvanbegovića, Smail agu Čengića i Hasan bega Resulbegovića. Sve što oni govore i čine, govore i čine to samo za svoj lični interes, a protiv interesa ostalih Bošnjaka, odnosno bosanskog naroda. On ih naziva bjeguncima.

²¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22039 A-E;

Kao primjer kako Bošnjaci slušaju Husein kapetana navodi dva slučaja. Kad su Bošnjaci pokušali da kajmekama bosanskog valiye Ibrahim paše, Rešid agu, koji je sa ovim inspektorom došao u Sarajevo, izbace iz Sarajeva, pa čak, možda, i da mu fizički naude, Gradašević je to energično spriječio, da bi zatim poslao grupu uglednih ljudi Rešid agi koji su mu na lijep način savjetovali da se vrati svom šefu onako kako je i došao i da mu saopći kakva je situacija u Bosni. Preporučili su i zahtijevali da ni Ibrahim paša, a ni veliki vezir, više ne pokušava da poduzimaju takve korake, jer Bošnjaci ne žele više nikoga da prime za namjesnika osim Husein paše, kojeg su oni izabrali. Uz to, sarajevski mulla je napisao ilam po zahtjevu Bošnjaka da ga ponese Ibrahim paši i velikom veziru, kojim ih službeno obavještava o njihovu izboru kao i zahtjevu da se njihov izbor potvrdi od strane velikog vezira i sultana. Ilam je gotovo istovjetan sa onim koji su napravili odmah po izboru Gradaševića za vezira Bosne, s tim što je u uvodu rečeno da se ovaj ilam izdaje u vezi sa dolaskom kajmekama Ibrahim paše. Ilam je datiran 17. septembra 1831. godine. Rešid aga se odmah sutri dan vratio u Prištinu i, nakon što je tamo stigao, obavijestio je svoga gospodara o onome što mu se desilo.

Drugi primjer navodi za sebe i tvrdi da je novi valiја poslao njemu ljude i poručio mu da on kao državni inspektor i izaslanik velikog vezira može biti siguran i neka se ništa ne boji. On piše da je zaista mogao da radi sve što mu je bilo stavljeno u zadatak.²²

U Sarajevu je, dakle, bila zavedena vlast Bošnjaka. Za mutese-lima Sarajeva postavljen je Mujaga Zlatar, vjerni pristaša i vojni komandant Husein kapetana. Sve ostale promjene vršene su u skladu sa ranijom praksom. To znači, promjena mulla i naiba vršena je na osnovu rokova na koje su bili postavljeni. Protivnika nije imao. Čak, ovdje se može dovesti u sumnju tvrdnja izvještāja da je Mustafa beg Babić, alajbeg bosanskog sandžaka, napustio Gradaševića zajedno sa Mahmud begom Tuzlićem, kapetanom Tuzle. Naime, nigdje se ne spominje nikakav spor u Sarajevu sa Babićem, a to se ne bi moglo sakriti, i to, sigurno, ne bi sakrio Husein aga, Portin komesar. Ovaj Husein aga je nakon nekoliko dana napustio Sarajevo i uputio se u Travnik. Tek kad je tamo došao, ostao je zapanjen jedinstvom Bošnjaka i njihovim oduševljenjem onim što su ostvarili. Tu su, po njegovom kazivanju, bili na okupu svi prvaci Bosne. U Travniku se osjećala opšta

²² Isto;

euforija zbog samostalnosti koju su ostvarili. Tu su stizale delegacije i pojedinci iz svih krajeva Bosne da izraze svoju pokornost novom gospodaru i da odatle šalju svoje mahzare na Portu da se njihova autonomija potvrdi. Husein aga navodi kako tada jedino nije bio lično došao samo Mahmud beg Tuzlić, ali da svaki dan dolaze njegovi izaslanici i traže da se oprostí kapetanu Tuzle i da je on lojalan Gradašćeviću i da prihvata odluke ostalih bosanskih prvaka. Gradašćević je na kraju i njemu oprostio i tako je, kako on tvrdi, potpuno objedinjena cijela Bosna i svih četrdeset osam kaza je uputilo svoje zahtjeve u obliku mahzara da se potvrdi izbor Husein kapetana za valiju Bosne.²³

Ovdje treba skrenuti pažnju da su i kadije Stoca i Trebinja, sa Ljubinjem, i kadija Gacka i Ljuboškog također uputili ove mahzare, pa se mora zaključiti da su veoma brzo bosanski disidenti izgubili vlast u svojim mjestima. To znači da je već početkom oktobra cijela Bosna bila u vlasti Gradašćevića. Zna se sigurno samo to da je Ali aga Rizvanbegović bio satjeran u stolačku tvrđavu prije kraja 1831. godine. O tome ćemo malo kasnije nešto šire govoriti.

Nakon što je izvršen izbor Gradašćevića u Sarajevu i sređeni svi spisi oko njegova vezareta, Gradašćević je otišao u Travnik, gdje je bila rezidencija bosanskih namjesnika. Tu je, prema kasnijim zapisima, uredio veličastvenu rezidenciju i vladao kao pravi vladar. Portin inspektor, koji je imao zadatak da izvrši smjenu valija u Bosni i da otpremi harem Namik paše u Vidin, gdje je ovaj bio naimenovan za muhafiza, priča kako je vladao strah za porodicu Namik paše. Mislilo se da će se Bošnjaci svetiti Namik paši preko njegove porodice. Ali, kako je Husein agi saopćio ćehaja Namikova harema, dobio je pismenu obavijest od Gradašćevića u kojoj je pisalo sljedeće: *»Vaša čast je sveta i niko vam ništa neće učiniti«*. Zatim mu predlaže da harem bude spreman i čim on dođe, on će ih, uz sve počasti, otpremiti za Beograd. To se i ostvarilo. Na osnovu toga on zaključuje da je Husein kapetan, odnosno Husein paša, kako ga jedino i oslavlja Portin inspektor, čovjek kojem se može sa sigurnošću povjeriti uprava Bosne, jer je sam sa izrazito pohvalnim ljudskim svojstvima, a osim toga uživa nepodijeljeno povjerenje svih Bošnjaka. Husein aga je u Travniku, također, saopćio bujuruldiyu i ferman, javno, pred svim bosanskim prvacima koji su mu rekli: *»Mi znamo da je naš car moćan i da nas može sve uništiti. Ali, mi smo se svi zakleli*

²³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22200 i dalje, 22154 E;

našem gospodaru i jedino što tražimo je da veliki vezir i sultan potvrde ono što mi želimo. U suprotnom, ovdje neće biti mira i mi smo spremni, ponovo, sa vojskom krenuti u Rumeliju i ostvariti ono što smatramo korisnim za našu zemlju i naš narod.»²⁴

Posebno je interesantno ono što je inspektor razgovarao sa Hifzi efendijom Đumišićem, kao jednim od najistaknutijih prištaša Husein paše Gradašćevića i jednim od komandanata bosanske vojske. Hifzi efendija mu je tvrdio da Bošnjaci nisu protiv sultana, ali ono što traže je interes bosanskog naroda, a i interes sultana, jer Gradašćević je iskreni prijatelj sultana. Čak, to je jedini pravi prijatelj sultana. U Rumeliji nema sultan nijednog prijatelja. *»Tek kad dođe do izmirenja između Porte i Bošnjaka i kad naš valija«, misleći na Gradašćevića, »prihvati to pomirenje, tada će sultan saznati da je to istina.«* Hifzi efendija mu je tvrdio da oni neće odustati od svoga izbora i predlaže da obavijesti velikog vezira i serdari ekrema Rešid pašu o tome i prepuruči mu da prihvati zahtjeve Bošnjaka. Inače, vojska je spremna da ponovo krene prema Rumeliji. Bez toga nema mira u Bosni.²⁵

Husein aga je ostao duže vremena u Bosni i negdje polovinom novembra, ili nešto kasnije, ponovo se javlja velikom veziru i obavještava ga da su Bošnjaci razočarani što im se ne odgovara na njihove zahtjeve. Ponovo pišu isti onakav mahzar kao i ranije, vjerujući da se radi o ujdurmi velikog vezira. Naime, misle da veliki vezir nije uputio sultanu njihovu molbu. Ali, ovaj put, oni pišu iste takve mahzare Mehmed Aliju Egipatskom i evropskim zemljama. To je njihova namjera da internacionaliziraju svoj problem, a uvjereni su da će im te evropske zemlje pomoći da ostvare svoje namjere i želje. To je najopasnije što se pojavilo u Pokretu Bošnjaka za autonomiju. To je izravna opasnost za suverenitet sultana nad Bosnom protiv čega Bošnjaci, do tada, nisu istupali. Husein aga, sa sigurnošću dobrog poznavaoća prilika u Evropi, tim povodom razmatra tu situaciju i zaključuje da je svakome poznato kakav odnos je evropskih zemalja prema Osmanskom Carstu. One jedva čekaju da se umiješaju u ovaj konflikt Bošnjaka i Porte i da će, vrlo rado, dočekati otcjepljenje Bosne od Carstva. Time bi sultanova vlast bila potisnuta daleko u Rumeliju. I ne samo to. Više neće biti velike koristi ni od Rumelije, jer će se i tamo desiti iste stvari kao i u Bosni i Carstvo će izgubiti sve zemlje u evropskom dijelu Carstva. Zbog toga on

²⁴ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22039 A-H;

²⁵ Kao napomene 23, 24;

moli, iz sve snage, velikog vezira, on ga preklinje da odmah prizna Gradašćevića i ispuni zahtjeve Bošnjaka riječima: »*Za ime Boga, gospodaru, ako se želi sačuvati Bosna u okviru Carstva i cijela Rumelija, potvrdite izbor Husein paše Gradašćevića za valiju i vezira Bosne i ispunite zahtjeve Bošnjaka. To je najveći interes sultana i Carstva. Nemojte slušati Namik pašu, bivšeg valiju Bosne i odbjegle Bošnjake s njim. Oni govore samo iz svog ličnog interesa. Husein je takav čovjek i takav prijatelj sultana i Carstva da to on potpuno zaslužuje.*« U vezi s tim piše kako Bošnjaci neće gledati na zimu koja je nastupila, odmah će krenuti s vojskom prema granicama Bosne, čak ako ne dobiju potvrdu svojih zahtjeva u roku od 15 dana.²⁶

Ne znamo da li je Husein aga malo i pretjerivao, ali znamo da je opasnost bila zaista velika. Nažalost, ni veliki vezir ni Porta nisu obraćali pažnju na to, vjerujući da Bošnjaci nisu više u stanju vojnički ugroziti sultanovu vlast, kako zbog zime, tako i zbog toga što sada nisu bili u povoljnom strateškom položaju. Dotle je veliki vezir vršio obimne pripreme za vojno pokoravanje Bosne čim osvane proljeće. Čak je, krajem decembra 1831. godine, poslao dosta jaku vojsku pod komandom skopskog mutesarifa Jašar paše da zauzme Novi Pazar i uđe u unutrašnjost Bosne kako bi onemogućio Bošnjacima izlazak na bosanske granice. Ova vojska velikog vezira bila je potpuno razbijena kod kasabe Banjske uz velike gubitke. Veliki vezir proklinje Bošnjake zbog toga i to veže za božju sudbinu. Ali, on se nada da će Bosnu pokoriti. I u ovoj bici Bošnjacima su pomagala arnautska plemena.²⁷ Prema tome, još nije bilo došlo do raskida između Bošnjaka i Arnauta, onih koji, kako kaže Rešid paša, još uvijek slijede Mustafa pašu Bušatliju, iako je ovaj već bio poražen i otpremljen u Carigrad. Husein aga također obavještava velikog vezira o sprezi Arnauta i Bošnjaka. Po njemu, još dok je Husein paša bio u Sarajevu, a nakon proglašenja autonomije, njemu je dolazilo više arnautskih delegacija, moleći ga da ih ne iznevjeri i da zajedno opet pođu protiv velikog vezira. On misli da Husein kapetan nije prihvatio njihove zahtjeve, iako su mu oni nudili čak stotinu hiljada vojnika. Mi smo uvjereni da ih nije ni odbio, jer veliki vezir je muku mučio da pridobije Arnaute za sebe, i po svoj prilici, uspio je samo kod Arnauta Toska, a kod Gega vrlo malo. Gege i Bošnjaci su bili vrlo bliski po svojim željama, a i u

²⁶ Isto;

²⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22128–22153

odnosu prema Porti. Posebno se ističu plemena Šale, Lab i Gulaf koje veliki vezir nije uspio umiriti ni pridobiti za sebe. Ali veliki vezir je pripremao ogromnu vojsku za pohod na Bosnu. Namik paša je predlagao da je nužno pokrenuti vojsku od najmanje šezdeset hiljada, i to iz tri pravca napadati na Bosnu: preko Podgorice, Plava i Gusinja u pravcu Pljevalja, zatim preko Novog Pazara u pravcu Višegrada i preko Srbije na Zvornik. Koliko je veliki vezir vodio računa o ovom njegovom prijedlogu, mi ne znamo, ali svakako nije smio ići bez velike vojske. Vidjet ćemo kasnije da je to bila vojska od preko četrdeset hiljada, što, po našim saznanjima, predstavlja najveću tursku armadu od bitke na Mohaču 1526. ili od pohoda Kara Mustafa paše na Beč 1683. godine. Veliki vezir je pokupio svu vojsku koja mu je stajala na raspolagnaju u Rumeliji. Polovina te vojske bila je nova regularna vojska, a polovina bašibozuk (plaćene čete Arnauta i drugih plemena iz Rumelije).²⁸

Organizacija i karakter vlasti u autonomnoj Bosni

Nakon proglašenja autonomije u Sarajevu, Bošnjaci su počeli da organiziraju vlast prema onom kako su i uslovljavali velikom veziru i Porti. Naime, oni su tražili da se vlast u Bosni ostavi onako kako je bila i do tada, odnosno onako kako je ustaljeno više stoljeća. To znači, Bošnjaci su prihvatili klasični osmanski politički sistem, sa svim ostalim društvenim i ekonomskim karakteristikama koje su vladale u Bosni kao specifičnom vidu timarskog sistema. Mi smo, ranije, rekli da je timarski sistem konsekvantno, bez obzira na odžakluk, jedino u Bosni bio proveden i tu se provodio.

Naime, odžakluk u Bosni nije narušavao svojinske odnose niti vlast mirije na zemlji kao osnovnom vidu vlasništva. Naravno, sa nezaobilaznim vlasništvom na svim drugim dobrima, pa i na izvjesnoj količini zemlje. Vojni karakter vlasti proizilazio je, upravo, iz tih svojinskih odnosa. Spahije su bili vojnici koji su u ime države čuvali red u zemlji i branili zemlju od neprijatelja s vana, a poreskim sistemom utvrđene obaveze proizvođača ubirali kao naknadu za svoju službu, opet u ime države. Nisu imali nikakvih svojinskih prava na zemlji, pa čak ni nikakvo podijeljeno vlasništvo. Ali, iz statusa onih koji su brinuli o redu i miru na terenu, postali su i nosioci vlasti, i to zavisno od njihovog položaja, odnosno ranga, obavljali veće ili manje dužnosti, a mnogi i nisu učestvovali u civilnoj vlasti, osim dijela policajnih

²⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22128–22153, 22218;

poslova. Odžakluk u Bosni uslovio je da je jedan, relativno mali broj ljudi i porodica u dosta dugom vremenskom razdoblju učestvovao u civilnoj vlasti. To se, već, smatralo kao ostvareno ili stečeno pravo tih porodica, odnosno toga sloja ljudi.

U vrijeme o kojem mi govorimo, kako je to rečeno u poglavlju o strukturi društva u Bosni, svoje učešće u vlasti obezbijedili su još i potpuno nevojnički slojevi stanovništva iz reda gradskog stanovništva, uglavnom zanatlijskog i trgovačkog, veliki broj uleme, srednjeg i visokog ranga, i čitav niz drugih ljudi iz raznih slojeva društva koji su preko čifluka ušli među bogate slojeve i, zajedno s njima, oformili novu klasu, različitu od spahija i zaima, odnosno vojnika. To je bila civilna klasa, ali se, ni tada, u svojinskim odnosima, generalno rečeno, nije ništa izmijenilo. Prije svega, Porta je bila u stanju da spriječi takve promjene upravo zahvaljujući odžakluku i strogoj evidenciji državne svojine koju je mogla da kontrolira. Drugo, u Bosni nije stvoren ekstremno bogat sloj ljudi, u nekom manjem broju, koji bi kao krupni latifundisti, kao što je to npr. u Egiptu, nakon što je Mehmed Ali proglasio samostalnost u odnosu na sultana, pa i prije, ili u Anadoliji i u najvećem dijelu Rumelije, gdje su ajani, ili bolje reći derebegovi, u potpunosti razvlastili državu nad zemljom, pretvorivši najveći dio timara i zeameta u svoje vlasništvo. U Bosni je, ipak, stvorena solidna ravnoteža među svim slojevima društva, kako po osnovu timara, tako i po osnovu čifluka, pa i posjeda izvan ove dvije kategorije koji se često nazivaju slobodnim posjedima. Oni nisu bili ništa više slobodni u odnosu na zakonske propise nego je to bio čifluk, odnosno običan posjed čifčija ili raje na timarima. Jer, svojinski odnos i na tim tzv. slobodnim posjedima bio je podvrgnut miriji, a rajetini na timarima također su bili sopstvenici, bez obzira da li ih pravnici svrstavali u zakupce ili u tzv. uživaoce (ashabi alaka) zemlje. Iz te ravnoteže mogla je da izraste u Bosni svijest kod svih slojeva o zajedničkom interesu da se takvo stanje zadrži bez promjena. Pogotovu što dotadašnje reformne mjere, ako ih kao takve priznamo, nisu uopće ulazile u posjedničke odnose, čuvajući, bar formalno, vlast države nad ukupnim proizvodnim sredstvima, prvenstveno zemljom. Osim toga, potpuni poremećaj u okviru državne vlasti, lokalne ili centralne, najviše pod uticajem korupcije i iz toga neminovno proizišla potpuna nezakonitost, doveli su u situaciju i proizvodne mase i vojnike (spahije) i nove posjednike (čifluk sahibije) u vrlo tešku situaciju. Opća nesigurnost po imovinu, česte pljačke u vidu konfiskacija ili kažnjavanje ljudi, bez povoda i razloga u svrhu bogaćenja, stvaraju potpunu odbojnost prema svim nosiocima vlasti. Kako je

na čelu tih nosilaca vlasti najčešće bio carski namjesnik, postavljen od sultana, i to izvan Bosne, tj. stranac, stvorio se opći animozitet prema strancima, državnim službenicima, a naravno, i prema njihovim saradnicima iz same Bosne. Dakle, potpuni pad autoriteta vlasti države sve do samog sultana, koji, samo zbog njegove titule halife i prvog gospodara muslimana, nije ulazio u krug ljudi koji su stalno optuživani za sve nesreće naroda.

Konačno, odbrana zemlje bila je u rukama i na teretu samog naroda u Bosni. Stoga on osjeća da je njegovo pravo i da upravlja svojom zemljom, koja je već bila dovedena u tešku opasnost zbog neprincipijelne politike Porte. Naravno, Bošnjaci nisu ulazili u to da li je Porta mogla voditi bolju politiku i da li je bila u stanju da se suprotstavi neprijateljima jače i odlučnije. Oni su svakako smatrali da je, kad se tiče Bosne, morala da vodi drugačiju politiku, vodeći računa o interesima ove zemlje i njenog naroda. Zbog toga, oni odbijaju regularnu vojsku, jer takva vojska ne garantira sigurnu odbranu Bosne. Bosna se najbolje može braniti onda kada je brane sami i svi Bošnjaci, od sedam do sedamdeset godina.

Da li je takvo shvaćanje bilo realno, danas bi se moglo diskutirati, ali je činjenica da je odbrana Bosne u periodu kada država preuzima da brani zemlju pomoću svoje regularne vojske rapidno slabila, i, konačno, Bošnjaci su dovedeni u situaciju da se nisu mogli ni odbraniti sami, a niti ih je mogla da odbrani sultanova regularna vojska. Na toj osnovi, Bošnjaci u Pokretu za autonomiju prvenstveno vode računa o odbrani zemlje i njene cjeline, pa se direktno konfrontiraju sultanu zbog ustupanja Srbiji nekih područja koja su bila bosanska.

Bošnjaci, kako je to već rečeno, u prvi plan ističu narod i interese naroda. U svojoj borbi za autonomiju oslanjaju se na narod i sve čine da stvore jedinstvo svih slojeva, odnosno cijelog naroda, bez obzira na vjersku pripadnost. Rukovodstvo Pokreta je bilo muslimansko i potpuna obaveza za pohod u borbu i odbranu zemlje opet je padala na muslimane, ali to je po inerciji već vladajuće prakse u Carstvu, odnosno pod uticajem osman-skog i šerijatskog zakonodavstva, koji obavezuje muslimane da idu u rat za Carstvo, a sada u Bosni za svoju domovinu. Ali, bosanski prvaci pozivaju i kršćane da im se pridruže u borbi za autonomiju i to preko njihovih vjerskih starješina, u čemu ostvaruju Pokret cjelokupnog naroda u Bosni. Ovom prilikom se ne može, i ne treba, ni razmišljati o tome da li, eventualno, kršćani, pravoslavni, osjećaju bliskost prema svojoj istovjernoj braći, posebno u Srbiji. Što se tiče katolika, sasvim je sigurno da nisu

imali nikakvih vizija o eventualnoj istovjetnosti sa Hrvatima u Austriji. Vođe Pokreta su to najbolje znali. Jer, da je bilo drugačije, sigurno ne bi imali u njih povjerenja u vojsci u takvom jednom značajnom vojnom pohodu.²⁹

Vlast se zasnivala na etničkoj istovjetnosti naroda, istovjetnosti općih interesa naroda i jedinstva naroda. Izbor nosilaca vlasti, od vezira pa do nižih službenika, vršen je na osnovu izbora od strane naroda. Naravno, ovdje treba postaviti pitanje šta je to po tadašnjem shvaćanju organizatora Pokreta i naroda, i po teoriji vlasti, značilo izbor od strane naroda? To nikako ne znači seljačku bunu, seljački ustanak ili seljački pokret, što je običaj u slavenskim historiografijama. To ne znači nikakvu klasnu borbu ili staleški pokret, kako su ovaj Pokret često nazivali. Prema tome izbor nisu vršile nekakve seljačke mase ili nekakve posebne strukture društva, jer to nije bio ni buržuaski pokret niti pak radnički pokret. To je bio opći narodni Pokret, pokret svih slojeva. Prema dotadašnjem shvatanju, to znači da prvaci, izabrani u svojim sredinama i delegirani kao predstavnici svojih regija ili manjih područja, istaknuti i ugledni stanovnici gradova i sela, vojni komandanti ili niži zapovjednici, na svojim zajedničkim sjednicama u vidu sabora izabiraju sebi vođu, vladara (gospodara, valiju i vezira) i u ime cijelog naroda povjeravaju mu da vrši vlast u zemlji. To se upravo dešavalo u Bosni.

Drugim riječima, u Bosni su primijenili praksu koja je ustaljena u islamskom političkom pravu. Mi ne želimo da, po svaku cijenu, tvrdimo da je ta tadašnja praksa također kontinuitet u Bosni od njenih srednjovjekovnih dana, ali ne može se oteti dojmu da je takva praksa u Bosni postojala vrlo dugo, posebno od vremena polovine šestnaestog stoljeća, kada su Bošnjaci uveli ajansko vijeće, koje ih je predstavljalo kod sultana i Porte, kao predstavnički organ naroda, a preko nosilaca pokrajinske vlasti. Koliko je tu zadržano povijesno pamćenje kod Bošnjaka teško je tvrditi ali ga očito ima kao i u nekim drugim stanjima, posebno ekonomskim. Tako su kroz cijeli period osmanske vladavine Bošnjaci sačuvali praksu dogovaranja, bilo na razini vilajeta bilo na razini manjih područja, posebno kad se tiče vojnih akcija.³⁰

Već pri samoj organizaciji Pokreta, oni nas upozoravaju na način kako će se upravljati u Bosni. Naime, u okružnici upućenoj

²⁹ Mate Krističević, *Nešto što treba zabijeležiti iz vremena Dželalije. Šta je radio Derendelija*. »Život« br. 5, 1975: Glasnik arhiva BiH 1977. Jako Balitić, *Kronika*. Kulturno nasljeđe, »Veselin Masleša« Sarajevo, 1989. 130–145. str.

³⁰ Ajansko vijeće je nastavilo sa aktivnim radom nakon proglašenja autonomije, što potvrđuje i sam Husein kapetan paša Gradašćević u pismu Metternich-u.

po Bosni da se organizira Pokret i da dođu na sabor svi iz svih krajeva kažu: »*Nakon toga jedna grupa istaknutih prvaka Bosne, onih koji su u stanju da stvore jedinstvo i koji su sposobni da odlučuju, sakupila se u Tuzli i tu, jednoglasno, zaključili da se povede Pokret.*« Misao »... oni koji su u stanju i sposobni«, znači *ehl-al-halli ve-al-akd* – oni koji su sposobni da rješavaju probleme i zaključuju. Ovo je formula i termin nastali već na samom početku stvaranja državnog prava kod muslimana. Ova sintagma u Osmanskom Carstvu dobila je nešto jednostavniji i kraći sklop u izrazu *ashab-i reyi ashab-i idare*. Oba termina imaju istovjetno značenje, a to je »oni koji su sposobni da upravljaju«. Ovim ljudima pripada pravo da vrše izbor nosilaca vlasti, ili bar da predlažu ljude koji mogu da provode vlast.

Takav izbor prvi put je izvršen kada je biran za halifu Ebu Bekr, kao prvi nasljednik Muhammedov. Njegov izbor izvršili su tadašnji najспособniji i najugledniji ljudi. To nisu bili plemenski prvaci, kako se obično tvrdi u našoj pravnoj nauci, jer je već tada uticaj plemenskih starješina potpuno potisnut. Na taj način će se vršiti izbor sve do uspostavljanja dinastije Omajada. Ali ni tada taj princip se neće potpuno zanemariti i trajaće sve do uspostave Osmanskog Carstva. U ovom Pokretu Bošnjaka to je konsekvantno provedeno.

U Tuzli su bili oni najistaknutiji, najuticajniji i najспособniji i zaključili su da se povede Pokret. Ali njihovu odluku trebalo je da potvrdi širi krug ljudi odnosno, svi oni koji imaju uticaja u svojim mjestima i koji imaju komandu nad vojskom. Nama je poznato da su to bili kapetani, vilajetski ajani, age zapovjednici manjih tvrđava, zaimi (begovi), spahije, gradski prvaci, uglavnom sa društvenim statusom aga, odnosno istaknute zanatlije i trgovci, kadije, muderisi, muftije, muteselimi. Među njima je bilo i onih koji su već bili u činovima paša, kao što su Fidaici – Mahmud paša i Ali paša.³¹ Ovo je jako bitno, jer se vidi da je u Bosni već bilo sazrelo shvatanje u krugu prvaka da se ne može živjeti razjedinjeno, onako kako se to radilo do vremena ukidanja janjičara, kada su, mahom, ljudi iz navedenih struktura sudjelovali u vlasti zajedno sa namjesnicima i bili nosioci destabilizacije prilika u Bosni, ali i kao žrtve vrlo čestih pogroma u Bosni koji su činjeni po naredbi Porte. U Pokretu za autonomiju nijedna značajnija odluka nije donesena bez saglasnosti svih ili većine prvaka Bosne. Proglašavanje autonomije obavili su ljudi iz napri-

³¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22039 A–H;

jed navedenih struktura i prvaci sela. Proglašenju je prisustvovala ogromna masa svijeta, koji nisu imali atributa prvaka i predstavnika. Prema tome, sasvim je tačno da je to bio plebiscit i potpuna saglasnost.

Već do tada su se bili diferencirali protivnici Pokreta i to su bili pojedinci, što nikako ne umanjuje značaj, a posebno legitimitet navedenog izbora. I drugi protivnici koji su bili u potaji, također su bili samo pojedinci, pa tako možemo reći da je to bio jednoglasan izbor konsenzusom. Svi protivnici, poznati i nepoznati, bili su to samo iz svojih ličnih interesa, kako tvrde pristaše Pokreta, a tako ih karakterizira i Portin inspektor. S obzirom na to, oni su bili disidenti i izdajnici. Njih nekoliko je smaknuto iz shvatanja da su izvršili izdaju zbog špijunaže i šurovanja sa neprijateljima. To nikako ne znači da je novouvedena vlast bila nasilnička i apsolutistička. To znači visok stepen državotvorne svijesti svih Bošnjaka i posebno njihovih prvaka. Svaka mjera, pa i kažnjavanje određenih ljudi najstrožijom kaznom, poduzimana je zajednički, a ne od samog Gradašćevića kao pojedinca, makar on imao i široka ovlaštenja po kojim je mogao, bez odgovornosti, činiti sam sve šta hoće ili što smatra za potrebno. On to nije činio.

Kad se postavlja pitanje legitimiteta nove vlasti, a posebno novog gospodara zemlje, ono se može postavljati samo u odnosu na centralnu vlast i sultana. Upravo zbog toga, sultan ili Porta osuđuju Bošnjake da su se digli protiv sultana i halife muslimana, radi ostvarivanja smostalnosti, pa su oni pobunjenici koji su već samim tim osuđeni na najteže kazne. Bosna je proglašena pobunjeničkom zemljom, podložna maču, odnosno ponovnom osvajanju vojnom silom i svi učesnici u pobuni su osuđeni. Bošnjaci također smatraju da Porta vodi politiku koja je protiv interesa islama i muslimana. Bošnjaci su u svojim redovima imali vrlo istaknute pravnike i druge visoke intelektualce koji su izvrsno poznavali državni poredak i pravo na kojem je počivao taj poredak. Mi smo uvjereni da oni ne bi prihvatili da učestvuju u tom Pokretu da su smatrali ili znali da je taj Pokret suprotan šerijatskim propisima. Naprotiv, oni su znali i bili uvjereni da je Pokret u interesu naroda i interesu zemlje Bosne, pa je kao takav potpuno legitiman. Zato oni i ne obraćaju pažnju na decizije šejhulislama, koji je Bošnjake proglasio pobunjenicima, a Bosnu područjem *dar-ul-harb*, odnosno neprijateljskom zemljom. On je izrekao prokletstvo na sve učesnike Pokreta i zaprijetio svim njegovim potčinjenim, tj. kadijama, naibima, muftijama, muderisima, mul-

lama, da će biti isključeni iz svojih redova i da će im sve službe i sve prinadležnosti biti oduzete. Oni na to ne misle. Vjerojatno svi oni to smatraju lakrdijama, kao što je Husein kapetan smatrao lakrdijama priče velikog vezira kako je on sam uzurpirao i prisvojio za sebe bosanski vezaret. Inače, takva decizija nije imala nikakvog efekta kod Bošnjaka.

Svoju autonomiju Bošnjaci su smatrali u skladu sa vremenom i situacijom i u skladu sa interesima memleketa (zemlje, države) i zato oni ne traže postavljanje Gradaševića od strane sultana, nego samo potvrdu njihova izbora.

Pitanje legitimiteta bosanske autonomije i izbor Gradaševića za vladara Bosne spada u red pitanja legitimiteta hilafeta sultana, pa i hilafeta i vlasti i nekih drugih vladara u islamskim zemljama prije. Sve je to pod velikim upitnikom i taj legitimitet je sasvim relativna stvar. Po općem uvjerenju najvećeg dijela islamskih teoretičara države, izbor izvršen od većine, ili od svih, legitiman je i ne protivi se šerijatskim propisima. Prema istim, dinastičko pravo nije baš prihvatljivo, odnosno ono nema uporišta u fundamentalnim islamskim propisima niti u praksi samog Poslanika, bez obzira na neke nejasnoće o prvim halifama i njihovoj pripadnosti Kurejš plemenu ili porodici Hašim. No, praksa kasnijih sistema učinila je svoje, pa su se iskristalizirala dva pojma vladara i to onaj koji je dobio vlast, odnosno na kojeg je prenesena vlast sa neograničenim ingerencijama (tafiḍ), tj. vrhovna vlast nad svim muslimanima i drugim u državi i ona je ostala uz ličnost halife i drugi kojem je data izvršna vlast sa ograničenjima koja su spadala u ingerencije halife, (tanfiz).³² Modifikacije su bile evidentne tokom vremena, ali suština je ostala gotovo ista, pa tako i osmanski vladari od početka šestnaestog stoljeća imaju onu prvu kategoriju vlasti. Sada u Bosni, s obzirom na plebiscit naroda i jednoglasan izbor od većine Husein kapetana za vezira Bosne, i njihovo priznavanje halife, spada u drugu kategoriju vlasti, tj. izvršnu vlast. I zaista, u svakom službenom aktu eksciplitno se navodi da oni žele samo izvršnu vlast, a ne diraju u interese i ingerencije vrhovnog vladara i halife. Prema tome, i s tog stajališta, vlast u Bosni bila je legitimna i nije bila u suprotnosti sa šerijatom.

Već smo ranije naveli titulu ili atribut uz Gradaševića kad je u Travniku izabran za seraskera Bosne, a to je *Al-muhakkem*, što znači izabran po volji naroda ili po volji većine, što u smislu naše

³² Dr Vahba Az-Zuhajli, *Nizam fi al-Islam*. Bejrut 1978.

prethodne rasprave ima isto značenje, a i u smislu legaliteta i legitimiteta ima potvrdu da je Gradašćević legitimni izabranik naroda, a da vlast koju su Bošnjaci uveli ima legitimitet narodne vlasti, koja se ne suprotstavlja šerijatskom zakonodavstvu. Ako bi se postavilo pitanje da li to znači bošnjački konzervatizam, u vrijeme kada sultani pokušavaju da uvedu reforme po uzoru na Evropu, može se lahko odgovoriti da nijedna reformna mjera ni Selima III ni Mahmuda II nije mogla biti donesena ako je bila u suprotnosti sa šerijatom, pa prema tome Bošnjaci nisu bili nimalo konzervativniji od sultana reformatora, čak, ako se uzme u vizuru prvi reformski ustav Osmanskog Carstva – Hatti šerif od Gülhane, koji je, praktično, uveo novi sistem vlasti i ukupnih društveno-ekonomskih odnosa u Carstvu, nije mogao i nije donio nijedan propis suprotan šerijatu. Zbog toga ističemo, da Bošnjaci ne idu protiv šerijata, ali ne zbog konzervativnosti, nego zbog toga što su optuživani da ruše vjeru i šerijat i zato je opravdana vojna akcija protiv njih. Mi smo i ranije naveli da je u ovoj konfrontaciji Bošnjaka i Porte vjera bila manje značajna stvar. Ovdje je bila borba Bošnjaka za svoju samostalnu ili bar autonomnu zemlju i svoju vlast u njoj, što je za Portu značilo nacionalni pokret, s ciljem otcjepljenja od sultana, a to je najveća opasnost od toga Pokreta. Uostalom, Porta tako i naziva ovaj pokret Bošnjaka – *cemiyet*,³³ što ne znači ni društvo ni skupina nego *pokret*, koji ona poistovjećuje sa sličnim pokretima u drugim zemljama Grčkom, Arabijom, Srbijom, Egiptom, Sirijom, Albanijom i dr.

Kako smo rekli, vlast u Bosni naslanjala se na narod, i to bez razlike na vjeru. Vlast se, s druge strane, odnosila prema narodu u okviru već ustaljenih i jedino priznatih principa u islamskim državama, a to je osnovni princip prirodnih ljudskih prava: zaštita života, časti i imetka. Bez ovog principa nijedna vlast u bilo kojoj zemlji koja je priznavala islamsku tradiciju ne bi imala zakonski, šerijatski legalitet. Da je tako, potvrđuju sve naredbe izdate od Gradašćevića i Bosanskog divana nižim službenicima, posebno prilikom njihovih postavljanja, u kojima se obavezno ističe da su dužni ulagati sve svoje snage da se zaštite život, čast i imetak svakog stanovnika Bosne, bez obzira na vjeru.³⁴ Koliko

³³ Taj termin Porta je upotrebljavala za sve oslobodilačke pokrete u 19. stoljeću u Carstvu. Mada on podsjeća na komitete, ipak se misli na oružane pokrete, pa i u Bosni.

³⁴ Sidžili sarajevskog kadije, br. 69 i 70; Muhamed Mujić, *Jedna bujuruldija Husein bega Gradašćevića*. POF, II, Orijentalni institut Sarajevo, 1952.

znamo, u našoj dosadašnjoj historiografiji o ovom islamskom principu, kao bazi države i vlasti, odnosno sistema, gotovo se nije ni raspravljalo. Upoređujući taj princip sa poznatim deklaracijama o ljudskim slobodama i ljudskim pravima koja i danas zvanično fungiraju u zapadnoevropskim sistemima i američkom sistemu, dolazimo do nepobitnog zaključka da taj princip, koji je nastao prije navedenih za više od 1200 godina, ne zaostaje za njima, pa čak mislimo da je potpuno savremen. Naime, imajući u vidu da navedeni princip zaista sadrži prirodna prava, koja su stalna i nepromjenjiva, a da navedene deklaracije sadrže ljudska prava koja nemaju karakter prirodnosti, koja čak mogu biti mijenjana, umanjivana ili povećavana ili dokidana, bez zaštite prirodnih prava su manjkave. Nema sumnje da iz prirodnih prava proističu ostala ljudska prava i ne smiju kolidirati prirodnim pravima. Dakle, Bošnjaci su prihvatili taj fundamentalni islamski princip i primjenjivali ga, pa i po tom osnovu njihova vlast je legitimna i legalna.

Bosanski vezir Husein kapetan paša Gradašćević je bio izabran od strane predstavnika cijelog naroda u Bosni pa se legitimitet njegova izbora ne može osporavati ni naučno, ni pravno, ni šerijatski. Bošnjaci su izabrali i bosanski Divan. Divan je u stvari jedna vrsta vlade, tj. nije savjetodavni organ namjesnika, nego izvršni organ koji je obavljao sve poslove vilajeta, bio valija prisutan u sjedištu vilajeta ili ne. Valija nije bio član Divana. Ali, Divan nije mogao izdati nijednu bujuruldiyu ili neku drugu naredbu neovisno od valije ili lica koje je on opunomoćio da ga, u slučaju odsutnosti, zamjenjuje. Isto tako namjesnik, odnosno valija ejaleta u pravilu prihvata prijedlog određene odluke ili naredbe od strane pokrajinskog divana. Takav odnos u pokrajinama između namjesnika i pokrajinskog divana odgovarao je praksi koja je vladala na vrhu državne vlasti, tj. odnosu između sultana i carskog divana (Porte). Namjesnik je bio formalno iznad divana ali je s njim tijesno sarađivao i nije mogao ne potpisati bujuruldiyu koju bi divan predložio. Članovi divana bili su redovno vrlo ugledni, uticajni i sposobni ljudi, pa je namjesniku bilo opasno protivuriječiti cijelom divanu. U slučaju da se članovi divana ne slože oko određenog pitanja ili određene naredbe, tada je odlučivao stav namjesnika, jer je on potpisivao sve bujuruldiye (naredbe). Ovdje postoji bitna razlika u onim slučajevima kada namjesnik dobije široka ovlaštenja od sultana, tj. dobije takve prerogative po kojima je mogao potpuno samostalno donosti sve odluke u pokrajini bez obraćanja na carski

divan ili izravno na sultana. Čak je mogao donositi samostalno i smrtne presude ako je situacija tako iziskivala. Mnogi namjesnici sa takvim ovlaštenjima često su zloupotrebljavali svoj položaj. Najviše bujuruldiya takve naravi u Bosni izdao je bosanski namjesnik Dželaludin paša (Paša Dželalija) između 1819. i 1822. godine. Ali i u tim slučajevima postojao je divan pokrajine i namjesnik je bar formalno sarađivao s divanom, ali je uloga divana tada bila potpuno marginalizirana. U tim prilikama nijedan član divana nije ni na koji način smio protivuriječiti namjesniku.

Namjesnik koji nije imao široka ovlaštenja morao se poviновati divanu i prihvaćati prijedloge divana. Osim toga on nije mogao donositi nikakve značajne odluke u pokrajini bez prethodnog odobrenja od strane velikog vezira, tj. carskog divana ili izravno sultana. Ali je divan i u vrijeme takvog namjesnika imao pravo da samostalno donosi bujuruldiye, koje je opet potpisivao namjesnik, u pitnjima koja se odnose na redovno obavljanje vilajetskih poslova kao što je napr. ubiranje redovnih poreza ili određenih akcija općeg karaktera koje su korisne za pokrajinu, s tim da se ne uvodi nikakav porez ili prirez na stanovništvo izvan poreza propisanih od strane države. Nije mogao donijeti odluku koja bi štetila pojedincu fizički ili materijalno ili cijelom vilajetu. Prema tome, karakter divana zavisio je od statusa namjesnika, tj. da li je namjesnik sa širokim ovlaštenjima ili ima samo redovne upravne nadležnosti.

Sastav bosanskog Divana

Nakon zavođenja autonomne vlasti u Bosni i izbora Gradašćevića za valiju Bosne obrazovan je oficijelni bosanski Divan. Doduše, iz dokumenata se daje zaključiti da su Bošnjaci već u martu 1831. godine, kada su razvlastili Namik pašu, izabrali ljude koji će obavljati poslove vilajeta zajedno sa seraskerom Bosne Gradašćevićem. To su bili Hasan beg Sijerčić, Kasim Alajbeg Sijerčić, Ahmed beg Vilić i Hadži Mustafa beg Prijepoljac. Ova četvorica su i nakon proglašenja autonomije ostali kao članovi Divana, i to predsjednik Divana i zamjenik valije bio je Hasan beg Sijerčić, generalni sekretar Divana i vilajeta Kasim Alajbeg Sijerčić, defterdar vilajeta (upravnik finansija) bio je Ahmed Sejid beg Vilić i timar defterdar (upravnik prihoda spahija) Hadži Mustafa beg Prijepoljac. Glavno duhovno lice Divana bio je Hifzi efendija Đumišić. U Divan su ušla još trojica Sarajlija koji nisu

iz reda begova i nisu imali specijalne dužnosti.³⁵ Ovaj Divan je donosio odluke *samostalno* ali ih je potpisivao Husein kapetan paša kao namjesnik. Husein kapetan je kao namjesnik Bosne izabran od strane naroda i od istog toga naroda dobio široka ovlaštenja. To znači mogao je potpuno samostalno i bez konsultacija sa Divanom donositi sve vrste odluka, pa i smrtne presude. Ali Husein kapetan je sve odluke donosio uz odobrenje bosanskog Divana, jer je to bila praksa u Bosni utvrđena voljom ajanskog vijeća i željom Bošnjaka da zajednički upravljaju. Husein kapetan se tome potpuno povinovao i nije učinio nikakvu zloupotrebu. Taj Divan i Husein kapetan paša donosili su sve odluke *samostalno*, jer nije postojala mogućnost konsultacija i traženja odobrenja od strane Porte i sultana, a to nisu ni Bošnjaci željeli, jer su oni mnogo prije toga odlučili da će zvesti svoju vlast. Ali to ne znači da je ejalet Bosna bio samostalan, jer su Bošnjaci priznavali ili bar javno govorili da žele priznavati sultana kao suverena i halifu. Zato je Hamdija Kreševljaković pogriješio kad je pisao kako su sve bujuruldijske koje su izdate od strane Gradašćevića, bile izdate od strane *samostalnog ejaleta Bosna*.

Uz naprijed spomenuti oficijelni Divan Bosne postojao je i širi savjet valije i vilajeta koji su sačinjavali glavni komandanti u bosanskoj vojsci koji su stalno bili uz Husein kapetana i jedan broj istaknutih erkana i ajana vilajeta. Gradašćević i Divan Bosne postavili su i sve ostale službenika u vilajetu od sandžakbegova do muteselima pa i kadija. Sve su to bli odani patriote, učesnici i pristalice Pokreta, vjerni bosanskoj autonomiji i Bosni kao zemlji. Da je tako svjedoče podaci da ni jedan od postavljenih službenika nije izdao Pokret do posljednjeg dana njegova trajanja i da su svi bili kažnjeni od strane sultana, i pored zvanično proglašene amnestije za učesnike Pokreta. Neki od značajnijih službenika postavljenih od strane Gradašćevića su: sandžakbeg hercegovačkog sandžaka, Osman beg Ahiskali-Manov, sandžakbeg kliškog sandžaka, Ahmed beg Hasanpašić (Ljubunčić), sandžakbeg zborničkog sandžaka Mahmut beg Fidaić, muteselim Sarajeva Mujaga Zlatar, te sarajevski mulla Abdulkерim efendija. Centralni sandžak koji je nosio naziv bosanski sandžak nije uspostavljan, jer je u njemu neposrednu vlast imao namjesnik Gradašćević baš kao što je bila praksa od ranije.

³⁵ Hamdija Kreševljaković, *Husein kapetan Gradašćević*. Kalendar, Napredak za 1932. godinu, 1–30 str.; Još jednom potvrđujemo da se samostalnost odnosi na valiju sa širokim ovlaštenjima, a ne ejalet, kao zemlju, bez obzira šta se iz samostalnog vladanja namjesnika može zaključivati. Prevod Kreševljakovića znači otcjepljenje, a to Bošnjaci ni Gradašćević nisu isticali.

Da su Bošnjaci bili uspostavili svoju vlast, bez obzira na to što su oni priznavali suverenitet sultana i provodili vlast u okviru osmanskog sistema, svjedoči to što su oni već izdavali svoje naredbe. To su bujuruldijske. Gradašćević je bio ovlašten odnosno, u njegovoj nadležnosti je bilo izdavanje tih bujuruldijskih. Bujuruldijske također izravno prikazuju kakva je bila njegova vlast. On je imao široka ovlaštenja. To znači, izdavao je bujuruldijske onda kada je smatrao da je to potrebno i onako kako je smatrao da treba da se obavi neki posao ili izvrši neka naredba, odnosno da se povede neka akcija, pa ako je potrebno da se neko kazni i najtežom kaznom. No, ova nadležnost mogla je djelomično biti ograničena postojanjem Divana, a u slučaju širih vojnih akcija i odlukom ajanskog vijeća, koje je u Bosni imalo vrlo veliki značaj.

Samo jedna bujuruldijska izdata od strane Gradašćevića do nas je sačuvana u originalu, a sve druge sačuvane su kao prepisi u sidžilima sarajevskih, mostarskih i blagajskih kadija. Iznad svakog prepisa stoji zabilješka kadije:

Ba hatm-i kebir-i devletlu Husein paša vali-i Bosna, što u doslovnom i jedino ispravnom prevodu na bosanski jezik glasi: Bujuruldijska izdata sa uzvišenim potpisom i pečatom njegove visosti Husein paše, valije Bosne.

Bujuruldijske izdate od Gradašćevića i bosanskog Divana su vrlo korektne u svim elementima diplomatske prakse. Međutim, ono što mi želimo da istaknemo jest da nakon *emra*, tj. naredbe (decizije) kao predtekst *sankciji* (*sanctio*) u svim bujuruldijskama stoji:

Bilistiklal divan-i eyalet-i Bosnadan ve livaeyn Klis ve Hersek işbu buyuruldu tahrir ve isdar ile... U prevodu to doslovno i jedino ispravno glasi:

Ova se bujuruldijska samostalno piše i izdaje od strane Divana ejaleta Bosna i dviju liva Klisa i Hercegovine...

Taj tekst originala vjerno je prenesen za razliku od onoga koji je donio Kreševljaković, što ćemo vidjeti malo kasnije. Prevod odgovara tekstu originala. Zato, gotovo da nema nikakve potrebe raspravljati o tome ko je samostalan, da li bosanski Divan ili ejalet Bosna. Pošto je H. Kreševljaković bio kategoričan da se pri dnu teksta svake bujuruldijske koju je izdao Gradašćević navodi na mjestu na kojem se donosi adresa onoga ko izdaje bujuruldijsku sljedeći tekst: *bil istiklal eyaleti Bosnaden işbu buyuruldu tasdir olundi*, a što po njegovu prevodu, odnosno prevodu lica koje je prevodilo taj tekst Kreševljakoviću, ovaj dio bujuruldijske znači: *Ova je bujuruldijska izdana od samostalnog ejaleta bosanskog, mi*

smo bili prisiljeni da izvršimo kritiku toga navodnog teksta bujuruldije pa samim tim i kritiku interpretacije Hamdije Kreševljakovića.

Prvo, taj dio bujuruldije Kreševljaković nije korektno prenio iz originala, jer on glasi onako kako smo ga mi naprijed donijeli.

Drugo, zbog pogrešnog prenošenja teksta originala desila se krupna materijalna greška u prevodu i Kreševljakovićevoj redakciji. Naime, potpuno je ispuštana riječ *Divan* zbog čega je ejalet kao političko administrativna jedinica institucionaliziran kao organ vlasti što nema nikakve logike i realno stanje nije bilo takvo.

Treće, učinjena je materijalna greška prilikom prevođenja na bosanski jezik izraza *bilistiklal*. U originalu teksta ovaj izraz upotrijebljen je kao priloška oznaka, a ne atribut, tj. sklop riječi *bilistiklal eyalet* nije u atributivnoj vezi. Da je bilo moguće napraviti atributivnu vezu onda u osmanskome jeziku ova sintagma arapskog porijekla nije mogla doći ispred imenice pa je i tako pogrešno prevedeno. Kreševljaković nije znao turski jezik, pa ga zbog toga ne bi trebalo kritizirati. Ali ga, nažalost, to ne opravdava, jer je prihvatajući takav prevod, suštinu položaja ili statusa jedne pokrajine, a i jedan korektno donesen diplomatski dokument, naopačke interpretirao. Takva interpretacija u razumijevanju cjelokupne vlasti Bošnjaka nakon zavodačenja autonomije ima neželjene posljedice. Naime, već se mogu naći u nekim književnim tekstovima doslovno prenesene interpretacije Gradašćevićevih dokumenata od strane Kreševljakovića. To će se sigurno desiti i sa istoričarima koji ne znaju turski i koji bez rezerve vjeruju Hamdiji Kreševljakoviću.³⁶ Navođenje dviju liva ima značenje da su live Klis i Hercegovina bile u arpaluku namjesnika pa nisu imale svoje sandžačke divane. Dakle, nisu bile uopće samostalne niti odvojene od Bosne nego vrlo čvrsto vezane za Bosnu i namjesnika.

Prema tome, Kreševljakovićev prevod je netačan pa je i njegova opservacija Gradašćevićeve vlasti morala biti pogrešna. On je doveo Bosnu u potpunu samostalnost i nezavisnost, a to, niti je bilo realno niti su to Bošnjaci zvanično tražili. Oni ostaju pokorni sultanu kao suverenu i halifi, kako smo to malo naprijed spomenuli.

Ali, ako Kreševljaković nije znao turski jezik, onda je kao istoričar morao poznavati bar djelomično diplomatiku, opću i

³⁶ Sidžili sarajevskog kadije br. 69 i 70 u Gazi Husrev begovoj biblioteci.

osmansku. Jer, ako se kaže da je jedna bujuruldija izdata od jedne *političke* i *administrativne* jedinice, ostaje pitanje kakva je vlast bila u toj političkoj administrativnoj jedinici. Ko izdaje bujuruldijske naredbe, tj. u čijoj je nadležnosti uprava te jedinice? Mi smo to naprijed dovoljno objasnili. U ime vilajeta kao njegov administrator, civilni i vojni, bujuruldijske potpisuje tj. izdaje valija ejaleta. U našem slučaju Husein kapetan paša Gradašćević. Bujuruldijske se pripremaju u pokrajinskom divanu tj. vladi i to izravno od strane generalnog sekretara (mektubdži ili mektubi) vilajeta. U našem slučaju to je radio Kasim Alajbeg Sijerčić, prema tvrdnjama Porte izuzetno sposoban čovjek kojega bi ona željela u Istanbulu. Sam Gradašćević je priznavao da je sve bujuruldijske odobravao Divan Bosne i ajansko vijeće Bosne, čime je htio da naglasi kako je bila demokratska vlast, a ne njegova lična i da je to on dragovoljno prihvatao. On se nije tužio zbog toga, jer time nije bio ograničavan u svom samostalnom djelovanju.

Osim toga, u vrijeme kada je Husein paša Gradašćević bio bosanski vezir, termin koji je označavao nezavisnost bio je *serbest* i *serbestiyet*, a ne *istiklal*³⁷. Ovaj posljednji označavao je isključivo način djelovanja određenog činovnika. Tek kasnije će termin *istiklal* početi da označava status određene zemlje i njene vlasti ili sistema. Naravno, ovaj termin u arapskom jeziku ima značenje samostalnost, ali treba imati na umu da su arapske riječi, do određene mjere, u turskom jeziku modificirane i dobivale neka posebnija značenja, čak često i vrlo različita od značenja u svom matičnom jeziku. Znači, nije ejalet Bosna samostalan, nego je valija u svom djelovanju samostalan i ne mora se konsultirati ni s kim u pojedinim mjerama koje poduzima, pogotovu ako taj valija nije želio da bude demokratičan i da uvažava savjete saradnika. Naravno, Gradašćević je bio i demokratičan i veoma je usko sarađivao sa svojim najbližim saradnicima i prvacima bošnjačkog naroda i uvažavao njihova mišljenja. On se strogo pridržavao propisa iz Kur'ana: »Savjetujte se s njima« i još jedne preporuke i naredbe: »Nastojte da svoje amanete predajete onima kojima pripadaju, a kada sudite, sudite onako kako je pravo«. Konačno, Bošnjaci su eksplicitno pisali velikom veziru da oni ne žele i ne traže otcjepljenje i samostalnost i da oni priznaju sultana kao vrhovnog vladara i halifu, ali oni traže svoju nezavisnu vlast u svome memleketu. Da li je to taktika, to je pitanje.

³⁷ Husein kapetan insistira da on ne traži za sebe lično nezavisnu vlast, što bi značilo nasljednu vlast. To znači *serbestiyet* koji Gradašćević ističe.

VI

SLOM POKRETA I POSLJEDICE

Bošnjaci su bili organizirali svoju autonomnu ili samostalnu vlast nakon povratka sa Kosova polja gdje su do nogu porazili sultanovu vojsku koju je predvodio veliki vezir i serdari-ekrem Mehmed Rešid paša. Način na koji su to uradili, objasnili smo i opisali u prethodnom poglavlju o proglašenju autonomije. Jedan od neposrednih svjedoka te samostalne vlasti bio je carski kapi-džibaša Husein aga koji je u Bosni boravio od samog proglašenja autonomije. Prema njegovim izvještajima, u Bosni je vladao potpuni red i mir i sve strukture društva izražavale su zadovoljstvo i sreću što su svoj posao tako uspješno doveli do kraja i što im je na čelu Husein paša Gradašćević, koji je kod svih obljubljen i od svih poštovan, kako od bogatih tako i od siromašnih slojeva društva. Njihova osnovna nada je da više neće biti nezakonitosti ni progona, ni bogatih ni siromašnih, i da će biti iskorijenjena korupcija i sve druge vrste nezakonitosti i nepravilnosti, osobito da će biti iskorijenjena samovolja kakvu su provodili carski nemjesnici i njihovi pomagači i saučesnici. Isto tako, prema njegovim izvještajima, nema niko ko se protivi njegovu izboru i proglašenju svoje vlasti. Pa ako je bilo i takvih, u općem jedinstvu i saglasnosti, sigurno se nisu smjeli ni pokazivati, a pogotovu nisu smjeli djelovati u suprotnosti sa željama cijelog naroda. Dakle, i po izvještajima povjerljivog sultanovog izaslanika, to je bio opće narodni Pokret i narodna vlast koju su zaveli. Na taj način je materijalizirana i zvanično težnja Bošnjaka, izražena od samog dolaska Osmanlija u Bosnu, da oni sami

upravljaju svojom zemljom. Naime, oni su to, zaista, i činili i to je bila jedina zemlja u okviru Carstva koja je bila, iznutra, politički organizirana, sa slojevima društva koji su po vertikali činili društvo za sebe ili, kako je to već okvalificirano u našoj nauci, da je tu postojao subsistem u odnosu na globalni osmanski timarsko-spahijski sistem. Gledano sa toga stajališta, nije postojao nijedan razlog da se ta vlast i ta, na političkom i društvenom planu novoorganizirana zemlja raspadne i da dodje do sloma Pokreta za autonomiju. Zato mislimo da se uzroci za slom Pokreta ne mogu tražiti iznutra, oni su iz vana i zasnivaju se na sili koju je primijenio sultan Mahmud, u njegovom odlučnom stavu da se razračuna sa svim separatistima i svima onima koji su imali težnje ka bilo kakvoj samostalnosti ili samostalnom djelovanju, jer je smatrao da sve to ide na štetu njegovog apsolutizma. To se naročito odnosi na one zemlje koje su muslimanske ili pretežno muslimanske i pojedince koji su muslimani. Tako je postupio sa Mustafa pašom Bajraktarem, koji je jedini zaslužan za njegov dolazak na prijestolje. Tako je uradio sa Ali pašom Janjinskim koji je pokušao da osamostali Arnaute uz pomoć Grka. Tako je uradio sa ajanima Rumelije i Anadolije, koji i nisu htjeli nekakve samostalne države, nego samo samostalno djelovanje u svojim regijama i bili su iste krvi kao i Mahmud, dakle bili su etnički Turci. Tako se razračunavao i sa Grcima koji su se borili za svoju samostalnost i konačno je dobili, tako je činio i sa Srbima sa kojima je i ratovao i popuštao im, zavisno od stranog pritiska na njega, tako je radio sa Druzima i Maronitima u Libanu, sa Mamelucima u Iraku, a tako je pokušavao i sa Mehmedom Alijem u Egiptu – naravno neuspješno.

Pokret Bošnjaka za autonomiju bio je bez sumnje najjači od svih pokreta koji su se pojavljivali od početka 19. stoljeća u Carstvu. On je bio i najopasniji. U slučaju njegova uspjeha sultan sigurno ne bi mogao zaustaviti više nigdje takav pokret, a osobito ako se ima na umu njegov međunarodni položaj koji je bio više nego katastrofalan. Još gore, bio je ponižavajući i samo zahvaljujući različitim interesima evropskih zemalja u odnosu na Carstvo i njihovoj neslozi zbog toga, Carstvo je nastavljalo da postoji i da, raznim reformnim pokušajima, ojača svoj položaj. Sultanu Mahmudu u tom pogledu pripada određena zasluga. Ali, kako je to primijetio jedan pisac koji je u to vrijeme putovao Carstvom, Mahmud je uništavao jedno aristokratsko, gospodsko Carstvo, dovodeći umjesto stare plemićke aristokracije skorojeviće, sumnjivog porijekla i vrijednosti, što se očito najviše

odrazilo baš na vojsci, koja se reorganizirana po mjeri koju je postavio Mahmud II, lišena ranijeg plemićkog rukovodstva i komandnog kadra, u svim ratovima pokazala slabijom nego vojske koje su vodili pojedini komandanti, ustrojene po starom načinu, kao npr. vojska iz Bosne ili vojska iz Arnautluka, ili vojska koju je vodio Pazvan Oglu ili Mehmed Ali. Ako je protuteža toj organizaciji nekakvo olakšanje položaja seoskog kršćanskog stanovništva, kako to primećuje drugi putopisac, onda je to, zaista, bilo malo i tragično za Carstvo.¹

Husein aga, carski kapidžbaša, svim silama traži od velikog vezira i sultana da se Bošnjacima prizna njihova zemlja i njihova vlast, onako kako su Bošnjaci tražili i kako im je, licemjerno, obećao veliki vezir, Mehmed Rešid paša. Čak i njegovo neiskreno prihvatanje bošnjačkih uslova Državni savjet odbija, jer to znači ugovor između dvije samostalne države. Pa i da je Rešid paša htio udovoljiti bar nekim zahtjevima Bošnjaka, nakon odlučnog stava Državnog savjeta i oštrih kritika na njegov račun te otvorene prijetnje i zahtjeve, da se Rešid paša smijeni, pod izlikom da je umoran i da se malo odmori, ali svakako više zbog opasnosti međunarodnih implikacija i uticaja koje bi takvo priznanje moglo imati na ostale pokrajine Carstva, osobito one sa islamskim življem, Rešid paša više nije ni pomišljao na to. On je sada tražio načina kako najbezbolnije izigrati Bošnjake i ponovo zavojšiti na njih. On je, svakako, nastojao da stvori razdor među bivšim saveznicima, posebno Arnautima-Gegama i Bošnjacima, jer su se njihovi interesi potpuno podudarali, pa i pored poraza kojeg je vrlo lahko i brzo pretrpio Škodra paša, kojem Bošnjaci više nisu mogli pomoći, jer je on bio okružen u skadarskoj tvrđavi izuzetno jakim snagama velikog vezira, a već je bio najavio i svoju predaju. Nekoliko mjeseci je odolijevao pregovarajući o uslovima svoje predaje. Osim toga, carskoj vojsci nije bilo lahko prodrijeti u samu tvrđavu, jer je bila veoma utvrđena i snabdjevena svim mogućim potrepsčinama, a branili su je najodaniji vojnici ovoga paše.²

Već u decembru 1831. godine, (16. decembra), veliki vezir je poslao vojsku na Bosnu, s namjerom da ih otjera što dalje od granica Bosne i Arnautluka i poljulja njihovu čvrstinu i unese razdor. Vojska pod komandom Jašar paše, skopskog mutesarifa,

¹ Leopold Ranke, *Srbija i Turska u XIX vijeku*. Beograd, 1879. (anex Bosna prema reformama Mahmuda II), 275–318 str.

² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21128–21153 sa prilogima

napala je varošicu Banjsku, nekoliko kilometara daleko od Novog Pazara. Posada koju je Gradašćević ostavio u toj varošici, kao i u ostalim tvrđavama i palankama od granice prema Sarajevu, hrabro je dočekala vezirovu vojsku i nanijela joj težak poraz, prisilivši je da se povuče odakle je i došla.³ Nakon toga, veliki vezir nije pokušavao napadati na Bosnu sve dotle dok nije pripremio opću ofanzivu sa svim raspoloživim snagama kojim je raspolagao u Rumeliji. Ali to je pokazalo da veliki vezir ne namjerava ispuniti uslove koje su Bošnjaci postavili, osobito onaj u vezi sa priznanjem njihovog izbora Gradašćevića za valiju i pašu bosanskoga, a pogotovu onih uslova u vezi sa Srbijom i srpskim nahijama.

Još u oktobru i novembru 1831. godine bosanska vojska nije bila raspuštena i bila je na okupu. Očito je to bilo iz razloga što su Bošnjaci bili oprezni i bojali se da, nakon povlačenja sa Kosova, veliki vezir ne krene u napad na Bosnu, što je i pokušao, kako smo to naprijed istakli. Međutim, nastupanjem velike zime, nije bilo više moguće držati vojsku na okupu, pa su se jedinice razile u svoja mjesta. Ali to nije značilo da su bili sigurni da više neće voditi rat sa sultanom. Spomenuti kapidžibaša javlja Porti da su Bošnjaci i dalje spremni na borbu ako im se ne udovolji zahtjevima, i to sa većom vojskom nego ranije, jer je sve, i malo i veliko, spremno da se bori za ono što su već ostvarili.

Nema sumnje da je Bošnjake zavedila politika velikog vezira koji im je pisao i dalje da je on spreman udovoljiti njihovim zahtjevima, ali da o tome treba da donese odluku sultan, a to je dulji proces. Ne mislimo da su Bošnjaci bili toliko indolentni da su čekali božiju sudbinu. Ali jednu objektivnu činjenicu treba imati na umu – bila je zima, i to, prema kazivanjima, ta zima je došla i rano i bila je vrlo oštra. U to doba pokretati vojsku bilo je ludost, jer bi bila unaprijed predodređena na neuspjeh, ako ne od neprijatelja, a ono od snijega i mraza. Drugo, Bošnjaci su zaista mislili da veliki vezir više neće smjeti pokušati pokrenuti vojnu akciju protiv njih nakon poraza u kojem je i on sam jedva spasio glavu bijegom, glavom bez traga, u Skoplje, a odatle u čvrsti logor u Manastir. To ne mora biti prihvatljiv razlog, ali ako se zna da je taj poraz do temelja poljuljao i Portu i sultana, što su znali i Bošnjaci i drugi, a osim toga Arnauti-Gege i dalje su držali stranu Bošnjaka, čak ih podsticali na novu vojnu u kojoj bi do temelja srazili velikog vezira i, zajednički, ostvarili potpu-

³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 21128, 21138, 22088 A–G

nu slobodu, što je opet znao veliki vezir, onda se mora prihvatiti taj razlog, jer drugog nema.

Veliki vezir je upotrijebio svo lukavstvo i sve moguće laži, prikazujući se Bošnjacima da prihvata njihove uslove. Danas se zna sasvim sigurno da je slao tajne uhode pojedinim ljudima, podstičući ih da napuste Gradašćevića i da ga izdaju, uz razna obećanja. Kojim putovima su te uhode išle, to se ne zna, ali je sigurno da je djelomično to išlo i preko Miloša, srpskog kneza, koji je, osokoljen priznanjem nasljednog kneževskog položaja u njegovoj porodici, pa je, iako u duši neprijatelj i Porte isto koliko i Bošnjaka, radio za Portu.⁴ On je, vidjeli smo, slao pomoć u novcu Gradašćeviću kad je mislio da će on pobijediti, a u isto vrijeme obezbjeđivao sultanovoj vojsci cjelokupnu provijantu, da bi kasnije porekao da je to radio i naredjujući svima da lažu na sve strane da to nije bila pomoć (peškeš), nego da je to porez na račun Jadra i Radjevine, koje još nisu ni bile u njegovoj vlasti.⁴ Iste takve peškeše je slao i Škodra paši pred njegov pohod protiv velikog vezira. Husein kapetan, koji je bio pošten musliman, kojem je bilo neshvatljivo da se može prekršiti zadana riječ, sigurno je razmišljao da će kod velikog vezira prevladati taj muslimanski moral, pa se nadao da će pitanje Bosne biti riješeno kako su oni tražili i kako je obećao veliki vezir. Čini se da su i svi ostali Bošnjaci razmišljali na takav način, jer tu se više nije imalo šta komplicirati.

Za to vrijeme, Gradašćević se ponašao kao dostojanstveni gospodar Bosne i rješavao poslove na zadovoljstvo svih i u dogovoru sa svim svojim saradnicima kojima je bio okružen. Imao je, to smo ranije vidjeli, Divan (vladu) koja je bila sastavljena od sposobnih ljudi, potpuno odanih Bosni, i provjerenih patriota i uglednih ljudi te zemlje u koje niko nije sumnjao. Njegove naredbe (bujurudije) koje je izdavao odlikuju se dostojanstvom i odmjerenošću. Čak i kad je naredjivao vojne mjere, u njima je sve odmjerenost, bez nadmenih prijetnji i svaka je bila zasnovana na logičnim razmišljanjima i opravdanim razlozima. Prema potčinjenim je postupao skromno, bez poniženja ili omalovažavanja, bez isticanja svoga položaja, ništa više nego što je dobio ingerencija, i ništa više od podsticaja da svak svoju dužnost obavlja kako treba i koliko je u općem interesu zemlje i naroda. Čak, kad naredjuje napad na Ali agu Rizvanbegovića, kao otvo-

⁴ Dragoslav Pavlović, *Pokret u Bosni i Albaniji protivu reforama Mahmuda II*. Beograd 1912. godine. Arhiv Srbije, KK, br. XXXII/189; BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22095 G

renog izdajnika, on naglašava da je on kriv što je zaveo lažima jedan dio poštenog naroda, vodeći ga u njegovu nesreću i da je dužnost svih da se to spriječi i spasi taj narod i zemlja. Nema nijedne pogrdne riječi, ako nije pogrdno što je naveo da to Ali aga radi za svoj lični interes, ne za interes zemlje i naroda. To je sasvim ispravna kvalifikacija, jer Ali aga sve što je uradio, uradio je za svoj račun, da bi zadovoljio svoj patološki poriv za vlašću.⁵ Koliko su oni bili sigurni i uvjereni u ispravnost onoga što rade, vidi se po tome da su bez muke, odmah po povratku sa Kosova, doveli u potpuni red područje Hercegovine.

Nije tačno da je Hercegovina bila protiv Pokreta. Hercegovina je bila za Pokret i imala iste ideje kao i sve ostalo stanovništvo Bosne, dakle sve regije Bosne. Protiv Pokreta su bili pojedinci. Ti pojedinci su bili začetak onog sistema derebejluka-banditizma kakav je vladao prije toga u cijelom Carstvu, osim Bosne. Oni su bili paradržavni i vojni i politički organi, koji su rješavali sve silom oružja koje su imali u svojim privatnim vojškama, a koje su plaćali da bi mogli provoditi svoju volju i uništiti svakoga ko im se suprotstavi. To je zakašnjela pojava u Bosni, jer je Mahmud II već bio uništio derebejluk i u Anadoliji i u Rumeliji i zaveo, bar do određene mjere, strogu subordinaciju, tj. redovnu vlast.⁶ Ti derebezi u Hercegovini tek su bili izišli na glas i tako se ponašali. Ali, oni nisu mogli uzeti toliko maha ni u Hercegovini, odnosno u svojim užim područjima, jer su postojale snage koje su to sprječavale. Prije svega, dijelovi bogatog vojničkog sloja, begovi, koji nisu dozvoljavali da se oni miješaju u njihove posjede i njihova prava. Tako je borba Ali age Rizvanbegovića trajala gotovo dvadeset godina, prvo u svojoj porodici za vlast u Stocu, a onda je to počeo da širi i na druga područja, kao što je Počitelj, Mostar, Ljubuški, Gacko, Nevesinje, Nikšić pa i Trebinje. Dakle, gotovo cijelu Hercegovinu. Na taj način je zaveo i Smail agu Čengića, kojeg, kažu savremenici, nije krasila prevelika pamet, Režepašiće u Nevesinju, koji su u to doba bili obične prišipetlje Ali agine u njihovoj palančici u Zalomu. Začudo je da je u to kolo zalutao Hasan beg Resulbegić. Možda je objašnjenje u tome što se nije slagao sa aktualnim trebinjskim kapetanom Ahmed begom Resulbegovićem. Isto tako je, naknadno, uz njih pristao nikšićki kapetan Osman beg Mušović, iako je ovaj kape-tanluk i ovo područje opstojalo zahvaljujući pomoći koju su mu

⁵ Muhamed Mujić, *Jedna bujuruldija Husein Bega Gradaševića*. POF, II, 1954.

⁶ Grupa autora, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti*. Istanbul, 1988. 65–107. str.

u svim prilikama pružali ostali Bošnjaci, posebno Sarajlije i njima treba da zahvali što je bio miran i on i narod u nikšićkoj kape-taniji. Sigurno je to bilo pod prijetnjom Ali age, jer on je bio prijatelj sa crnogorskim bandama iz Trebjese i knezovima iz Drobnojaka, a to je znao Mušović i sam se vajkao kako je time izgubio najveću zaštitu – Sarajlije.⁷ To znači, da nije svojevrijedno pristao na izdaju. On se doduše ne ističe mnogo ni kao protivnik. Za Ali agu je bilo najvažnije da nije uz Gradašćevića.

Medjutim, da Hercegovina nije bila protiv Pokreta, svjedoči činjenica da su svi civilni organi bili uz Pokret. Potvrdu za to nalazimo u ilamima kadija Stoca, Mostara, Ljubuškog, Nevesinja, Cernice, Trebinja, Onogošta (Bekija Novi), kao i svih ostalih administrativnih centara u Bosni. Dakle, civilni organi i narod, koji je svojim prisustvom na sudu potvrdio autentičnost ilama kojim se traži autonomija Bosne, bili su uz Pokret. Tražiti druge činjenice koje će ovo pobiti, zaista je nenaučno i politikantstvo ili prihvatanje da je grupa istaknutih izdajnika isto što i narod. To je malo više od klasnog pristupa istoriji Bosne i primitivan kult ličnosti.

Hercegovački disidenti i političke prilike u Bosni

Činjenica da su svi disidenti, ili bolje reći izdajnici, onoga momenta, kada je nakon povratka sa Kosova upućena vojska da upokori te izdajnike, napustili Bosnu i pobjegli u Dubrovnik, a odatle u Rumeliju velikom veziru, govori o tome da oni nisu imali nikakva uporišta u narodu Hercegovine. Otuda su pokušavali da pomognu Ali agi koji se morao zatvoriti u stolačku tvrđavu nakon što je, gotovo do temelja, razorio grad Stolac, čak ni džamije nije pošteditio, a u okolini Stoca napravio pravu pustoš. Njegovi istomišljenici su iz Dubrovnika pisali pisma na sve strane da se pomogne Ali agi, osobito kada je na položaj mutesarifa Skadra došao njihov prijatelj i zagovornik Ali Namik paša, kojem su oni pružili utočište nakon bijega iz Bosne, odnosno iz Busovače, gdje je bio interniran. Ali on je odgovorio da je prijateljstvo jedno, a mogućnosti drugo. Naime, nije on došao u Skadar da bi njima pomogao, nego da bi zaveo red u Skadru nakon što je Škodra paša protjeran u Carigrad. Međutim, on je predložio velikom veziru da se napiše jedno propagandno pismo koje će se proširiti u narodu, kako će veliki vezir poslati 12000 vojnika sa topovima preko luke Klek u pomoć Ali agi u Stolac. To može imati uticaja, ako ništa, na kolebanje bosanske vojske

⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22208;

pa i da napuštaju vojsku. To jest laž, kako i sam ističe, ali to nije grehota ako će pomoći da spasi Ali agu i naštetiti neprijatelju. Inače, oni u pismu Namik paši pišu kako je Ali aga u teškom stanju i da neće moći dalje izdržati u tvrđavi u Stocu, jer niti ima hrane ni municije, a ni vojske, koja se razbježava zbog navedenih nedostataka.⁸ Zaista, zna se da je Ali aga bio toliko pritiješnjen da je pomišljao, čak i slao signale, da pregovara da se preda.

Ali okolnosti će se izmijeniti općom ofanzivom velikog vezira na Bosnu, i to će ne samo spasiti Ali agu, nego će on, sa kršćanima koje je mobilizirao uz lažna obećanja, biti vrlo odlučan faktor poraza Bošnjaka kod Sarajeva, odnosno na Zlom Stupu između Sarajeva i Pala. U to vrijeme će se vratiti i ostali disidenti. Iz dokumentacije znamo da su vodjene tri bitke između bosanskih snaga i izdajnika na području Hercegovine, za vrijeme dok je glavnina bosanske vojske bila na Kosovu, ali su izvještaji i dosta šturi, a i frizirani. Naime, ne vidi se kakve su to bile slavne pobjede kad recimo u bitkama kod Nevesinja Ali agina vojska, koju je on sam lično poredvodio, nije uspjela zauzeti grad. Uglavnom su potiskivali bosansku vojsku izvan naseljenih mjesta.⁹

Cijelo vrijeme od proglašenja autonomije, 12. septembra 1831. godine, do ponovnog, izravnog, vojnog sudara između sultana i Gradašćevića, trajala je prepiska oko priznanja autonomije i samostalnosti Bosne i potvrde volje bosanskog naroda da imaju svoga vezira i svog pašu. To su učinili i sami Bošnjaci, a to je radio i carski kapidžibaša Husein aga, koji je pretskazivao veliku opasnost i za Bosnu i za Carstvo ako se to ne učini. Mi ne znamo da li je kapidžibaša bio iskren, ali je pravo čudo kako ga je Porta trpila i kako ga nije smijenila i opozvala. Njegovi dopisi su toliko uvjerljivi da se ne može oteti dojmu da je on vidio u Bosni ono što ni veliki vezir ni sultan nisu mogli ni zamisliti. Ako je za njega zemlja Bosna bila u takvom stanju reda i poretka da je smatrao da je bogougodno djelo to priznati i da je grijeh poremetiti takvo stanje, onda ostaje zaključak da su i sultan i veliki vezir sve akcije protiv Bosne vodili zbog vlastite sujete i osvete. U sred njegovih preporuka da se prizna Bosna i Husein kao valija i vezir, došla je jedna carska naredba kojom se Husein osudjuje kao »izdajnik vjere i države i kao prljavi razbojnik« i da se osudjuje na smrt, kao i svi oni koji su uz njega. Takva jedna

⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21666–21680;

⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21170–21174;

Hamdija Kreševljaković, *Husein kapetan Gradašćević*. Kalendar, Napredak, za 1932. godinu, 1–30 str.

naredba doći će i pred sami kraj Pokreta, u aprilu 1832. godine.¹⁰ Te naredbe su imale za cilj da se unesu panika i razdor među Bošnjake, sa namjerom da napuste otpor i da se pokore sultanu, a da Gradaščević sa svojim najbližim saradnicima ostane sam. Te naredbe nisu imale učinka kod Bošnjaka. Oni su nastavljali otpor sve dotle dok u vojnim sudarima nisu ostali pobijedjeni.

Iako nema podataka o bilo kakvom kolebanju kod Bošnjaka i razmirica među njima, kao ni rascjepa na one koji su za nastavak rata i one koji su za to da se pokore sultanu, moglo bi se zaključiti da je mobilizacija vojske za nastavak rata išla nešto teže. Ali tome je svakako više razlog teška zima nego njihova eventualna nesloga. Da je tako, svjedoči činjenica da su ipak u ovom drugom krugu ratovanja učestvovali svi oni prvaci i vojskovođe koji su učestvovali i u bitkama na Kosovu.

Predaja Škodre paše

Dok je trajala prepiska između Bošnjaka i Porte oko rješavanja pitanja Bosne, u septembru i oktobru 1831. godine, veliki vezir je svu pozornost usmjerio prema Škodri paši. Sve ga je više pritiskivao u samoj skadarskoj tvrđavi, a pregovarao s njim o predaji, koju je Škodra paša ponudio već u julu mjesecu. Izgleda da je veliki vezir nastojao da se ovoga paše dočepa živa i da se s njim razračuna kako je on mislio. Ali, Škodri, ipak, nije mogao ništa da učini u njegovoj utvrdi. Veliki vezir je doveo svu artiljeriju i sa najtežim topovima tukao grad. Kada nije mogao ništa da učini, sklonio se da pregovara sa Mustafa pašom Bušatlijom o njegovoj predaji. Na to su pristali i Porta i sultan. Pregovori su dosta dugo trajali. Konačno su se dogovorili da Mustafa paša ide u Istanbul i da se tamo nastani, a da ne može ostati nigdje u Arnautluku niti u Rumeliji. Osim toga, odlučeno je da se poruše sve utvrde na području koje je imao u svojoj vlasti Škodra paša. Zvanično, predaja Škodre paše nije značila njegovu internaciju, ali u suštini to je bilo njegovo odstranjenje iz Arnautluka bez prava povratka u Skadar. Njegov odlazak dogodio se početkom novembra 1831. godine, po nekima tačno 6. novembra. U arhivskoj dokumentaciji se ne može potvrditi taj datum, ali je svakako u nekoliko tih dana. On je otpremljen brodom, sa porodicom i svim njegovim pokućstvom i stvarima.¹¹ Ali je veliki vezir, odnosno njegovi vojnici koji su nadzirali tvrđavu i odlazak Škodre

¹⁰ Sidžili sarajevskog kadije, Gazi Husrevbegova biblioteka, br. 70. BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21765–21790;

¹¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21160–21225

paše, žestoko iskalili sav svoj bijes, ili bijes velikog vezira na Škodrinim vojnicima koji su tu ostali. Kažnjavali su ih na najokrutniji način. Tako je Škodra ipak nekorektno postupio sa svojim braniocima. Umjesto da prvo obezbijedi njihovu sigurnost i amnestiju, on je samo rješavao svoj lični problem. Možda je, doduše, to bila i samovolja vojnika velikog vezira u trenucima potpunog bezvlašća u Skadru. Kako bilo, tim datumom prestaje svaka veza između Škodre i Bošnjaka pa i svaka mogućnost dalje zajedničke akcije. Jedino su arnautska plemena Gega i dalje nastojala da se drže zajedno sa Bošnjacima i da zajedno djeluju ako bude potrebno. O tome, takodjer, svjedoči carski kapidžibaša, koji nas obavještava da su stalno dolazile delegacije Arnauta u Travnik i pregovarale sa Huseinom i molile ga da ih ne izda i ne ostavi na cjedilu nudeći mu vojske koliko god zatreba. Ovaj kapidžibaša nije bio siguran da li je bosansko vodstvo prihvatalo njihove prijedloge ili nije, ali u svakom slučaju zaključuje da je na tim područjima velika opasnost za Portu, jer se Arnauti Gege i Bošnjaci još uvijek drže zajedno. Možda se iz njegovih izvještaja može naslutiti da su Bošnjaci sada bili sigurni da neće doći do daljih sukoba, a ako je tako bilo, onda je to svakako malo previše samouvjerenosti.

Mi smo ranije govorili o tome da su Bošnjaci svoje zahtjeve da se njihov izbor i njihova vlast potvrdi podnijeli službenim mehzarom iz Sarajeva polovinom septembra 1831. godine. Nakon toga su pristupili organizaciji cjelokupne vlasti u Travniku. Nakon duljeg vremena čekanja na odgovor Porte, oni su obnovili svoj zahtjev, opet putem mahzara iz Travnika u toku mjeseca novembra iste godine. Uz to, i kapidžibaša je predlagao Porti da im potvrdi njihove odluke, ali odgovora nije bilo. U turskoj dokumentaciji nismo pronašli više nijedan njihov zajednički zahtjev, niti zasebni zahtjev Husein kapetana, sada, po volji naroda, paše i vezira bosanskog. Odgovor na njihov zahtjev doći će tek u februaru 1832. godine, u momentu kada je veliki vezir već bio potpuno pripremio i planove i vojsku da svom silom udari na Bosnu.¹²

Veliki vezir priprema veliku ofanzivu na Bosnu

Dakle, dok su se Bošnjaci starali oko organizacije vlasti i zavodjenja punog reda i mira u zemlji, što su uspjeli kako nas izvještava carski inspektor, a pogotovo su uspjeli da rastjeraju

¹² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21128

izdajnike u Hercegovini, dotle je veliki vezir pripremao ofanzivu u razmjerama koliko je mogao u tom trenutku da pripremi. Koliki je bio broj vojnika teško je utvrditi, ali prema iskazima Namik paše iz Skadra, to je trebalo da bude vojska od 60000 hiljada, što regularne vojske, što bašibozuka, i vojske iz okolnih sandžaka u Rumeliji. Bašibozuk je bio prikupljan među Arnautima-Toskama. Pored onoga što je po običaju obećavano bašibozuku od pljačke i plijena, veliki vezir je tražio i dobio od sultana posebna sredstva da plati bašibozuku unaprijed kao sredstvo podsticaja i za potkupljivanje njihovih plemenskih starijina i njihovih begova i paša, a opet, sve u namjeri da ne naprave izdaju, na što su Arnauti bili skloni, kako je to izvještavao veliki vezir. Ali on je rezonirao na ovakav način: to stanovništvo arnautsko je veoma siromašno, pa ako ne obezbijede svoje porodice dok budu u ratu, neće se boriti kako treba. Ako to obezbijede, u njih se može pouzdati. Osobito ako se njihovim prvacima obećaju unapredjenja i titule.¹³ Dakle, nije gotovo ništa prepuštao slučaju. Od sultana je tražio svu regularnu vojsku sa područja od Jedrena do bosanske granice, sa vojnim sredstvima u najvećoj mjeri. Neki mali nesporazum je iskrsnuo između sultana i velikog vezira oko načina upotrebe regularnih jedinica nizama. Sultan je smatrao da se te jedinice moraju upotrebljavati samo kompaktno, zajednički, bez cijepanja na razne strane fronta. Veliki vezir je smatrao da one treba da se upotrijebe izmiješano sa bašibozukom i sandžačkim vojskama kako radi boljeg reda i ratnog poretka u bitkama, tako i radi podsticaja i podrške, s obzirom da su one bile čvrsto organizirane i da borbe izvođe pod jedinstvenom komandom nadležnih komandanta, i to nakon unaprijed pripremljenih planova. Izgleda da je sultan popustio, iako je on svojom upornošću želio da pokaže kolike su prednosti nizama u odnosu na dotada postojeću vojsku, koju su vodili mutesarifi pojedinih sandžaka ili nasumice mobilizirana vojska bašibozuka. Vidjećemo da su se jedinice nizama i ostalih vojski borile u zajedničkom vojnom poretku, kako je predlagao veliki vezir, ali isto tako i da nisu bile osobito efikasne, jer ih nije krasila nikakva pokretljivost u brdovitim predjelima. Osobito je u tom zaostajala konjica nizama u koju se najviše polagalo nade. Artiljerski ešaloni su bili nešto efikasniji ali samo u slučajevima frontalnog rata koji se vodio na svega nekoliko mjesta.

¹³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 22170–22180, 22183 A;

Opis bitaka koje je vodio veliki vezir sa Bošnjacima ne mogu se donijeti opširno niti plastično, jer je karakteristika izvještaja u tome što je veliki vezir slao Porti zbirne izvještaje. Uglavnom, pisao je samo o krajnjem ishodu bitaka, i to onih koje je dobivao. Nije uopće imao običaja da govori o gubicima svoje vojske. Govorio je samo o gubicima neprijatelja i oni su, opet, okvirno navodjeni kao da su veliki gubici neprijatelja, da je, uz božiju pomoć, sreća bila na strani carske vojske i da se neprijatelj razbježao pod snažnim udarcima vojske uzvišenog sultana. Ni Bošnjaci ne donose posebne izvještaje. Zapravo, njihovih izvještaja i nemamo sačuvanih, jer se ta arhiva bosanske komande i bosanske vlasti i nije sačuvala. Vjerojatno je izgubljena u vremenu kada su izgubili rat. Ti izvještaji nisu protokolirani u sidžile, jer to nije spadalo u domen kadija. Osim toga, nije se sačuvala dokumentacija o tome kako su Bošnjaci održavali konumikaciju između vrhovnog vodjstva i pojedinih jedinica. Takva korespondencija je sigurno postojala, što se vidi iz mjera koje su poduzimali u pojedinim prilikama i akcijama i u slučajevima kada je trebalo pregrupirati vojsku s jednog mjesta na drugo, te kada je trebalo slati pomoć na određena mjesta. Čak se dade zaključiti da je ta komunikacija bila uredna i efikasna. Zato će izostati opisi bitaka kojih je bilo veliki broj od Banjske kod Novog Pazara do Sarajeva. Jedna značajna karakteristika kod Bošnjaka u ovom ratu bila je da su svi učestvovali u bitkama, od vrhovnog komandanta, Gradaševića, do svih članova Divana. Prema tome, nikakva administrativna vlast i njeni nosioci nisu sjedili u svojim uredima i čekali ishod bitke, što će se malo kasnije vidjeti.

Šta je sve bio pripremio veliki vezir? Prema izvornim podacima Porte, u rat sa Bošnjacima određeno je dvanaest brigada regularne vojske nizama i između 12 000 i 15 000 hiljada bašibozuka iz plemena arnautskih Toska. Veliki vezir nije imao povjerenje u Gege, pa ih nije ni bilo u njegovoj vojsci. Njih je pokušao mitom i obećanjima o oprost u grijehu zbog učešća u ratu protiv sultana na Kosovu, u vrijeme poraza sultanove vojske, odvojiti od Bošnjaka. Zatim je u vojsku u rat protiv Bošnjaka pozvao mutesarife Soluna, Prištine, Leskovca, Kruševca, Dukadjina, Skoplja, Ohrida, Sofije i Niša. Ako pretpostavimo da je svaki od mutesarifa (sandžakbegova) vodio po dvije hiljade vojnika, a to je najmanja pretpostavljena cifra, onda bi približan broj vojnika velikog vezira iznosio do 50000 vojnika. Vidjeli smo šta je Naimk paša pisao u vezi sa pokoravanjem Bošnjaka i koliko je vojsku trebalo da pripremi veliki vezir da joj se Bošnjaci ne bi

mogli suprotstaviti. Namik je sigurno malo pretjerivao radi zastrašivanja Bošnjaka. No, veliki vezir je izvršio i sve druge pripreme u hrani i municiji. Osobito se pobrinuo da Miloš Obrenović priprema hranu za vojsku i da je redovno šalje. Naravno, ova hrana koju je Miloš spremio plaćana je prema tržišnim cijenama, pa se taj rat između Bošnjaka i sultana dobro isplatio Milošu. Veliki vezir je skrivao vrijeme početka ofanzive, ili to nije imao kome javljati, nakon što je sve utanačio sa sultanom i Portom. Osobito je za taj rat obezbijedio i fetvu šejhulislama, koji je također potvrdio da su Bošnjaci odmetnici i da je po islamu dozvoljeno da se mačem upokore, te da su sve mjere prema njima opravdane. Tako je i ta formalnost zadovoljena, jer su Bošnjaci stavljeni izvan božijeg zakona i zakona sultana. Prema njima se treba postupati kao prema nejevernicima. Medjutim, i Bošnjaci su imali podršku duhovnih lica na svojoj strani, jer su sultan i Porta svojim mjerama predaje zemlje nevjernicima izvršili izdaju i božijeg i carskog zakona, ili carskih zakona koji su prije Mahmuda II vrijedili u Bosni. Prema tome, za Bošnjake je veliki vezir nevjernik, pa i sultan, i sasvim je opravdano mačem u ruci boriti se protiv njih. Dakle, jasno je kao dan da je ovdje vjera bila potpuno irelevantna i nije imala nikakva značaja u odnosima između osamostaljenih Bošnjaka i legitimnog sultana i halife. Naime, po islamskom shvatanju pokornost sultanu i halifi obavezna je samo dotle dok se oni pridržavaju šerijata i kanuna i dok djeluju i rade u korist naroda i muslimana. U suprotnom, oni moraju biti uništeni i odstranjeni svim sredstvima. Tako su Bošnjaci shvatali šerijat i kanun i to je jedino ispravno shvatanje i vjere i zakona.

Datum ili približno vrijeme početka ofanzive na Bosnu, opet je prvi otkrio Namik paša u svom pismu Ali agi Rizvanbegoviću. On ga obavještava da će sultanova vojska krenuti na Bosnu odmah poslije bajrama. Bajram, ramazanski, te 1832. godine padao je 4. marta. Zaista, to se i dogodilo. Ofanziva je zvanično počela 16. marta, mada su prethodne čarke počele i nekoliko dana ranije. O ovom datumu je i veliki vezir obavijestio sve komandante koji su određeni za rat protiv Bosne. Malo ranije smo rekli da je veliki vezir odgovorio Bošnjacima na njihove mahzare 9. februara 1832. godine. Ali taj je odgovor, u stvari, napisan u vidu obrazloženja (kaima) koje je imalo i snagu naredbe izravno Husein paši Gradašćeviću. Bila je namijenjena njemu lično, i to kao tajni dokumenat, o čemu ostali Bošnjaci nisu smjeli ništa znati. Ta je kaima vrlo interesantna i ona se uklapa u cjelokupnu

politiku koju je vodio veliki vezir prema Bosni. Ona podstiče, također, na izdaju i to, sada izravno, prvog čovjeka Pokreta. Ona je interesantna u cjelini, jer nam otkriva i razloge i karakter Pokreta i shvatanje Porte o Pokretu, ali i način na koji je veliki vezir želio da, bez rata, zadobije slavu pobjednika u jednom od najtežih problema i najjačem vojnom pokretu protiv sultana, unutar samog Carstva, u jednoj pokrajini koja se smatrala islamskom, u kojoj se po shvatanjima Mahmuda II nije smjela ni dogoditi takva stvar. Naravno, bilo je još islamskih pokrajina koje su ustajale u borbu za autonomiju i samostalnost. Uostalom, islamska »sveta« pokrajina Arabija je to već ranije činila i, u stvari, nalazila se stalno u pobuni. Ali je prema otvorenim iskazima Porte to najmanje očekivano u Bosni, koja je, mimo sve druge pokrajine, uživala povlastice i ustupke kakve god su tražili, a osim toga, to je pokrajina sa muslimanskim stanovništvom.

Ta kaima počinje svim poznatim službenim oslovljavanjima Husein kapetana: »*Prvi među uglednima, časni i ugledni među jednakima, sretni od Boga učinjenim, od Boga obljubljeni, svi poslovi neka ti se završe sretno i neka ti slava i sreća budu trajne. Husein paša, valija ejaleta Bosna*«. ¹⁴ To je, zvanično, priznanje svega onoga što je narod u Sarajevu plebiscitarno i jedinstveno dao Husein kapetanu i što je tražio od Porte da se potvrdi. Medjutim, kako je i to bilo neiskreno od velikog vezira, on odmah nakon toga veličanstvenog inskripcija, dodaje nešto što nikada do tada nije uobičajeno u osmanskoj diplomaciji i korespondenciji, »*ali pod sljedećim uslovima*:

- *svaki musliman dužan je da se pokorava sultanu i halifi i to je njegova ropska dužnost;*
- *sultan je preči od života i domovine;*
- *pokornost sultanu je iznad patriotizma, nacionalizma i fanatizma prema svome narodu;*
- *sultanu su poznate zasluge tvoje porodice za Carstvo i tvoje sposobnosti i udovoljiće se tvojim zahtjevima, ako odmah napustiš pobunu, i sam, ne obazirući se na ostale, popišeš redovnu vojsku i obučeš odijelo koje je obukao naš sultan i halifa, svi državni dostojanstvenici i vjerska ulema;*
- *o svemu tome ne treba da obavještavaš svoju okolinu;*
- *ako tako ne postupiš, iskusiceš najveću kaznu i izljev sultanove mržnje i bićeš vojnički uništen*«. ¹⁵

¹⁴ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22063–A–D

¹⁵ Sidžili sarajevskog kadije, Gazi Husrevbegova biblioteka, br. 70. BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22063, a i dalje.

Od dolaska ove kaime do početka ofanzive velikog vezira ostalo je bilo svega mjesec dana. Husein se nije dvoumio. On je kaimu, mimo zahtjeva velikog vezira, odmah iznio na Divan i saopćio njenu sadržinu. Njemu, i svima ostalima, postalo je jasno da je novi rat sa sultanom neminovan, jer niko među Bošnjacima nije bio spreman na izdaju. Sazvano je ajansko vijeće da se donese sudbonosna odluka, na način kako su to Bošnjaci radili već skoro četiri stoljeća. I to je specifičnost Bosne. Ta odluka je zajednička i za nju svi jednako snose odgovornost u dobru i zlu. To jest patricijska, plemićka demokracija, ali samo po načinu odlučivanja i vođenja poslova ejaleta, jer oni su predstavnici i cijelog naroda po volji toga naroda. Odluka je donesena da se odmah počnu vršiti pripreme i mobilizacija vojske. Oni nisu znali kada će početi ofanziva i nisu znali da je do toga samo mjesec dana i još manje. Husein je izdao naredbu o mobilizaciji, i to sve spahije po starom običaju i zakonu od svakog knjiženja po jedan. Prema tome, od spahija je moglo da bude njih oko 3000, a onda i svi drugi po starim običajima i zakonima koji su vrijedili u Bosni. Sve kapetanske vojske i sve posade tvrđava i svi dobrovoljci iz gradova i sela. Najveći broj te dobrovoljačke vojske je bio iz Sarajeva, jer su oni po svom starom običaju još dok su postojali janjičari, razvili bajrake i okupljali se pod bajrake kao dobrovoljci, bez plaća, o svom trošku. Imajući sve u vidu, vrijeme do početka ofanzive bilo je i suviše kratko da bi Bošnjaci mogli potpuno organizirati vojsku, tako da će ta organizacija biti dovršena tek onda kada već ratna sreća okrene ledja Bošnjacima. Medjutim, ako se zna da su sultanove trupe sa svim svojim potencijalima trebale više od tri mjeseca da od Novog Pazara dodju u područje Sarajeva, jasno pokazuje da im nije išlo baš sve lahko kako su mislili.

Veliki vezir je, po prijedlogu Namik paše, trebalo da uputi vojsku na Bosnu iz tri pravca. I to, iz pravca Vučitrna preko Novog Pazara ka Višegradu i Sarajevu, drugu pravcem iz Skadra preko Podgorice, Plava i Gusinja prema Pljevljima i Foči, opet u pravcu Sarajeva i treću preko Srbije na Zvornik, Tuzlu i Gradačac, pa opet u pravcu Travnika i Sarajeva. Izgleda, da je veliki vezir uzeo u obzir ovaj prijedlog Namik paše, koji je dobro poznao prilike u Bosni i koji je znao sve mogućnosti bosanske vojske i strateške pravce kretanja. Hercegovinu nije spominjao, jer je tamo bio Ali aga u Stocu i vezao dobar dio snaga bosanske vojske, gotovo sve snage iz Hercegovine, ali je čak ozbiljno mislio da se pošalju i s te strane bar dvije hiljade vojnika sa

topovima preko Kleka u pomoć Ali agi.¹⁶ Novi bosanski namjesnik Kara Mahmud Hamid paša, inače paša koji se istakao u ugušivanju pobuna u južnoj Albaniji, na području gdje je nekada djelovao Ali paša Janjinski, a u to vrijeme silahdar Poda, gdje je na krvav način ugušio tamošnje pobune i zaveo red, bio je mutesarif sandžaka Tri kale (Tirhale). Stekavši tamo ugled sposobnog vojnika i nemilosrdnog upravnika i tiranina, dobio je ovako odgovoran zadatak kojem se ni sam nikada nije nadao. Prihvatio ga je sa zadovoljstvom, pa je kao nagradu dobio namjesništvo na Bosni, ali mu je kao arpaluk ostavljen njegov raniji sandžak Tri kala, što je osim časti i velika materijalna nagrada.¹⁷

U januaru mjesecu 1832. godine u Travniku su se sastali bosanski Divan i ajansko vijeće da još jednom razmotre situaciju u Bosni i da zauzmu definitivni stav prema sultanu i njegovom odbijanju da prizna samostalnost Bosne. Oba ova skupa potvrdila su Husein kapetana kao pašu i vezira Bosne, sa čvrstim vezama sa sultanom kao halifom, što znači ustvari odluku o priznavanju samo sizerenstva sultana nad Bosnom. Druga odluka se odnosila na definitivno rješenje stolačke tvrdjave i Ali age Rizvanbegovića. Na osnovu te odluke, Husein paša je izdao bujuruldiju kojom naredjuje livanjskom kapetanu, kao seraskeru bosanske vojske, da krene u Hercegovinu i riješi pitanje Stoca kao i pobune ljubušskog kapetana Sulejman bega. Ova vojska je uspjela poraziti Sulejman bega, kapetana Ljubuškog, u vrlo teškom sukobu na Utvici pa je tako cijela Hercegovina, osim tvrđave Stoca, prešla u ruke bosanske vlasti. S druge strane je išao Mujaga Zlatar, pa je Ali aga bio pred padom. Ali je stvar prekinuta onog momenta kada je bosanska vojska dobila nalog da se vrati iz Hercegovine i da ide u susret vojsci velikog vezira.

Početak novih oružanih borbi Bošnjaka i sultana

Bez obzira na kratko vrijeme od odluke da se objavi mobilizacija vojske za rat protiv sultana, od polovine februara do polovine marta 1832. godine, Bošnjaci su ipak uspjeli poslati oko 10000 vojnika u susret vojsci Kara Mahmud Hamdi paše. Ta vojska svojim jednim dijelom odmah je krenula preko granice Bosne da ne dozvoli centralnim snagama da udju u Bosnu, pa su napali na Vučitrn, pretpostavljenu komandu sultanove vojske. Ova vojska nije uspjela zauzeti Vučitrn, jer su već velike sulta-

¹⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22210; Haus Hof und Staatsarchiv Wien, Staatskanzley, VIII/6

¹⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21175-A-H

nove snage bile ušle u ovaj grad, pa su se vratili u varošicu Banjsku. Tu vojsku predvodio je Alajbeg Todorović. Ime ovog čovjeka nije se moglo utvrditi, jer se u svim dokumentima u kojim se spominje, spominje kao Alajbeg, što je očito njegova titula koju je nekada ranije obnašao. Jedino je sigurno da je iz Krajine, iz Todorova, po čemu nosi svoje prezime. Drugu vojsku, koju je Gradašćević poslao kao prethodnicu prema granici Bosne, prevodio je Hasan beg Sijerčić, inače čehaja bosanskog vezira Husein paše Gradašćevića i predsjedavajući bosanskog Divana koji je sada dobio i zvanje alajbega centralnog sandžaka. On je predvodio oko 3000 vojnika. Kad se to ima u vidu, onda treba zaključiti da je bosanska vlast imala stalno na okupu oko 10000 vojnika, što je odmah i upotrijebljeno do definitivnog organiziranja cijele vojske. Vidjeće se da je i ovaj put bosanska vojska imala snagu u iznosu od oko 25000 vojnika. Ta činjenica isključuje svaku mogućnost bilo kakvog rascjepa u bosanskim redovima i svi izvještaji i nagadjana o tome su puke špekulacije.¹⁸

Ranije smo rekli da je glavna ofanziva sultanovih snaga protiv Bosne počela polovinom marta 1832. godine. Snage su sigurno iznosile oko 50000 vojnika. Kretala se iz dva pravca koje smo naveli na početku ovog poglavlja. Očito se odustalo od kretanja preko Srbije u pravcu Zvornika, sigurno zbog protivljenja Srba.

Prvi napad sultanove vojske dogodio se na varošicu Banjsku nedaleko od Novog Pazara već 2. marta 1832. godine. Ova varošica je bila na oku centralnih snaga od samog početka ofanzive, jer je bila na samoj granici Bosne. Njenim zauzimanjem omogućuje sa zaobilaženje Novog Pazara i napad na njega sa dvije strane zbog nepoznavanja jačine snaga koje su branile ovaj grad. Datumi bitaka su neprecizni, jer ih zvanični izvještaji sultanove vojske gotovo u pravilu ne navode. Njihovo navodjenje po drugim izvorima je nesigurno, jer su rezultat nezvaničnih izvora i obično se kaže, *dva tri dana prije ili nekoliko dana prije ovoga ili onoga pisanja, ili pričanja*, pa se na njih ne treba oslanjati. Prema tome, 2. marta 1832. godine prvo je napadnuta Banjska. Napad su izvršile velike sultanove snage, jer su glavninom svojih snaga išle upravo tim pravcem. Banjska je zauzeta, a nakon toga izvršen je napad na Novi Pazar. Nakon žestoke bitke Novi Pazar je zauzet polovinom marta. Tu je zarobljen komandant odbrane Novog Pazara Hadži Mustafa beg, koji je nakon bijega Ejup paše, ranijeg muteselima Novog Pazara, bio postav-

¹⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 22200; L. Ranke, op. cit. 300–310.

ljen za muteselima od strane Husein kapetana. Zajedno sa njim zarobljeno je još 135 Bošnjaka i svi su odmah upućeni u Istanbul. Prilikom dolaska u Istanbul bilo ih je 124, ostali su ili pobjegli ili pomrli na putu. Uglavnom, podaci se nalaze samo o Hadži Muji (Hadži Mustafa beg), koji je davao izjave više puta pod prisilom.¹⁹

Dalje napredovanje sultanove vojske kretalo se prema utvrđenom Hisardžiku i Sjenici. U Hisardžiku je bila jaka vojna jedinica bosanske vojske, a u grad se bilo sklonilo i mnogo civilnog stanovništva. Sultanove snage nisu išle izravno na Hisardžik, jer je to bilo riskantno, pa su pokušale da zaobidju tu tvrđavu i odmah krenule prema Prijepolju, s namjerom da odsijeku posadu u Hisardžiku, i to zauzimajući ćupriju kod Prijepolja. Kad su Bošnjaci to saznali, požurili su da preduhitre te snage velikog vezira. Na toj ćupriji kod Prijepolja vodjena je jedna od najtežih bitaka. Bosanaskom vojskom komandovao, je pored Alajbega Todorovića, Mehmed beg Krupa-Beširević. Borba se vodila na život i smrt, ali se bosanske snage nisu mogle oduprijeti. Naime, borile su se do posljednjeg vojnika, pa se, prema pričanjima koja se arhivski nisu mogla potvrditi, od sve vojske spasilo samo 17 vojnika, a ostalo je sve izginulo u bitci na ćupriji, što od oružja, a što je našlo smrt u rijeci Lim. To se dešavalo krajem marta 1832. godine.²⁰

Drugi dio sultanove vojske napadao je Sjenicu i zauzeo je. Sjenica je bila malo utvrđenje i u njoj nije bila jaka bosanska posada. Nakon toga, put carskoj vojsci je bio otvoren prema Višegradu, jer više nije bilo utvrđenih mjesta u Bosni. Ono drugo krilo carske vojske, koje je išlo prema Pljevljima, nije nailazilo na veći otpor, jer Bošnjaci očito nisu računali na taj pravac napada, a tamošnja plemena ovaj put nisu davala veliki otpor carskoj vojsci. Tako je i Pljevlje zauzeto. Inače, prema jednom nesigurnom izvoru, Pljevlje je branio muteselim Pljevalja Hadži Mustafa Kaltaban. Bosanska vojska pod vodjstvom Hasan bega Sijerčića zadržavala je napredovanje carske vojske u njenom kretanju prema Drini i Višegradu. Dotle je u Bosni vršena mobilizacija i priprema vojske za nove borbe. Sultanova vojska je sporo napredovala, ali ni veće bosanske snage nisu dolazile u pomoć prethodnici. Izlaskom na Drinu, carska je vojska vrlo ozbiljno zaprijetila cijeloj Bosni i bosanskoj vlasti. U tim vreme-

¹⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22167, 21865;

²⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21791; Arhiv Srbije, br. XXXII/ 189–350.

nima, bosanska vojska sa svojom glavinom kretala se prema istočnoj Bosni. Kako je bilo vrlo teško braniti prelaz u Višegradu na ćupriji, Hasan beg Sijerčić se povukao s vojskom na lijevu stranu Drine prema Sjemeću i tu dosta dugo zadržavao sultanovu vojsku. Od početka ofanzive već je bilo prošlo dva mjeseca, pa nije teško shvatiti da je otpor Bošnjaka bio žilav i odlučan, ali odnos snaga bio je sve dotle vrlo neravnomjeran, pa ni približan. U takvoj situaciji Gradašćević je pozvao sve snage na taj pravac.

Pitanje Posavljaka je dosta ispolitizirano u nauci. Naime, gotovo svi pisci kažu da je Mahmud paša Fidaić izdao Bosnu. Ali, vidjeli smo ranije, da to nije tačno, jer je Mahmud paša Fidaić išao na dogovor sa Husein kapetanom, negdje na područje Ustiprača i po njegovu odobrenju vratio se u Zvornik. To nije teško odgonetnuti. Bošnjaci nisu znali šta smjera knez Miloš i taj dio granice je trebalo čuvati. Osim toga, možda je došla vijest do Bošnjaka da veliki vezir namjerava poslati vojsku i u pravcu Zvornika preko Srbije. To je bilo gotovo realno očekivati, jer je Miloš u potpunosti snabdijevao sultanovu vojsku od momenata kada je ona prešla u Bosnu kod Novog Pazara.²¹

Vojska koja je bila u Hercegovini pozvana je na ratište u istočnu Bosnu, gdje je trebalo postaviti odsudnu odbranu, ali je time ostavljeno otvoreno zaledje ili bok glavnine snaga prema Ali agi i njegovim istomišljenicima. Za odbranu toga boka ostavljene su male snage, vjerojatno u nadi da Rizvanbegović neće krenuti u jači napad na glavninu bosanskih snaga. Doduše, znalo se da on i ne raspolaže sa velikom vojskom i da je sačinjavaju uglavnom, kršćani, kmetovi, koje je on mobilizirao uz obećanje povlastica i olakšanja poreza, a osobito uz obećanje slobodnog nošenja oružja i podizanja crkava. Čokorilo piše da je sve to Ali aga kasnije slagao i ništa nije ispunio od svojih obećanja. U vezi sa ovim snagama iz Hercegovine, treba spomenuti da one nisu uopće išle na Mostar, nego su ga ostavile po strani i išle pravo sultanovoj vojsci u pomoć. Ali aga je, u pravilu, izbjegavao svaku bitku na putu do Sarajeva. Izgleda da mu je bio cilj da se osveti Bošnjacima upravo u Sarajevu. Hercegovački sandžakbeg, Osman beg Manov, bio je sa Huseinom i sa najvećim dijelom hercegovačke vojske. Među istaknutim vodjama Mostaraca, a na strani bosanskih snaga, bili su Muhamed aga Grebo i Muhamed aga

²¹ Arhiv Srbije, kk, br. 189; Osim toga, carski kapidžibaša uopće ne spominje Mahmud pašu kao eventualnog protivnika, što znači da je on bio uz Gradašćevića. Mahmud paša je također protjeran u Solun nekon sloma Pokreta.

Hadžiomerović. Grebu je ubio neki od vojnika u vrijeme kada je vojska Rizvanbegovića potisla snage Bosne koje su se povlačile. Ovaj je pokušao da ih zaustavi na ćupriji na Buni, ali je neki vojnik nožem napao na njega i ubio ga.²² Te snage su se povlačile prema Nevesinju, a Rizvanbegović nije smio sa svojim snagama da napadne na Mostar. Njemu je, kako smo naprijed rekli, osnovni cilj bio da se sjedini sa sultanovom vojskom. Učestvovao je u odlučujućoj bici za Bosnu na Zlom Stupu kod Sarajeva, nakon čega je unaprijedjen u čin paše, a nešto kasnije i za mutesarifa Hercegovine koja je i dalje ostala satavni dio bosanskog ejaleta. On je jedini bio nagrađen za veleizdaju svoga naroda i svoje zemlje, dok su svi ostali koje je povukao za sobom ostali ono što su i bili. Dapače, vrlo brzo su postali njegovi neprijatelji, jer Ali Aga nije trpio nikoga jakog pored sebe.

Odlučujuće bitke za Bosnu vodile su se na području Podromanije, između Rogatice i Pala i samog Sarajeva. Gradašćević je u tu svrhu odredio Alipašu Fidaića sa 6000 vojnika u područje Rogatice, da bi s te strane spriječile Hamdi pašu da napadne Sarajevo. Hasan beg Sijerčić se sa Sjemeča povukao prema Palama, opet po naredjenju Gradašćevića, tako da je glavina snaga bosanske vojske bila na Glasinačkoj visoravni. Nakon povlačenja Sijerčića iz područja Višegrada, olakšan je posao carskoj vojsci da pokori Goražde i Foču. Odmah nakon toga, Hamdi paša je ovdje uspostavljao vlast sultana, pa je prema njegovom pisanju i pisanju velikog vezira, za muteselima Foče postavljen Zulfikar paša Čengiđ, kojeg su navodno tražili Fočaci da bude muteselim. Biće vjerovatnije da je to učinio veliki vezir, zbog toga što Zulfikar paša nije učestvovao u ovom Pokretu i nije bio protivnik Porte, pa kao takav je imao povjerenje velikog vezira. Odmah po dolasku sultanove vojske u te krajeve, otišao je bosanskom veziru i poklonio se kao odani centralista. Ovdje treba istaknuti da su svi oni koji su imali čin paše bili na strani Porte. To je, izgleda, bilo normalno, jer su oni bili već počašćeni najvišim odličjima kao poslušne sultanove slugu. Tako je i Osman paša Gradašćević ostao vjeran sultanu. Za vrijeme trajanja Pokreta bio se sklonio u Beograd i nije izravno učestvovao ni na jednoj strani. Tek pred kraj Pokreta ponudio se velikom veziru na uslugu.²³ Samo dvojica paša Fidaića bili su na strani bosanskog Pokreta i u njemu učestvovali do kraja. Takva pojava nije značila da naprijed nave-

²² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21175–21180;

²³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22218–22222;

dene tzv. neutralne paše nisu bili sklone Pokretu, ali su iz navodne zahvalnosti za dobročinstva sultana ostali i njemu vjerni. Ni za Zulfikar pašu ni za Osman pašu nije se moglo utvrditi da su radili išta protiv Pokreta. Bili su neutralni.

Negdje početkom maja mjeseca, ili bolje reći u prvoj polovini maja 1832. godine, pripremala se odlučujuća bitka ili bitka za Bosnu. Na području brda Vitez, negdje u blizini današnjeg sela Vitez, dvije vojske su postavile svoje linije i utvrdile se jedna prema drugoj. Na jednoj strani komandovao je Husein kapetan, a na drugoj Kara Mahmud Hamdi paša. Sve najbolje što su imali, i jedni i drugi, postavili su na tom razbojištu. Prije toga, Ali paša Fidaić, koji je branio Rogaticu i njenu okolinu, odbio je sultanovu vojsku i nije joj dozvolio da zauzme taj grad. U stvari, sultanova vojska nije smjela da udara na te bosanske snage, jer u prvim okršajima Bošnjaci su pokazali svoju superiornost, pod odlučnim komandovanjem Ali paše. Tako je taj dio bio ostao u rukama bosanskih snaga. Ali, pošto je trebalo da se odigra odlučujuća bitka kod Viteza, ili negdje tu u blizini, glavni dio snaga koje su bile sa Ali pašom Fidaićem došle su na to bojno polje. Koliki je bio broj vojske na obje strane ne zna se, ali po svemu izgleda da je na jednom mjestu bilo više od 40000 vojnika. Vojske su jedna prema drugoj stajale više dana. Jedan učesnik te bitke zabilježio je da su Bošnjaci bili na brdu i da ih je štitila šuma, dok su sultanove snage bile u ravnijem području, pa je, prema njemu, povoljniji položaj imala bosanska vojska. Kako je počela bitka, kada je počela i ko je počeo, to se vjerovatno neće nikada saznati, jer veliki vezir o toj bici govori kao da je to bila neka mala čarka i da su se Bošnjaci povukli iz straha od nepobjedive sultanove moći. Medjutim, stvar nije bila takva. To je bila oštra bitka i u njoj su sultanove snage imale teške gubitke. Čak prema nekim naznankama u pismima Husein kapetana, sultanova vojska je bila i tu pred porazom. Izgleda da se Hamdi paša poslužio varkom, pa je pregovarao sa Gradašćevićem. Svi su izgledi da je trebalo da se Hamdi paša tu zaustavi da dalje ne ide, a da bosanska vojska ne napada. Na to je pristao Husein kapetan iz njegova shvatanja da ne treba da muslimani ginu jedni protiv drugih. Ali odmah nakon toga primirja, Hamdi paša je naredio da se krene u napad. Naravno, ovdje vrijeme treba uzimati u relativnim omjerima. Hamdi paša je naime, nakon toga primirja zatražio pomoć od velikog vezira i ovaj mu je poslao dva konjička bataljona. Čim je dobio tu pomoć, krenuo je u napad. Nakon toga dolazi do bitke kod Šarenog Hana nekih pola sata ili ko zna koliko daleko

od Viteza, jer se nikada nije utvrdilo gdje je bio taj han, ako to nisu same Pale, pa veliki vezir govori o pola sata udaljenosti zbog svoga neznanja terena i stvarne udaljenosti. U toj bici kod Šarenog Hana, Hamdi paša je izvojštio pobjedu, očito zahvaljujući prevari da ne želi dalje da ratuje, nakon što je vidio da će biti poražen. Ali to nije zadnja bitka. Nakon toga, još jednom se sastalo ajansko vijeće u Sarajevu i prema kazivanju Muvekkita, na tom vijeću je došlo do nevjerovatno snažnog izliva bosanskog patriotizma i nacionalizma i pune odlučnosti da se i dalje bori na smrt i život.²⁴

Poslije poraza kod Šarenog Hana koji je sigurno posljedica prevare Mahmud Hamdi paše, bilo je pitanje predaje ili nastavka borbe. Muvekkit je zabilježio da je bila odlučna odluka za borbu na život i smrt. Isto tako, prema predanju koje se nije moglo arhivski potvrditi, na posljednjem zasjedanju ajanskog vijeća, u toku ovog Pokreta, Husein je za sve vrijeme zasjedanja šutio, a da li je predlagao da se ide u susret Hamdi paši ili nije, zaista se ne može potvrditi. Vjerovatno je predočio situaciju na ratištu i dao vijećnicima na volju da odluče. Jer, to jest bila jedna od alternativa i mogućnosti. Ali je posve sigurno da on nije predlagao predaju, jer do posljednjeg dana života ostao je vjeran Pokretu i stvari koju su bili počeli i dobrim dijelom ostvarili. Ali, nakon odluke da se ide u borbu do posljednjeg, došla je do izražaja puna jedinstvenost i sloga Bošnjaka. Kad su krenuli u posljednju bitku, Husein je zaprijetio smrću svakome ko izda u borbi ili se pokoleba. Još i tada Bošnjaci su imali vojsku od najmanje 20000 vojnika. U susret carskoj vojsci izišlo se ispred samog grada, na udaljenosti od svega jednog sata, na mjestu koje se zove Zli Stup. Bojišnica je uspostavljena i kad je bitka započela bila je najkrvavija od svih dotadašnjih i, prema onome što se sačuvalo u predanju, tekle su rijeke krvi s obje strane. Na čelu bosanske vojske, u neposrednim okršajima, bio je Husein kapetan. Vjerno su ga pratili Ali paša Fidaić i Mujaga Zlatar, a i ostale vojskovođe bosanske vojske. To je bila borba isključivo prsa u prsa, jer tu artiljerija carske vojske, a ni bosanske, nije imala šta da traži. Bošnjaci su jurišali kao lavovi u bašibozuk Hamdi paše i vojsku nizama, koja je bila vrlo jaka posebno u konjičkim jedinicama. Bitka je trajala cijeli dan. Bošnjaci su potpuno razbili

²⁴ Salih Sidki Hadžihuseinović, Muvekkit, *Tarih-i Bosna*. 250–274. str. BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22039; Martin Schor, op. cit. Pisma Husein kapetana Metternich-u.; Fehim Nametak, *Jedna epska pjesma o Bosni*, POF, XXII–XXIII, Sarajevo 1972.

bašibozuk i ostale jedinice carske vojske sastavljene od sandžačkih vojski iz Rumelije. Ostala je bitka između nizama i Bošnjaka. Kako je to bila konjica i s jedne i s druge strane, išlo se bez milosti i ustezanja. Činjenica da veliki vezir uopće ne spominje ovu bitku kada obavještava sultana o padu Sarajeva, svjedoči da on nije smio obavijestiti sultana o gubicima i položaju u kojem je bila carska vojska. Carska vojska je, po saznanjima mnogih izvještača, a posebno Srba u Srbiji koji su budno pratili sva zbivanja u Bosni, bila potpuno razbijena i bila se dala u povlačenje i bijeg. Rat je bio gotovo završen.

U to vrijeme, na bojnopolju, s bočne strane, pojavljuju se Ali aga Rizvanbegović i Smail aga Čengić sa hercegovačkim kršćanima. Naime, oni su išli iz pravca Trnova ispod Romanije i u selu Crna Rijeka, gdje je bila postavljena bočna odbrana Bošnjaka, uspjeli da probiju taj front i potisnu Bošnjake. Ranije smo rekli da ta bočna odbrana Bošnjaka nije bila jaka, a nije bilo ni vremena da joj se pritekne u pomoć. Tek tada se Hamdi paša snašao i ponovo povratio svoju vojsku na bojište. U toj situaciji Bošnjaci se nisu mogli oduprijeti, jer su i njihove snage bile na izmaku. Tako, umjesto pobjede, morali su se povući pod same zidine sarajevskog grada. To je bio ipak definitivni vojni slom Bošnjaka. Carska vojska nije imala snage da odmah nastavi dalje napredovanje i da uđe u grad. Bošnjaci su još nekoliko dana držali front pred Sarajevom. Gradašćević se sa komandom bosanske vojske bio utaborio na Bakijama više Sarajeva. Kad su zaključili da se više ne mogu oduprijeti, iako je bilo još pokušaja vojnog otpora, on je raspustio vojsku i sam napustio Sarajevo i otišao prema Travniku gdje mu je bila porodica.

*Stanje u Bosni poslije vojničkog poraza
kod Sarajeva – Krajina i Krajišnici*

Prema dosadašnjim podacima, a to se može potvrditi i prema arhivskim podacima Porte, Hamdi paša je ušao u Sarajevo 5. juna 1832. godine, i to nakon što je zaobišao grad i sa strane Čengić vile ušao u grad.²⁵ To je učinio da bi spriječio vojsku bašibozuka da ne načini nasilja u gradu, što im je bio cilj i na što su se spremali. Ako ima i jedna pozitivna stvar koja se može reći za ovog pašu i namjesnika Bosne, onda je samo to što nije dozvolio razaranje i pljačku Sarajeva. Inače, sve njegove akcije bile su u

²⁵ O ovoj bici nema zvaničnog izvještaja velikog vezira. O njoj su podaci sačuvani u predaji, posebno kod Srba. Vidjeti: Hamdija Kreševljaković, 10 c. cit.; Bašagić, *Kratka uputa* 130–150 str.; D. Pavlović op. cit. i L. Ranke, op. cit.

skladu sa zamislima velikog vezira. Njegovi saveznici, bošnjački izdajnici, Ali aga i Smail aga, vrlo brzo će prijeći ili bolje reći vratiti se svome načinu, a to je nasilje i neprijateljstvo.

Prvo neprijateljstvo pojavilo se između Hamdi paše i Ali paše, koji je, nakon pada Sarajeva kojem je on odlučno doprinio, unaprijedjen u pašu, i to je bila posljednja karika u njegovu stremljenju za vlasti, jer je postavljen i za mutesarifa hercegovačkog sandžaka. Ali on tim nije bio zadovoljan, jer je želio da bude potpuno samostalan i da Hercegovina bude njegova privatna država. Hamdi paša je tražio od Porte da se Hercegovina njemu priključi, kako je bilo i do sada, kako bi mogao provoditi jedinstvenu vlast u cijelom ejaletu Bosni. Ali paša je također odmah počeo rovariti protiv Hamdi paše, optužujući ga da je nesposoban i da on neće moći provoditi vlast i zvesti red u Bosni. On misli da bi on to mogao bolje od njega i predlaže da se Hamdi paša smijeni. Hamdi paša nije bio nesposoban, ali kad je vidio ko je Ali paša Rizvanbegović, sam je predlagao Porti ili da se Ali paša premjesti iz Hercegovine u neko drugo mjesto kao mutesarif i da se Bosna njemu dade cijela kao i ranije ili da njega premjesti iz Bosne, jer njih dvojica ne mogu saradživati ni kao susjedi, a pogotovu u jednom ejaletu. Veliki vezir to nije prihvatio. Hamdi paša je i ratom u Bosni opravdao povjerenje koje su mu sultan i veliki vezir ukazali, a nadali su se da će on uspješno zvesti red u Bosni, ali ni Ali pašu nije htio kazniti.²⁶

Pokoravanje ostalih dijelova Bosne teklo je cijeli mjesec juni, jer gotovo u svakom mjestu pružan je otpor carskoj vojsci, osobito u Krajini. Krajišnici su bili odlučni da i dalje nastave Pokret i da ne dozvole centralnoj vlasti da zavede svoju vlast bez Bošnjaka. Njihov stav je sasvim razumljiv, zapravo realan, jer Porta je zbog svoje politike prema Austriji išla izravno protiv Krajine.

U stvari, nesuglasice između Austrije i Porte bile su gotovo isključivo zbog Krajine i granice koja je na tom području bila stalno nemirna zbog toga što su sami Krajišnici odlučivali o tim odnosima. Porta je mogla da prisili Krajišnike na dobre odnose na granicama sa Austrijom samo silom. Austrija je, s druge strane, svim silama nastojala da natjera Portu da prisili Bošnjake da se ponašaju na granicama onako kako to odgovara Austriji. Suština je u tome što je Austrija nastojala da oslabi odbranu Bosne na tom području, a ostalo je bilo lahko za nju. Jer ponosniti Tursku na tom mjestu značilo je otvoriti vrata na istok do

²⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 221274-A-D, 21170-21180; 21754;

onih granica koje je Austrija imala u svojim planovima. Te planove će Austrija ostvariti konačno 1878. godine poslije berlinskog kongresa. U to vrijeme najuticajnija ličnost na Krajini bio je Hasan aga Pečki. Kreševljaković misli da i on potiče iz porodice Beširevića. Hasan aga je optuživan za nasilje, samovolju, razbojstva i pljačke. Čudno, te optužbe su dolazile iz vana, iz Austrije. U suštini, poslije završetka dubičkog rata, Hasan aga je shvatio u kakvoj je situaciji Porta i da ona nije u stanju da brani Bosnu i njene granice. To su, po njemu, bili u stanju samo Bošnjaci, u čemu je bio posve u pravu. Sigurno je da se Austrija ne bi povukla iz osvojenih mjesta u Bosni poslije dubičkog rata da je na to nisu prisilili Bošnjaci. Oni su bili doveli Portu pred pitanje rata ili mira ako se to pitanje ne riješi. Od stalnog uznemirivanja okupacionih snaga koje su tu ostale do definitivnog rješenja svih sporova, do pritiska na sultana, Krajišnici, i svi Bošnjaci, preko ajanskog vijeća, stalno su tražili da se Austrija povuče iz mjesta koja je bila osvojila, a koja su inače bila najslabije branjena mjesta u Krajini. Od tada, Hasan aga Pečki, tada još mlad čovjek, nije ostavljao Austrijance mirne na njihovim granicama. Hasan aga nije bio nikakav nasilnik ni zulumčar. On je bio oličenje Bošnjaka Krajišnika koji je volio svoju zemlju više od svega. On je bio i dobrostojeći čovjek, mada nije spadao u red onih bogatih Bošnjaka-begova koji se u našoj nauci zovu »feudalc«, naravno pogrešno.²⁷ Oni nemaju ama baš nikakva obilježja »feudalaca« kakve poznaje naučna teorija o feudalizmu. Biti bogat, ne znači biti feudalac. Feudalc znači onaj čovjek koji je kao svoju privatnu svojinu imao svu zemlju i sve ljude na njoj, sa pravima »koca i konopca« nad obradivačima i pravima da im ne dozvoli bilo kakvo kretanje izvan njegovog feuda. Feudalc su vladari, svaki na svom području, i samo po mjeri svoga interesa saradjuju sa nekim ko se zove zvanično car ili kralj. To je u potpunoj suprotnosti sa osnovnim osmanskim sistemom, gdje je zavisnost vojnika apsolutna prema sultanu. Takav sistem u Bosni je dosljedno primjenjivan, sa karakteristikama koje ovu zemlju čine osebnom u odnosu na druge zemlje, ali ne u smislu feudalizma nego zasebnog unutrašnjeg razvoja bosanskog društva unutar te zemlje o čemu smo mi u ovom radu govorili opširno. Da je tačno da su Krajišnici nastavili Pokret do krajnjih mogućnosti, svjedoči zvanična izjava sultana. Naime, on izjavljuje da je skršen Pokret

²⁷ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina od 1827–1849*. Banja Luka, 1988. 116–171 str.; BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 21774, 21775

Bošnjaka onoga momenta kada je dobio vijest da se Hasan aga Pečki predao Kara Mahmud Hamdijinoj vojsci, kada je bio doveden u situaciju da se više nije mogao odupirati. Njegov Pećigrad bio je razoren i sam grad utvrda potpuno opkoljena i svi njegovi branioci izginuli. Onda je sam rekao da mu je svejedno ostao živ ili poginuo. A bio je i star i teško se kretao, jer je bio gojazan. On je otpremljen u Carigrad i zatvoren u janjičarskoj kasarni na Atmejdanu, kažu odmah u susjednoj prostoriji od Gradašćevića. Hasan aga se nije vratio iz izgnanstva jer je umro u toj kasarni, ali se ne zna ni datum kada je umro, ni mjesto gdje je pokopan.²⁸

Hamdi paša je poslao jaku vojsku da prati Huseina do Travnika, ne bi li ga tu uhvatio, a kada ga tu nije našao, onda je uputio vojsku prema Gradačcu, vjerujući da će se on utvrditi u svom jako utvrđenom gradu. Uporedo s tim, veliki vezir i reis efendija (ministar vanjskih poslova Porte) na sve strane su razaslali pisma, osobito Austriji, tražeći od nje da svim svojim graničnim komandama i namjesništvima narede da ne dozvole da Husein sa svojom pratnjom predje na njihovu stranu i da mu ne dozvole zaštitu – azil, jer oni nisu »politički krivci, oni su razbojnici i kriminalci«, optužujući ih na sva usta. Činjenica je da veliki vezir ni turske vlasti nisu znali gdje se on nalazi. Ima dopisa, koji imaju zvaničan karakter, u kojima se tvrdi da je on prebjegao u Austriju u Dalmaciji. Ima ih koji pišu da je prebjegao u Srbiju Milošu i da mu je on pružio zaštitu. U međuvremenu se javljaju tačne vijesti, koje onda prihvata i Porta, da je prešao na austrijsku stranu u Slavoniji. I zaista, Husein je sa svojim najvjernijim prijateljima, Ali pašom Fidaićem, Mehmed begom Krupom, Mujagom Zlatarom, Mahmud Alajbegom Gradašćevićem, bosanskim mullom, Ali begom Karafejzićem, sarajevskim Djul agom i drugima, prešao u Austriju koja im je pružila izbjegličku zaštitu. Husein je 16. juna prešao na austrijsku stranu. Tek mjesec i po dana poslije toga pokorena je i Krajina, na čelu sa Hasan agom Pećkim.²⁹

Dakle, Porti je trebalo da pokori Bosnu sa svim svojim raspoloživim snagama, punih šest mjeseci, što samo po sebi govori o jačini Pokreta i njegovoj žilavosti, čemu je baza potpuno narodno jedinstvo, jedinstven patriotski osjećaj i jedinstvo ideje o zemlji Bosni. Svaki drugi pristup je naučna ekvilibristika i više nego nenaučna špekulacija. To što nije do kraja uspio nije dokaz da nije imao unutrašnju snagu, zasnovanu na svjesno postavljenom cilju

²⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21774; S. Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Osmanskoj Carevini*. Zagreb, 1936.

²⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21774;

tome Pokretu. Mnogo je nacionalnih Pokreta koji nisu uspjeli, iz ovih ili onih razloga, a ovaj nije uspio samo zahvaljujući apsolutno jačoj vojnoj sili koju je Mahmud II upotrijebio. On je žrtvovao, ili bolje reći rizikovao, gotovo i sami prijesto, a da bi ugušio taj Pokret za koji je smatrao da je opasan za Osmansko Carstvo. To Carstvo mu je, u isto vrijeme dok je rat trajao u Bosni, ugrozio Mehmed Ali, došavši gotovo na kapije Carigrada, pa je sultan morao tražiti zaštitu najvećeg stvarnog neprijatelja, Rusije, da ga spasava. Do sada nije ispitivana veza između pohoda Mehmeda Alija na Carigrad i Pokreta u Bosni i Albaniji. Očito je da među njima postoje određene veze, a ne samo tvrdnja da je novčanu pomoć za Pokret u Bosni poslao Mehmed Ali. Ako je i to, to je velika stvar i to svjedoči o svim slabostima Osmanskog Carstva. Dobro je primijetio jedan turski povjesničar, kako najveće otpore i pokrete poduzimaju muslimani neturskog porijekla, zbog nepostojanja kod njih ni najmanje svijesti o pripadnosti turskom narodu i turskoj državi. Osmanizam je bila samo tanka nit državne pripadnosti koju ovi neturski narodi i nisu baš suviše uvažavali.³⁰

Nakon vojnog poraza, u Bosni je nastupio gotovo opći kaos. Imajući pred očima ono šta su sultani ranije radili u Bosni kad su namjeravali da skrše ili preduprijede bosanski separatizam, a to su bjesomučna proganjanja prvaka i uglednika, njihovo fizičko uništavanje i razaranje njihovih posjeda, učesnici Pokreta ovaj put nisu željeli da podmeću svoje glave sultanovim dželatima. Svi oni koji su u Pokretu značili nešto više, svi oni koji su na bilo koji način mogli biti optuženi za organizaciju i vodjstvo Pokreta, morali su tražiti spasa. Najveći dio njih se pokušao spasiti u Austriji, koja je s tri strane graničila s Bosnom. Austrija je omogućila svima bar privremenu zaštitu na svojoj teritoriji, osobito koristeći se prilikom da nije postojao ugovor između Osmanskog Carstva i austrijskog carstva o izručenju bjegunaca, pa ni kriminalaca. Najveći broj ih je prešao na austrijsku stranu na sjevernim i sjeverozapadnim granicama. U austrijskoj administraciji najviše podataka ima o onim izbjeglicama koji su zajedno ili u intervalima prelazili austrijsku stranu sa Husein kapetanom. I to je presedan u istoriji Osmanskog Carstva da je neki velikan koji je osuđen na smrt potražio spas u stranoj državi. Očito, to su novi pogledi kod podanika sultana. Medjutim, odmah po svršetku rata, zapravo i prije toga, pred kraj rata, negdje u drugoj

³⁰ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin dagilma devri*. (XVIII ve XIX asirlarda). Istanbul, 1985. 13–35. str.

polovini maja mjeseca 1832. godine, sultan i veliki vezir su obećali amnestiju za sve učesnike u Pokretu, osim vodjstvu Pokreta na čelu sa Husein kapetanom. On je ponovo osuđen kao izdajnik i kriminalac i za njega nema oprosta. Uz njega je bilo još nekoliko ljudi koji nisu dolazili u obzir za amnestiju. To je Ali paša Fidaić, Mehmed beg Krupa i Mujaga Zlatar. Ali, Bošnjaci nisu vjerovali ovim riječima velikog vezira, jer to ne bi bilo prvi put da ovaj vezir slaže i ne održi obećanje. Ipak, na molbu austrijskog cara Franca I sultan je proglasio opću amnestiju za sve Bošnjake učesnike u Pokretu, osim navedene četvorice i pozvao ih da se vrate u svoju zemlju uz garanciju da neće biti gonjeni niti protjerivani.³¹

*Odnos Porte i valije prema učesnicima Pokreta,
osobito njegovu vodstvu*

Zaštita Franca I je već nešto značila i bjegunci su se počeli odmah vraćati. U isto vrijeme, Mahmud Hamdi paša je pozvao sve prvake Bosne da dodju kod njega u Sarajevo da se dogovore, odnosno da im saopći šta on namjerava da uradi u Bosni i kako da se oni ponašaju. Osim toga, tražio je da svaki ponaosob dodje i da lično izrazi pokornost sultanu. Bio je veliki broj onih koji nisu ni tada vjerovali turskim vlastima. Veliki broj njih je iz Austrije prešao u Srbiju, a odatle u Rumeliju ili tamo gdje su mislili da će biti sigurni od progona, uglavnom u zemljama gdje su imali svoje prijatelje.

Najveći broj njih je poslušao poziv Hamdi paše i krenuli su u Sarajevo da izraze pokornost i da se vrate svojim kućama. Medjutim, razočarenje je opet bilo svekoliko. Pored toga što su izrazili pokornost i neku vrstu kajanja za ono što su radili, jer to je bio i običaj i zahtjev, pošto se samo kajanjem potvrđivalo da je Porta u pravu, a da su oni bili na pogrešnom putu, Hamdi paša je po naredjenju velikog vezira, sve te prvake pohapsio u Sarajevu i otpremio ih u prognanstvo u Grčku, odnosno u Solun. Niko se nije mogao vratiti svojoj kući. Jedino se ljubuški kapetan Sulejman beg vratio kući, jer je uspio da se opravda kako on nije bio učesnik Pokreta, nego se borio protiv Pokreta. Tu je bilo istine. Naime, ovaj kapetan se kolebao da li uz Pokret ili uz sultana. Najprije je pristao uz Pokret, a onda odustao od Pokreta i priklonio se Ali agi. To je učinio iz ličnih razloga, jer mu nije odgovarao Osman beg Manov koji je

³¹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22039-A
op. cit. 155–163. str.; HHStA, W, ST, K. 1832–33. Bosnien;

bio od strane Gradašćevića postavljen za sandžakbega Hercegovine, pa je tako u njegovu vlast ušao i Ljubuški. No, vrlo je brzo morao da bježi u Dalmaciju kada ga je bosanska vojska porazila. Jedan od tih koji su povjerovali Hamdi paši bio je i vodja Mostaraca Muhamed aga Hadžiomerović, pa je pošao u Sarajevo. Ali on ne samo da nije vraćen kući, nego nije ni protjeran. On je ubijen od strane Hamdi paše. Pošto je u to vrijeme u Sarajevu bio i Ali paša Rizvanbegović, nema nikakve sumnje da je na njegov nagovor smaknut ovaj mostarski prvak, zbog toga što Ali aga Rizvanbegović nije imao nikakva uporišta u Mostaru i u Mostar nije mogao ni navraćati. To će moći tek onda kada zavede strahovladu u Hercegovini i kada silom ovlada i ovim gradom, u kojem ni poslije nije imao nikakva ugleda kao mutesarif Hercegovine. U Solun su otpremljeni najugledniji među Bošnjacima iz vremena Pokreta: Mahmud paša Fidaić, Mahmud beg Tuzlić, Hifzi efendija Djumišić, Mahmud beg Begzadić, derventski kapetan, Ahmed beg Vilić, defterdar u bosanskom Divanu, braća Sijerčići, Hasan beg i Kasim Alajbeg, članovi Divana, i sva sila drugih uglednika. Jedino na šta su mogli računati bilo je to da im je zajamčen život. Ovim prognanim, a bilo ih je nekoliko stotine, nije konfiskovana imovina i nisu im progonjene porodice s njima. To je davalo nadu da će se nekada vratiti u svoju zemlju. Dakle, Bošnjaci su još jednom izigrani.³²

Dalje aktivnosti u to doba vodjene su oko toga da se izbjeglice vraćaju, osobito oni obični ljudi. To je na jednoj strani. A na drugoj strani, Hamdi paša je pokušao da zavede redovnu sultanovu vlast. On je to činio na taj način što je gotovo na sva upravna mjesta muteselimama postavljao ljude iz svoje svite, pa čak na nekim mjestima i obične kaplare (čauše) iz reda arnautskih bašibozuka. Naravno, to je već izazivalo podozrenje i nezadovoljstvo, jer Bošnjaci nisu ni u najokrutnije vrijeme Dželalije, Abdurahim paše ili Derendelije, dozvoljavali da ih neko tako ponižava. To je odlično pogodovalo Ali paši Rizvanbegoviću i on je tu vidio šansu da postane bosanski gospodar. Osim toga, pošto je najveći dio bosanskih tvrdjava ostao bez vojske, jer domaći mustahfizi ili su bili dobro izginuli ili su se sklonili jer su do posljednjeg davali otpor Hamdi paši, nametnuo se problem popunjavanja posada. Hamdi paša je to pokušao da učini sa arnautskim dobrovoljcima iz reda bašibozuka, što je druga stvar koja je bila potpuno pogrešna. Bosnu mogu braniti samo Bošnjaci. To je izazivalo i smijeh i strah kod Bošnjaka, jer to je, prvo glupo, a

³² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22155–22175; 45–70 str.

drugo opasno, pošto ovi, niti njihov nadlogodavac, ne poznaju prilike u Bosni. To je jasno pokazivalo da centralna vlast nema nikava znanja o položaju dalekih pokrajina. Stoga je to bila vlast stihije, potpunog diletantizma i Hamdi paše i velikog vezira. Doduše, veliki vezir je već to bio prepustio Hamdi paši, a on odjurio da organizira, kakvu-takvu, odbranu protiv Ibrahim paše Egipatskog, sina Mehmeda Alija koji je nezaustavljivo napredovao prema Carigradu, nakon što je osvojio sve pokrajine na Arabijskom poluotoku do Sirije i više od pola Anadolije.³³ Ali, to nije nikakvo opravdanje za sultanovu vlast. Ona se odmah pokazala slabom i nesposobnom i vidjelo se da je organizacija nekakve regularne vojske samo obična palijativna mjera u moru svih mogućih problema unutar organizacije vlasti u Carstvu i da to, sigurno, ne može spasiti Carstvo. Fes ili kauk svejedno je, ako je neko spreman da se iskreno i odano bori za Carstvo. Prema tome, reforme su u suštini paravan za Mahmudovo obnavljanje ili pokušaj obnavljanja autoriteta i apsolutne vlasti. Carstvu su trebale korjenite promjene u ukupnosti društvenih i ekonomskih odnosa, što bi i politiku dovelo u donekle zadovoljavajuću ravnotežu. Mi smo to na više mjesta isticali. Prema tome, ovo nije bio antireformski Pokret.

Veliki vezir je od protjeranih Bošnjaka, tražio da podju u rat protiv Ibrahim paše Egipatskog i da ih predvodi sam Ali paša Rizvanbegović. Sakupljeno je nešto vojske iz Bosne i ovi su svi pristali da podju na tu vojnu. Ove naše snage doprle su do Burse i tu su učestvovala u borbama sa Ibrahim pašom. Ali, kako je Ibrahim paša zarobio velikog vezira i serdariekrema Mehmed Rešid pašu, pa ga uz poniženje oslobodio, tamo sultanova vojska nije imala šta da traži, tek je mogla da usporava napredovanje egipatske vojske. Konačno je tamošnja situacija završena pregovorima i mirom, potpuno nepovoljnim za sultana.³⁴ Naši su se vratili iz Anadolije i većini je verbalno dozvoljeno da se odmah vraćaju kući, ali je opet zahtijevano da se neko vrijeme zadrže u Solunu dok se ne uvjeri da su se pokajali. Ima dokumenata iz kojih se vidi da su se oni zaista pokajali, ali zato što su se predali i žalili što su izgubili bosansku vlast i Bosnu i što su naivno poslušali Hamdi pašu, pa došli u Sarajevo i tako ih on ponizio. Dokumenti svjedoče da je bila započela prepiska izmjeđu ovih izgnanika sa onima što su ostali u Bosni, sa onim uticajnim

³³ Y. Akçura, op. cit. 13–35 str.; Grupa autora, op. cit.

³⁴ Isto. Sultan je izgubio sva područja istočnog Sredozemlja i vilajet Adanu na jugu Anadolije.

Bošnjacima u Istanbulu pa i sa Gradašćevićem, da se ponovo započne i nastavi borba za samostalnost. Možda su ovo centralne vlasti i izmišljale, jer njihovi su dokumenti, ali svakako su podzrijevale svaku komunikaciju između Bošnjaka.³⁵

Kako je slabo napredovalo zavođenje vlasti u Bosni, tako je nezadovoljstvo poprimalo vidne znake kako među uglednim tako i među sirotinjom, muslimanskom i kršćanskom. Ali paša Rizvanbegović, kad je shvatio da je dobio što je mogao dobiti i da sada može pod paravanom legalnosti provoditi svoju nasilničku vlast, dakle ostvariti položaj derebega-ajana, dakle bandita, koji sve čini po svome, onda je pokušao da nagovori velikog vezira da dozvoli povratak protjeranih Bošnjaka u zemlju, jer bez njih se neće moći zvesti vlast u Bosni, pošto su oni ugledni i uticajni u bošnjačkom narodu, a osim toga i sposobni. Među njima, on osobito ističe Hifzi efendiju Djumišića, Mahmud bega Tuzlića, Hasan bega Sijerčića. On predlaže da se svi puste, osim Husein kapetana i Mujage Zlatara. Oni su jedino opasni. Razumljivo, jer ova dvojica su uvijek bila u stanju da pomrse račune tome derebegu i bili su ugledniji od njega u narodu.³⁶

Koliko je narod držao do njih, do Ali paše i Smail age Čengića, mi ćemo mimo svoga principa da izbjegavamo narodne priče o ovom Pokretu, sada odstupiti, jer nismo mogli naći bolju ocjenu za njih. Naime, priča se, da je prilikom ulaska carske vojske u Sarajevo, poslije poraza Gradašćevića, neka stara žena trčala prema tvrdjavi na Vratniku. Susreo je, navodno, Smail aga Čengić, kojega ona nije znala i upitao je, kuda tako žuri? Ona mu odgovori da bježi u tvrdjavu, jer kažu: »*Eto ide nekakav Alijetina i nekakav Smailetina.*« Nije važno što joj je on rekao da se ne boji ni Alijetine ni Smailetine. Njena je ocjena pokrila u potpunosti ove dvije ličnosti i kada bi ih pravdalo stotinu istoričara, oni su ostali nitkovi i mizerije u očima naroda, a narod samo rijetko griješi, a kad se tiče osoba, ljudi, u tome ne griješi nikada.

Kažnjavanje Bošnjaka zbog Pokreta protiv sultana

Bošnjaci su se, uglavnom, svi vratili u Bosnu i nastavili svoj život, ali sada u izmijenjenim uslovima. Na površinu su istupili novoizrasli prvaci, kojima je opća nesreća zemlje i naroda otškri-nula takva vrata. To su bili u to vrijeme karijeristi, ljudi bez puno karaktera i morala, koji su imali samo jedan cilj – da je njima dobro a sve drugo neka propadne.

³⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22082

³⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22083 i dalje

Medjutim, Bošnjacima nije bila samo kazna izgnanstvo iz Bosne, makar i privremeno. Hamdi paša predlaže velikom veziru da se Bošnjaci i novčano kazne, osobito oni u Sarajevu. Veliki vezir prihvata taj prijedlog i piše Porti kako bi bilo dobro kazniti Bošnjake novčano. On razmišlja i piše: *»Bosna je veliki vilajet i sav je naseljen. U njemu ima dosta stanovništva. Ima samo kršćana oko 200000, pa možda i više. Bošnjaci, do sada, nisu gotovo ništa plaćali državi. To su uspjeli ostaviti zato što su muslimani i što se nalaze na granici. Ali od Bošnjaka nije bilo ni do sada a neće ni od sada biti nikakve koristi državi, pa ih treba dobro kazniti namećima i novčanim kaznama i namiriti sve troškove rata od njih, posebno od Sarajlija.«* Takva paušalna tvrdnja velikog vezira više nego iznenadjuje. Vjerojatno je tako rezonirano i na Porti, pa taj prijedlog i nije prihvaćen.³⁷ Osim toga, tvrdnje Bošnjaka prije Pokreta, pa još i iz vremena Derendeliije i Dželalije, zasnovane su na činjenicama. Oni od tih vremena tvrde kako oni što su oko sultana žele da stvore nered, a ne sultan. Oni stalno tvrde da se namjeravaju njima dokinuti njihova već vjekovna prava, koja se zasnivaju na njihovoj ulozi i zaslugama za Carstvo. Oni su bez prestanka vojnici i služe sultanu tamo gdje ih pozove, a osim toga, kako su često isticali brane granice Carstva i islama. Ovaj veliki vezir nije znao strukturu društva unutar Bosne, koja se razlikovala od pokrajina koje je, vjerojatno, poznao. Spominjanje velikog broja kršćana od dvjesta hiljada je upravo potvrda da nosioci izvršne vlasti u Osmanskom Carstvu nisu uopće poznavali Carstvo i ukupnost odnosa u njemu. Kršćani, to smo mi ovdje više puta isticali, u Bosni nisu nikakav sloj društva koji je izdvojen iz ostalih struktura društva u Bosni. Oni su u okviru timarskog sistema koji se u Bosni još zove odžakluk sistem. Oni nemaju nikakve veće obaveze od ostalog rajinskog stanovništva. Ako je mislio na džizju koju bi kršćani trebalo da plaćaju, pa oni su to plaćali. Ali broj od dvjesta hiljada ukupnog stanovništva kršćanske vjere ne može dati veliki broj onih koji su obavezni da plaćaju džizju. To su samo odrasli muškarci sposobni za rad. Suma od džizje nije nikada mogla da zadovolji ni polovinu plaće koja je pripadala namjesniku. Da je tako, ne bi bili uvedeni vanredni porezi, pa i onaj koji je izravno podmirivao plaću toga sultanovog činovnika u Bosni. S druge strane, najveći broj kršćana pripadao je vlaškoj strukturi stanovništva, koja je već odavna ostvarila pravo da svoje poreze plaća odsjekom – paušalno, i ta

³⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21754;

suma je redovno pripadala carskim mukatama. Oni su, uglavnom, plaćali svoje obaveze i svakako bili u vrlo povoljnom položaju u odnosu na sve ostalo stanovništvo Bosne koje je plaćalo sve šerijatske poreze, sve poreze iz tzv. poreza divanije ili örfijije koje je država nametala i, povrh toga, vanredne namete. Najveći dio toga stanovništva su bili muslimani, muslimansko seosko stanovništvo, koje je činilo više od dvije trećine ukupnog stanovništva Bosne. To stanovništvo je činilo onaj dio radnog stanovništva koje je bilo raspoređeno u timare, odnosno obradivalo državnu zemlju i plaćalo poreze kojima je država opteretila zemljoradnike radi podmirivanja raznih potreba države, u ovom slučaju vojnih snaga konjice-spahija.

Zaista, pisanja velikog vezira su obične lakrdije. Bosna je, u cjelini, podmirivala sve potrebe vojnih snaga Bosne, osim malog dijela koji je država plaćala janjičarima kojih sada više nije bilo, i neke pomoći koju je država s vremena na vrijeme plaćala za tvrdjavske posade kad se ne bi mogle podmiriti plaće iz sredstava ostvarenih iz Bosne.

Bošnjaci su dobro shvatali da centralna vlast ne razumije stanje u Bosni, jer od, recimo, ratova sa Austrijom u Krajini, tzv. dubički rat, pa do momenta sloma Pokreta, nikada nije prošla godina dana a da Bošnjaci nisu bili u vojnim pohodima sultana i van granica Bosne, od Hoćina do Anadolije, gdje su ratovali za sultana. A sva odbrana Bosne bila je isključivo u njihovoj obavezi i Porta o tome nije vodila baš mnogo računa. Tako npr. pomoć im je stigla u Krajinu, protiv Austrije, onda kada više nije trebala, jer su Austrijanci ostvarili svoj cilj bar za taj period, odnosno za taj upad u Bosnu. Bošnjaci često ističu da su oni ugušili prvi srpski ustanak i oslobodili Beograd, što je zaista istina. Samo u borbama za oslobođenje Beograda, koji u to vrijeme, a ni prije toga, nikada nije bio srpski, oni su dali više od deset hiljada poginulih. Čak, Sarajlije ističu da su samo oni toliko dali.³⁸ Prema tome, Carstvo je od Bosne imalo velike koristi, a Bosna od Carstva gotovo nikakve, osim što je, kao jedna pokrajina Carstva, spadala u vanjsku politiku Carstva, pa ako je turska diplomacija nekada nešto uspjela, što se protezalo i na Bosnu, to je onda sva korist Bosni od Carstva. To su Bošnjaci davno shvatili, ali čudno je da su se među posljednim pokrajinama digli na pokret za svoje oslobođenje, za svoju vlast. Oni insistiraju da se u Bosni ostave stare ustanove i prava i da se ne piše regularna vojska.

³⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22174–22200;

Stečena prava Bošnjaka

Šta su to prava Bošnjaka? Prvo, njihovo pravo je odžakluk sistem na timaru. Drugo, njihovo pravo na odžakluk u graničnoj vojsci, odnosno u službi branilaca tvrđava. Treće, oni su svi vojnici kada zatreba braniti Bosnu. Nikakva regularna vojska po sistemu koji je ustrojio Mahmud II, ne bi bila u stanju da obavlja tu dužnost i taj posao. Zbog toga oni ne žele da njihovi vojnici koji bi, eventualno, bili mobilizirani u redovnu vojsku, idu izvan Bosne, jer bi to oslabilo odbranu Bosne, kao što ne žele da neka druga vojska iz drugih krajeva dolazi u Bosnu i tu služi, jer opet takva vojska ne može obavljati one poslove koje oni sada sami obavljaju. U vrijeme janjičara, oni su isticali da bi takva praksa bila opasna po opstanak bošnjačkog naroda, jer bi se ti vojnici ženili Bošnjakinjama i tako bi propao bošnjački narod. Naoko čudno rezoniranje, ali, svakako, to je najveća potvrda narodnosne svijesti, odnosno potpuno konsolidiranog naroda – etnosa i nacije, o kojem više ne bi imao ko šta da raspravlja, ako se ne bi otiskivao u politikantske špekulacije i nenaučne tvrdnje. Uz poslovičnu svijest o svojoj zemlji, kao o nečemu što se u potpunosti razlikuje od ostalih zemalja u Carstvu, i svoj jezik, apsolutno svi uslovi, a ne, nikakve pretpostavke za poseban millet – posebnu naciju, što su u Pokretu za autonomiju i ispoljili, kao i jedinstven i zajednički interes i različitost u odnosu na sve druge zemlje i narode.

Oni su u Pokretu samo u jednom slučaju spomenuli musliman i muslimane, i to u slučaju spora oko srpskih nahija, ali ni tada u odnosu na Bosnu, nego u odnosu na sve muslimane u Carstvu, odnosno na sve koji pripadaju toj vjeri, ma gdje da se nalaze. Oni optužuju Srbe da su neprijatelji svih muslimana, a ne bosanskih i oni ustaju da zaštite prava onih muslimana koji žive u Srbiji, jer odnos Srbije prema njima je njen generalni odnos prema islamskoj vjeri i njenim pripadnicima. U tom sklopu oni uopće ne spominju Bosnu, jer je Bosna tada u odnosu na Srbiju bila neuporedivo jača, u vojnom i društvenom smislu. Bošnjaci su društveno bili potpuno izstrukturirani. Imali su bogati sloj – begove ili ako hoćete vladajuću klasu; imali su srednji sloj – gradjanstvo, koje je, u suštini, ekonomski bilo najjače i koje je značajno participiralo u vlasti; imali su seosko stanovništvo i gradsku sirotinju, kao niži društveni sloj i po bogatstvu i po učešću u vlasti. Sva tri ova društvena sloja imala su unutrašnju strukturu koja je slojevito predstavljala sasvim izgrađene klase. Ako im opći okvir nije bio »feudalni«, jer niko ni nad kim nije

imao nikakva zakonska prava, pa ni ekonomska, znači da je to društvo bilo kompaktno i kompletno, pogotovu imajući na umu već utvrđenu ravnotežu između svih slojeva u Bosni. Zar za to što ga nije diferencirala radnička svijest, industrijska psihologija, može da se govori da je to društvo bilo gotovo beživa amorfna masa bez pojedinačne i kolektivne svijesti. To je apsurd. Uzme-mo li i klasnu odrednicu toga društva, moramo doći do nepo-bitne činjenice da je društvo i vertikalno i horizontalno bilo klasno izstrukturirano, sa jasnom narodnosnom svijesti koja zaista nije ništa drugo do nacionalna svijest, kojoj zbog toga ne mora biti zagaranitiran pravolinijski hod u kapitalizam ili socija-lizam. Prepreke su na tom putu raznovrsne, a najopasnije su one političke prirode, na koje će Bosna naići odmah poslije sloma Pokreta za autonomiju ili samostalnost.

Konačno, stara prava u Bosni su i njihov način organiziranja vlasti u Bosni i način mobiliziranja vojske, koja je, po njima, uvijek bila narodna vojska. Ali u tome imaju udjela kapetani, kao što u timarskoj organizaciji imaju begovi i spahije. Onda je to, opet, opravdan zahtjev, jer u sklopu odbrane zemlje, kapetani su imali odlučujuću ulogu.

Tako je nesporno pravo spahija i begova i kapetana, da se ne dira u njihove službe, da ne kažemo imanja, pošto oni nisu imali svojinskih prava na tim vojničkim imanjima, jer je to značilo dirati u njihov društveni status, koji su oni ostvarili kroz četiri stoljeća vlasti u Bosni i svoditi ih na stepen sirotinje i bez društvenog ugleda. Oni pogotovu ne bi mogli naći svi svoje mjesto u bilo kakvom novom ustrojstvu vlasti, a ni u okviru novouspostavljajuće vojske takodjer ne bi mogli naći svoje mje-sto. Stoga njima više Bosna ne bi bila bosanska, a oni su je smatrali bosanskom, u sklopu već stvorenih društveno-ekonom-skih odnosa koji su smatrani stoljetnim i stečenim pravima.

Ali je činjenica da je tako ustrojena Bosna, kakva je bila do Pokreta i prema planerima Pokreta, u ondašnjoj konstelaciji unu-trašnjih i vanjskih odnosa, bila jedina mogućnost te zemlje. Šta bi se desilo u nekim izmijenjenim uslovima, mi ne znamo ali smo sigurni da bi Bosna našla svoj put i svoj izlaz ako bi ga ona tražila.

Odnos Austrije prema Pokretu

Upravo tu dolazimo do posljedica sloma Pokreta. Uopće ne treba raspravljati o vojnom aspektu poraza Bošnjaka sa sultano-vim snagama. Pokret je vojnički slomljen i to je činjenica koja se

ne može ničim osporiti. Da li je poraz bio veliki ili mali, svejedno je, da li je došao nakon izdaje ili nije i to je svejedno, jer, porazi su sastavni dio ratovanja, ma kome se dogodili. Naravno, iz našeg ugla i našeg vremena raspravljati o tome da li se mogao izbjeći ili nije, sizifovski je posao, a osim toga, u našoj temi ne znači ništa. Stotine činjenica, i malih sitnih događaja, ostaće za sva vremena nepoznato, a ne znači da nisu imale uticaja na poraz Bošnjaka. Jedna je, isto tako, nepobitna činjenica – Bošnjaci su učinili najviše što su mogli da do poraza ne dodje i junački su se borili i bezbroj ih je dalo život za onu ideju s kojom su pošli u rat sa sultanom i za cilj koji su postavili. I nisu ginuli samo kapetani i ajani, niti begovi i spahije, nego i obični ljudi s njima zajedno, kako bi rekao vođa Pokreta »i mali i veliki«.

Prije nego nešto više kažemo o posljedicama sloma Pokreta treba, ukratko, raspraviti još jednu stvar. Naime, kada smo govorili o proglašenju autonomije, rekli smo da je Hifzi efendija Djumišić carskom inspektoru rekao da bi oni mogli tražiti pomoć i od stranih evropskih sila, ali to neće, jer svoju stvar mogu sami dovesti do kraja. Bez obzira na to, da li je on imao realna znanja da bi im neko pomogao ili ne, ili je znajući u kakvom je položaju Osmansko Carstvo, predočavao inspektoru i tu činjenicu da je sultan ima na umu, što je vrlo mudro i lukavo, možda bi eventualna umiješanost neke strane sile, recimo Austrije, koja je, inače, bila živo zainteresirana za događaje u Bosni, promijenila tok događaja i ishod Pokreta. Ali nije sigurno da li bi on bio imalo sretniji za Bosnu od onoga što je Bosna doživjela porazom sa sultanom. Bosna je bila dio Osmanskog Carstva, a u politici Austrije je bilo sasvim izgrađeno načelo i cilj – komadanje Carstva i to, upravo počevši od Bosne, koja je sa svoje tri strane bila granična sa Austrijom. No, da vidimo kakav je stav imala Austrija prema Pokretu u Bosni.

Stav Austrije prema Pokretu u Bosni kretao se u okviru njenog generalnog stava prema svim ustancima i oslobodilačkim pokretima koji su se u to vrijeme dešavali u Evropi. To znači negativan stav. Razlog tome je opće poznat. Francuska revolucija je pokrenula mnoge zemlje i narode u okviru različitih država na nacionalna oslobodjenja. Ta njena opća i pozitivna karakteristika, podsticanje nacionalne svijesti i pomaganje ustaničkih pokreta na toj osnovi, predstavljalo je opasnost za sve države koje su u svojim okvirima imale različite narode. Ovdje treba apstrahirati zvaničnu politiku koju je, u to doba, vodila Francuska prema pojedinim zemljama. Uglavnom, sve tadašnje okrunjene glave u

svakom pokretu ili ustanku ili pobuni, gledale su uticaj Francuske i sve smatrale revolucijom i borbom za stvaranje republika, što je bila smrtna opasnost za tadašnje režime. Ništa drukčije nije gledala ni na Pokret u Bosni. Takav stav Austrije još više je ojačavala činjenica da na granicama prema Bosni nije bilo mira gotovo nijednog trenutka. Osim toga, u to doba odnosi između austrijskog cara i osmanskog sultana bili su dobri i nisu imali nigdje izravnih sukoba. Obje države su nastojale da prisile Bošnjake da se uredi odnosi na granicama prema Austriji, osobito u Krajini. S druge strane, taj Pokret je slabio moć i političke pozicije Osmanskog Carstva, pa je to globalnoj vanjskoj politici Austriji odgovaralo, jer je Osmansko Carstvo bilo predmet podjela među evropskim državama. Treće, Austrija se ipak morala držati nešto rezerviranije prema Bosni, jer Bosna je bila zemlja sa muslimanskim stanovništvom, a u svome unutrašnjem životu Bošnjaci su se ponašali gotovo samostalno, pa, stoga, nije koristila tu priliku za eventualnu izravnu pomoć sultanu.

Da je Austrija bila oprezna u tom pogledu, svjedoči činjenica da je Austrija pripremala i bila donijela odluku da napadne Bosnu još 1829. godine, tj. neposredno pred pojavu Pokreta. Međutim, odustala je od toga kad je utvrdila da se Bošnjaci pripremaju na sukob sa Austrijom, da su u tom smislu ojačali sve tvrdjave, da pripremaju ostali ratni materijal i potrebe i da po cijeloj zemlji postavljaju barikade, što je značilo da Austrija nije imala velike šanse da do pobjede dodje na lahak način.³⁹ Zbog toga je njeno držanje bilo neutralno. Zvanično je simpatizirala sultana i željela da sultan taj Pokret riješi uspješno, u svoju korist, kako eventualna pobjeda Bošnjaka ne bi uticala na pojave ustanaka i pokreta unutar Austrije i kako se raskolničke ideje francuske revolucije ne bi dalje širile. Zbog toga je teško vjerovati da bi Austrija pomogla Bošnjacima na bilo koji način da se domognu samostalnosti, makar to odgadjalo vrijeme kada će moći da ostvari težnje na račun Turske. Ali, nije izravno pomagala ni sultanu, pa su Bošnjaci za vrijeme Pokreta bili mirni sa austrijske strane. Oni jesu bili oprezni da se ne desi nešto nepredvidjeno i s te strane, pa su Krajišnici dobro držali branjene granice. Posebno Hasan aga Pečki koji se nije micao s Krajine, a on je bio čovjek koji je najviše smetao Austriji, pa je čak zbog njega mogla i da se umiješa na strani Porte.

³⁹ G. Šljivo. op. cit. 146–171. str.

Da je tačno da se Austrija bojala Pokreta u Bosni, u smislu širenja revolucionarnih ideja na šire prostore Evrope, svjedoče podaci koje je imala Austrija od svojih špijuna i uhoda. Oni su obavijestili austrijskog cara kako Bošnjaci žele da stvore u Bosni plemićku republiku. Sam pojam republika uznemirivao je monarhe i monarhije. A da je to uzimala ozbiljno svjedoči pismo Husein kapetana upućeno caru Francu I, u kojem on, na jedan umjeren način, pokušava da nagovori Austriju da se zauzme i zaštiti njihov Pokret i da je to želja naroda, a ne nekog pojedinca, a pogotovu ne njega lično, jer to što je on izabran za gospodara Bosne nije njegova volja ni želja, niti je to on nametnuo. Naprotiv, to su njemu nametnuli i on je, pokoravajući se volji naroda, morao vršiti svoju dužnost. No, on ubjedjuje cara Austrije da oni ne prave nikakvu revoluciju u Bosni. Oni samo žele svoju vlast i red u zemlji koja će biti od koristi i za sve susjede i susjedne narode, ali treba da njih i njega puste bar dvije godine da srede svoju zemlju kako su zamislili.⁴⁰ Dakle, jasno je da je Austrija ozbiljno mislila da se tamo dešava revolucija, a to je opet moguće samo pod uticajem onoga što se dešava u Francuskoj odakle se počinje stvarati drugi poredak u svijetu.

Husein i Bošnjaci, ipak, nisu dobili nikakvu zaštitu ni zagovor Austrije kod sultana. Naprotiv, Austrija je preko svoga internuncija u Istanbulu ubjedjivala Portu da je ona na strani Porte i da ničim neće pomagati ustanike u Bosni i da ona želi da što prije taj Pokret bude slomljen u korist legitimne vlasti sultana. Porta je bila veoma zahvalna Austriji na takvom držanju, jer se i ona bojala da Austrija ne stane na stranu bosanskih ustanika. Iz zahvalnosti za takvo držanje, Porta je uvjeravala Austriju da će ona učiniti sve da se riješe svi sporovi sa Austrijom koje izazivaju Bošnjaci na granicama Bosne, i to silom, čim se okonča bosanski ustanak. Austrija, mada sumnjamo da je to bilo iskreno, svaku, pa i manju pobjedu sultanove vojske veoma brzo je čestitala Porti, čime je zvanično pokazivala kako joj je jako stalo da Turska uspješno slomi pokret Bošnjaka. Inače, za sve vrijeme Pokreta, Austrija je vrlo intenzivno pratila šta se dešava u Bosni i imala je relativno dobra obavještenja od pograničnih vlasti, posebno u Dalmaciji. Ali su i ti izvještaji vrlo često bili neprecizni pa i konfuzni, jer Bošnjaci, vodje Pokreta, nisu baš mnogo dozvoljavali da se ulazi u njihove poslove sa strane, pa su tako podaci

⁴⁰ Martin Schor, op. cit. 145–148. str; G. Šljivo, op. cit. 135–171 str.

dolazili iz druge ruke.⁴¹ Kako bilo, Austrija je imala negativan stav prema Pokretu, iako nije poduzimala ništa što bi otežavalo položaj Bošnjaka u toku rata, pa je i to donekle pozitivno za Bošnjake.

Treba imati na umu da su veze Bošnjaka sa ljudima iz Austrije bile dosta žive. Trgovina je bila na zavidnoj visini i postojala su mnoga prijateljstva među tim ljudima, što će biti od koristi u vrijeme sloma Pokreta. Međutim, austrijske vlasti, koliko god su nastojale da se zvanično ne zna za korespondenciju sa ustaničkim vodjama, vrlo su rado korespondirale s njima, jer im je to bilo od osobite koristi za zauzimanje svoga stava na vrijeme i na način koji će najbolje koristiti toj državi, tako je ona podjednako primala i centraliste – sultanove pristaše i autonomiste – predstavnike bošnjačke strane, pravdajući to svojim odnosom, čak, humanim odnosom prema svim ljudima, a nije imala obavezu da izručuje bilo koga turskim vlastima. U najkraćem, Austrija je iščekivala krajniji ishod Pokreta, bez izravnog miješanja na jednoj ili drugoj strani, podržavajući legitimitet sultana samo radi legitimiteta svoga cara.

Bošnjaci, s druge strane, imali su isti stav i prema Austriji i prema Turskoj, jer je bila u pitanju njihova zemlja i njihov Pokret. Pa i kad se obraćaju Austriji, oni ne nude nikakve ustupke, čak nijednom riječju ne spominju sporove na granici sa Austrijom. Oni tek ovlaš predlažu zagovor Austrije kako bi se što mirnije okončao Pokret u korist Bošnjaka, a to bi imalo pozitivne posljedice i za sultana i za cara austrijskog i sve susjede. Tako je bošnjački Pokret, ipak, izvodjen samostalno od domaćih ljudi, i vođen njihovom pameti. A to, da li je u Bosni trebalo da bude plemićka republika, sasvim je umjesno pitanje, jer to jest bila plemićka republika, bez obzira kakva joj imena davali historičari. Ali o tome nešto šire se govori na onom mjestu gdje govorimo o karakteru vlasti u Bosni sa stajališta šerijata i kanuna, zbog čega su optuživani Bošnjaci kao nevjernici i raskolnici.

Austrija je, inače, vrlo korektno postupala sa bjeguncima iz Bosne nakon sloma Pokreta. Ona ih je sve primala pod uslovima koji su bili utvrđeni njenim zakonima. Čak im je pružala i materijalnu pomoć ako su bili u nemogućnosti da se sami izdržavaju. Jedino je bila nekorektna prema Gradašćeviću, jer je porekla obećanje pune zaštite njemu i njegovim najbližim saradnicima. Odstupila je od toga kako ne bi pokvarila svoje odnose sa Por-

⁴¹ G. Šljivo, op. cit. 146–171 str.

tom, nastojeći, samo toliko, da ublaži stav Porte prema osudi Gradašćevića na smrt.⁴²

Posljedice sloma Pokreta

Posljedice sloma Pokreta za autonomiju i samostalnost u Bosni bile su višestruke i vrlo nepovoljne. Vrijeme Pokreta je vrijeme kada je autonoman položaj Bosne, u smislu razvoja njenog društva i u političkim i društvenim i ekonomskim odnosima, bio dosegao kulminaciju. Taj njen položaj, s obzirom na okolnosti u kojima se nalazilo Osmansko Carstvo, doveo je do krajnjih suprotnosti između Osmanske Države i njenog sistema i Bosne. Suprotnosti su bile toliko zaoštrene da se nisu mogle razriješiti osim oružanom borbom, odnosno, pokušajem Bosne da se potpuno oslobodi uticaja toga Carstva i njenog sistema, posebno njene oficijelne vlasti.

Neki odnosi nisu se mogli ni razriješiti čak ni oružanom borbom, a to je uloga osmanskih sultana kao halife svih muslimana. Tu okolnost i tu činjenicu Bošnjaci nisu mogli prenebregavati. Oni to nisu ni željeli. Ali, to dovodi do rasprave o *ummi* s jedne strane, i o *milletu* s druge strane. Bošnjaci su bili iskreni privrženici umme. U društveno-političkim odnosima ona je, međutim, imala samo moralnu ili, bolje reći, duhovnu, metafizičku dimenziju. To nije samo zbog Bosne i njenih muslimana. To je bilo opće stanje svih muslimana koji su tada živjeli u Carstvu. Svi su oni imali dimenziju milleta i dimenziju umme. U svim odnosima ove dvije odrednice nisu kolidirale i nisu se suprotstavljale, ali je millet imao realno dejstvo u općim odnosima među stanovnicima Carstva ili, ako hoćete, islamskog svijeta, a umma nije proizvodila nikakve posljedice u društveno-političkim odnosima. Međutim, osmanski sultani, kao halife, nastojali su da u ukupnim odnosima u Carstvu nametnu ili da bar preko umme, čiji su oni formalni zaštitnici, usmjeravaju odnose milleta prema državi i sultanu kao vladaru Osmanske Države. Na toj osnovi, sultani su uvijek pokušali da utiču i u Bosni. Bošnjaci, s druge strane, kao odani privrženici umme, uopće te odnose nisu dovodili u pitanje, pa čak ni kad je u pitanju osmanski sultan kao halifa. Oni su prema njemu kao takvom, imali potpuno poštovanje i pokoravanje.

⁴² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21875, A – A/1;

Aleksa Ivić, *Boravak Husein bega Gradašćevića u Osijeku od 5. jula do 4. oktobra*. »Vreme«, Nedeljni dodatak, Beograd, 1940.

Mih. Gavrilović, Miloš Obrenović. Knj. 3, 335–375. str. Kunibert, *Prvi srpski ustanak*.

Upravo u Bosni se može najbolje pratiti relacija *umma-milla*. Bošnjaci su pravili sasvim realnu distinkciju između te dvije dimenzije društva u Osmanskom Carstvu i u Bosni. U društveno-ekonomskim i političkim odnosima njihova vodilja i njihov okvir, njihova unutrašnja i vanjska suština bila je *millet*, na što *ummet*, kao takav, nije mogao ni najmanje da utiče. Na polju religije ili duhovnog života koji oblikuje religija bili su dobri vjernici, dobri korespondenti u okviru vjerskih institucija i vjerskog života, besprijekorno komunikativni u međusobnim odnosima islamskih vjernika, unutar svoje zemlje ili na planetarnom planu, vrlo solidarni u tim odnosima sa svim muslimanima, dobroželjitelji islama i muslimana i vrlo revnosni u privatnom i javnom životu na moralno-etičkom planu, ne samo u deklarativnom prihvatanju odredaba islama nego i njihovu prakticiranju. Ali u generalnom smislu ipak je *millet* određivao suštinu njihovog života i ono što je svugdje bilo prepoznatljivo kao bosansko, bošnjačko bilo je iz sfere milleta, a ne ummeta. Viševjerska dimenzija je svakako najviše na to uticala. Taj dio života je bila suštinska intima svakog Bošnjaka, izuzimajući neke pojavne manifestacije vezane za strogo vjerske odredbe i svečanosti vjerskog karaktera. Nema sumnje da je dio tih vjerskih osjećanja i manifestacija poprimio karakter javnog obilježja, javnog običaja tj. svakodnevnog života. Kao dobri i racionalni vjernici, oni su se predavali moći božijoj onda kada je to tako trebalo i imali su nadu u božiju milost isto koliko i vjeru u njegovu moć. Ali, svoj društveni život pravili su na drugim osnovama, sasvim realnim, ovoživotnim i zato su se, uostalom, i u okviru Osmanske Države sačuvali kao zaseban *millet* i stvorili društvo uvelike nezavisno od globalnih društvenih odnosa u Carstvu. Sačuvali su svoj mentalitet i karakter, koji ni vjera ni bilo šta nije bila u stanju promijeniti. Jedan od razloga za to je upravo činjenica što *umma* nije imala manifestaciju čvrste i jedinstvene organizacije, što nije bila institucionalizirana. Sva njena eventualna javna ispoljavanja su bila u liku halife, koji je i u Osmanskom Carstvu bio i svjetovni vladar. Kao teokratska ličnost, bar teoretski, trebalo je, osim deklarativnog, da ima i smislaoni sadržaj vodje muslimana. Ali on to nije imao, ništa više do puke deklaracije. Svu vlast i sve druge odnose javnog i privatnog značaja gradio je na njegovoj vladarskoj ulozi vrhovnog vladara ljudi i zemalja. Čak, u njegovoj tituli nije imao ni odredenicu da mu ta vlast pripada po volji božijoj i po zakonu božijem. Oslanjao se na dinastičko pravo i u tome je bio neprikosnoven. Prema tome, ne treba da čudi što Bošnjaci, kao i drugi uostalom,

nisu ni razmišljali o zajednici muslimana kao o nečemu što određuje njihovu ovosvjetsku sudbinu u istoj mjeri kao i drugosvjetsku – zagrobnu. Solidarnost sa muslimanima ne spada u sferu posljedica umme, nego solidarnosti i brige za svoju, eventualnu, situaciju koja iz takvih odnosa prema njima može nastupiti, kao npr. što je neprijateljski stav jedne »nevjerničke« zemlje prema stanovništvu muslimanske vjere npr. u Srbiji. I sve druge pojave ponašanja i odnosa prema pojedincima ili skupinama izvan njih posljedice su njihove rasne prirode, dakle njihovih genetskih osobina, a ne posljedica pripadnosti islamu i prihvatanja njegovih doktrina.

Slomom Pokreta prekida se linija samostalnog razvoja bosanskog društva. Dovedene su u pitanje sve njihove stare pravice koje su oni sami postigli i ljubomorno ih čuvali. Timarski sistem, koji je već de facto bio ukinut, po inerciji njegove neefikasnosti i vlastitom odumiranju u ostalim dijelovima Carstva, koji je u Bosni predstavljao osnovnu bitnost bosanskog društva i koji je tu čuvan i štićen kao osnovni okvir njihovog društvenog života koji se kao takav i u Pokretu ispoljio, prvo preko vodja Pokreta pa onda preko učesnika u Pokretu po osnovu obaveze iz timarskog odnosa, sada je definitivno i u Bosni, silom, izvana doveden pred ukidanje, zapravo ukinut, a ono što će ostati od njega su samo neke siluete humanog odnosa prema nosiocima timara, u vidu nekakvih naknada za nasušno preživljavanje. Bosanska spahijska konjica od tada pa do kraja, odnosno dok i formalno nije nestao taj timarski odnos iz svih pojava društva u Carstvu, prestala je da postoji i nikada više ti ponosni ratnici neće poći u ratne okršaje u svom impozantnom poretku i pod zastavom seraskera bosanske vojske. Jedan dio njih će popisati u rezervne jedinice i s vremena na vrijeme ih pozivati da se kao »djoja« uvježbavaju, što je za te vrsne ratnike bilo više nego poniženje. Dakle, odžakluk sistem u Bosni je u smislu djelotvornosti prestao da postoji, pa će tako i najizrasliji ljudi političkog i društvenog ugleda koji su Bosnom upravljali skoro četiri stoljeća izgubiti gotovo svaki značaj.⁴³

Ajansko vijeće Bosne od tada više nikada oficijelno ne zasjeda. Drugim riječima, vlast namjesnika je bila potpuno izvršna i zavisila je od volje sultana, pa na tu vlast Bošnjaci više nisu mogli utjecati. Druga osnovna odrednica bosanske autonomnosti, sa-

⁴³ Muvekkit, op. cit. 260–300. str.; Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, *Yoklama Defteri*, N° 120–132.

mostalnosti dakle, izgubila je svaki značaj, jer joj je to silom oduzeto. Uglednici i prvaci, koji su u toku duge istorije donosili vrlo teške odluke i rješavali vrlo opasne situacije, na zadovoljstvo naroda Bosne, bačeni su u potpunu pozadinu i kao društveni sloj i kao vodje naroda. Oni su bili ne samo kontrola centralne vlasti, predstavljene u namjesniku i njegovoj sviti, nego su usmjeravali u Bosni tu vlast u pravcu djelovanja u interesu Bosne i njenog naroda, što je za Bošnjake značilo u interesu sultana. Bosna je, dakle, ostala bez svoje »narodne skupštine« bez tijela koje će tumačiti interese i želje naroda i koje će utjecati na jedinstvo bosanskog društva iz svih struktura, bez obzira na to koliko su koji imali uticaja na vlast ili da li su je mogli imati i kako. Treba se podsjetiti da na odluku ajanskog vijeća da se krene u rat protiv Austrije u Krajinu, odnosno kod Banjaluke, niko nije imao prigovora, ni bogati ni siromašni, svi su u tome bili jednaki i svi su se odazvali na domovinski poziv toga vijeća.

Bošnjacima je zvanično oduzeto pravo da se brinu o odbrani svoje zemlje. Ta uloga je povjerena nekakvoj regularnoj vojsci, koja je bila stacionirana tamo daleko od Bosne, da bi mogla lakše braniti sultana i centralnu vlast, a dok bi došla da brani Bosnu, Bosna bi mogla da padne stotinu puta. Četiri bataljona bosanske redife, nije bilo dovoljno ni da kao policijske snage drže red u nekoliko veća grada. Na svu sreću, to nije dokrajčilo kolektivnu svijest Bošnjaka o potrebi odbrane zemlje, pa su se često kada je zatrebalo i bez volje valije i sultana, okupljali i branili zemlju i to uspješno. Sve to centralna vlast nije shvatala i nije iz toga izvlačila nikakve pouke zbog zaslijepljenosti brigom oko same sebe.⁴⁴

Kapetanije su odmah nakon sloma Pokreta izgubile svoj prvobitni značaj. Kapetani, koji su zbog učešća i vodjstva Pokreta proglašeni državnim neprijateljima, izdajnicima vjere i države bez obzira na opću amnestiju za učesnike Pokreta osim za Husein kapetana, nisu mogli zadobiti povjerenje i nisu se mogli vratiti na svoje dužnosti, pogotovu ne na način kako su oni ranije vodili poslove kapetanija. Oni nisu zvanično ukinuti – to će se učiniti dvije godine poslije sloma Pokreta – ali su oni stvarno ukinuti.

Netačno je ono što neki tvrde da je Pokret u Bosni i započeo zbog toga što su, navodno, kapetani čuli da je sultan odlučio da ukine bosanske kapetane. Sve do dolaska na vlast u Bosnu Vedžihi paše 1834. godine, nikada se u zvaničnim aktima Porte ne

⁴⁴ Isto; Postoje i popisi rezerve konjice (redife) u istom Arhivu u okviru navedenih brojeva.

spominju kapetani kao struktura koju treba ukinuti.⁴⁵ Sasvim je druga stvar kada se govori o tome da je Mahmud II odlučio da ukine sve klasične vojne strukture i da uvede regularnu vojsku. Doduše, Hamdi paša misli da bi trebalo ukinuti kapetane, jer su oni najopasniji po državu, ali Porta to odbija.⁴⁶ To se odnosi na spahije i janjičare. Ali ako su u pitanju stara prava Bošnjaka, onda su kapetani najstarija ustanova i institucija koja je, kao specificum Bosne, ustrojena u Bosni. Ona je, kao takva, imala najveći uticaj u Bosni i najveći značaj. Kapetanije su bile stalno organizirana odbrambena snaga Bosne i, htjeli ne htjeli razmišljati o tome, narod je u njih imao i najviše povjerenja. Oni su bili stalno oči u oči sa neprijateljem, bilo da se radi o neposrednim ratnim aktivnostima, bilo kada je vrijeme primirja. Naime, na granicama Bosne postojalo je samo primirje, a nikada mir. To se naročito odnosi na vrijeme poslije tzv. velikih ratova Austrije i Turske, odnosno od početka 18. stoljeća.

Mi smo ranije govorili o tome kako su one bile organizirane. To su bile regionalne granične jedinice, na čelu kojih su stajali kapetani, a pod njihovom komandom pojedinačno bilo je nekada i negdje i po deset tvrđava, manjih i većih. Uglavnom, te su snage opasivale Bosnu gotovo u cjelosti, po granicama prema Austriji, Mlecima i Crnoj Gori.⁴⁷ Sva težina odbrane padala je na ledja ovih jedinica. Njima pripada zasluga što je Bosna odbranjena u periodu duljem od trista godina. Bosna je cijela bila krajina, ali su Krajišnici ipak najautentičniji Bošnjaci.

Kapetani, kao najjača vojna struktura Bosne, imali su, pored općeg povjerenja, i najveći ugled uopće u javnom i političkom životu. Tako su kapetani, iako ne svi, članovi ajanskog vijeća Bosne, pa, prema tome oni, osim vojnih pitanja, rješavaju i politička pitanja. Oni ulaze u onaj dio društva koji neki sociolozi i povjesničari nazivaju političkim dijelom naroda. Dakle, najsvjesniji dio naroda koji je u stanju da politički razmišlja, da razlučuje vrijednosti dobra i zla, dobrog i lošeg postupka, dobre i loše naredbe, da odlučuje šta je opći interes naroda i zemlje, a šta štetiti tim interesima. Oni su i bili takvi, pa je otuda bilo i moguće da jedan kapetan bude vođa Pokreta, i prvi, plebiscitarno izabrani gospodar Bosne, koji je voljom naroda dobio sve

⁴⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22114

⁴⁶ Na istom mjestu.

⁴⁷ Topkapi Müzesi Arşivi, br. 3525 i dr. Popis nefera bosanskih tvrđava oko 1730. godine, sa rasporedom po regijama, kao i one koje su samostalne.

zvanične časti i insignije vlasti u Bosni, kao valija koji je imao široka ovlaštenja, tj. imao pravo da samostalno upravlja zemljom.

Nakon ukidanja kapetana, Bosna više nije imala nijedne strukture koja je mogla i imala uticaja i ugleda da pozove narod na odbranu ili na otpor centralnoj vlasti. Neprijatelji Bosne sa svake strane upravo su čekali takav trenutak kada će moći da prijetu Bosni bez bojazni i da se kočopere na granicama Bosne, kao što su to radili Srbi iz Miloševe Srbije. Tvrdjave su popunjene privremenim jedinicama, vrbovanim iz arnautskog bašibozuka, koji je učestvovao sa sultanovim snagama u ugušivanju Pokreta. Ali, to je bilo nedovoljno, pa je za nevolju uzeto nešto ranijih posadnika između Bošnjaka, ali sada pod sasvim drugom vrstom organizacije i komande. To je trebalo da bude neko privremeno rješenje dok se tu ne postave jedinice regularne vojske, koje, nažalost, nikada nisu uspostavljene niti stacionirane u Bosni do vremena sedamdesetih godina prošlog stoljeća kada su se pojavile druge opasnosti po Carstvo, ali to je bilo kasno.

Nizam, kao regularna vojska koja je trebalo da bude uspostavljena u Bosni kao i u centru Carstva, u Bosni nije uspostavljen. Od svega nizama bila je ranije navedena rezerva-redifa, koja nije nikako funkcionirala zbog izuzetno slabe organizacije, pa ti vojnici redife nisu osjećali nikakvo zadovoljstvo što su u njenom sastavu i izgubili su volju za vježbe koje su bile isuvišne trajavo uredjene i vodjene. Ali, Porta je insistirala i na tome kao dokazu da je ona uspjela i u Bosni da provede mjere koje je zacrtala na nivou cijelog Carstva. Bošnjake nisu uspjeli da netjeraju u regularne jedinice i oni nisu prihvatili obaveznu vojnu službu pod uslovima kako je Porta zahtijevala, tj. da to budu jedinice kojima će raspolagati sultan i slati ih tamo gdje on bude želio. Sva nastojanja Porte ostala su uzaludna, a za to su Bošnjaci na sebe navlačili iz dana u dan sve viši gnjev Porte i sultana i tako su stalno smatrani otpadnicima i pobunjenicima.

Posljedica sloma Pokreta je i ukidanje bosanskog Divana. To je, istina, mjera koja je inače bila predviđena na nivou reforme civilnog dijela uprave u Carstvu. Želja je bila da se uspostavi potpuna subordinacija i da nikakvi kolektivni organi više ne budu između centralne vlasti i nižih upravnih organa – namjesnika i mutesarifa. Ali, s obzirom na to da je bila praksa da se u bosanskom Divanu obično nadje i Bošnjaka, tj. domaćih ljudi iz reda uglednih Bošnjaka, čak često od zamjenika namjesnika pa do timar-defterdara, sada je i ta mogućnost otpala. Sve su rješavali ljudi koje je Porta postavljala kao inokosne organe na koje

domaći uglednici nisu mogli utjecati, osim ako nije bio slučaj da su ti organi tražili karijeriste i potkizivače koji su se takvim uslugama vlastima najčešće domagali zakupa državnih prihoda i na taj način se bogatili, ne vodeći više računa o zajedničkom interesu, pa ni onog vladajućeg sloja u Bosni iz vremena prije Pokreta. Dakle, u vlasti na nivou ejaleta ili vilajeta vladao je istinski voluntarizam. Tako se postepeno rastakala ona zajednička klasna svijest i u bivšoj vladajućoj klasi, a to je neminovno utjecalo i na rastakanje opće narodne svijesti u Bosni općenito. Sve se polahko zatvaralo u vlastite okvire i brinulo se samo za vlastiti interes, što će dovesti Bosnu i njen narod u vrlo tešku situaciju, osobito zbog toga što je nakon sloma Pokreta svaka pojava nezadovoljstva širokih masa ili određene grupe ljudi smatrana pobunom koja je nemilosrdno ugušivana oružjem i silom.

Posljedica takvog ustrojstva vlasti poslije sloma Pokreta je zaista opće bezvlašće u Bosni. Više niko nije imao ni na koga nikakva uticaja. Organi lokalne vlasti koje je postavljao valija više nisu imali nikakva ugleda, čak ako bi bili i domaći ljudi, jer je narod smatrao da su u službi vlasti za svoj interes. A ako su bili stranci, što će postati gotovo jedina praksa poslije toga, narod ih kao strance nije podnosio. Posljedica toga bezvlašća su sve veće zloupotrebe od strane raznih ljudi iz raznih slojeva. Osobito će doći do izražaja pojedinačne zloupotrebe bivših spahija koji su izgubili svaku sigurnost za svoju egzistenciju, pa su na svojim bivšim timarima iznudjivali razna davanja koja nisu ranije bila propisana i na koja nisu imali pravo. Medjutim, osim tih pojedinačnih zloupotreba u bivšoj timarskoj organizaciji dešava se jedan proces koji se vrlo brzo završio, a to je da je bivša vojnička klasa iz reda spahija prešla silom prilika izravno u seljaštvo, odnosno u izravne obradivače zemlje. Neki su to ostvarili nezakonito na svojim timarima izvlaštajući obradivače iz posjeda tapija, a drugi su to ostvarivali na timarima drugih spahija ili zaima, bilo kupovinom tapija ili padajući u čifčijski odnos, što znači na stepen najamne radne snage. Onaj dio koji je eventualno otišao u gradove postao je obična gradska sirotinja. Tako je slom Pokreta, odnosno sultanove reforme u vojsci, doveo do potpunih poremećaja na socijalnom planu, pa je nezadovoljstvo vlašću i tzv. reformama raslo iz dana u dan. Koliko god da je raniji raspored društvenih slojeva u Bosni bio čvrsto izbalansiran i koliko god su socijalni lomovi u Bosni bili manji nego na drugim mjestima, ni tu nije moglo proći bez negativnih posljedica, osobito zbog

toga što se, upravo poslije sloma Pokreta, sistem čiflučenja u Bosni privodio kraju. Imaoci novca su na tom polju došli do izražaja, pa se izdiferencirao taj sloj rentijera, na račun spahija ili slobodnih seljaka. Ali i pored toga u Bosni se nije razvio derebejlik, zbog činjenice da je najveći dio stanovništva predstavljalo slobodno seljaštvo, koje taj sistem nije omogućavalo.

Esnaf, koji se silom ekonomskih zakona već bio počeo raspadati, sada dobiva ubrzanje u tom pogledu. Esnafska organizacija nije više imala uticaja na organizaciju gradskih slojeva, pa je dolazilo do brzog osiromašenja gradskog stanovništva, koje je ekonomski bilo najjače i čija je svijest bila poduprta tim bogatstvom. Osobito se na to negativno odražava pojava da se mnogi kršćani iz reda trgovaca, koji su ranije bili u sklopu ukupnog trgovačkog sloja bosanskih gradova ili oni koji to nanovo postaju, koriste prilikom da mogu uzimati državljanstva stranih zemalja, uglavnom evropskih, čime su bili šticeeni kapitulacijama, koje su te strane zemlje bile ostvarile u Osmanskom Carstvu, izrastaju u vrlo bogati gradski sloj, ali vodjeni svojim interesom izdvojeni iz njega, pa dolazi do diferenciranja u okviru toga sloja. Osobito je primijetno da oni i u idejnom smislu sve više slijede te strane zemlje, pa se i u narodnosnom osjećanju pojavljuju pukotine i razmimoilaženja. Taj sloj će naročito dobro koristiti susjedne zemlje u pronošnju svojih nacionalističkih ideja i indoktriniranju bosanskog stanovništva kršćanske vjere, naročito pravoslavnih. I tu se zameće klica nekakva srpstva u Bosni. U krajnjoj liniji, sve je to posljedica činjenice da su Bošnjaci izgubili uticaj i u društvu i politici u Bosni, zahvaljujući represivnim mjerama osmanske vlasti prije Pokreta, a naročito poslije sloma Pokreta. Razvodnjavanje bošnjačkog osjećanja se naročito osjeća kod kršćana pravoslavaca. Muslimani u okviru razbijenog jedinstva cijelog društva, što je i bio cilj sultana Mahmuda II u Bosni, bez ekonomske i političke podloge nisu bili u stanju da bošnjaštvo zaštite u cijeloj populaciji Bosne, pa se ono temeljno zadržava samo u okviru dijela stanovništva. Ali ono ne jenjava. Ono je i dalje veoma jako i samo zahvaljujući opasnosti po opstanak biva donekle pomjerano u drugi plan. Ko će iskoristiti takvu situaciju u Bosni danas je već svakome poznato. Ali, dovoditi tu narodnosonu odrednicu kao istorijski fakat u sumnju, nenaučno je i neprincipijelno. Treba dovoditi u sumnju plansko stvaranje uvjeta za njegovo potpuno potiskivanje.

VII

POKRET ZA AUTONOMIJU BOSNE I NJEGOVA NARODNOSNA I NACIONALNA ODREDNICA

Naša istraživanja o Pokretu za autonomiju Bosne i naša dosadašnja izlaganja o Pokretu nametnula su obavezu da donesemo ukupnu ocjenu Pokreta i sa stajališta društveno-ekonomskih odnosa i sa stajališta zemlje i naroda u kojem je poduzet taj Pokret. Ta obaveza je tim nužnija ako se ima na umu stanje u našoj nauci o tome Pokretu. U našoj nauci taj Pokret do sada i nije ozbiljno niti temeljito obradjivan. Smatran je kao usputna epizoda, uglavnom okarakteriziran kao konzervativan bunt jedne grupe, jedne klase s ciljem zaustavljanja tzv. reformama u Osmanskom Carstvu koje su navodno prijetile uništavanju društvenih i ekonomskih privilegija te klase. Naravno, ta klasa je definirana kao »feudalna« klasa, pa i Pokret kao pokret »feudalaca« da zaštite svoje privilegije. Od strane nekih pisaca nametnuta je ocjena da je taj pokret bio potpuno »negativan«.¹ Tek kod nekih literata natuknuta je mogućnost da se radi o nacionalnom pokretu za oslobodjenje od tuđinske vlasti. Osobito su kontraverzne ocjene o vodji toga Pokreta. Većina ga ocenjuje kao karijeristu, nasilnika, samozvanca, pohlepnika za vlašću, skoroje-

¹ S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne*. Vlastita naklada, Sarajevo, 1900. 138–143. str.

H. Kreševljaković. *Husein kapetan Gradašćević. Zmaj od Bosne*.

Povodom stotinu godina ustanka. Kalendar Napredak za 1932. godine, 1–30. str.

vića i nadmenog vlastodržca. Ima i izuzetaka, i što je iznenadjujuće, neki srpski pisci koji su Pokret posmatrali izvan Bosne a u okviru ukupnog stanja na svim prostorima ondašnje Evrope, ocenjuju ga kao najvećeg i najistaknutijeg bošnjačkog sina u cjelokupnoj istoriji Bosne pod Osmanlijama.² Jedna je gotovo unisona ocjena da se radi o pokretu protiv reformama sultana Mahmuda II i svi koji su o tome pisali počinju i završavaju sa tom konstatacijom.

*Povijesne premise za mogućnost Pokreta
i odnos Bošnjaka prema reformama*

Prije nego nastavimo naše izlaganje o karakteru Pokreta i donesemo nužne naučne opservacije o istorijskim premisama koje su Pokret učinile mogućim u izloženom obliku, mi ćemo, na osnovu naših dugogodišnjih istraživanja, izloženih u ovom radu, odmah donijeti i našu definitivnu ocjenu.

Pokret koji je predvodio Husein kapetan Gradašćević bio je nacionalni pokret za autonomiju i samostalnost Bosne.

Pokret je bio apsolutno napredan, u svim aspektima njegovog ispoljavanja.

Pokret nije bio antireformski.

Pokret je iskazao sve autentične karakteristike društvenih, ekonomskih i političkih odnosa i stanja u Bosni za vrijeme trajanja osmanske vlasti, do pojave Pokreta i u vrijeme trajanja Pokreta.

U Pokretu su došle do izražaja sve rasne, etničke i psihomenalne osobine bošnjačkog naroda uokvirene zemljom Bosnom i različitošću u odnosu na sve drugo izvan toga.

Religija, kao zajednička odrednica vodja Pokreta i sultana protiv kojeg je Pokret poveden, u Pokretu nije imala nikakva značaja.

Bošnjaci su tzv. reforme smatrali novotarijama, a ne reformama.³ Da li su to zaista bile novotarije ili reforme? Reforme same po sebi trebalo bi da znače ukupnu izmjenu društveno-političkog sistema, tj. svih društvenih slojeva i klasa koje su prethodile reformama. Ako to nije tako, onda to nisu reforme nego samo parcijalni zahvati u pojedinim segmentima državne organizacije ili nekog drugog dijela društva. Mi smo do sada već više puta istakli i dokazali da su Selim III i Mahmud II sve svoje

² A. Ivić, *Boravak Husein bega Gradašćevića u Osijeku od 5. jula do 4. oktobra 1832. g.*, »Vreme«, nedelja, 9. februara, 1941., str. 14.

³ Başbakanlık Devlet Arşivleri, *Hatt-i Hümayun Tasnifi*, № 22091, 22091 D, 22095 A, 22095 E, 22077 C.

snage usmjeravali da reorganiziraju vojsku prije svega, i da reorganiziraju centralnu državnu upravu – centralni aparat državne uprave. To su zaista samo parcijalne intervencije. Nova odjeća sa fesom na glavi nije ništa drugo do novotarija, jer je potirala viševjekovne običaje mnogih naroda u pogledu oblačenja, a mnogi narodi koji imaju svoju narodnu nošnju smatraju to gotovo svetinjom, još ako ta nošnja ima i nekakve veze sa vjerskim osjećajima ili prakticiranjem vjere, onda je to skrnavljenje te ljudske svetinje. Osobito tome treba dodati da je ta nošnja bila propisana samo za državne činovnike i vojsku, pa je, jasno, dovođila do društvene diferencijacije, što objektivno ne spada ni u kakve ozbiljne mjere za poboljšanje sistema. Uske hlače i odjeća uz tijelo, u to vrijeme, bila je sablast za muslimane, jer nije pružala dovoljno mogućnosti održavanja higijene, ili bar onog dijela higijene koja je imala ritualni, vjerski karakter. Fes je nešto od nekuda preuzeto i nije imao nikakve prednosti u odnosu na kauk, a nije podsjećao ni na Evropu, kako su to reformatori namjeravali. Nikakva kapa i nikakva odjeća kod Osmanlija ili Turaka, kako to naši sunarodnici kažu, nije više rabljena u propagandi da označi sve što je najgore kod Turaka – Osmanlija. Cjelokupna pejorativnost iskaljena je na fesu. To doduše potvrđuje i vrijeme od kada je ta antiturska propaganda dobila na svojoj snazi i kada je bila gotovo institucionalizirana.

U krajnjoj konsekvenci, Mahmud nije uspio da stvori regularnu vojsku na cijelom prostoru Carstva, jer za to nije imao materijalnu podlogu. Nije nametnuo novu odjeću ni u svojoj prijestolnici, a kamo li u dalekim pokrajinama, pa je svoje reforme rabio kao sredstvo pritiska na sve one koji mu se nisu htjeli ropski pokloniti. Dakle, svaki neposluh tumačen je otporom reformama, makar ne imao žive veze s njima. Eto, to je bio vidan znak da se neko pokorava sultanu i njegovoj želji, a šta izvan toga radi bilo je sasvim svejedno. Osmansko društvo, mi smo to i dosada isticali na osnovu analiza ukupnog stanja sistema u Bosni, trebalo je iz temelja reformirati, a ne intervenirati samo parcijalnim mjerama koje su imale u stvari palijativan karakter. Takvu reformu Osmanska Država nije bila u stanju da izvede jer je njeno ukupno stanje bilo očajno i u društvenom pogledu, i posebno u pogledu proizvodnih odnosa. Zato Ahmed Dževdet s pravom kaže da bi *lakše bilo stvoriti državu iznova, nego izmijeniti sve zakone Osmanskog Carstva* (uvesti reforme).⁴ Zbog čega

⁴ Ahmed Cevdet, *Cevdet Tarihi*. Nova Serija, Istanbul 1309 H. g., C. VI, 6. str.

su Bošnjaci odbijali regrutiranu vojsku mi smo već objasnili. Osnovno je bilo što je takav način organizacije vojske, po njihovom shvatanju, slabio odbranu Bosne o kojoj su se brinuli sami Bošnjaci, sultani malo ili nimalo, a bojali su se da to može imati i negativne posljedice po opstanak bošnjačkog naroda.⁵ Sultan protiv Bošnjaka nije imao nikakve mogućnosti propagande osim optužbi da ne prihvataju njegovu volju tj. reforme, jer nije smio javno ni spomenuti ono zbog čega su se Bošnjaci digli na Pokret – na rat protiv njega. O tome se razgovaralo u četiri oka sa državnim savjetnicima ili u Državnom savjetu kao njegovom specijalnom tijelu za donošenje odredjenih odluka.⁶ Nije smio govoriti o tome da se radi o Pokretu za samostalnost, a znao je da je taj Pokret upravo to, isto kao i Pokret Vahabita u Arabiji, Grka u Grčkoj ili Srba u beogradskom pašaluku, odnosno smederevskom sandžaku. Mahmud je svojim mjerama uništio mnoge vjekovne institucije sistema i države, a mjesto njih nije stvorio ništa drugo, pa su se u cjelokupnom državnom zdanju, u društvenom sistemu pojavljivale nepremostive razvaline koje su čekale samo trenutak potpunog obrušavanja. Bošnjaci su htjeli da spriječe da se od njihove zemlje napravi razvalina, da sačuvaju svoju »kuću« od propadanja. To što nisu uspjeli, kriva je jača sila, a jačoj sili se teško može oduprijeti.

Zbog svojih tzv. reformskih mjera sultan Mahmud II je prozvan kafir-sultan (djaur-sultan). Ali takvo mu ime nisu dali Bošnjaci, nego njegove Turkuše, Stanbolije i Anadolci, čak njegovi najbliži saradnici na carskom dvoru. U sred tih tzv. reforama Mahmud je gubio pokrajine, jednu za drugom, kršćanske i muslimanske. Ništa mu nije pomagalo to što je apelirao na muslimane da je njihova vjerska dužnost ropski se pokoravati vladaru muslimana i halifi. Ranije smo vidjeli da se najmanje nadao da će se takav jedan pokret pojaviti u Bosni. Ali, sultan je malo znao šta se radilo i u samoj prijestolnici, a kamo li šta se radilo u Bosni, u jednoj od najudaljenijih pokrajina Carstva. Društveno-ekonomski pa i politički sistem u Bosni bio je kao takav oformljen skoro četiri stoljeća prije pojave Pokreta i on se, po mišljenju Bošnjaka, odvijao povoljno za njih. Njegovu stabilnost narušavali su carski namjesnici sa svojim aparatom, osobito donoseći u Bosnu praksu

⁵ Başbakanlık Devlet Arşivleri, BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21880 J, 2188 A/1 do L/1 (Uz ova dokumenta ima bezbroj priloga koji se svi odnose na ponašanje Sarajlija u vezi sa ukidanjem janjičara i njihovim stavovima).

⁶ BDA (Başbakanlık Devlet Arşivleri), BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22219 i veliki broj priloga uz ovaj osnovni broj.

kakva je vladala u centru države ili u drugim dijelovima gdje je vladalo bezvlašće pod uticajem derebegova i krdžalijskih haram-baša. Osobito su presadivali korupciju, tu tešku bolest od koje je bilo oboljelo osmansko društvo, prije svih centralni organi vlasti i ulema. To jest izazivalo poremećaje i u Bosni i upravo jedan od razloga za Pokret je pokušaj da se tome zlu stane na put. Takvo shvatanje kod Bošnjaka sazrelo je davno prije Pokreta i neki genijalni Bošnjaci su na to ukazivali predskazujući propast društva u Bosni. Predlagali su da se to spriječi na svaki način. To su vodje Pokreta imale kao osnovu u svome programu. Da je tako, svjedoče ilam i mahzar općenarodnog sabora u Sarajevu, kada su proglasili svoju samostalnu vlast. Osnova njihova mahzara je da oni žele da se popravi socijalni položaj sirotinje i raje i da se povrate zakonitost i pravda u zemlji, a da se iskorijeni nasilje pokrajinske vlasti i njihovih pomagača – okorjelih korupcionaša. Muhamed Emin Isević je već davno postavio program bosanske samostalnosti koji će gotovo u cjelosti biti proveden petnaestak godina poslije njegove smrti. Bošnjaci su uvjereni da samo oni to mogu učiniti i niko drugi u njihovoj zemlji i zato su povelili Pokret i traže od sultana da potvrdi njihove želje i njihov izbor.⁷

Šta je karakteristika kapetana u Bosni

Pokret, vidjeli smo, organiziraju i vode, ne samo kapetani ili, kako neki drugi historičari potenciraju, ajani nego podjednako svi istaknuti predstavnici vojničkog sloja i predstavnici gradskih slojeva – zanatlije i trgovci, cjelokupna ulema i seoski prvaci. Dakle, cjelokupan ekonomski i politički najizrasliji dio bošnjačkog naroda. U tom sloju najuticajniji su kapetani, mada oni nisu, ili bar nisu svi, spadali i među najbogatiji dio stanovništva. Ali oni su zbog svoje uloge u odbrani zemlje uživali najveće povjerenje i imali najveći uticaj u političkom životu Bosne. Naime, poznato je da su kapetanije i kapetani predstavljali jednu od osnovnih karakteristika Bosne osmanskog perioda. Kapetani su igrali ulogu najznačajnijeg kohezionog faktora cjelokupnog društva u Bosni. Oni se, međutim, osim u rijetkim izuzecima, ne pojavljuju kao derebezi, silnici i samovoljni, koji bi bili opasni po državu i predstavljali instituciju ugnjetavanja širokih proizvodnih masa. Ali gotovo redovno se pojavljuju kao zaštitnici interesa Bosne i bošnjačkog naroda u odnosima sa centralnom

⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22091 A do L/1.

vlasti, a posebno u odnosima sa susjednim neprijateljskim zemljama. Prilikom organizacije autonomne vlasti u Bosni, ta se vlast gotovo ravnomjerno dijeli među vodećim strukturama kapetana, zaima (begova), krajiških aga, gradskih slojeva i uleme. Razumljivo, mi ne potenciramo seoske predstavnike u vlasti iako je i njih bilo. Oni to u to doba i nisu mogli biti, jer treba naglasiti da prosvijećenost i obrazovanost toga dijela stanovništva i njegova ekonomska moć bila na niskoj razini. Ali ne treba zaboraviti da je i uloga seoskih prvaka bila vrlo značajna na lokalnoj seoskoj razini, jer i oni često bivaju kažnjavani od strane centralne vlasti kao vodje raznih pobuna u Bosni, zajedno sa naprijed navedenim slojevima. Jednu stvar treba posebno naglasiti, a to je da ulema u Bosni nije bila ipak ni izbliza konzervativna kao u nekim drugim pokrajinama Carstva, pa i u samoj prijestonici. To posebno vrijedi za krupniju i krupnu ulemu. Kod nje je bila prije svega duboko razvijena svijest o Bosni i interesima bošnjačkog naroda i oni su tu svijest pretpostavljali interesima cjelokupne umme. Oni su redovno, zajedno sa drugim prvacima Bosne, kažnjavani kao pobunjenici protiv države i vjere ili kao podstrekači tih pobuna, ali oni o tome ne vode mnogo računa. Oni su složni sa narodom. Samo rijetki pojedinci među njima bili su uporni u svome kolaboriranju sa predstavnicima pokrajinske i centralne vlasti. To je također osobenost Bosne u odnosu na druge zemlje Carstva. Sve navedene strukture nisu samo ili nisu prvi put u ovom Pokretu istupile zajedno i nastojale da zajednički odlučuju o sudbini Bosne i njenog naroda. Svoju odlučujuću ulogu u političkom životu Bosne oni su istakli i igrali još vrlo rano, naročito od početka 17. stoljeća. Od tada, pa sve do vremena o kojim mi govorimo, carski namjesnici i centralna vlast morali su da vode računa o njihovom mišljenju. Namjesnici koji nisu uvažavali te strukture, pogotovu ajansko vijeće Bosne koje je, u stvari, predstavljalo naprijed navedene slojeve, a fungiralo kao predstavnički ili samoupravni organ bošnjačkog naroda, slabo su se proveli u Bosni, a vrlo često su morali i prije vremena napuštati svoje položaje. To se osobito dešavalo u drugoj polovini 18. i u 19. stoljeću.

Muhamed E. Isević prema prilikama u Bosni

Muhamed Emin Isević u svom sjajnom traktatu o prilikama u Bosni raspravlja upravo o naprijed navedenim strukturama bosanskog društva i iz toga traktata se nedvosmisleno nameće zaključak da su Bosnom upravljali sami Bošnjaci, još prije pojave

Pokreta za autonomiju. Zapravo, vidi se da se taj Pokret i nije mogao pojaviti da u Bosni nije postojalo pogodno tlo za njegovu pojavu, upravo u sastavu njegova društva i rasporedu vlasti i svih drugih vilajetskih poslova među tim slojevima. Uolikoj mjeri su se pojavljivali društveni poremećaji u tim strukturama, uolikoj mjeri je bio poremećaj u cijelom društvu Bosne i situacija u Bosni teža i obratno, od tih slojeva zavisio je red i ukupan poredak u Bosni. Ono što je on evidentirao kao razlog propadanja društva i Bosne, bez obzira na to da li imenovanje pojedinih ljudi i njihovih odgovornosti za loše stanje Bosne i naroda može dobiti i naučnu verifikaciju, ostalo je sve do Pokreta za autonomiju. Razlozi su u poremećaju odnosa upravo u tim strukturama.⁸

O preuzimanju uloge u političkom vodjstvu od strane zanatlija i trgovaca u Sarajevu, a na račun tzv. plemića, još prije Muhameda Isevića govori Sulejman paša Skopljak tvrdeći da u Sarajevu više nema plemića i da su ulogu i vodjstvo grada preuzeli zanatlije i trgovci. To potvrđuje i Namik paša, namjesnik u Bosni u vrijeme početka Pokreta za autonomiju.⁹ Oni su u to vrijeme zajedno sa janičarima i, najčešće, kapetanima, osnovna snaga koja se konfrontira namjesnicima i predstavnicima centralne vlasti, pa i samom sultanu. Oni to iskazuju pod plaštom zaštite autonomije, odnosno privilegija Sarajeva, nastojeći da ih i osnaže i povećaju upravo u vrijeme kada se osjeća da Porta po nagovoru namjesnika pokušava da im potpuno dokine muafijet-privilegije jer nisu podložni oficijelnim vlastima. Oni već sada igraju značajnu ulogu i u ukupnom političkom životu Bosne. Ono što je vrlo interesantno primijetiti, u Sarajevu ne postoji podvojenost niti konfrontacija pripadnika visokog plemstva i uleme sa ovim gradskim slojevima. Naprotiv, njihovo jedinstvo jača i oni su, uglavnom, uvijek zajedno u raznim otporima centralnoj vlasti, a u interesu Bosne. Istina, pripadnici vojničkog plemstva su u manjem broju od zanatlija, pa možda i to utiče na njihovo ponašanje, ali je vidljivo da oni ispoljavaju jedinstven stav u pogledu interesa svih stanovnika grada u sklopu ukupnih interesa bošnjačkog naroda. Jedan primjer to zorno pokazuje. Naime, kada je vladavina Derendeli Ali paše postala nesnosna za Bošnjake zbog njegovih brojnih nasilja, oni se 1813. godine oružjem u ruci

⁸ Muhamed Emin Isević, *Ahval-i Bosna*. Uvod, prevod i obrada Ahmed S. Aličić, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), XXXII/XXXIII, 1982/83. godine, Sarajevo, 1984, 163–198. str.

⁹ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21857. C. Isto kao pod br. 8.

dižu protiv njega, a Sarajlije u taj oružani sukob vodi niko drugi do Muhamed Emin Isević, kadija po struci, inače borac za pravdu u Bosni i puni red i poredak. Za njim idu sve Sarajlije. Znači da je i sloj uleme uz njih čak ih predvodi. Na taj način postignuto je puno jedinstvo cjelokupnog stanovništva Sarajeva, što je za jedinstvo cijele Bosne i bosanskog naroda imalo izuzetnu važnost, jer Sarajevo snažno utiče i na druga mjesta u Bosni, posebno gradove, što je u Pokretu za autonomiju došlo do najjačeg izražaja. Među najistaknutije učesnike, pa i organizatore Pokreta, vidjeli smo, spadaju Mujaga Zlatar, Emin beg Dženić, Đulaga, Sulejman efendija Isević, sin ranije spomenutog Muhameda Emina Isevića. Sarajevski mulla Abdulkerim efendija Jusufkadić takodjer nastupa među nacionalistima te čitav niz drugih ljudi iz Sarajeva sa nižim društvenim statusom.

Sastav vodja Pokreta i zahtjevi naroda sultanu naslonjeni na potrebe naroda u Bosni, njihova svijest o tome kakva organizacija vlasti im treba i kakvi odnosi treba da vladaju u društvu, njihova svijest o svim slabostima u Bosni, svijest o interesima zemlje Bosne – jer oni ne spominju ni Carstvo ni druge zemlje, oni spominju samo Bosnu i bosanski narod, sirotinju, bogate, kršćane i muslimane – nedvojbeno svjedoče o punoj zrelosti bošnjačkog naroda i njegovoj visokoj državotvornoj ideji. Zar se onda takvom Pokretu može odricati osnovanost i realnost, i zar je to bilo moguće bez svijesti o sebi iznutra, o svojoj zemlji, i zar to nije nacionalna svijest, jer u krajnjoj liniji tu je inkorporiran i opći zajednički i pojedinačni interes. Taj opći i pojedinačni interes mogao je proizići jedino iz jedinstvenog narodnosnog osjećanja. Upravo na toj tački mora se posmatrati to pitanje naroda i nacije u Bosni. Naravno, sasvim je neispravno, metodološki potpuno pogrešno postavljati pitanje porijekla jednog naroda u sadašnje vrijeme, a ne znati da je taj narod već bio oblikovao i osmislio svoj identitet i sa imenom i sa porijeklom u svojoj zemlji, bez obzira na vrijeme i društvene i političke mijene kroz koje su prošli ta zemlja i taj narod. Korijeni su zaista nepobitni, i to živi korijeni iz kojih se veoma lahko razvija stablo koje je moguće i sasijecati i kalemiti i oplemenjivati, ali uvijek ostaje korijen. Naprijed smo vidjeli da je društvena baza Pokreta bila sasvim korektna, društveni odnosi dovoljno široki da se u njima razvije ideja za Pokret, ideja za samostalnost, i da oni pokrivaju svaku jedinku bosanskog društva i narod kao kolektivitet.

O višekonfesionalnosti se može govoriti, ali, kako ni islam, kao istovjetna vjera vodja Pokreta i sultana, u ovom Pokretu nije

imao značaja, tako ni druge konfesionalnosti, kao konfesionalnosti, nisu imale značaja, osim u smislu zajedničkog učešća u Pokretu, što je najpozitivnija odrednica Pokreta, kao općenarodnog, odnosno Pokreta svih slojeva i svih konfesija. Pokret nije, dakle, imao religijsku osnovu, niti se ispoljavao kao religijski, a kakvi su religijski osjećaji bili kod raznih učesnika Pokreta i svih pripadnika raznih vjera, nije predmet ove rasprave, jer to nema nikakva značaja za našu temu.¹⁰ Međutim, činjenica je da u toku Pokreta, pa ni prije, nije bilo narušavanja reda i poretka po toj osnovi i nije bilo međureligijskih sukoba, koji su narušavali ukupne društvene odnose u tadašnjem bosanskom društvu. Svećenici kao takvi u tom pogledu nas uopće ne zanimaju, iako su imali stanoviti uticaj na običan puk, osobito katolički svećenici. Pravoslavni i muslimanski svećenici bili su poprilično odvojeni od svojih vjernika, svaki na svoj način i svaki iz različitih interesa. Naravno, tu je pitanje hijerarhije u pojedinim vjerskim zajednicama. Ali, i oni su, uglavnom, svi bili na liniji autonomnog pokreta.

O etnosu i naciji u Bosni te o vjerskim prilikama

Do sada u nauci nema definicije, odnosno nema konačne definicije ni etnosa ni nacije. Etnos (narod) u Bosni je ono šta ko želi od njega da napravi ili kako ga je neko zamislio. Nacija je isto tako i ovo i ono, šta god kome odgovara i u kakve mu svrhe odgovara. Taj naš iskaz nije odbacivanje svega što je rečeno o te dvije suštinske odrednice ljudskih povezivanja koje se tako zovu. Ali mi, zaista, ne možemo prihvatiti tvrdnje onih koji kažu kako ti naši ljudi nisu bili organizirani u etnos ili ti ljudi nisu imali *svijesti* o etnosu i osjećanja koja se danas navodno prepoznaju kod naroda i nacija. To su, opet, paušalne tvrdnje. To je grubo pojednostavljivanje stvari, do te mjere, da to čini izlišnim svaku nauku, odnosno bar one nauke koje se bave ljudskom vrstom i njenim organiziranjem. Pošto je Pokret za autonomiju i samostalnost Bosne posljedica *svijesti o sebi i svojoj zemlji* naroda koji je tu živio ili ljudi koji su tu živjeli, mi sasvim ozbiljno tvrdimo da taj narod, kao nešto različito od ostalih susjednih naroda i različito od drugih naroda, pogotovu

¹⁰ Jako Balitić, *Kronika*. Kulturno nasljedje, »Veselin Masleša«, 1988. fra Mato Krističević. *Ljetopis samostana Fojnica, za godine 1830/31*. Martin Schor, *Husein Kapetans Kampf um Bosniens Unabhangigkeit*. Wien, 1936. (Neobjavljeno).

U svim navedenim izvorima potvrđuje se učešće kršćanskog stanovništva. Arhiv Srbije, Kneževa kancelarija (KK), br. XXXII-189.

onih čija je vlast u to doba bila u toj zemlji, zaista *jeste stari narod i nacionalno svjestan* u svojoj vrlo staroj zemlji, a ovaj Pokret je nepobitan dokaz za to, i to, on se ne zove Muslimani ili drugačije nego Bošnjaci. Opće je poznato da je broj pisanih dokumenata o svim slavenskim, odnosno južnoslavenskim narodima, osobito iz ranog srednjeg vijeka, vrlo oskudan i da kontinuirane pisane podatke o tim zemljama i narodima uglavnom imamo iz vremena nešto prije dolaska ili od dolaska Osmanlija na te prostore. Ali, i pored toga, za bosanski narod koji se zove Bošnjaci ima dovoljno i dokumenata iz predturskog doba, i pisanih i spomeničkih, koji jamče da je tu već postojao narod sa svim obilježjima etnosa, što je izraz za narod, koji vole da navode stručnjaci za etnološka istraživanja i sociolozi, pa i filozofi. No, pošto mi ne ulazimo u istoriju srednjeg vijeka, odnosno predtursku epohu Bosne, mi ćemo konstatirati istinu, da su Osmanlije, čija se epoha neposredno nastavlja na srednji vijek Bosne, na području Bosne zatekli etnos pod imenom Bošnjaci. Taj etnos imao je i svijest o sebi i svijest o svojoj zemlji, svijest o svom povijesnom pamćenju ili iskustvu, imao jedinstveno organiziranu političku zajednicu, državu Bosnu, sa pozitivnim regulama i sa slojevima društva, odnosno klasama, potpuno neovisno od svih drugih političkih zajednica – država u njenom susjedstvu, kako po formi zorno ispoljavanoj, tako i po unutrašnjoj duhovnoj suštini njezina bića i bivstvovanja. Uzmimo plemstvo i plemenštinu, sabor i stanak i ljudski slobodnu misao prema onom tzv. metafizičkom u nadi ili u pobuni.

Mi smo davno konstantirali da je Bosna predstavljala fenomen u ondašnjem slavenskom svijetu, da je u njoj bila i »vjera« i »nevjera« i da vjera nije odredjivala društveno biće naroda Bosne. Društveno biće ili bit naroda Bosne određivali su religijsko biće Bošnjaka. Moglo je biti i nije. Mogli su biti jedni katolici, a drugi pravoslavni, a treći pravi krstjani, naspram naprijed spomenutih krivih krstjana. Čvrsta vjerska organizacija uopće nije postojala, ma koliko to franjevački popovi pokušavali da opovrgnu, jer nekoliko bogomolja na području Bosne, postojećih za nekoliko stoljeća, naravno kontinuitet se ne može potvrditi, nije nikakav dokaz za jaku organiziranost crkve. To je samo potvrda da je bilo svjesnih pokušaja da se instalira vjera ovoga ili onoga, ali nikako da je vjerom neko imao nekakvu kontrolu nad ljudima Bosne. Svakako, bilo je i katolika, ali kakvih, i sasvim malo pravoslavnih, ali kakvih. Čak do pred sam pad Bosne pod osmansku vlast mogli bi i na prste jedne ruke nabrojati da je ovdje-ondje postojala neka bogomolja pravoslavaca. Priče o vremenu kralja Dragutina, koji

nije bio bosanski kralj, nego odbjegli kralj Srbije koji se sklonio u Bosnu, i navodnoj gradnji pravoslavnih bogomolja u njegovom vremenu, spada u izmišljene priče, čak manje vrijednosti od legendi, jer legende se bar za nešto, makar i izmišljeno, vežu. Uostalom, Dragutin je bio katolik ili bar priznavao autoritet pape, a ne nekih drugih kršćanskih autoriteta sa istoka.¹¹

Pravi krstjani ili pripadnici Crkve bosanske i nisu imali zvaničnih bogomolja, jer krstjanske hiže nisu bogomolje ni u kom smislu, pa, čak ni bilo koja vrsta samostana. Valjda se to sada dovoljno zna. Ali oni jesu bili vjernici po svom pravom krstjanskom zakonu, što znači bez institucija i autoriteta, bez obavezne hijerarhije i obavezne podložnosti. Ona je bila stoljećima najjača i dominantna u Bosni, jer je tako odgovaralo bosanskom čovjeku i njegovom duhu. Ona je progonjena i uništavana, čak i fizički, ali bilo je i hipokrizije. Jest bila gotovo pred nestajanjem, ali se opet sačuvala i opet nijedna druga nije uspjela da nadvlada i da ona postane dominantna. Doduše, bilo je Bošnjana koji su mogli pripadati svakoj od navedenih vjera u isto vrijeme i da im to ništa ne smeta, vlastodršci su čak znali tako da postupaju.¹² Nikada nijedna vjera nije bila državna, jer se bosanska država nije bazirala na vjeri svoga naroda, nego na realnim društvenim odnosima. Iako je kralj Stjepan Tomašević na svojim posjedima i na svom, od Osmanlija vrlo uzdrmanom dvoru, prihvatio katoličko kršćanstvo, to još nije značilo da su ljudi prihvatili jednu vjeru kao jedinu važeću. Uostalom, ko je mario za toga kralja, Kosače, Pavlovići, Kovačevići, tada kad su mu Osmanlije bile pred kapijama, ali bukvalno kapijama, prijestonice. Njegov pokušaj da, preko te katoličke crkve kojoj je i on sam, vjerojatno, malo pripadao, pridobije u pomoć katolički svijet da spasi zemlju ili sebe od »satanskih« Osmanlija, neozbiljno je uvoditi u razmatranja kao pitanje državne vjere.

Dakle, vjerski život bio je potpuno beznačajan. Gotovo da nije ni postojao. Zato kod određivanja bošnjačkog etnosa ne treba religiji davati neki veći značaj, pogotovu u ideologijskom smislu kao npr. kod Srba, pa i Hrvata ali nešto manje, i to u najnovije doba. Bošnjački etnos jest bio karakterističan po slabo-

¹¹ Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne*. Kulturno-prosvjetno društvo Hrvata, »Napredak«, Sarajevo, 1991. godine.

Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*. Zagreb, 1989.

Olga Zirojević, *Srpske crkve i manastiri*. Beograd.

¹² Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*. Bosanska knjiga, Sarajevo, 1991. godine.

vjernosti ili malovjernosti, pa možemo prihvatiti da je vjera samo toliko imala i uticaja u tome narodu. Možda je to najveća prednost bošnjačkog etnosa, jer nije bio opterećen religijom, nego je oblikovan racionalnim elementima društva, društvenim slojevima po vertikali, od krupnih samostalnih feudalaca do sitnih i slobodnih seljaka i po horizontali, baštinama, plemenitim i neplemenitim, slobodnim i siromašnim ljudima, državom koja je svima pružala dovoljno mjesta i koja se čvrsto držala u vrijeme kada su gotovo sve druge slavenske države bile nestale, čuvajući takav unutrašnji život toga naroda koji se, s pravom, zvao narod Dobrih Bošnjana. Elementi realnog sadržaja su u osnovi toga naroda. Skup tih elemenata je brojao, ali mu ne manjka nijedan da bi taj narod bio narod za sebe u moru etnosa s kojima su komunicirali, i to nije nikakva lokalna oznaka.¹³

Odnos Osmanlija prema neturskim narodima

Kakav odnos imaju Osmanlije prema etnosima i nacijama? Osmanlijska država kao osvajačka sila, sa čvrstom ideologijom koja je bila eminentno naslonjena na tursku dinastiju Osmana i turski etnički element a čija je sadržina stvaranje velike, moćne države na osnovama koje su izgrađene na tradiciji islamskog, tursko-tatarskog, seldžučkog, perzijskog i bizantinskog državnog iskustva, sa svojim autentičnim društvenim i pravnim sustavom, u svom razvoju, širenju i učvršćenju kao moćnog carstva, nije polagala pažnju na to kakav je ko narod, kakve je ko krvi tj. rase. Osnovno je bilo uklopiti sve potčinjene narode u osmanski društveno-ekonomski i politički sistem, milom ili silom. Uopće nisu vodili računa o imenima tih naroda, niti su ih po toj osnovi razlikovali, niti im po toj osnovi davali određeno mjesto u svom sistemu velike moćne države. Svak je mogao nositi svoje ime kako je htio, ali to nije nikada smjelo ići na štetu države koja je bila osmanska, bez obzira imali ti narodi vjeru Muhammedovu, Isusovu, Mojsijevu ili bili bez vjere. Svi su oni ulazili u klase ili slojeve društva onako kako je to odgovaralo Osmanskoj Državi. Dakle, oni su znali razlikovati narod od naroda, ali to nije uopće uticalo na sistem, niti je smjelo da šteti sistemu.

U stvaranju svoje moćne osvajačke države-carstva, oni nisu imali islam kao cilj. Oni su islam, prije svega, koristili kao sredstvo. U stvari, u definitivnom oblikovanju svoga tursko-osmanlijskog etnosa, poslužili su se islamom kako bi otklonili svaku

¹³ *Bosna i Bošnjaštvo*. Naučni simpozijum, Sarajevo, 1991. 87–99. str.

razliku medju plemenima iste ili slične krvi-rase. Činjenica da su u svojim zakonima strogo vodili računa da upravne funkcije u državi mogu nositi samo etnički Turci, govori o tome da je to, najprije, bila država Turaka, a ne država muslimana. Tek kada su konsolidirali državu u svim segmentima i kada im je bio otvoren put na cijeli svijet, oni se pretvaraju u kosmopolitsku državu – Osmansko Carstvo, mijenjaju i svoj vjekovni običaj, pa na visoke upravne funkcije pripuštaju i strani neturski element i opet ne uzimaju islam kao ideologiju, opet je sadržina njihove ideologije moćna osmanska država i društveno-ekonomski odnosi u službi moćne osmanske države sa usvajanjem elemenata od svih naroda koji su mogli poslužiti bržem i kvalitetnijem ostvarenju njihova cilja. To se počelo intenzivno ostvarivati i oblikovati kao pravilo upravo u vrijeme pada bosanske države pod osmansku vlast, odnosno u vrijeme sultana Mehmeda II Fatih, koji je definitivno uobličio Osmansku Državu u veliko svjetsko carstvo. Ono tada nije bilo veliko samo po prostoru, nego i po načinu svog organiziranja. Ideologija je i dalje ostala turskoosmanska država i turskoosmanska vlast; širenje Carstva na sve strane i sve narode, podjednako one kršćanskih vjerozakona i one islamske; vojska pokretna potpuno potčinjena vladaru, bez stalnog mjesta stacioniranja, odnosno bez stalnog mjesta boravka bilo kojeg vojnika. Država je oduzela pravo svim vojnicima da se ustaljuju na jednom mjestu i pravo da svoje vojničke posjede drže kao privatna dobra. Njihov izvor zarada je bio ratni plijen i timarski prihodi koje im je dodjeljivao sultan na ime službe. Timari nisu bili stalni ni na jednom mjestu, mijenjani su po potrebi i u zavisnosti od širenja države; organizacija državne garde-janjičara kojima je neposredno zapovijedao sam vladar, a zadatak im je bio da štite vladara i državni poredak od centra države pa do najudaljenijih pokrajina. Plaćani su iz državne kase i od plijena. Stalna su i stajaća vojska podložna apsolutnoj disciplini i nisu mogli zasnovati porodice, dakle vezani su samo za volju vladara i potrebe države. Ništa ih nije vezalo ni za jedno mjesto. Vrbovani su na poseban način iz devširme tj. odabirom zdravih dječaka iz reda podanika kršćana i muslimana, ali onih koji nisu navikli ni na kakav porodični konfor ili stekli neke posebne navike i zanate, po pravilu seoska djeca iz porodica koje nisu imale nikakva posebnog zanimanja izuzev obrade zemlje.

Kako je islam bio vjera vladara i u ovo vrijeme kada su balkanske zemlje padale pod osmansku vlast, vladari su protežirali pripadnike te vjere u državnim i vojnim službama. U tim vreme-

nima počeli su pripreme i borbu da se nametnu kao jedini zaštitnici islama, odnosno halife, kao najmoćnija država i najmoćniji vladar musliman. To će ostvariti tek 1517. godine, šezdeset godina nakon pada Bosne.¹⁴

Prevodjenje u islam, međutim, nije bilo institucionalizirano. Nije postojalo organizirano misionarstvo. Ako ga je bilo onda je ono rezultat privatne inicijative, u čemu su prednjačili pripadnici derviških redova kao dio njihove pobožnosti, pa im u tom pogledu pripada određena zasluga. Ali to nije moglo uticati na intenzivniji proces. Inače, što se tiče države, prelazak u islam, je bio dragovoljan. Za to je potvrda da je u Osmanskom Carstvu kada je bilo u naponu moći, u doba Sulejmana Zakonodavca, bilo između trideset i četrdeset posto kršćana. Upoređeno sa pokrajinama koje su bile čisto kršćanske i one koje su bile čisto islamske, može se zaključiti da je taj procenat gotovo proporcionalan tom broju. Ili drugim riječima rečeno, ni u kršćanskim pokrajinama nije prešao na islam veći procenat od trideset do četrdeset posto.

Izuzetak su zemlje Bosna i Albanija. Tamo je procenat u jednom momentu bio prešao devedeset posto, što znači gotovo u cjelosti. Za sve to postoje objašnjenja i razlozi, što nije predmet ovoga rada.¹⁵ Ne može se poreći da je takav procenat prelaska na islam stanovnika Bosne morao imati stanoviti uticaj u društvenoj svijesti toga naroda. Ali, mi bi to označili kao oplemenjivanje, obogaćivanje toga etnosa i cijelih prostora kvalitetom koji će davati punoću ukupnom životu cijelog etnosa, od tada pa do današnjih dana. Vrlo je značajno da ni ta činjenica nije proizvela diferencijaciju u bošnjačkom etnosu na osnovi religije. Sasvim je druga stvar klasna diferencijacija i diferencijacija po društvenom statusu. Ipak, i način života i unutrašnja struktura etnosa, a zatim društveni položaj svih vjera u okviru novog sistema, učinila je da je sudbina svih Bošnjaka bila gotovo istovjetna, bila im je zajednička. Jer, treba da se znade da u novom sistemu, od pretežne kršćanske komponente koja je bila predmet klasne diferencijacije i političke diskriminacije, već od kraja 16. stoljeća ta komponenta postaje gotovo isključivo muslimanska, ali se opet u etnosu nije ništa promijenilo. Specifična klasna

¹⁴ Halil Inalcik, *Osmali Devleti tarihi. Osmansko Carstvo od 1300 do 1600. godine.*

¹⁵ Prilozi za orijentalnu filologiju. Br. XLI, Sarajevo, 1992. Cijeli časopis posvećen je pitanju širenja islama. Posebno obratiti pažnju na rad Ahmed S. Aličić, *Širenje islama u Hercegovini.*

diferencijacija, kao vanjski faktor, nije razorila etnos, naprotiv, ojačala ga je, pa je na toj etničkoj osnovi ustrojeno zasebno bosansko društvo u okviru osmanskog globalnog sistema. Sasvim je svejedno koju ćemo, klasnu ili etničku, svijest staviti na prvo mjesto. Činjenica je da na odredjeni način svi pripadnici toga etnosa u tom specifičnom bosanskom sistemu imaju iste mogućnosti, pa tako ni oni koji, praktično, nisu mogli postići mnogo, nisu bili ničim degradirani u odnosu na ukupnu populaciju etnosa.¹⁶

Raspravljati o tome kako je nastao taj etnos je apsurdno. Tu je uvijek postojala baza, osnova toga etnosa, a šta je sve adaptirano u taj etnos kroz beskrajno dugu njegovu povijest i povijest njegove zemlje, sigurno se egzaktno ne može utvrditi; naravno, pretpostavke ne spadaju u naučne kategorije. Asimilaciona mogućnost i sposobnost ove zemlje i njenog naroda bili su bez sumnje veliki. Ali, asimilacija i adaptacija u taj etnos išla je prirodnim putem bez ikakvih potresa, bez ikakvih skokova i bez prisile. Naravno, nikako nije tačno da je taj etnos »*nastao u srednjem vijeku od srpskog i hrvatskog elementa*«. Navedeni elementi nisu nikada u Bosni postojali kao dio supstancije Bosne. Religija se, u tom pogledu, ne smije uzimati kao mjerilo ili kao nekakva odrednica, jer do najnovijih vremena ona u bošnjačkom narodu nije igrala ulogu narodnosne odrednice. Neka posluži za primjer samo istorijski podatak da su Srbi i Vlasi mogli da borave na području Bosne, kao strani element izvan oficijelnih struktura društva srednjevjekovne Bosne, tek po specijalnim odobrenjima bosanskih velmoža, i to u posebne svrhe i za posebne poslove. To isključuje mogućnost da u prvobitnom nastanku i životu bošnjačkog autohtonog i autentičnog naroda, srpska, hrvatska ili ilirska etnička komponenta ima bilo kakav presudni uticaj. Još manje može imati uticaja u formiranju bošnjačkog naroda nekakva mješavina etničkih elemenata nakon turskih osvajanja, odnosno muslimanskog naroda kako su ga označavali mnogi pisci najnovije istorije Bosne, a pogotovu nebulozne tvrdnje kako je taj narod nastao od nekakvih Bogumila. Jasno je valjda svakome da je za islam svejedno ko je kakvoj kršćanskoj sekti pripadao prije nego je primio islam, a u Bosni je primao islam

¹⁶ Nedim Filipović, *Neke napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini*.

Isti, *Korelacija između širenja islama u Bosni i Albaniji*.

Ahmed S. Aličić, *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem 16. stoljeća*.

cijeli narod koji je vjerovao u sve tri kršćanske vjere ili nije imao nikakve.

O tome se mora prestati raspravljati kada je u pitanju bošnjački etnos, ako se želi doći do izvornih korijena toga naroda, ako se žele postići istinski razumni naučni rezultati, ako se želi doći do povijesne supstance ove zemlje. Treba ostaviti politiku i politikantske floskule u inauguriranju nekakvih novih naroda. Bosna to ne zaslužuje. Kome to treba, neka to traži u svom narodu i svojoj zemlji ili u svojim političkim pristalicama, inače se, u suprotnom, ide u iracionalnost i rasizam. Zar su Kulin, Tvrtko, Stjepan, Tomaš, a valjda su svi bili ista loza, ikada spomenuli da su Srbi ili Hrvati ili neko drugi. Zašto bi njihov narod bio srpski ili hrvatski. Pa, oni nisu uvezeni banovi i kraljevi, oni su rođeni sinovi zemlje Bosne, Dobri Bošnjani. Upravo takvu Bosnu zatiču osmanska osvajanja. Stvar se mijenja u toliko što je Osmanlijama bilo svejedno da li je neko Srbin, Hrvat, Vlah, Bošnjak. U granicama njihove države, svi su dobili mogućnost nesmetanog kretanja u svim pravcima, ako se nije remetio opće uspostavljeni sistem proizvodnih odnosa – upravo to, a ne nekakvi narodni odnosi. Osim toga, Osmanlije su imali potpuno izgrađen sistem i politiku usmjerenog, planiranog naseljavanja, pa često i preseljavanja manjih ili većih grupa, pojedinih naroda pa i svoga turskog, ako su potrebe države to iziskivale. Upravo na taj način u Bosnu, kao zemlju sa već postojećim povijesnim etnosom, sa svim elementima kojima danas naučnici filuju nacije, osim nacionalne države, jer su Osmanlije i njihova država bili iznad svih i iznad svega i nisu marili ni za čija osjećanja, ali ih nisu planski ni gušili, Osmanlije su usmjerili ogroman val Vlaha da bi popunili prazne prostore, nastale nakon ratnih pustošenja. Bilo je napuštanja određenih prostora od strane stanovništva i prije turskih osvajanja. Ali taj pridošli vlaški etnički element nije mogao zadržati tu svoju etničku određenicu iz dva razloga: prvo tu su odmah uglobljeni u autohtoni bošnjački narod – bosansko stanovništvo, i drugo, na njih su se protezali svi oblici i sva pravila novog društveno-ekonomskog sistema kojeg su Osmanlije zaveli u zemlji Bosni.

Taj vlaški element u religijskom smislu nije bio baš mnogo stabilan i kao takav bio je predisponiran za religiozaciju u svim pravcima, odnosno u sve religije koje su tada postojale u Bosni, a postojale su opet tri: islam, pravoslavlje i katolicizam. To će se i desiti s njima u jednom dosta dugom istorijskom trajanju od gotovo dva stoljeća.

Odnos Osmanlija prema nemuslimanskim religijama

U tom smislu treba ukazati na jednu poznatu činjenicu iz odnosa Osmanskog Carstva prema pojedinim nemuslimanskim religijama. Osmansko Carstvo imalo je umjereniji stav prema pravoslavlju nego prema katoličanstvu. Jer, pravoslavna crkva nakon pada Carigrada nije predstavljala nikakvu opasnost za Carstvo. Pravoslavlje i nije bilo jedinstveno organizirano, a da je i bilo, carigradski patrijarh se odmah nakon osmanskih osvajanja Carigrada podložio novoj vlasti kao odani podanik. On doduše i nije imao nikakvih ingerencija nad svim pravoslavnim vjernicima. U tome su njega slijedili i svi pravoslavni vjernici koji su postali potpuno odani i pokorni podanici Porte. S obzirom na to, osmanska vlast nije zazirala od njih, pa su njihovi popovi mogli mirno da prate svoje vjernike i mogli su mirno da propovijedaju svoju vjeru, ako to nije štetilo društveno-ekonomskom i političkom sistemu Carstva. To se dešavalo i na našim prostorima.

Represivan stav u odnosu na katoličku crkvu Carstvo je imalo iz razloga otvorenog i sustavnog neprijateljstva pape prema islamu i Osmanskom Carstvu, zbog čvrste organizacije katoličke crkve u vidu papstva, a ne čvrste organizacije te crkve u Bosni, dakle, zbog političkih razloga, pa je kao takva katolička crkva predstavljala opasnost za Osmansku Državu. Zbog toga su katolički popovi bili pod paskom kako ne bi vršili politički uticaj na svoje vjernike, a što bi moglo imati negativne posljedice na unutrašnji red i poredak. Ali ni njima nije bilo onemogućeno u Bosni propovijedanje svoje vjere, gdje su to radili mirno bez štete po osmanski sistem.

Inače, djelovanje i jedne i druge kršćanske crkve u Bosni bilo je evidentno samo među Vlasima. Vjera je, zakonski bila slobodna, pa je većina vlašskog življa pravoslavizirano, ali i bazu katoličkog življa predstavljali su Vlasi.¹⁷ Tako je u Bosni i nakon turskih osvajanja i nakon formalnog nestanka krstjana, ostala da egzistira tročlana religiozna komponenta bošnjačkog naroda. Malo kasnije ćemo vidjeti kako je to ostvareno, odnosno kako je nadomještena komponenta Crkve bosanske. Naime, pravi krstja-

¹⁷ Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorlugunda, İskan ve kolonizasyonu. Türk Tarih Kurumu. Bosna sancagi Tapu Defteri. Belediye Kutuphanesi* (sada Atatürk Kütüphanesi), İstanbul, № 075. *Popis sandžaka vilajeta Hercegovina za 1477/8. godinu.* Monumenta Turcica, Knj. III, Orijentalni institut Sarajevo, Ova dva deftera pružaju maksimalne podatke o stanovništvu Bosne, sa gledišta njegovog narodnosnog karaktera. Tu nema ni Srba ni Hrvata. Osim toga, vidi se struktura spahijske klase u Bosni i njeno postepeno mijenjanje.

ni, kako su sebe nazivali pristaše Crkve bosanske, očito su se kao racionalni vjernici opredjelili za onu koja je bila bliža njihovom shvatanju vjere, ili su se opredijeljivali za sve vjere – i pravoslavlje i katolicizam i islam, zavisno od mjesta življenja i komunikacije. Vjerovatno ih je u duši dosta ostalo u svojoj staroj vjeri, bez obzira na to kakva su imena nosili i u koje su bogomolje išli, ako su uopće išli u bogomolje. Ali opet, sve to nije remetilo jedinstven etnički bosanski ambijent, niti onaj jedinstveni autentični bošnjački osjećaj za sebe i svoju zemlju Bosnu.

Treba istaknuti još jednu važnu stvar koja nikada nije bila predmet u našoj historiografiji, ko zna iz kakvih razloga. Ili je možda i suviše jasno iz kojih razloga. Ona ima vrlo značajno mjesto u raspravi o bošnjačkom narodu, osobito o njegovoj religijskoj komponenti.

Širenje islama i kristijanizacija Bosne u isto vrijeme

U našoj nauci je veoma mnogo, mada ne i temeljito, raspravljano o bogumilima i islamu, a o ostale dvije kršćanske sekte nije se uopće raspravljalo. Posebno je bio izražen interes za širenje islama, ili kako su to pogrešno označavali, za islamizaciju Bosne. Manje-više, mi danas znamo kada se počeo širiti islam i kako se širio, ali još nema sinteze o tome, mada za to postoje svi preduvjeti.¹⁸ Ali, kao da se samo islam širio u Bosni, a sve ostalo kao da je od iskona tako kako je danas. Stvar je drukčija, i nauka se mora okrenuti i onome drukčijem.

Naime, u isto vrijeme kada se širio islam u Bosni, širilo se i pravoslavlje, i to gotovo na isti način kao i islam – u vidu procesa. Čak i vrijeme trajanja toga procesa, pa i njegov intenzitet se podudaraju. Taj intenzivni proces trajao je osobito u toku 16. stoljeća. Islam se istina širio intenzivnije i masovnije i širio se pretežno među starosjediocima Bosne, a pravoslavlje pretežno među Vlasima koji su se zajedno sa osmanskim osvajačem naseljavali u Bosni. To znači da pravoslavlja u Bosni nije bilo do osmanskih osvajanja. Vjerovatno ga je bilo nešto na krajnjim istočnim granicama Bosne ili ponegdje poneka pravoslavna enklava u bližoj unutrašnjosti. Uglavnom u područjima gdje se je sudarala Crkva bosanska i pravoslavlje, te katolicizam i pravoslavlje. To širenje pravoslavlja u Bosni podudara se i sa obnavljanjem Pečke patrijaršije 1557. godine. Na čelo te patrijaršije, po

¹⁸ Radovi Mehmeda Handžića, Adema Handžića, Solovjeva i izdanja Orijentalnog instituta, pružaju mogućnost sinteze o širenju islama, naravno uz radove Nedima Filipovića koje smo naprijed naveli.

sudbini nepotizma, dolazili su popovi iz Hercegovine bez obzira da li su za to bili sposobni ili nisu. U tom periodu, u istočnim i jugoistočnim dijelovima Bosne počinju da se grade crkve, masovno, gotovo u svakom selu. Ali je interesantno da će za nekih sto godina poslije toga veliki broj tih seoskih crkava biti zapušteno, iako ni tada u tim selima nije bilo muslimana.¹⁹ Tome je razlog stalna migracija toga stanovništva, koje je po svom porijeklu i bilo vlaško, u unutrašnjost Bosne ili van granica Bosne u prekossavske osmanske posjede i dobrim dijelom u smederevski sandžak, gdje je bila izražena potreba za radnom snagom.

Dakle, za masovnost pravoslavlja u Bosni, kolika god ona bila, isključiva zasluga pripada Osmanskom Carstvu i njegovom odnosu prema nemuslimanskim religijama, kao i njegovom društveno-političkom i ekonomskom sistemu. Prema tome, ako je jednom došlo do diferencije u smislu nekakvog srpskog, odnosno pravoslavnog etnosa u Bosni, onda je jasno da je taj etnos nekada bio sastavni dio bošnjačkog etnosa i iz njega je izrastao, odnosno izdvojio se, ne po principu evolucije, nego po principu religiozne istovjernosti i pod uticajem političke propagande u vremenu koje nije bilo tako davno, malo više od jednog stoljeća, te on nije povijesni ni autentični ni autohtoni etnos u Bosni. On je umjetnička tvorevina. Ništa povijesno ne postoji na čemu taj dio bošnjačkog naroda može zasnivati svoju srpsku svijest.

S obzirom na stanje nastalo u Bosni nakon osmanskih osvajanja, i s obzirom na masovan prelaz u islam stanovnika Bosne, odnosno pripadnika svih religija u Bosni, gotovo je ista stvar i sa katolicizmom. Oba ta vjerska entiteta imaće isključivu osnovu u vlaškoj populaciji. Jedina je razlika što je prije osmanskih osvajanja u Bosni, na cijelom njenom području bilo katolika, makar onih kriptokrstjana (bogumila), jer se u Bosni i vodila stalna borba između katolicizma i Crkve bosanske. Jedan mali dio njihov će se zadržati u katoličkoj vjeri koristeći se pravom slobode vjeroispovijedanja, kao i činjenicom da su osmanski vladari i zvanično potvrdili slobodu vjere bosanskim katoličkim popovima. Ali, mali dio njih će ostati izvan islama, pa ono što će kasnije nastati od katolicizma ima apsolutnu vlašku osnovu.²⁰ Prema tome, nemaju nikakve povijesne veze sa etničkim Srbima ili etničkim Hrvatima. Današnji Srbi u Bosni nisu povijesni Srbi, niti su današnji Hrvati u Bosni povijesni Hrvati. Dakle, i jedni i drugi su oktroirani u današnje nacije. Za ove naše tvrdnje ne

¹⁹ BDA, *Tapu Defteri*, N° 861, 90.130 str.

²⁰ BDA, *Tapu Defteri*, N° 861, 1–32. str.

postoje nikakvi valjani protivargumenti. Istina, jedini je protivargument da ne postoje stalne, vječite društvene kategorije. Vječita je kategorija samo čovjek, a sve drugo je podložno svakakvim mijenama, usvajanjima i odbacivanjima, i etnos i nacija i religija.

Bošnjački etnos je kao povijesna supstanca ove zemlje apsorbirao sve te druge grupe i grupice, koje su svraćale u Bosnu ko zna pod kakvim uslovima i sa kakvim ciljevima, i to kroz dugotrajan proces. On nije od njih postao ni po osnovu etniciteta niti po osnovu religioziteta. Ako je neko od nekoga postajao onda su svi ti drugi postajali od njega, kao autentičnog i autohtonog narodnosnog elementa u ovoj zemlji, sa svojom autentičnom svijesti o sebi i svojim povijesnim iskustvom. Srpski i hrvatski etnički element nije postojao u Bosni u značajnijem broju i on nikako nije konstituant bošnjačkog etnosa. Dodirivanja su samo onolika koliko su uvjetovali istorijski tokovi na ovim širokim prostorima i logika ekonomskog opstanka.

Od dolaska Osmanlija na području Bosne, ni u zvaničnim ni u nezvaničnim dokumentima turske provincijencije, uopće se ne spominje ni ime Srbin ni ime Hrvat, u smislu pripadnosti tim narodima, koje osmanska administracija sasvim dobro prepoznaje na njihovim etničkim prostorima, čak i njihov društveni položaj i status na tim prostorima.²¹

Još jedna stvar treba da se znade kada se raspravlja o narodima i nacijama u okviru Osmanskog Carstva, a mi naša razmatranja i naše rasprave o tim pitanjima i temeljimo na podacima koje nam pružaju arhivski i drugi dokumenti osmansko-turske provenijencije.

Osmanlije su prepoznavali i identificirali pojedine narode po njihovim zemljama i njihovim vladarima, ako su ih imali. Tako su za njih Srbi, stanovnici zemlje srpskog kralja, a Bošnjaci su stanovnici zemlje bosanskog kralja. Po tome je oznaka za Srbina Srb (Srf), za Bošnjaka je oznaka Bosna, a za Hrvata je oznaka Hrvat. Sve tri oznake u suštini stvarno znače: Srb = Srbija, Bosna = Bosna, a Hrvat = Hrvatska. Dakle, identična oznaka za zemlju i narod. U vrijeme osmanskih osvajanja, pa i dosta dugo vremena poslije toga, nazivi Srbija ili Srbistan ili Hrvatska ili Hrvatistan Turcima nisu bili poznati. Ti nazivi su mnogo kasnijeg datuma. Naziv zemlje Bosne nije se mijenjao. Na to je izravno

²¹ Ahmed S. Aličić, *Popis vojske pred bitku na Mohaču*. POF, XXV-XXVI/1976.

S. Bašagić, *Znameniti Bošnjaci i Hercegovci u Osmanskoj Carevini*
Isti, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*.

uticala logika osmansko-turskog jezika, pa nije bilo potrebe da se modificira ime Bosne.²² Što se tiče Hrvata, Osmanlije su dobro znali da je to narod u sastavu Ugarske. Često se po imenu nekog čovjeka tačno vidi da je Hrvat, a oni ga označavaju kao Ungrus = Madžar, ali je češće da Hrvate sa njihovog etničkog područja tačno označavaju kao Hrvate. Osim toga, kod Hrvata je evidentno još nešto. Naime, oni tzv. Hrvati iz Slavonije i drugih sjevernih krajeva nikada se ne označavaju kao Hrvat, nego po mjestu porijekla, npr. iz Požege, iz Osijeka, iz Pakraca.

Gotovo odmah, čim su zaveli redovnu vlast u Bosni Osmanlije su pripadnike bošnjačkog naroda počeli označavati kao Bošnjak. Ima različitih mišljenja o tome da li je to turski naziv ili je naš domaći naziv. Mi mislimo da je naš domaći naziv jer u najranijim turskim popisima mi nalazimo vlastito ime Bošnjak (Boşnak). Međutim, i u osmansko-turskom jeziku, a i u bosanskom jeziku, postoje nastavci AK i K koji imaju istu funkciju tvorbe i imenice i pridjeva koji označavaju stalnu kategoriju. Inače, kod Osmanlija postoji još jedan nastavak za tvorbu pridjeva, a to je nastavak LI, koji ima višeznačnu upotrebu ali ne označava, u pravilu, stalnu kategoriju. U smislu naše rasprave označava da neko potiče iz nekog mjesta ili neke zemlje, a u posebnoj vrsti dokumenta da ima ličnu oznaku ovakvu ili onakvu radi prepoznavanja.²³ Ovaj nastavak se ne upotrebljava pri oznaci nekog naroda. Tako za svakog čovjeka iz Sarajeva ili Mostara ili iz Bosne, reći će da je Sarayli, Mostarli i Bosnali (lu). Samo nekada indirektno može upućivati na oznaku naroda, ali je to, obično, sintagma sa nekim drugim riječima. Posebno treba ukazati da ovaj pridjev ima posvojno značenje i o tome treba voditi računa pri raspravi o pripadnosti narodu. Nama uopće nije namjera niti želimo da raspravljamo o tome da li Bošnjak kao narod postoji ili ne postoji. On postoji i to nepobitno. Mi ćemo ipak dati još neke opće napomene i odrednice koje će jasno ukazati na svaku izlišnost rasprave o tome.

Za vrijeme vladavine Osmanlija nije nestao nijedan istorijski narod kojeg su oni zatekli i potčinili svojoj vlasti. Tako je ostao narod Fars (Adžem) – Perzijanci, Arap-Arapi, Durz-Druzi, Rum-Grci, Kurd-Kurdi, Gürcü-Djurdjistanci (Gruzijci), Tatar-

²² Naime, nije bilo potrebe, jer bi bilo teže za izgovor da su Bosnu nazvali Bosnanistan, a nazivi Hrvatska i Srbija nisu u duhu turskog jezika pa su ih nazvali Hrvatistan i Srbistan, po perzijskom nazivu, odnosno sa perzijskim nastavcima.

²³ BDA, *Tapu Defteri*, N° 746 (Popis džizje u nekim krajevima Bosne)

Tatari, Arnaud-Arnauti (Albanci), Bulgar-Bugari, Srp-Srbi, Ungurus-Ugari (Madžari), Bošnjak-Bošnjaci.²⁴ Osmanlije nisu ni izmislili nijedan narod koji nije postojao. Diferenciranje Arapa po zemljama je samo diferenciranje po geografskim ili geopolitičkim prostorima, inače su za njih svi Arapi. Prema tome, Osmanlije nisu ostavili na ovim niti na drugim prostorima nikakav narod koji se zove Muslimani, jer nisu imali drugog imena, ili su se odrekli nekog svoga ranijeg imena ili ih je neko tako nazvao. Naučna je glupost raspravljati o porijeklu Muslimana kao naroda-etnicuma, ako se neće početi sa istraživanjem od 1963. ili eventualno 1974. godine. Sasvim je druga stvar porijeklo islama u Bosni, a apsurd je vezati muslimane samo za nekakvu krstjansku (bogumilsku) sektu.

Oznake za Bošnjake u zvaničnim osmanskim dokumentima su od suštinskog značaja i nepogrešivo identificiraju taj narod, razlikujući ga od sebe samih, tj. Turaka i svih drugih naroda koji su živjeli u njihovu Carstvu.

Turski nazivi za narod i maciju

Već je više pisaca iznosilo podatke o imenima, odnosno imenu bošnjačkog naroda u različitim sklopovima, sintagmama i pojedinačno. Mislim da su se neki čak, u pojedinim slučajevima, služili izvjesnim natezanjima ili donosili sintagme koje jezički nisu regularne ili koje ne označavaju narod bošnjački ili ga ne označavaju na takav način. Najdalje u tome otišao je Smail Balić. Sasvim vjerujemo da je on tragajući za kulturnim poslenicima iz Bosne nailazio na razne potpise, ali na neke sigurno nije, osobito ne kao grupnu oznaku uz pojedina imena. Ako ih je takvim susretao, onda je to bilo u sasvim drugom smislu. Tako npr. *Bosnalı kavım* ili *Bosnalı taife* jezički ne znače bosanski narod. To znači grupa iz Bosne i u jednom i u drugom slučaju, i sigurno znači da je u određenim prilikama neka grupa ljudi došla iz Bosne. Ili, u najboljem slučaju, ako je riječ o pojedincu, onda da je taj pojedinac porijeklom iz neke bosanske porodice ili jedinka iz bosanskog naroda, pa onda ima indirektnu uputu na naziv naroda. Od njega su to preuzeli drugi koji su o tome raspravljali, ne znajući uopće šta znači ni jedna od riječi toga sklopa. Vjerojatno nije njihova greška, osim, utoliko, što nije trebalo da donose original na turskom ako ga nisu znali analizirati.

²⁴ Bezbroy dokumenata u seriji *Hatt-i Hümayûna*, kojima smo se mi služili u ovome radu, donosi takve nazive i konstrukcije. A to je upravo period kada je bilo relevantno narodnosno označavanje.

Drukčije je postupio npr. Zlatko Hadžidedić u Enciklopediji Jugoslavije, kod natuknice Bosna i Hercegovina. Ali, to je razumljivo ako se zna odakle je uzeo takve sintagme, naravno izuzimajući njegovo tumačenje koje je flagrantna konstrukcija bez ikakve utemeljenosti, osobito kada je u pitanju ili je bar trebala da bude u pitanju filološka analiza. Jer, odrednice bošnjačkog naroda koje je naveo nikada ne znače geografsku odrednicu, nego odrednicu po *irk-u*, što bi rekli Turci, tj. etnička oznaka. To je učinio i u jednom drugom radu, odnosno referatu na jednom naučnom skupu, opet po onome Turci nisu znali šta su pisali, ili to je drukčije od naziva Srb-Srbin, to ne znaju oni što se bave turskim izvorima i jezikom.²⁵

Vjerojatno je pisac ovih redaka djelomično krivac što se o tim nazivima uopće počelo ozbiljno raspravljati u našoj nauci. Te nazive mi smo unijeli u Enciklopediju Jugoslavije kod iste natuknice ali su, ne znamo kojim slučajem, izostavljeni u našem tekstu.

Zvanični dokumenti osmanske administracije, kada tretiraju bošnjački narod, su konstantni i vrlo eksplicitni. U njih nema nikakve sumnje. Ni u najsumnjivijem prevodu pa ni u tendeciозnom pristupu ne mogu se izvrtati.²⁶

Osnovna oznaka za naš narod je *Bošnjak*, plural *Bošnjaklar*. Kada ne bi bilo nikakve druge oznake, to bi bio nepobitan dokaz za postojanje bošnjačkog naroda. To je u izravnoj vezi sa našim radom o Pokretu za autonomiju, jer u tim dokumentima se isključivo barata sa tim izrazima kako bi se označio narod koji se digao u rat protiv sultana.²⁷

Dakle, osnovni naziv je Bošnjak-Bošnjak i njegova množina kako je naprijed istaknuto. U osmansko-turskom jeziku postoji izraz koji označava narod i odnosi se na svaki narod podjednako. Može se upotrebljavati samostalno, a može u sintagmi sa osnovnim nazivom dotičnog naroda. To je izraz *millet*. Millet znači svaku grupu odvojeno od druge, odnosno razlikovanu od druge grupe. Vrlo dugo, ovaj naziv označavao je razlikovanje po vjerskoj pripadnosti nemuslimane od muslimana. Tako, za pravoslavne upotrebljava se *Rum-milleti*, a znači kršćani grčkog vjero-

²⁵ Atif Purivatra i Comp., *Muslimani i Bošnjaštvo*. Muslimanska biblioteka, Sarajevo, 1991. godine.

Zlatko Hadžidedić. *SR Bosna i Hercegovina*. Separat iz Enciklopedije Jugoslavije. Natuknica Bosna i Hercegovina.

Isti, u *Bosna i Bošnjaštvo*. Naučni simpozijum, Bošnjački institut, Sarajevo 1990. godine. 137–153. str.

²⁶ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 17157 do 45130.

²⁷ Isto. Naš se rad zasniva na toj dokumentaciji.

zakona, odnosno vjerozakona koji je prihvaćen u Bizantu, pa tako vidimo da su same Osmanlije poistovijetili Bizant i Grčku. Ne ulazimo u to što je to tako, i je li to ispravno ili nije. Niko ne može diktirati jednom narodu kako će koga označavati u svom jeziku. Inače, Rum je čak i u Kur'anu ovjekovječen naziv za Bizant. Dakle, *Rum milleti* znači pravoslavni i jednako se odnosi i na pravoslavne u Grčkoj i Bugarskoj i Srbiji i u Bosni. Ta oznaka tada znači isključivo pripadnost po vjeri. Za katolike se kaže *Latin milleti*. Prema tome, odnosi se na sve katolike ma gdje se oni nalazili, kada se želi označiti pripadnost toj vjeri. Ali nikada se ne kaže Srp(f) milleti za pravoslavne Srbe, odnosno srpsko pravoslavlje, jer u Osmanskom Carstvu takav pojam nije postojao. Jedino je Evlija Čelebi poistovijetio pravoslavne u Bosni sa Srbima, jer su ista vjera, a i jezik im je sličan, pa je najvjerojatnije to učinio zbog toga, naravno pogrešno.²⁸ Ova oznaka ima svoje tačno određeno značenje u diferenciranju konfesionalne pripadnosti. Za muslimane, odnosno uz naziv musliman, nikada se ne upotrebljava dodatak millet, pa se ne kaže musliman ili muslim milleti. Taj jezik se zadovoljio Kur'anskim nazivom za pripadnike islama kao muslim i vremenom perzijski izraz musliman. Uz oba izraza upotrebljava se i turski nastavak za množinu. Prema tome, perzijski izraz musliman, koji znači množinu, u turskom jeziku se upotrebljava u značenju jednine. Vrlo su rijetki tekstovi u kojima je drukčije upotrijebljen.

Ima razloga zašto se zadržavamo na terminu *millet*, jer je on do kraja 18. stoljeća u pretežnoj upotrebi bio, kako smo već rekli, u značenju pripadnika neke vjere. Ali imao je i značenje narod u etničkom smislu na način kako smo naprijed istakli. Upravo krajem 18. stoljeća dolazi do transformacije ovog termina u, gotovo, isključivo značenje naroda u etničkom smislu. Ali on dolazi uvijek u sintagmi sa osnovnim nazivom za jedan narod. Ovaj termin tada počinje označavati i nacionalnu pripadnost, pa se iz njega izvode sve druge riječi koje su u vezi sa nacijom. To je vrijeme kada dolazi i do takve distinkcije među narodima. Očito je to uticaj iz Francuske gdje je došlo do nacionalne revolucije, koju mi znamo kao buržoaska. Taj uticaj se brzo širio, pa je došao i u Osmansko Carstvo. Od tada, on znači nacionalnost ta i ta. Tako izraz Arnaut-milleti znači albanska nacija, Srp-milleti srpska nacija, Rum-milleti grčka nacija. To su pravi prevodi, mada

²⁸ Evlija Čelebi, *Putopis*. Kulturno naslijeđe, Svjetlost, Sarajevo. Evlija je nesiguran pri određivanju naroda i stanovništva, ali je ipak razlikovao Bošnjake od Srba ili drugih.

bi to Turci iz tih vremena prevodili i kao narod taj i taj. Taj se izraz upotrebljava i za bošnjački narod pa se kaže Bošnjak millet – bošnjačka nacija ili, kako rekosmo, bošnjački narod. Znači, osnovni naziv *Bošnjak*, koji može potpuno zadovoljiti njegovu namjenu i njegovo suštinsko značenje, ojačava se i izrazom millet, kao i kod drugih naroda i nacija, i na taj način se svrstava u nacionalnu oznaku, koja opet znači razlikovanje u odnosu na Turke i u odnosu na druge neturske narode. Iz tih riječi izvedena je i kovanica *miliyetçilik*, a znači nacionalizam, bilo u negativnom ili pozitivnom smislu. Svi ostali izrazi za razne narode, pa i za bošnjački, su refleksija Kur'anskih naziva za razne narode, koji se opet međusobno razlikuju. Taj biblijski naziv je *Kavm* ili, po bosanski, *Kaum*, a znači narod odvojeno, razlikovano od drugog naroda. I ovaj izraz dolazi u sintagmi sa izrazom Bošnjak, pa se kaže *Bošnjak kavmi*, bošnjački narod. Ali se upotrebljava i sintagma *Bosna Kavmi*, narod Bosne, a misli se redovno *bošnjački narod*. Nikada se ne upotrebljava Bosnalu Kavm, jer bi to značilo narod iz Bosne, a to nema nikakve upute da se radi o narodu u etničkom smislu. Još jedan naziv je refleksija iz Kur'ana, a to je izraz *taifa*. Taifa znači rod, pleme, porodica. U tom značenju je upotrijebljen za oznaku arapskih plemena pod različitim nazivima. U Kur'anu se upotrebljava da označi neku narodnosnu grupu pa ima isto značenje kao i kavm. I taj izraz se upotrebljava uz osnovni naziv za bošnjački narod pa se kaže *Bošnjak taifesi*, bošnjačko pleme tj. bošnjački narod, a ako upotrijebi sintagmu *Bosnalu taife* znači bosansko pleme, porodica. U ovakvoj konstrukciji ne može se upotrijebiti posvojni nastavak »si« ili »i« što znači da je atributivna konstrukcija a ne prisvojna (izafet), imenička. Konačno, neki pisari i pisci će napisati i izraz *halk*, koji znači ljudi, božija stvorenja, ali može u daljem grananju značiti i narod. Medjutim, ovaj izraz je nešto specifičniji. Ne upotrebljava se sa osnovnim izrazom Bošnjak, nego sa nazivom zemlje, pa se kaže *Bosna halki* što znači ljudi Bosne, bosanski ljudi, pa i narod Bosne, ali se misli kao božija stvorenja, a ne kao etnička ili nacionalna odrednica. Izraz *takim* nikad se ne upotrebljava za oznaku naroda, nego znači samo neku grupu.²⁹

To je sve što se može reći za zvanične nazive naroda i nacija. Izraz millet u turskom jeziku i danas znači naciju. Istina, u

²⁹ Svi rječnici osmansko-turskog jezika i savremeni daju takva značenja, a mi smo naše tvrdnje zasnivali na zvaničnim dokumentima osmanske administracije, koje ovdje stalno navodimo, tj. Hatt-i Hümayüne (Carske naredbe nastajale na osnovu prijedloga Porte i drugih zvaničnih organa).

modernom turskom jeziku ima i izvorni izraz za naciju i narod, ali millet nije izbačen iz upotrebe i ima značenja kako smo mi to objasnili. Prema tome, za turske administrativce, za Portu, postoji narod bošnjački ali postoji i bošnjačka nacija. Pokret za autonomiju Bosne, prema kvalifikacijama Porte, spada u grupu nacionalnih pokreta kao i svi drugi, u Albaniji, Grčkoj, Srbiji, Gruziji, Iraku, Arabiji, Krimu i Rumuniji.³⁰ Mi ne znamo zašto bi neko bio pametniji od njih, pa vidjeti ono što nema, tj. da to nije narodni nacionalni pokret i da toga nisu bili svjesni Bošnjaci. Zar mi sada znamo više i bolje šta su naši preci osjećali? I šta je to svjesnost? Da li to znači da, čim se čovjek rodi, odmah i progovori i kaže: »*Ja sam svjestan svoje nacionalne pripadnosti.*« U suštini, sve rasprave oko te naše nacije svode se upravo na takvu stupidnost. Sasvim je druga stvar šta sve ulazi u sklop toga osjećanja. Osnovno je, dakle, po našem mišljenju, zajednički osjećaj o istom porijeklu, zajednički osjećaj o istoj zemlji, zajednički osjećaj o istoj prošlosti (povijesnom iskustvu), zajednički jezik i zajednički osjećaj prema budućnosti. Naravno, sve navedeno može se dovesti na razne načine u pitanje, ali to posve sigurno ne spada u povijesne kategorije. Konačno, mislimo, da je *Država* kao organizirana institucija imala najviše uticaja na konsolidiranje nacija.

Neki historičari zaključuju kako je i u tursko doba Bošnjak i bošnjaštvo bilo specificirano samo za muslimane. Na to, navodno, kršćani, kao »kmetovi«, nisu imali pravo. To je totalno paušalna tvrdnja. Za to nema nikakvih pozitivnih argumenata, uopće nikakvih argumenata. To je posve izmišljeno i predstavlja fantaziju, privid. Ti, niti znaju šta je kmet, a šta nije i ko je kmet i ko nije, kao npr. M. Mažuranić na čije se pričanje oslanjaju neki pisci.

Kmetovima su se nazivali obrađivači zemlje koji su bili na posjedima čifluk-sahibija, kršćani ili muslimani, koje smo mi u ovom radu označili kao »najamnu« radnu snagu. Kmetovi nisu oni zemljoradnici koji su bili na timarskim zemljama. To je raja. Raja su slobodni seljaci, bili oni kršćani ili muslimani. Oni su uživaoci, dapače, vlasnici tapija i nad njima nije niko imao nikakvih upravnih ni sudskih prava, prava potčinjavanja, kažnjavanja ili odstranjivanja, niti je sa njima vršena pogodba oko njihova statusa ili načina plaćanja poreza. To je sve regulirano pozitivnim zakonima. Mi smo to pitanje opširno analizirali u strukturi

³⁰ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 17000–45000

društva ali je bilo nužno i ovdje donijeti ovu konstataciju. Kmetovi, čifčije, dakle, su oni ljudi koji su radili na tuđim imanjima, na imanjima onih koji su imali zakonske tapije na te svoje posjede, bili oni mali ili veliki. Ali ni čifluk-sahibije nad kmetovima nisu imali upravnih ni sudskih prava. Jedino su imali pravo slobodne pogodbe rada. A ako neko pojam raja stavi samo na kršćane, a pogotovu poistovijeti je sa čifčijama – kmetovima, onda je u smislu društvenog statusa potpuno pogriješio, jer su raja i muslimani na timarskim posjedima, a raja nisu kmetovi. M. Mažuranić nije mogao da shvati da su kmetovi u glavnom novodoseljeno stanovništvo pa se zato eksplicitno ne zovu Bošnjaci.

Samo, donekle može da se uzme u obzir razlika u pojmu raja u posljednjem stoljeću osmanske vlasti, kada muslimani zbog stalnog učešća u ratovima u okviru *nefiri ama* (opće mobilizacije) sami sebe izjednačuju sa onima koji su iz vojničkog sloja. Od tada se pojam raja više odnosi na kršćane, a za muslimansku raju se kaže sirotinja – fukara. To nikada zakonski nije ni postavljeno ni provedeno. To je gotovo narodni izraz ili u najboljem slučaju literarni izraz.

Kako se diferencira bošnjaštvo kao nacionalna oznaka

Drugim riječima, bošnjaštvo se do Pokreta za autonomiju nije diferenciralo po vjerskoj pripadnosti nego po drugim elementima iz sfere konstituiranja etnosa i nacije. U navedenu kategoriju zaključivanja i razmišljanja spadaju i ona koja su vrlo površna ili možda drska samo da bi se dokazale nekakve ideje ili mišljenja, koja kažu kako su to bošnjaštvo u novijoj – postturskoj istoriji Bosne podsticali i za njega se zauzimali oni iz propadajuće begovske, odnosno »feudalne« klase, kako bi se i dalje zadržali u krugu prvaka ili predstavnika jednoga naroda. To je sljepilo, to je takva antibosanska i antibošnjačka indoktrinacija koja prevazilazi, čak, i ideologiju, nije važno koju. To je beskrupulozna borba protiv jednog istorijskog naroda. Da bi se to postiglo osnovno je bilo izbiti iz glave tome narodu da je on imao i svoju bogatu, i svoju srednju i svoju nižu klasu, naravno sve po osnovu socijalnog položaja, jer na taj način se jedna grupa ili jedan narod svodi na neku posve nesvjesnu masu, bez korijena, bez povijesti, bez društvenog života, a pošto ima religiju koja se zove islam, onda se mogu označiti jedino kao muslimani, dok ne budu i to izgubili, odnosno dok ne postanu svjesni nečega što im se nameće.

U ovom radu mi smo naveli da su Bošnjaci samo jednom u toku Pokreta spomenuli riječ muslimani, i to u konfrontaciji sa

srpskim istrijebljivanjem muslimana iz Srbije samo zato što pripadaju toj vjeri, koju ti isti Srbi zovu turska vjera i sve te koje istjeruju zovu Turcima. *Mi, što se nas tiče, ne bi uopće raspravljali o bošnjačkom narodu da on kroz svoju povijest, bez obzira na vladajući sistem, nije imao izgrađen ukupan društveno ekonomski život, sa svim razlikama unutar toga života, klasnog i duhovnog, jer to je bio spiritus movens njegovog postojanja. Prema tome, da nisu imali begove, ili kako ih već ne zovu, da nisu imali agrarni sloj, i seljaštvo i sirotinju, ne bi ni bili narod ni nacija.*

Osim toga, sve dotle dok postoji i najmanji dio, pa čak i pojedinac koji osjeća i misli da je Bošnjak, a što to osjeća svjesno i što to ističe kao graničnik u odnosu na druge, ne može niko opravdati bilo koje druge nazive. Takvih je ljudi bilo mnogo, u stvari cijeli narod, jer njegovo »neopredijeljen« znači Ne onome što mu se silom nametalo, a znači, zapravo, Bošnjak, što mu se oduzimalo i zabranjivalo sa najvećom mogućom socijalnom bazom, koja nije kalkilirala sa željama sunarodnika. Nije čovjek onaj koji ne poznaje i priznaje nevolju, a svima nama je bila nevolja da se zovemo Muslimani, jer u suprotnom bili bi Srbi ili Hrvati ili niko. Pa zato taj period treba i mora da se shvati samo kao prelazna faza za goli opstanak, i oni koji su se tako nazvali nisu pogriješili, ali to je bio stepenik više u osvještavanju, htio to ko priznati ili ne, odnosno viši nivo borbe za svoju matičnu povijesnu naciju. Do toga je moralo doći kad-tad, jer Musliman kao narodni naziv sadrži bezbroj i kontradikcija i apsurdna, a sasvim je bio opasan za opstanak bošnjačkog naroda i muslimana.

Konačno, u vezi sa našim radom koji ovdje prezentiramo je i pitanje naziva Turčin ili najnovijeg naziva Osmanlija. Trebalo bi biti poznato svakome da je Turčin etničko ime za pripadnika turskog naroda koji danas živi u Republici Turskoj, a to je njegovo ime iz najdalje povijesti toga naroda, još iz najstarijih vremena srednjeg vijeka. Turčin je nacionalna i narodna oznaka za osmanske sultane koji su vladali našim prostorima pet stoljeća. Turčin je ime naroda koji je posredovao u prenošenju vjere islama na evropske prostore, pa i u Bosnu. Od svega toga, kod naših sunarodnika ostalo je da su oni Turci muslimani, pa i svi drugi koji su muslimani su Turci. Dakle, u našoj zemlji već odavno taj naziv vrijedi kao naziv za muslimane i ima uvijek pogrdan naziv. To nikako nema veze sa nama u smislu narodnosne oznake ili eventualnog našeg dolaska ovdje odnekle i sa nekim. Čudno je da se to uspjelo nametnuti običnom pa i obrazovanom svijetu, raznim podmetanjima navesti ga da posumnja da smo zaista

Turci, došli sa turskim osvajačem i tu ostali. Prema tome, mi smo svi, po njima, ostatak Turaka.

Mi nismo ovdje došli ni odakle i ni sa kim. Mi smo tu od kada postoji ta zemlja u ovom ili onom obliku. Mi smo tu autohtoni i autentični i nikakve veze nemamo ni sa turskom rasom ni sa turskim etnosom ni sa turskom nacijom, baš koliko ni sa Srbima i Hrvatima osim kao slavenska rasa.

U najnovije vrijeme, neki fašisti i rasisti iz hrvatskog korpusa mijenjaju Bošnjacima i ime Turčin, pa kažu, *ne, oni nisu Bošnjaci nikada bili, oni nisu ni Hrvati, oni nisu ni Turci, oni su Osmanlije*. Da, mi mislimo da smo mi zaista Osmanlije u onom smislu što Osmanlija znači na ovim prostorima, a to Škutori ne znaju. Osmanlija znači *gospodin, ugledan, pametan, dostojanstven, bogat*. Preneseno na cijeli narod ta se znčenja zaista potpuno potvrđuju, za razliku od odlutalih Bošnjaka-kršćana koji su odabrali potpuno suprotan način.

Muhamed Hadžijahić poštenu i vrijednu naš poslenik u spisateljstvu, a koji inače nije bio historičar po struci, pa ni etnograf, ni etnolog ni antropogeograf, u svom revnosnom markiranju svega onoga što je, po njegovom mišljenju, ušlo u islam i onda Muslimane kao narod, pokupio je sve, čak i pojedince po ulicama koji su prešli na islam, pa ih uvrstio u konstitutivne elemente muslimanskog etnosa. Tako je ispalo da su ti muslimani kao narod nastali kao skup zbrda-zdola svih mogućih jedinki, iz svih mogućih grupa i skupina. One najstarije je zanemarivao, jer mi smo narod tek od kako smo prešli na islam. Zato su tu Vlasi, Turci, Arapi, Cincari, Sasi, Cigani, bijeli i crni, Karavlas, Hrvati, Srbi, Madžari. Bože sačuvaj, tu nema Bošnjaka, ali glavni su bogumili. I što je najgore, oni su narod otkako su primili islam ili otkako je došao islam. Čudan neki novi multiplikantan narod. Takva papazjanija je moguća, čak i po teorijama o narodu i naciji, jer to su vrlo promjenljive kategorije. Sve što je bilo prije islama potrto je ili zakopano negdje neke 1463. godine. To je toliki diletantizam, i da nije one odlično urađene sinteze različitih mišljenja njegovih prethodnika, uglavnom nemuslimana o bošnjačkom narodu ili o njegovim Muslimanima, čovjek bi se upitao čemu je to sve služilo od tako, ozbiljna čovjeka. Još je čudnije kad je i njemu bilo jasno što je on jasno i iskazao, da su mišljenja svih onih čija je mišljenja o našem narodu donosio, obična laž, da i on svoje zaključke donosi tačno u tonu svojih antibošnjačkih i anti-Muslimanskih prethodnika. Zar ima išta naivnije, ali i nepoštenije, baviti se porijeklom Muslimana kao etnicuma u Bosni,

kada to i i ptice na grani, odavde do Toronta i Tokija, znaju da muslimani ovdje postoje od vremena turske vlasti, ali odatle i od tada nije njihovo porijeklo kao naroda makar ga prozvali muslimani.³¹

Pitanje postojanja Srba i Hrvata u Bosni

Za nas se realno i naučno valjano postavlja pitanje *porijekla Srba i Hrvata u Bosni*. Tih naroda ovdje nije bilo, ali ne zato što je kolebljivi Bašagić pjevao kako *od Trebinja pa do Brodskih vrata nije bilo Srba ni Hrvata*, nego zato što ih nije bilo. Možete prebrati svu tursku dokumentaciju iz vremena dugog pet stoljeća, koji su svaku svoju akciju osvajanja ili svaki svoj plan osvajanja bazirali upravo na činjenici koju zemlju i koji narod pokoravaju. Najprije bi proučili sasvim temeljito povijest te zemlje i toga kraja, pa onda kretali u osvajanje. A zatim, kada bi pokorili neku zemlju, u njoj bi zaveli svoju vlast, uzimajući pri tome u obzir sve elemente, narodnosne karakteristike, društveni sistem i ekonomske odnose koji su tu vladali prije njih. U tome bi bili nepogrešivi. Nisu brkali identifikaciju i zamjenjivali jedne narode sa drugima. Potpuno su ih razlikovali isto kao i njihovu vjeru i njihove društveno-ekonomske odnose. Zato na području Bosne, od Novog Pazara do Bihaća, nikada ne spominju Srbe kao narod. Tu su Bošnjaci. Ne spominju Hrvate, jer ih tu nije bilo. Ali zato nikada ne griješe kada gotovo svakog pojedinog Hrvata sa stvarnih hrvatskih područja označavaju kao Hrvata. Tako npr. svaki onaj koji potiče iz dalmatinskog pobježja, osim Makarskog primorja, jer je ono bosansko, iz okolice Šibenika, Klisa, Knina, Obrovca, odnosno iz područja Krke i Like, nepogrešivo označavaju Hrvatom. To možemo pratiti po onim ličnostima koje su ulazile u osmansku vojničku klasu, običan puk je bio neinteresantan, kao i svugdje. Ti ljudi i sami sebe nazivaju Hrvatima i Osmanlije im ne uzimaju to pravo, ne nameću im ime Turčin, pa ni ime Bošnjak. Takvih Hrvata bilo je dosta na službi na svim prostorima Balkana, a naročito na području bosanskog vilajeta (ejaleta) u koji su, kao administrativnu jedinicu, ulazili ti krajevi. Ali i ta oznaka znači prije svega područnu oznaku, pa tek onda

³¹ M. Hadžijahić, *Porijeklo Muslimana Bosne i Hercegovine*. Muslimanska biblioteka, Sarajevo, 1990. godine. (Ova knjiga je metodološki krivo postavljena. Inače, autor je vrlo korektno prikazivao literaturu koja o tome pitanju govori, ali mu nije bilo jasno da Muslimani, bez obzira na to od kada se tako zovu kao narod, vuku porijeklo iz dalekih vremena srednjega vijeka, i to od Bošnjaka, a ne od bogomila).

narodnosnu. O tome smo naprijed govorili. Bio je čak veliki broj Hrvata, krupnih spahija-begova (zaima).

Ali tu treba voditi računa o još jednoj stvari. Ti vojnici (spahije) Hrvati su gulami, što znači bivši robovi (zarobljenici) nekih velikih ličnosti osmanske administracije. Dakle, robovi onih vojskovođa koji su osvajali te krajeve, pa čak i sultanski gulami, koje su te vojskovođe poklanjali sultanu. Ali, kako je bila obaveza tih velikaša da oslobadjaju te robove po zapovijedi islamske vjere, oni su, umjesto robova, postajali vjerna pratnja tih vojskovođa ili namjesnika, i to ne kao obični vojnici, nego gotovo redovno kao vojnici sa visokim plaćama i visokim rangom, a vojničke posjede su dobivali obično u mjestima iz kojih su potekli ili koja su tu u blizini. To se dešavalo za kratko vrijeme, a zašto su postajali tako vjerni vojnici i gorljivi muslimani, mi ne možemo objasniti. Dokaz za to imamo u Bosni na početku 16. stoljeća, tačno iz vremena osmanskih osvajanja područja Hrvatske. Ogroman je broj Hrvata u osmanskoj vojsci ali sve kao gulami, odnosno nose to ime po onome iz koje su kategorije stanovništva, tj. društvenog statusa ušli u vojnički red. Ali to je i vrijeme kad se polahko gubi taj sistem gulama koji je u Osman-skom Carstvu vrijedio još kroz cijelo 15. stoljeće.

Pred pohod na Mohač, u bosanskoj vojsci, odnosno u vojsci koju je predvodio namjesnik Bosne, veliki je broj ljudi uz čije ime stoji Hrvat, za razliku od onih koji su iz Bosne, uz čije ime stoji Bosna, a koji se ne označavaju kao gulami, jer Bosna je mnogo prije ušla u sastav Osmanskog Carstva i ti Bošnjaci nisu, kao navedeni Hrvati, postajali vojnici kao gulami, nego su vrbovani iz reda slobodnog bosanskog stanovništva, imali oni neko plemićko bosansko porijeklo ili ne imali.³² Ima i jednih i drugih. To je tako fina razlika da ne treba nikakva mudrolija pa da se zaključi da su ti Hrvati iz zemlje koja je samo nekim dijelom bila osvojena, ili je bila u toku osvajanja, apsolutno različiti od Bošnjaka iako su imali već istu islamsku vjeru. Po sistemu »akina« turske trupe su upadale u ta područja, zarobljavali ljude, i to izgleda i tamo one koji su nešto predstavljali na tim područjima, zapovjednici vojske ovoga ili onoga ranga, zapovjednici utvrda, pa postajali gulami, a kasnije slobodni, i to u redu spahijske vojske, a ima ih koji su i sami prelazili na tursku stranu i odmah bi prema svome rangu u ugarskoj državi bili raspoređeni i u turskom sistemu. Činjenica da se poslije te bitke više i ne spo-

³² A. S. Aličić, *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine*. POF, XXV, 1975.

minju oni kao Hrvati, svjedoči o dvije stvari: ili su izginuli na Mohaču ili su premješteni u novoosvojena područja Ugarske. Obje mogućnosti su realne i podjednako vjerojatne, jer ako nisu izginuli, onda su premješteni po zakonu tamo gdje je državi bilo potrebno, a tamo su bili potrebni. Nakon toga imamo rijetke ljude sa tom oznakom, ali ne zato što im nije bilo dozvoljeno, nego zato što ih tu nije bilo. Možda su se neki od njih i pobošnjacili. Mada oni koji su ostali u Bosni obično su zadržali taj svoj nadimak, jer to im je sada bio nadimak. Prema tome, ni na takav način Hrvati nisu mogli predstavljati neki značajan element u okviru bošnjačkog etnosa, koji je tada, kako smo već vidjeli, bio potpuno konsolidiran, zapravo on je konsolidiran ušao i u Osmansko Carstvo, a tu je nastavio sasvim normalno svoj dalji hod do današnjih dana.

Ima još jedna vrlo važna pojava. Naime, na području Srbije, koja je pala pod osmansku vlast u vrijeme potpuno važećeg sistema gulama, nema tih gulama koji se zovu Srbi. Ima ih iz svih krajeva Carstva, ali ih nema Srba. Zašto? Sasvim je jasno da je, nakon raspada srpske države na rijeci Marici 1371. godine, nestalo srpskog plemstva i krupnog i sitnog. No svejedno, kada su Turci uništili krupno srpsko plemstvo ili ga potčinili svojoj vlasti kao vazale, ostatak je bio nevažan, a osim toga, tada su Turci imali još uvijek dovoljno oformljenog vojničkog sloja pa im Srbi kao takvi i nisu bili potrebni. Stoga je u okvire osmanskog vojničkog sloja, posebno u više slojeve vojske, ušlo neznatno Srba, pa se kao takvi i ne spominju. Ili je to posljedica jedne druge mogućnosti – oni su ušli u sastav Rumelije, pa su se utopili u tu masu vojnika iz Rumelije. Uglavnom, nisu u okviru Osmanskog Carstva uspjeli uklopiti svoj etnički element ni kao vojnici. Eto, to je razlika između Hrvata i Srba.³³

Dakle, veliki broj Hrvata iz ugarskog vojničkog plemstva ušao je u osmansku vojničku klasu, kao plemići nižeg i srednjeg ranga, a neki pojedinci su uspjeli da se vinu u visoke sfere osmanske administracije. Međutim, nikada se nisu poistovjećivali sa Bošnjacima niti Bošnjaci s njima. To nikako ne znači da se neki nije adaptirao i u Bosni, kao što se i veliki broj Bošnjaka po zahtjevu službe nastanjivao za stalno na prostorima današnje Hrvatske. Ali još jedna činjenica je važna. Ranije smo vidjeli da Hrvati iz Slavonije ili drugih područja Ugarske, jer Hrvatska nije postojala ni kao zasebna upravna jedinica, nikada se ne označa-

³³ BDA, *Tapu Defteri*, No ... Preveo Hazim Šabanović), Krajište Isa bega Ishakovića. Monumenta Turcica, II/I. Sarajevo,

vaju kao Hrvati. Oni se označavaju po mjestu rođenja. To znači da ti ljudi nisu imali veliku svijest o hrvatskom narodnom biću. Dakle, označavali su se lokalno iz okvira ugarske države, odnosno zemlje koja se zvala Ugarska, a ne Ugarsko-Hrvatska. Takav pojam nije poznat nikome osim Hrvatima.

Na kraju, nešto što spada u prava čuda. U vrijeme osvajanja Ugarske dolazilo je do pomjeranja stanovništva, bježanja ispred osvajača, pa su zemlje ostajale puste, bez obradivača. U praksi Osmanske Države bilo je da ta mjesta naseljava ili pozivom ranijem stanovništvu da se vrati, uz garanciju života, časti i imetka, ili ako to nije uspijevalo, onda kolonizacijom iz unutrašnjosti zemlje onima koji su to dobrovoljno htjeli ili silom kao što je činjeno sa Vlasiima. U ovom slučaju, u te krajeve su usmjeravani muslimani, i to dobrim dijelom iz gradova, jer osnovno što su Osmanlije u svom sistemu vladanja pojedinim zemaljama donijeli bilo je stvaranje gradova, prvenstveno zbog potrebe za proizvodima gradskog stanovništva koje se gotovo isključivo bavilo zanatima i trgovinom. Na taj način su oni ove balkanske prostore oplemenili jednim višim civilizacijskim kvalitetom, otvorenim urbanim gradskim naseljima i gradskim stanovništvom. Ali naseljavali su i sela, jer im je trebala proizvodnja hrane. Čak su naseljavali ljude uz određene povlastice.³⁴ Međutim, o tome ne želimo da raspravljamo, nego da kažemo da sve stanovništvo koje su naseljavali na te prostore, iz Rumelije, smederevskog sandžaka, Bosne itd., u tim svojim mjestima sve se naziva Bošnjacima, što znači da je bošnjačka prepoznatljivost bila najkarakterističnija i svi su to prihvatili bez uputa sa strane, pogotovu ne od strane vlasti, jer to je bila vlast koja je vodila računa o socijalnim a ne o narodnosnim kategorijama. Dakle, jedino su Bošnjaci dolazili u te krajeve sa punom svijesti o svom etnosu. To nije nikakva regionalna oznaka, jer im tu nije bila važna. Možda je u tom pogledu jezik odigrao važnu ulogu, jer religija tu nije imala tada nikakva razloga da se nameće kao odrednica toga naroda. Znači, taj dio stanovništva, da bi se razlikovao od domaćeg koje su tu zicali, zvao se Bošnjaci, makar bili iz Kragujevca, ili iz Prištine, ili iz Zvornika itd. Kako se vidi, taj bošnjački etnos-narod imao je opća preimućstva u smislu svoje organiziranosti u odnosu na sve druge etničke skupine na balkanskim prostorima, a njihova bivša

³⁴ Popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477/8. godine. Preveo A. S. Aličić. Monumenta Turcica, Serija Defteri, knj. II, Sarajevo 1979. (posebno vidjeti kod vojvode Vladimira, koji je dobio vojničke privilegije uz obavezu da naseli zapadnu Hercegovinu. Ima više takvih bilježaka o obavezi naseljavanja stanovništva, uz sve garancije).

bosanska kraljevina kao zemlja svakako im je bila najveća podloga u tome. Osmanlije su to znali, pa su se tako i ponašali prema Bosni i tako omogućili Bosni i Bošnjacima da u okviru velike Osmanske Carevine žive kao autonoman društveno-politički subjekt.³⁵ To se isto dešavalo i u Hrvatskoj na području Banije, Like i Korduna gdje se također prenijelo bošnjačko narodno ime i tu se učvrstilo i trajalo dva i po stoljeća, sve do tzv. velikih ratova, odnosno do karlovačkog mira 1699. godine. Ali i poslije toga to se vidno osjeća u obliku pravoslavnog življa.

Konačno, među ove opće napomene, koje objašnjavaju istorijske pretpostavke za nacionalni pokret Bošnjaka, odnosno povijesnu, kulturnu i etničku sadržinu njegovu, valja spomenuti da je administracija kneza Miloša Obrenovića, kakva god bila, sve ljude iz Bosne, bez obzira na vjeru i klasu, nazivala Bošnjacima. Veoma rijedak slučaj je da se donese izraz Bosanac. Jedino kada razlikuje vjeru, onda će za muslimane reći Turci, a za pravoslavne Srbi. Da ne bude zabune, samo kada razlikuju vjeru, iako je u svim zvaničnim dokumentima prema Porti te pravoslavne i iz Srbije nazivala Rum-hrišćani bizantijskog vjerozakona. Tako je učinjeno i u svim tzv. ustavima autonomne kneževine Srbije.³⁶ A u internoj upotrebi bilo je Srbin i pravoslavac jedno te isto. Samo da neko ne zaključi tako da je Bošnjak regionalna oznaka, jer i Srbin je regionalna oznaka, osim ako uz taj naziv ne dođe i naziv millet, a to dobro razlikuju i Bošnjaci pa kažu za Srbe u narodnosnom smislu Srb milleti. Takvih slučajeva je bilo kod nekih ljudi, koji nisu znali razlikovati ta dva pojma ili nisu bili još spoznali da je izraz millet promijenio značenje i da u to vrijeme ne znači vjersku pripadnost nego nacionalnu. O tome su i Srbi u Srbiji morali da vode računa, pa se imenuju onako kako smo naprijed naveli. Što se tiče katolika u Bosni, apsolutno nijedan nije imao nikakve predstave o hrvatstvu i Hrvatima. Oni su svi, od popova do običnih seljaka, bili Bošnjaci, čak su oni to ime pronosili po širokim prostorima Carstva i Evrope, ne znajući za drugo ime. Pojava ilirizma kao preteče unitarizma i jugoslavenstva ima drugu dimenziju i to je tipičan primjer romantizma na našim prostorima. Jedan od prvih je Bošnjak Frano Jukić.

Pokret za autonomiju Bosne je, dakle, narodni, nacionalni pokret. Osnovu Pokreta čini jedinstven bošnjački narod višekon-

³⁵ Ovi se podaci nalaze u raznim defterima sa toga područja, sve do pada tih krajeva u austrijske ruke. O tome svjedoče i pisci koji su pisali o tim krajevima, među kojima i Pečevi.

³⁶ *Ustavi i vlade Kraljevine Srbije*. Posebno kod tzv. Svetoandrejskog ustava kneza Miloša. Beograd, 1980.

fesionalnog sastava – muslimani, katolici i pravoslavni. Taj narod bio je povezan jednom zemljom i svijesti o jednoj zemlji. Imao je istovjetnu etnogenetsku osnovu, a kao narod oblikovao se u najdaljoj povijesti zemlje Bosne. U osmanskome periodu, u smislu procesa dodatnog narodnosnog izgrađivanja, odvijao se samo proces u odnosu na vlaško stanovništvo koje se prirodnim putem inkorporira u taj etnos, a sve ostalo stanovništvo u kontinuitetu nastavlja bivstvovanje i osjećanje kao bošnjački narod iz vremena ranog srednjeg vijeka. Osmanski društveni, politički i ekonomski sistem mogao je imati uticaja u tom etnosu samo toliko što je jedan broj ljudi iz Bosne, obično islamske vjere, ili jedan mali broj preko devširme, po zahtjevu službe odlazio iz Bosne i asimilirao se negdje na drugim mjestima Carstva, ali u smislu opstojnosti naroda on nije proizvodio učinke. Isto tako, jedan mali broj ljudi posredstvom državne službe dolazio je u Bosnu, pa je, opet, jedan dio njih ostajao tu, iz raznih razloga. Najveći broj ih je ostao zbog ženidbenih, tj. porodičnih veza i tu se asimilirao. Veliki broj onih koji su tu ostali na takav način postali su vrlo gorljivi Bošnjaci, čak žešći nego starjenici. Jedan broj ih je došao kao spahije-timarnici, najčešće krupniji, pa je tu ostajao za sva vremena i poprimao, što preko krvnih veza, što zajedničkim životom, sve osobine pravog Bošnjaka, što su oni i postajali, pa takva prirodjenost zemlji Bosni često je bila jača od iskonskog bosanskog porijekla. Ali to ne spada u proces stvaranja etnosa, niti su to elementi nastanka etnosa. Takav način miješanja u bošnjačkom etnosu ne može poslužiti kao osnova za diferenciranjem elemenata koji konstituiraju etnos. To samo svjedoči da je bošnjački etnos imao nevjerovatnu snagu asimiliranja pojedinaca, a ako uzmemo u obzir i Vlahe, onda i cijelih skupina i spremnost apsorpiranja prirodjenika u svojoj sredini, što samo za se govori o karakteru toga bošnjačkog naroda. Naravno, nije to, što neki kažu za krstjane Dobre Bošnjane, *»nama ne smeta niko ko nas ne ugrožava«*. To je po onoj drugoj, *»dobro nam došao svaki pojedinac, neka se komotno osjeća u našoj sredini i neka bude koristan Bošnjak«*. To su dva različita mentaliteta. Jer, onaj prvi je nastao navodno iz straha, ako je kao takav uopće postojao, a ovaj drugi je postojao i nastao je iz sigurnosti i odlučnosti.

Ko čini osnovu Pokreta

Dakle, osnovu Pokreta čini jedan narod, sa sviješću o sebi. Potpuno je sigurno da u to vrijeme nije bilo druge svijesti u Bosni, ni srpske ni hrvatske, ni turske. Sasvim je nešto drugo to

što su Bošnjaci osjećali državnu pripadnost Osmanskom Carstvu. Htjeli ne htjeli, to je tako bilo. To prihvatanje imalo je uticaja samo u diferenciranju prema državljanima Ugarske ili Austrije. Jer sultan je bio apsolutni gospodar svih zemalja u sastavu Carstva i svi su bili njegove vjerne sluge, njegovi ponizni podanici, i onaj paša u Bihaću i Mostaru, i onaj seljak na Zmijanju i Treskavici, i hodža i pop i fratar. Ni manje ni više. Razlika je bila samo u tome šta je koji trebalo da radi. Svaka dalja rasprava je domišljanje i izmišljanje, sve su drugo prividi i fantazije o prošlosti i povijesti. U Bosni je narod koji se zove Bošnjaci ili bošnjački narod. Taj narod koji je sačuvao svoj puni povijesni identitet i svoj čisti bošnjački jezik digao se na ustanak i poveo Pokret za autonomiju, a to tada znači samostalnost. Ni na kraj pameti nam nije da raspravljamo o tome kako se samo dio toga naroda digao na ustanak da sačuva svoju vjeru od prvog i jedinog zaštitnika njegove vjere – halife i sultana, tj. da Pokret vode i da se bore samo oni koji su islamske vjere. Bojimo se da bismo time utjerali sami sebe u laž, jer za to nemamo nijednog valjanog autentičnog dokumenta, ako nećemo iznositi svakakve pretpostavke.

Naravno, nas ne mogu zavaravati diplomatske začkoljice u dokumentima, koji bez obzira ko ih upućuje, zvaničnici ili obični ljudi, svi moraju imati i svoju formu i svoj žargon, svoje verbalno ruho, jer niko ne rizikuje da ga nazovu primitivnim kada se obraća velikom veziru ili sultanu ili ćesaru. Bošnjaci jesu Bošnjaci, ali oni nisu primitivni ni naivni, naprotiv bili su gospoda, znali su kako mogu biti ubjedljivi i, eventualno, uspješni, izvan ratnog poprišta, pogotovu kad za svaku loše upotrijebljenu riječ mogu dobiti poruku da su ćafiri i da su se digli protiv vjere i halife. Uostalom, veliki je broj takvih dokumenata u kojima jedni druge časte nevjerstvom, a to znači, ili da je bilo slabo vjerstvo, ili je vjera bila sporedna stvar u tim odnosima, što će biti svakako vjerojatnije, zapravo jedino ispravno. Takav odnos bio je zaloga njihova opstanka.³⁷

Osim toga, da se ne radi samo o onom dijelu naroda koji je ispovijedao islamsku vjeru, nego o svakom stanovniku Bosne kojem pripada ovaj Pokret, mi ćemo donijeti autentične isprave i

³⁷ Atif Purivatra i Comp., Nav. djel., u napisu Mustafe Imamovića. Leopold Ranke, *Bosna prema reformama sultana Mahmuda II.* Dodatak uz Istoriju Srba. Beograd, 1879. 276–318. str. Ranke je najstariji pisac koji je o Pokretu pisao i on je jedini shvatio suštinu Pokreta; bez obzira koliko mu je suflirao Vuk Karadžić. Ali se on nije mogao zavarati.

tumačenja koja iz njih proizilaze, bez onog »može, a ne mora«, nego onako kako jest.

Uticaj društvenih odnosa na pojavu Pokreta

Društveni odnosi u Bosni predstavljali su objektivnu i realnu osnovu za pokretanje Pokreta za autonomiju i samostalnost. Bosanski narod se nije raspao i rastočio dolaskom Osmanlija. On je morao ući u opću globalnu strukturu Osmanske Države i to po uzusima koje su Osmanlije stvorile još u vrijeme kada su formirali svoje carstvo od čistog turskog etničkog elementa. Ti uzusi se nisu promijenili ni za dlaku. Sultan je apsolutni gospodar zemlje i ljudi. To je postao i u Bosni, po pravu dinastije i pravu jačeg. Sultan je uništio ili onemogućio vladajuću dinastiju u Bosni da se ikada više vrati na kormilo te zemlje, jer ne mogu biti dva gospodara na istom mjestu. To je u biti filozofija velikih osvajača. Bosnu je pripojio svome Carstvu kao jedan njegov djelić. Ali po ideologiji sistema, Osmanlije vode računa o društvenim odnosima koji su tu vladali prije njih. To je važno da bi lakše uspostavili svoj sistem. Sve elemente bosanskog društva i bosanske države, koji bi im mogli poslužiti u te svrhe, oni su prizivali sebi i stavljali ih u položaj, društveni položaj, gotovo isti koji su imali ranije u bosanskoj državi. To se lijepo doimalo domaćeg stanovništva, pa tu okupaciju kao da nisu osjećali tako teško.

Ali, Osmanlije su ukidali sve ono što je bilo u suprotnosti sa njihovim društvenim sistemom, odnosno njihovim državno-pravnim osnovama, bilo kome lahko ili teško. Tako su oni svu zemlju odmah podržavili, postala je državnom, što je u suprotnosti sa šerijatom, i s njom je apsolutno raspolagao sultan na osnovu državnih zakona koje su sultani uspostavili. No, na osnovama šerijata kao islamskog zakona, kojega su osmanski sultani kao muslimani priznavali, te na osnovama svoga autentičnog iskustva kao naroda i društva uokvirenog u carske zakone, koji su mogli i odstupati od šerijata tačno onoliko koliko je trebalo sultanima, odnosno Osmanskoj Državi, stvoreno je konzistentno osmansko pravo i zakonodavstvo koje je iz toga proizilazilo, pa je zajedno sa vrlo strogim apsolutizmom vladara oblikovana jaka centralistička pravna država, na čelu sa sultanom, a kasnije i halifom i u okviru toga je stvoreno, pa i modelirano, ukupno društvo u Osmanskom Carstvu. Tako birokratizirana država vrlo je brzo i lahko zavodila sistem u novoosvojenim zemljama, tim prije što je ona koristila sva iskustva iz prethodne vlasti koja se nisu protivila njenom sistemu. Na osnovu toga,

bosanski seljak, koji nije bio slobodan, nego apsolutno zavisao od feudalaca-vlastele i vlasteličića, postaje slobodan i to potpuno. Državna zemlja prelazi u neograničeno pravo korištenja tim seljacima, koji za to dobivaju zvanične potvrde-tapije. Niko više nad njima nema vlasti ni suda, osim zvaničnih sudova i iznad svega sultan kao apsolutni gospodar. Sistem poreza, koji je već bio uvelike zaživio, potpuno se primenjuje u Bosni i sada seljak zna, u paru, koliko treba da daje poreza godišnje državi u novcu ili naturi. I tako, obećana sloboda od strane osmanskih vlasti Bošnjacima se ostvarila.

S druge strane osmansko društvo je bilo potpuno izstruktuirano po slojevima ili na neki način po klasama. Ovo po klasama ima nekih uslova koji to onemogućuju, osobito onih koji prozile iz islamskih propisa i odnosa islama prema ljudima, muslimanima i nemuslimanima. Naravno, Osmanlije uspostavljaju vojnički sloj, vojničku »klasu« koja ima zadatak da širi i brani državu, da čuva unutrašnji red i mir, da ubire državne poreze koji su bili namjenski raspoređeni, da se brine o obradi državne zemlje, jer bez toga nema poreza i, konačno, da se iz nje regrutiraju nosioci vlasti, vojne i civilne, a to znači vladajući sloj. Jedan dio te vojničke klase ili sloja regrutiraju od Bošnjaka, po svoj prilici pretežno iz reda sitnih vlastelina, a možda je bio koji iz srednjeg plemićkog sloja. Tako u tu vladajuću strukturu ulazi i dio domaćeg stanovništva, dio Bošnjaka. Na taj način odmah imamo u tom novom sistemu dvije strukture autohtonog domaćeg življa, što jako dobro ide u prilog očuvanju izvornog etnosa.³⁸

Bosanski feudalizam zasnovan na takozvanom baštinskom sistemu prevodi se u osmanski timarski sistem, odnosno dirlik sistem. Ali te baštine, koje u osmanskom jeziku imaju inačicu u nazivu: čift ili čiftlik, ne dijele se više na plemenite i neplemenite, nego na rajinske i vlaške baštine ili kao jedan njihov dio na vojnučke (vojničke) baštine. Sistem vlaških baština uvode u Bosni Osmanlije, s namjerom da privole Vlahe da se sedentiziraju, da se stabiliziraju, odnosno nastane na stalna boravišta i da se bave zemljoradnjom, tj. da se za jedan stepen više civiliziraju. Vojničke baštine zadržavaju, jer im ti ljudi trebaju za specijalne poslove vojničkog karaktera. Ali

³⁸ Grupa autora, *Kanuni i kanun-name*. Knj. I, Orijentalni institut Sarajevo, 1957.

BDA, *Tapu Defteri, Defter za bosanski sandžak iz 1516. godine. Popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Monumenta Turcica, II, Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u 15. i 16. vijeku*. Kulturno naslijeđe, Svjetlost, Sarajevo, 1975. (Ovdje se daju korektne analize migracija stanovništva u Bosnu i iz Bosne u prekosavske turske posjede. Autor se oslanja na izvorni arhivski materijal).

apsolutni sistem na zemlji je sistem slobodnih baština, bile oslobođene dijela poreza ili ne. Takav red i dosta velika sigurnost za stanovništvo imaće uticaja na relativno brz prelaz na islam. Ali ne treba zaboraviti da će taj intenzivni proces početi gotovo jedno stoljeće nakon pada Bosne, kada svi elementi osmanskog sistema potpuno ovladaju u Bosni, a osobito kada prestane svaka mogućnost promjene vladara i vlasti ili eventualni povratak stare vlasti, kada stanovništvo prihvati osmanski sistem i vlast kao svoju, navikne se na to, pa i kada određeni povoljniji status muslimana u pogledu plaćanja ličnih poreza te mogućnost postizanja višeg društvenog statusa dovedu ljude u položaj da se svim tim i koriste. Očito, prisile nije bilo, jer da jest, onda ne bi trebalo stoljeće da narod počne masovno prelaziti na islam, nego bi se to desilo za jednu deceniju.

Koliko je propaganda u tom smislu išla, ne zna se. Izgleda dosta slabo, jer da nije tako, onda, s obzirom na vrlo liberalan i vrlo jednostavan način prelaska na islam, gdje odlučuje lični odnos prema Bogu, a i krstjani su tako približno shvatali, i ne tako strogi ortopraktični zahtjevi, sigurno bi naveli mnoge ljude da odmah prihvate vjeru novog gospodara, ako se zna da je i inače vjerski život u Bosni bio dosta labav prije dolaska Osmanlija, gotovo da se nije ni znalo ko kojoj vjeri pripada, a svećenika i bogomolja bilo je sasvim malo, na preskok, i još pogotovu treba dodati eventualni strah od novih osvajača, naročito u vrijeme osvajanja, jer bilo je velikih razaranja i teških borbi. Osmanlije su, uglavnom, lomili sve pred sobom, mada njima nije bilo u interesu da stanovništvo napušta svoje domove, jer trebalo je neko da obrađuje zemlju. Samo, izgleda da je to stanovništvo napustilo velike prostore mnogo prije nego su Osmanlije osvojili tu zemlju, osobito u južnim dijelovima Bosne, prema primorju. Na to upućuje ogroman broj mezri koje su predstavljale nekadašnja naselja, svakako mnogo starija od vremena osmanskih osvajanja.

Ali Osmanlije su relativno brzo nakon osvojenja tih krajeva naselili te prazne prostore, što pozivom starom stanovništvu da se vrati, što naseljavanjem Vlaha. Čak, seoski knezovi ili drugi koji bi se prihvatili obaveze naseljavanja, uvrštavani su u vojnički sloj, a to će reći u povlašteni sloj, jer nisu imali nikakvih obaveza prema državi sa svojih imanja, a osobito, jer su dobili timare kao plaću za svoj posao.

No, dosta brzo nakon osvojenja Bosne, vojnici koji su osvajali Bosnu, koji su poticali iz drugih zemalja Osmanskog Carstva,

Anadolije i Rumelije, što državnim potrebama, što izginućem u borbama, a što vraćanjem u svoje krajeve iz bilo kojih razloga, mnogi zbog zanemarivanja vojne službe, napuštaju Bosnu. Njih substituiraju domaći bošnjački etnički element, iz reda onih prvih koji su mobilizirani u vojnu službu ili drugih koji su, u međuvremenu, vrbovani u vojsku.³⁹ Tako, već na početku 16. stoljeća sultan nalazi za potrebno da izda ferman da se timar (vojničke službe, vojničke plaće, vojnička lENA), daju isključivo ljudima iz Bosne, iz reda bosanskih spahija i drugih. Na taj način, postepeno dolazi do potpune substitucije stranog elementa domaćim. Osim toga, a kao posljedica toga, i u civilnim službama u toj zemlji sada nastupaju domaći ljudi, osim namjesnika i njegove svite. Tako vladajući sloj postaju Bošnjaci, pa to na neki način premošćuje Bosnu iz predturskog doba što se tiče društvenih struktura. Naravno, to nikako ne utiče na eventuelne izmjene osnovnog osmanskog društveno-ekonomskog i pravnog sistema. Ali, u okviru toga sistema u Bosni počinje da se formira autonoman, osebujan sistem. Tako jedan naš umni Bošnjak, na osnovu mučeničkih istraživanja, dodje do zaključka da se u Bosni obrazovao subsistem u odnosu na globalni osmanski sistem zasnovan na bošnjačkom etničkom jedinstvu. To drugim riječima znači da se bošnjački narod politički organizirao u svojoj zemlji, u ljušturi jednog globalnog osmanskog sistema zasnovanog na potpunim različitostima. Time je sebi osigurao i jedinstvenu narodnosnu osnovu i jedinstvenu socijalnu bazu. Tako je krajem 16. stoljeća ono bošnjaštvo koje je zatečeno od strane Osmanlija u Bosni reanimirano i revalorizirano i konsolidirano u novim političkom uslovima u novim agrarnim odnosima, novim proizvodnim odnosima, u novom kulturnom miljeu. Uz dodatak da je takodjer u okviru toga subsistema već bilo oformljeno gradsko stanovništvo, jer je mnoštvo gradova podignuto i razvilo se u snažne zanatske i trgovačke centre. Neki, kao Sarajevo, postali su i pravi megapolisi za ono vrijeme, a neki izuzetno propulzivni privredni centri, kao Novi Pazar, Mostar, Foča, Zvornik, Banja Luka, Livno i dr. S tim gradskim slojem u potpunosti se oblikovala struktura bosanskog društva po vertikali i horizontali, sa vrlo interesantnim konfesionalnim izgledom i položajem vjernika u njemu, ako uopće treba uzimati vjeru u obzir pri tim razmatranjima.

³⁹ BDA, *Tapu Defteri, Defteri za bosanski sandžak iz 1480. i 1489. godine. Kanuni i kanun-name*. Knj. I, Orijentalni institut, Sarajevo, 1957.

Vladajući sloj čine Bošnjaci islamske vjeroispovijesti. Vojnička klasa je, dakle, bošnjačkog etničkog porijekla. Ima i nešto Bošnjaka kršćana u vojsci, ali u to doba se broj znatno smanjio u odnosu na početke osmanske vlasti. Proizvodni dio stanovništva je u potpunosti bošnjačkog etničkog porijekla pretežno islamske vjeroispovijedi. Pa tako, kako vole da umuju privrženi klasnih sistema, vladajuću, izrabljivačku, klasu čine Bošnjaci, a proizvodnu, podjarmljenu klasu opet čine Bošnjaci. Oni Bošnjaci iz »podjarmljene« klase koji su bili kršćani ovog ili onog vjerozakona, činili su, u to doba, i još nešto kasnije, jedva jednu šestinu stanovništva Bosne, što ne zavrjedjuje da se razmatra kao neka posebna grupa ili klasa izložena eksploataciji i obespravljena u odnosu na pripadnike islama. Gradski slojevi brzo prelaze u medjuklasu, a postepeno poprimaju odlike potpune građanske klase. U svakom slučaju su gotovo potpuno slobodni i neeksploatirani. Osobito nakon što se uključe u domaće janjičare i kada budu šticeeni autoritetom age janjičarskog korpusa. Ali upravo taj sloj stanovništva u sebi nosi i klicu ideje o autonomnosti i u nekim desetljećima pred pojavu našeg Pokreta postaju oslonac autonomnosti Bosne i vrlo značajan činilac u stvaranju ravnoteže u okviru onoga bosanskog subsistema. U našem Pokretu postaju i gotovo paritetan član vodjstva Pokreta i rukovodećih struktura vlasti. O tome smo govorili u poglavlju o strukturi društva u Bosni i drugim poglavljima. Upravo tada – krajem 16. stoljeća, kada se politički organiziraju i izstrukturiraju u okviru bosanskog društva, bošnjaštvo ponovo definitivno postaje nacionalna odrednica u okviru multinarodnog Carstva, do dolaska Austrougarske. Bošnjaštvo se tada, i to na osnovama etničke, povijesne, političke i ekonomske zasebnosti, konsolidira i kao takvo ulazi u Pokret za autonomiju onda kada za to sazrijevaju ili kada se stiču uvjeti za to, bez obzira kojim povodom ili kojim razlogom – propadanjem klasičnog sistema, poremećajem unutrašnjih odnosa u društvu, spoljnim faktorima, opasnošću od vanjskih neprijatelja, protivuriječnostima između onoga bosanskog subsistema i globalnog osmanskog sistema. Zapravo, ukupan zbir navedenih činjenica je u osnovi Pokreta. Jer on ima političke, socijalne, odnosno ekonomske i osobito patriotske, odnosno nacionalne naboje, koji su morali završiti u vojnim sukobima sa sultanom i centralnom vlasti.

Veza savremenih prilika sa Pokretom

Čak i u raspravama o »*priznanju muslimanske nacije*« šezdesetih godina ovog stoljeća, oni ozbiljniji ukazuju na te elemente

toga pretpostavljenog »muslimanskog« naroda i stidljivo priznaju, da bi ih trebalo »priznati« kao bošnjačku naciju, a ne muslimane, jer oni su posmatrano iznutra i iz vana više Bošnjaci nego Muslimani. Muslimani mogu biti samo posmatranjem »iznutra«. Po nama, to znači posmatranjem zatvorenih očiju. I kada nema nikakva dokaza za opravdanost osporavanja toga autentičnog, autohtonog, povijesnog imena, onda se mudro zaključi kako Bošnjaci toga nisu svjesni, jer oni su jedino svjesni da su muslimani. Čak, tako kažu oni koji su u tu Bosnu došli negdje iza Latasove pohare u Bosni ili iza Mihajlovog podizanja pesnice protiv zapada. Doduše, ovi tuđi dušebrižnici tvrde da ni oni što su tada imali nekakve nacije u vrijeme Omera i Mihajla, nisu toga bili svjesni.⁴⁰ Ovdje mislimo, prije svega, na Vladu Jokanovića, koji je u svom radu *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, pokušao da napravi sintezu o tome pitanju na osnovu dotadašnje literature. Njegova rasprava metodološki i ideološki počiva na tzv. istorijskom materijalizmu, tj. sve društvene pojave isključivo su posljedica ekonomskih odnosa i stanja. To znači sve pa i nacionalni osjećaji su posljedica klasnih diferencijacija, što je apsolutno pogrešno. U prvi plan i jedino relevantno u raspravi o bošnjaštvu odnosno muslimanstvu Jokanović ističe muslimansku feudalnu klasu – begove. Sve drugo je efemerno, jer nije imalo svijesti o sebi.

Isto tako njegova rasprava i zaključci o društveno-ekonomskim odnosima u Bosni za vrijeme Osmanlija je potpuno netačna kao i onih pisaca na koje se oslanjao. Mi smo već ranije za njega rekli da se služio metodom presuđivanja: ovaj je u pravu, ovaj nije, ovo je tačno, ovo nije. U ovom našem radu mi smo opširno iznijeli sve relevantne činjenice o osmanskome sistemu i položaju Bosne u tom sistemu. Mislimo da će se iz naših izlaganja moći jasno uočiti i spoznati prava suština toga sistema pa i Bošnjaka kao naroda. Ovdje želimo da potenciramo da, s obzirom na stvarno stanje u Bosni za vrijeme Osmanlija i domet naše dotadašnje historiografije o Bosni i njenom narodu, nenaučno je bilo

⁴⁰ Vlado Jokanović, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*. »Pregled« broj 8, Sarajevo, 1968 137–263. str. (Ovaj rad je najobimniji rad o bošnjaštvu od strane nekoga kršćanina do sada. On vrvi od fantastike do nebuloza, nametnutih njegovom srpskom idejom i klasnim tumačenjem istorije. U tom radu je navedena gotovo sva literatura koja se bavi pitanjem muslimana i Bošnjaka. Mi smo konsultirali tu literaturu i nismo našli ništa što zavrjeduje raspravu).

uvoditi *svijest* o ovome ili onome, kao osnovni parametar naučne analize i zaključivanja. Pogotovu to nisu mogli ili nisu smjeli da čine oni koji su samo posrednim putem dobili saznanja o Bosni i njenom narodu u relaciji sa globalnim osmanskim sistemom. Svijest spada u područje psihologije i filozofije, a te nauke u istorijskim razmatranjima imaju sporedniju ulogu. No, ako navedemo stavove istoričara o Hrvatima u Ugarskoj i Austrougarskoj i Srbima u Bizantu i Osmanskom Carstvu vidjećemo da su po njima oni vazda i uvijek bili »svjesni sebe«. Dok stavovi o Bošnjacima i njihovoj svijesti o sebi u svome vlastitom kraljevstvu, a kasnije i Osmanskom Carstvu su potpuno relativizirajući, zapravo su negativni. To već samo po sebi upućuje na sumnju da se radi o usmjerenoj naučnoj konstrukciji, što je naročito uočljivo kod Jokanovića kao tumača stavova srpskih istoričara i komunističkih ideologa.

Ovaj osvrt ne znači uvođenje savremenih stanja i situacija u našu temu. Ovo je samo skretanje pažnje na to dokle su sezone gdje su se ispoljavale posljedice zapostavljanja obrade Pokreta za autonomiju Bosne i potpuno proizvoljnog pristupa istraživanju i obradi pitanja bošnjačke nacije. Zato je to u vrlo čvrstoj vezi sa našim radom.

U vezi sa njegovim radom i stavovima želimo spomenuti Avdu Sućesku i njegova razmatranja o bošnjaštvu i muslimanima. U svom djelu *Ajani*, Sućeska je donio decidan stav da se bošnjaštvo odnosi samo na Muslimane »feudalce i seljake«. Njihovo povezivanje zasebnim zajedničkim interesom bazira se na nastojanju da sačuvaju svoj privilegiran položaj u Osmanskom Carstvu koji su apriori po njemu imali. Osim toga, on je donio deset elemenata odnosno faktora iz kojih proizilazi ta privilegiranost. To su:

- naslijeđeno shvatanje naziva Bošnjakinin kao teritorijalno-političke pripadnosti srednjovjekovnoj bosanskoj državi koja se smatrala uklopljenom u tursko carstvo i dobila naziv bosanski pašaluk (ejalet, sandžak);
- osvajачki karakter turskog carstva kao muslimanske države koji je uslovio i razvijao postojanje i učvršćivanje snažne ratoborne feudalne klase u Bosni;
- teokratski karakter turske države;
- krajiški karakter Bosanskog pašaluka;
- islamizacija;
- osoben položaj bosanskog plemstva;
- proces čiflučenja;

- nastanak kapetanija i njihova uloga;
- nastanak lokalne vlasti – ajanluka u uslovima postojanja kapetanija;
- ekonomska kriza turskog carstva.

Po našem mišljenju taj dio Sućeskinog djela *Ajani* i njegova razmatranja bošnjaštva u potpunoj je kontradikciji sa ostatkom njegova razmatranja o lokalnoj vlasti. Gotovo je to detaljno nabranje karakteristika osmanskog političkog, pravnog i društveno-ekonomskog sistema. Samo pojedini njegovi stavovi i to samo indirektno imaju veze sa bošnjaštvom. S obzirom na položaj Bosne u Osmanskom Carstvu i na njenu predtursku epohu neki stavovi su apsolutno neodrživi. Prije svega, stav da Bošnjakin označava samo teritorijalno-političku pripadnost srednjovjekovnoj bosanskoj državi. To je narodnosna pripadnost, bez obzira na to kada će neko determinirati vrijeme nastanka toga naroda, pri čemu ima nevjerovatno mnogo špekulacija.

Jokanović je sintetizirao stavove Sućeske u jedan svoj stav, a to je da su svi muslimani u Osmanskom Carstvu bili privilegirani. To je potpuno pojednostavljivanje pitanja položaja određenog naroda ili bolje reći određene konfesije. Kad nije mogao izbjeći da prihvati stavove tadašnje legalne političke vlasti, a pritješnjen mišljenjima nekih drugih istoričara da za priznanje Bošnjacima tzv. muslimanske nacije ima dovoljno supstrata, pri čemu mislimo prije svega na Nedima Filipovića i njegove stavove, onda je Jokanović raširio svoju raspravu o tome kako narod u Bosni nije bio svjestan svoje bošnjačke narodne pripadnosti te kako su se pravoslavni i katolici opredijelili kao Srbi, odnosno Hrvati, prihvata u konačnoj verziji da se tom muslimanskom narodu prizna nacionalni naziv Muslimani Bosne i Hercegovine, jer ničeg drugog oni nisu bili svjesni.

Pravoslavnim i katolicima u Bosni kasnije je otkrivena njihova svijest o nacionalnoj pripadnosti Srbima i Hrvatima pa kada im je u toj ideologiji predstavljena velika zemlja brdovita i krševita, a uz to mokra sa mnogo imanja i imanja, oni i sami postadoše svjesni da su nacionalno Nebošnjaci, jer još uvijek je bilo mnogo onih Bošnjaka koji su držali ta brda i ta mokra korita i zelene njive. A Bošnjaci nikako da se sjete da je to njihova zemlja i da su ta imanja njihova i da je ta zemlja bila nacionalna zemlja, država Bošnjaka. To im po Jokanoviću i njegovim istomišljenicima, čak iz reda muslimana, nije trebalo ni kazivati, jer bi se oni sjetili da je to tako bilo uvijek i oduvijek. Malo karikiranja, ali je to zbilja tako bilo.

Ali, u vrijeme Pokreta to nije tako bilo. Bilo je drukčije. Tada su Bošnjaci bili svjesni i da su Bošnjaci i da je zemlja Bosna njihova zemlja i da imaju i povijest i kulturu, i da ih ima i ove i one vjere, i da im je sultan neprijatelj isto kao i Miloš, makar on bio i halifa, jer halifa ne smije raditi protiv svojih pristaša. Zato oni, čim je zemlja došla u opasnost, čim je taj halifa počeo da krčmi njihovu zemlju i da daje u ruke nekih kaura, oni se digoše i zaprijetiše da oni ne daju svoju zemlju. Taj sultan i halifa pisaše onome kaurinu, »*strpi se malo, jer taj bošnjački millet je divlji, može svašta uraditi*«. Bošnjaci tada, nakon dugogodišnjih nadmudrivanja sa sultanom, nakon teških poniženja i krvavih pirova koje je sultan priredjivao u Bosni, nastojeći da Bošnjacima izbije iz glave ono njihovo bošnjaštvo i njihovu samostalnost, kada je došlo do pitanja ustupanja Srbiji bosanskih nahija Jadar, Radjevina, Sokol i dio Moravice, Bošnjaci su isukali svoje sablje i pošli na sultana. Dakle, bio je to domovinski rat koji mi zovemo Pokret za autonomiju, jer Bošnjaci čvrsto stoje na stajalištu da će oni od sada upravljati svojom zemljom kako znaju i umiju i oni će je braniti, jer im sultan, ionako, ništa ne može pomoći, bili oni pokorni ili nepokorni, napadao ih neko iznutra ili iz vana. Potpuno svjesni opasnosti od takve politike sultana, koja je bila i neprincipijelna i nepravedna prema Bosni i Bošnjacima, Bošnjaci kreću u oružani rat za svoju vlast u svojoj zemlji. Svi, i prijatelji i neprijatelji Bosne i Bošnjaka, slažu se u tome da je cijela Bosna bila tada jedinstvena, i malo i veliko, i poštene i nepoštene, da se treba suprostaviti sultanu i zaštititi svoju zemlju. U tome su bili složni, čak i oni kršćani i oni hrišćani, jer su svi bili svjesni, tada, da je najpreče odbraniti svoju zemlju, a kasnije misliti na vjeru. Gvardijani i mitropoliti podržaše begove i begoviće, hodže i hadžije, zanatlije i poture, jer su bili uvjereni, ako to uspije, biće bolje po sve stanovnike Bosne.⁴¹ Na čelu su bili oni iz vladajućih slojeva društva, iz klasičnih vremena, potpomognuti gradskim prvacima, koji su najmanje zavisili od volje sultana, jer su hljeb zaradjivali svojim vlastitim rukama. Da nije tako bilo, to bi bila seljačka buna poput one Matijine ili one na dahije. To nije bila seljačka buna nego osmišljen pokret za samostalnost i kao takav mogli su ga predvoditi samo oni najizrasliji u političkom i društvenom pogledu, ekonomski najjači, i to onda kada im u suštini

⁴¹ Jako Baltić, *Godišnjak od događaja i promine vrimena u Bosni 1754–1882*. (Od sada *Kronika*). Kulturno nasljedje, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991. str 78–89.

ništa materijalno ni političko nije bilo ugroženo. Ugrožena im je bila samo zemlja od dva neprijatelja, sultana koji se izdavao za njihova zaštitnika i Srba koji su već odavno zakleti neprijatelji Bošnjaka, jer im nisu dali da vršljaju po njihovim granicama i preko granica, a pomagali su i sultana kada ih je dovodio u suru za vrijeme ustanka pod Karadjordjem i Milošem. Bošnjaci su to dobro znali i nisu željeli da ih ti lažljivi licemjerni Srbi iznenade. To dobro vidimo iz proglasa vodja Pokreta narodu o razlozima za Pokret i ciljevima Pokreta. U proglasu stoji:

»Naša zemlja je okružena neprijateljima sa sve četiri strane. Ako ne budemo oprezni i jedinstveni, neprijatelj koji ima svojstva da laže i vara, može iskoristiti priliku i napasti na našu zemlju. Onima koji vjeruju u jednoga Boga nije dozvoljeno da budu neoprezni. I zato se odmah jedna grupa pametnih i uglednih Bošnjaka, koja je u stanju da razlikuje dobro od zla, koja ima sposobnost da stvori jedinstvo cijele zemlje, sastala i dogovorila se da sazove općebosanski sabor, da potvrdi ili odbije naš plan da se povede Pokret. Mi ćemo obavijestiti o tome velikog vezira i namjesnika i, ako oni ne odustanu od predavanja naše zemlje kaurima u ruke, mi ćemo oružjem u ruci poći protiv sultana. Ima mnogo problema o kojima bi se trebalo raspravljati, ali je sada najpreče stvoriti jedinstvo cijelog naroda i suprotstaviti se namjerama sultana. Raspravljajte se o ustupanju Srbiji naših teritorija, o vlasti u našoj zemlji i regularnoj vojsci koju želi uvesti sultan«.

Po našem mišljenju ovo je vrlo temeljit, koncizan program Pokreta. To je puna svijest i osmišljenost ciljeva Pokreta, nacionalni program. Ako se ima na umu vrijeme kada se ovo dešavalo, okolnosti u kojima se ovo dešavalo, položaj Bosne prema sultanu i vanjskim neprijateljima, mora se izraziti puno divljenje, i dubini misli, i uravnoteženosti izraza, sigurnosti istupanja, odgovornosti pred narodom, iskrenim obraćanjem narodu, uvjerenosti u ispravnost Pokreta i nadi da će oni donijeti dobro zemlji i narodu. Upravo tako se i zaključuje proglas:

*»Mi smo uvjereni da je naš Pokret opravdan. Vrijeme je da mi našu zemlju oslobodimo. Pokret će donijeti velike koristi zemlji i narodu. Mi se tako uzdamo u Boga«.*⁴² Dakle, politička dimenzija Pokreta je potpuna i ona može imati jedinu odrednicu, odrednicu nacionalnog pokreta. Zato je naš decidan stav da je Pokret narodni i nacionalni.

⁴² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, № 22095 G, 22095 H, 22077 C. (Uz ove osnovne dokumente postoji više priloga koji se odnose na isto pitanje).

Ako se naprednost i nazadnost mjeri parametrima opravdanosti ili neopravdanosti nekog postupka, nekog pokreta, ako se mjeri parametrima moralnog i poštenog načina ostvarenja cilja, ako se mjeri parametrima koristi, opće koristi, tj. koristi za svakog pojedinca ili parametrima zaštite interesa općeg i svakog pojedinca, onda je ovaj Pokret apsolutno napredan. Ako se mjeri i onim političkim parametrom zbog čega je poveden, pa i zbog čega nije uspio, opet je napredan. U krajnjoj liniji, on je ne samo skrenuo pažnju na probleme koje je izazvala osmanska vlast u Bosni, nego uvjerio Bošnjake da je ta vlast neprijateljski raspoložena prema njima i da je ona nemoćna, da je jedini izlaz da se sami sebi okrenu. I to je napredno. Što je uzalud šaptati gluhom, to nije stvar Bošnjaka. To je stvar sultana. Ali stvar je Bošnjaka da su se tačno izdiferencirali prijatelji i neprijatelji Bosne i naroda i u samoj Bosni i izvan nje. To je bio veličanstveni bljesak bošnjačkog duha i njihove svijesti, usred tame osmanske države, upravo nad ambisom u koji je nepovratno srljala. Nažalost, neuspjeh Pokreta doveo je Bosnu u kolovrat koji je nosila matica nepovrata pod fesom osmanskog sultana Mahmuda II, koji je prozvan Adli-Pravedni, valjda zato što je davao svakome šta je ko tražio, Rusima, Srbima, Grcima, Francuzima, Englezima, a krv prolivao sa Mehmed Alijem, Huseinom Gradašćevićem i Mustafom Bušatlijom.

Gledajući sa stajališta socijalne baze Pokreta, mora se zaključiti da je ona bila potpuna u najširem mogućem opsegu, jer su Pokret podržavali svi slojevi društva, bez obzira na vjersku pripadnost. Vodje Pokreta imale su pred očima isključivo stanovništvo Bosne i to u njegovoj cjelini. Dakle, ranije iznesena narodnosna baza i sada socijalni osnovi toga naroda, pretvaraju Pokret u »revoluciju«, jer osnovna odlika revolucije je socijalna baza, široki slojevi društva u borbi za ostvarenje svojih prava. Ali mi ne nazivamo to revolucijom, jer Pokret, odnosno vodje Pokreta, prije svega ne odbijaju priznanje sultana kao vrhovnog vladara. Ali po onome kako to oni ispoljavaju, to je samo jedan čvrst osnov sizerenstva. Naime, ako Bošnjaci potpuno isključuju u svojoj vlasti predstavnike sultana i Porte, onda je to samostalna uprava, a ne odbijaju priznati sultana kao hallifu, onda je sizerenstvo najviše što se može reći za takve odnose. Osim toga, same vodje Pokreta odbijaju da priznaju da oni hoće nekakvu revoluciju u Bosni, naravno to izjavljuju u korespondenciji sa austrijskim carem. Zato im mi ne možemo stavljati na dušu ono što oni nisu priznavali. Doduše, oni su to mogli izjavljivati austrij-

skom caru, jer taj se car najviše plašio riječi »revolucija«, imajući u vidu šta te revolucije znače i odakle je došla ta riječ, a njegova država je puna naroda i zemalja koje bi u eventuelnoj revoluciji tražili otcjepljenje, prije svega. Gradašćević je pokušao da zado- bije političku zaštitu te velike evropske sile u pogledu vlasti koju su oni uveli u Bosni, ali se car bojao da to nije revolucija, pa je radije odabrao da štiti legalitet i legitimitet sultana nego autonomiju ili samostalnost jedne Bosne, koja njemu ionako smeta zbog svog samostalnog odnosa prema Austriji, na njenim granicama, a ona je dio Osmanskog Carstva, pa bez obzira na povremeno dobre odnose izmedju ovih zemalja, Austrija razmišlja o njegovom uništenju. No, za određeno vrijeme priklanja se sultanu, umjesto Gradašćeviću. Nema sumnje da je to isforsirano, lice- mjerno prijateljstvo, jer izvorni dokumenti potvrđuju da svaki spomen tada, u odnosima Austrije i Turske, vodi razgovoru o interesima Austrije na bosanskim granicama. Ti odnosi ogledaju se u tome što je Austrija, nastojanjem da osigura red na svojim granicama, to radila isključivo na taj način kako bi oslabila odbranu granica Bosne, a to znači odbranu Carstva u trenutku kada za to dodje vrijeme. Samo zbog toga Austrija podržava sultana, jer reis efendija (ministar vanjskih poslova) svaki put obećava da će srediti prilike na granicama Bosne čim se uguši buna Bošnjaka. To laska Austriji, ali ona dobro drži za riječ toga sultanovog slugu. Ottenfels, austrijski internuncij u Istanbulu, ima pune ruke posla kako da iskoristi Pokret u Bosni u svoje svrhe, preko Porte izravno. Austrija se, inače, snažno interesira za taj Pokret, svaku sitnicu o njemu i ljudima koji ga vode.⁴³

Socijalna baza Pokreta

Ko čini socijalnu bazu Pokreta? Mi smo na odgovarajućem mjestu u ovom radu opširno raspravili strukturu društva u Bosni sa stajališta njegove socijalno ekonomske pripadnosti. Ali i na ovom mjestu ćemo sažeto ponoviti tu socijalnu strukturu, jer pri ocjeni Pokreta to je suštinsko i bazno. Tu bazu čini vojnička klasa iz reda spahija. Ona je najisturenija u oružanim borbama protiv sultana. Prvaci ili krupni predstavnici iz reda te spahijske klase su neposredne vodje Pokreta i na čelu civilne vlasti u memleketu. Drugi dio te vojničke klase, tvrđavske posade, odnosno kape-

⁴³ *Haus Hof-und Staatsarchiv Wien, Staatskanzley, Bosnien 1830–1837 Türkei VI/1 VI/2 VI/43, VIII/1 VIII/2 VIII/4 VIII/6.* Martin Schor, op. Cit. (ovaj pisac ima najviše podataka o izbjeglicama iz Bosne, uz originalna pisma Husein kapetana Metternich-u.

tanske vojske, koje su u suštini samo jedan ogranak spahijskih snaga, koji je po potrebi svoje službe stalno stacioniran u tvrđavama na granicama ili u utvrdama u unutrašnjosti, koje je potrebno stalno braniti. Sve ostalo je kao kod spahijske vojske i oni su u svojoj službi po sistemu odžakluka, samo što oni ne ubiru prihode sa rajinske zemlje, nego dobivaju svoj dirlik izravno iz carske blagajne, odnosno onog dijela poreza sa kojima raspolaže carska blagajna, makar bili i iz same Bosne, kao što su prihodi od džizije ili državnih zakupa.⁴⁴

Tu bazu čine gradski slojevi, odnosno gradsko stanovništvo u okviru zanatlija i trgovaca ili obične gradske sirotinje. Pošto u vrijeme Pokreta više nema janjičara, jer su ukinuti četiri godine prije Pokreta, sada oni kao dio civilnog stanovništva koje privređuje na bazi vlastitog rada i sredstava i ni po kojem osnovu ne zavisi od centralne ili pokrajinske vlasti, i koje je još uvijek organizirano u cehove-esnafe, djeluju samostalno u odnosima prema navedenim vlastima. Mi smo rekli ranije da su oni bili gotovo najvažniji nosioci ideje o autonomnosti i samostalnosti. Čak je ta ideja još iz vremena postojanja janjičara, odnosno od vremena kada se oni počinju organizirati u esnafe, a to je rano 16. stoljeće, pa je i u vrijeme unutrašnjega političkog organiziranja Bošnjaka, preko ajanskog vijeća i spahijske klase – vojničke klase, gradsko stanovništvo kao zaseban sloj, po klasifikaciji teoretičara osmanskog društva, a kao medjuklasa po volji klasnih historičara, predstavljalo snažan oslonac onoga bosanskog sistema koji smo dosada više puta isticali.

Od tada, pa do ovih vremena o kojim mi govorimo, a osobito iz vremena prvih decenija 19. stoljeća, sultan i Porta čine sve kako bi kod Bošnjaka uništili ideju samostalnosti poduzimajući teške represalije i progone, uglavnom onih koji bi mogli biti nosioci takve ideje, a to su prvaci spahijskih snaga i kapetani, te gradsko stanovništvo, u okviru janjičara i svojih esnafa. Sve te progone gradski slojevi su snažno osjetili i na svojim životima i na svojim džepovima. Nadmetali su se u tome kako će ih kazniti, sabljom ili novčano, uglavnom da ih unište. To tako i biva, ako ostanu živi, neka budu siromašni pa će štititi i pokoravati se milosti sultana. Ti slojevi u Bosni bili su nedokazani, ništa ih nije moglo osvijestiti. Htjeli su da su samostalni, ovako ili onako. Nisu dozvoljavali da ih izrabljuju Turkuše i njihovi kolaboranti. Oni spadaju u red onoga dijela naroda koji je snažno uticao na

⁴⁴ Vid. ovdje kod Struktura društva u Bosni.

ravnotežu društva u Bosni, a to znači značajan faktor u postizanju jedinstva cijelog naroda.⁴⁵

Pri tome treba imati na umu da je, u to vrijeme, bilo jako mnogo gradske sirotinje koja je to postala na razne načine – prilikom u gradove iz sela, posebno onih koja su na granicama Bosne bila izložena napadima hajduka i uskoka, izvan Bosne, pod zaštitom C. Gore i Austrije, znači iz sigurnosnih razloga, ali koji nisu mogli naći uhljebljenje u okviru nekoga esnafa. Esnaf se u to vrijeme, također, nalazi u fazi slabljenja i transformacije u slobodne privrednike u gradu, izvan esnafa, odnosno izvan pravila esnafa, a to je posljedica kapitulacija koje je sultan davao evropskim zemljama, čime je izravno činio štetu domaćim proizvođačima iz reda zanatlija. Počinje se više cijeniti trgovina, pa i mnoge bivše zanatlije postaju obična sirotinja.

Pod uticajem kapitulacija, a to znači najpovoljnijih uslova trgovine u Osmanskom Carstvu, manufakturni proizvodi, a kasnije i industrijski proizvodi iz Evrope, plave bosansko tržište, jer carinske takse gotovo ne postoje, odnosno zanemarljive su u odnosu na izvozne carine osmanskih podanika. To je dovelo do propasti esnafa i do nemogućnosti da se esnaf transformira u industrijski organizirane korporacije, pa čak ni da se transformira u organiziranu manufakturu.⁴⁶ Eto, zato su gradovi puni sirotinje i ne bi bilo nikakvo čudo da je dolazilo do nereda i do revolucija. A da nije bilo zatvorenosti Osmanske Države, odnosno nikakve komunikacije između pokrajina Carstva i Evrope, vjerovatno bi bilo i pravih socijalnih revolucija.

Tako popriličito osiromašena čaršija što iz navedenih razloga, što iz nezakonitih izrabljivanja od strane pokrajinske vlasti i vrlo čestih političkih kazni globama, sada predstavlja snažan oslonac Pokreta, jer po brojnosti oni daju i najveći broj vojnika, dobrovoljaca. Ovi gradski slojevi, odnosno njihovi predstavnici su i inicijatori organizacije Pokreta.

Odakle u njih takva patriotska i domovinska svijest? Prvo, što smo već istakli, bili su često predmet teških kažnjavanja, bilo fizičkih ili novčanih, i stvorili su potpuno jasnu sliku o centralnoj i pokrajinskoj vlasti, njenoj moći ili nemoći. Drugo, kao janjičari, domaći (yerli kulu) bili su stalno u ratovima, u okviru svoga

⁴⁵ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 17157. Muhamed Emin Isević, op. cit.

⁴⁶ Već u vrijeme Latasa 1850/52. godine esnaf je sam od sebe prestao da postoji. Yusuf Akçura, *Osmali Devletinin Dagilma Devri (XVIII ve XIX asirlarda)* str. 13–33 str.

korpusa, kako unutar Bosne, tako i izvan granica, gdje god je zatrebalo sultanu, i to u ogromnom broju. Tamo su masovno ginuli i razvili su svijest o tome da li treba ili ne treba ginuti i za šta treba ginuti. Najviše su iskustva stekli u sultanovim ratovima u Srbiji, kada su prvo spašavali Srbe od dahija, jer su ih oni uništili i protjerali iz Srbije, ostavivši beogradski pašaluk bez prave odbrane, pa je Srbima bilo lahko da dokusure ono malo spahija što je bilo u tom pašaluku i ono gradskog stanovništva koje nije bilo tako snažno organizirano kao u Bosni. Tu su dobro naučili lekciju o tome ko su Srbi i kakvi su Srbi. Tu su naučili da su Srbi *»narod koji laže i narod koji vara«*. Zato su bili svjesni kakva im opasnost prijeti od njih, s obzirom na to kakva je politika i snaga Carstva.⁴⁷

U ovom Pokretu oni su i vodje Pokreta i vojska u ratovima sa sultanom. Konačno, u Sarajevu je proglašena autonomija ili samostalnost. Tu je održan plebiscit ili svebosanski sabor na kojem je iskazana volja naroda Bosne da sami sobom upravljaju.

U toj socijalnoj bazi su seoske mase. Pokret ne bi mogao biti izveden bez seoskih masa, jer onoliki broj vojnika mogla je da dade samo opća mobilizacija, odnosno dobrovoljni odziv na Pokret. Seoske mase su najjače osjećale svu težinu vlasti sultanovih namjesnika, tj. nezakonitosti koje su najčešće podsticali i sami u njima učestvovali. Drugim riječima, oni su najbolje shvatili bezvlašće, koje je bilo osnovna karakteristika vlasti u tim vremenima. Oni su izrabljivani ne redovnim porezima, protiv kojih nikada nije ni bilo pobuna i pritužbi, nego vanrednim i drugim nezakonitostima u vezi sa porezima i načinom njihova ubiranja. Onaj dio poreza koji je zakon propisao za seosko stanovništvo na njihovim imanjima i nije bio suviše težak, ako ima ikakav porez koji nije težak. Naime, ukupan porez na seoska imanja, koji je iznosio od deset do petnaest posto ukupnog prihoda, u suštini nije velik. Ali, vidjeli smo iz onog ilama kojeg je uputio sarajevski mulla i ilama svih četrdeset osam kadija u Bosni kako su vlasti i oni uz njih bili doveli stanovništvo u vrlo teško stanje opterećenjima koja više nije moglo izdržati.⁴⁸ Tako je seosko stanovništvo, na poziv da se vrati zakonitost u zemlji i sigurnost cijelog stanovništva, uz ukazivanje na opasnosti od sultanove politike prema Bosni, kada je odlučio da otcijepi neke dijelove Bosne u korist Srbije, prihvatilo poziv i u Pokretu

⁴⁷ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 21880, 21880 A-Z i od A/1 do M/L.

⁴⁸ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22077 C, 22077 C, 22095 D, E, F, H.

masovno učestvovalo, i to kako muslimansko, tako i kršćansko. Tako je opća mobilizacija po prvi puta za trajanja osmanske vlasti obuhvatila i ovo stanovništvo.

Kršćansko stanovništvo je pozvano preko svojih crkvenih starješina, o čemu svjedoči fra Mato Krističević, ljetopisac fojničkog samostana. Osim toga, Jako Baltić u svojoj *Kronici* također kaže da su četvorica gvardijana potpisali podršku Pokretu, a to je bilo očito na liniji poziva kršćanima, koji dotada nisu bili obavezni da idu u vojsku, da se odazovu vodjama Pokreta.

Prema dokumentaciji srpskog kneza Miloša, sarajevski mitropolit je organizirao hrišćane u Pokret, pa pretjeruje da ih je bilo oko šest hiljada. Neka je bilo i polovina, to je već masovan odziv.⁴⁹ Da su oni bili mobilizirani u Pokretu, svjedoči i Namik paša, a i carski inspektor Husein aga.

Dakle, vrlo široka socijalna baza je činila snagu Pokreta. Zato je jedino ispravno da se taj Pokret tako i ocjenjuje, kao Pokret svih slojeva društva, a to znači narodni Pokret. To se ne odnosi samo na muslimane. Najbolje o tome svjedoče riječi potekle od naroda i od vodja Pokreta. Ne treba obraćati pažnju na formu dokumenata, jer forma je bila već stvorena i uobičajena nisu je stvorili Bošnjaci, nego Osmanlije. Ne treba uzimati u obzir ni činjenicu da se u dokumentima ističu muslimani. Jer treba imati na umu kakav je odnos vladao u tome društvu i ko je činio vladajući sloj, pa su samo zbog toga prvaci dolazili na sud kod mulle da saopće svoje odluke a ne drugi. Osim toga, ako se ima na umu da je namjesnik Bosne, Kara Mahmud Hamdi paša imao potrebu da posebnom bujuruldiom upozori svećenike da ne dozvole svojim vjernicima da učestvuju u Pokretu, dokazuje učešće kršćana u Pokretu i ukazuje na to da se on poslužio zastrašivanjem toga dijela stanovništva i da su se svećenici iz opreza sustezali da se eksponiraju. To je jedini razlog.⁵⁰ Uostalom, oni ne učestvuju protiv Pokreta ni u kakvoj akciji.

Naravno, nema značaja to što je Ali aga Rizvanbegović vrbovao kršćane, očito pravoslavne, da se njemu pridruže uz obeća-

⁴⁹ Arhiv Srbije, Kneževa kancelarija, br. XXXII/189-330. (Svi koji su pisali o ovom Pokretu govore o učešću kršćana, a osobito fra Mato Krističević, koji u Fojničkom ljetopisu govori o mobilizaciji kršćana, čak i njih svećenika, ali su svećenici mogli poslati za sebe zamjene. Jako Baltić u svojoj *Kronici* također potvrđuje učešće kršćana u Pokretu.

⁵⁰ Sidžili sarajevskih kadija u Gazi Husrevbegovoj biblioteci, br. 69 i 70. Tu su sačuvane bujuruldije Kara Mahmud Hamdi paše kojima upozorava svećenike da ne dozvole učešće svojih vjernika u vojsci.

nja, kako je to zabilježio Čokorilo, da će im dozvoliti graditi crkve i osloboditi ih poreza, što je kasnije porekao, odnosno nije ispunio.⁵¹ Ni izdaju Smail aga i još dvojice-trojice ne treba uzimati kao razjedinjenost bosanskog naroda, iako je to imalo određenog uticaja na tok Pokreta. Bošnjaci bi bili daleko jači da oni nisu širili propagandu protiv Gradašćevića, ali to su činili, kako izričito kaže Husein aga, carski kapidžibaša i inspektor u Bosni, iz svojih ličnih interesa ili zbog toga što kriju neprijateljstvo prema državi.⁵² Oba ta elementa su, apsolutno, prisutna, osobito kod Ali age, koji će odmah, čim ostvari svoj cilj, okrenuti ledja sultanu i velikom veziru, pa će reći onima koji su se tužili na njega: *»Ne treba vam tražiti sultana ni vezira, ja sam vam ovdje i sultan i vezir«*, što će, odmah, uočiti i Hamdi paša, koji traži od Porte ili da njega smijeni ili da Ali pašu namjesti na neko drugo mjesto, jer na tom prostoru ne mogu njih dvojica vladati, a sandžak Hercegovina je dio Bosne, i teritorija je tako izmiješana da se ne može razgraničiti.

Ali paša piše protiv Hamdi paše, ali bez ikakve potrebe, u dokumentu u kojem predlaže da se Hamdi paša smijeni, navodi: *»Ja znam da su uvijek u Bosni bili valije ljudi i paše izvan Bosne, pa ne treba misliti da ja u tome imam svojih ličnih interesa«*. Niko ga nije za to pitao, jer Hamdi paša je uživao ugled odlučnog i hrabrog vezira, čak malo previše strogog, nego je pitan kako najlakše da se uspostavi mir u Bosni.⁵³ Interesantno je da on predlaže da se oslobode svi Bošnjaci koji su kažnjeni. Bez njih se vlast ne može uspostaviti jer narod u Bosni ne sluša strance. Jedino treba smaknuti Husein kapetana i Mujagu Zlatara, oni su opasni.⁵⁴ Ni tada nije prestao da se bori za višu vlast. Bio je nezasit. Njegovi saveznici, Smail aga i Hasan beg Resulbegović, zbog svoje izdaje dobili su »nagradu« od Ali paše, i to, Smail aga više nije smio od Ali paše maknuti iz Gacka, bojeći se da ga ne smakne, a Hasan beg Resulbegović je izgubio položaj muteselima u Trebinju, čak nije mogao ostati ni u Trebinju, nego se morao povući na imanja na selo, gdje nije imao nikakva uticaja na vlast niti veze sa vlasti, samo da bi spasio goli život od Ali paše, koji je jednoga svog sina namjestio kao muteselima Trebinja, a drugog kao pašu sebi za zamjenika. Obračun među njima doći će u

⁵¹ Prokopije Čokorilo, *Ljetopis*. Kulturno nasljedje, Veselin Masleša Sarajevo, 1976.

⁵² BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22148, A, B, C, 22039 B.

⁵³ BDA, *Hatt-i Hümayün Tasnifi*, N° 22176 A, B, C.

⁵⁴ Isto.

vrijeme kada se Latas bude razračunavao sa Bošnjacima i kada će Hasan beg vratiti milo za drago Ali paši.⁵⁵

Neposredni izvor za našu ocjenu Pokreta

Da je naša ocjena tačna i jedino moguća, mi ćemo navesti riječi vodje Pokreta, Husein kapetan paše Gradaševića, o tome šta su oni htjeli. Naravno, valja imati u vidu, pri ovom razmišljanju, da je, upravo prilikom proglašenja autonomije i korespondencije sa Portom, izišlo na površinu i ono unutrašnje, društveno, političko i ekonomsko, što je činilo sadržinu Pokreta. Vanjski faktori su bez sumnje postojali. To je pitanje srpskih nahija, ali ono unutrašnje svjedoči o potpunoj zrelosti i vodja i naroda u svojim zahtjevima, kao i njihovu uvjerenost svoga poduzeća. A organizacija vlasti tako fino svjedoči o državotvornosti toga našeg bošnjačkog naroda, a to izgleda ovako:

Da bi učinili dobro zemlji koja se nalazi na krajini carskih zemalja i predstavlja čvrst katanac islama, prvaci Bosne došli su na sud u Sarajevo i izjavili: »Ejalet Bosna je okružen neprijateljima sa sve četiri strane. Bosna je krševita i brdovita, vrlo je malo zemlje za obradu. Njene gradove i tvrdjave brane hrabri branioci. Mi smo uvijek bili pokorni i odani i ulagali veliki trud u korist države. Ali, ima izvjesno vrijeme kako veziri koji dolaze u Bosnu samo dok primaju dužnost obavezuju se da će štitit stanovništvo, nemoćnu sirotinju i raju, i da će se pridržavati pravde. Čim dodju na svoju dužnost, to zaborave, i, tako, iznevjere božije riječi ,Bog vam naredjuje da vaše amanete dajete onima kojim pripadaju, a kada sudite ljudima, sudite po pravdi' i pejgamberovu preporuku ,Olakšavajte, a nemojte otežavati. Razveseljujte a nemojte rastuživati.' Onda, postavljaju nesposobne muteselime i ajane, uvode razne novotarije i stvaraju razdor medju nama i neprijateljstvo. Nemilosrdno, pod raznim izgovorima, pljačkaju neke ljude, nekome bez razloga oduzimaju njihove timare i plaću, a na sirotinju vilajeta i nemoćnu raju razrezuju razne vrste poreza i globa i silom to utjeruju. Mi smo se više puta, do sada, na to tužili uzvišenom prijestolju, ali to nikada nije došlo do njegovih svetih ušiju. To je neko prikrivao, a oni bi, nakon toga, činili još veća nasilja i nepravdu. Kako je nama postalo jasnije od dana da se naše stanje neće popraviti, zaključili smo da je jedini izlaz da se nama za valiju postavi neko iz naše zemlje, ko je pokoran državi, ko je pošten i

⁵⁵ BDA, *Irade Tasnifi*, iz 1851 i 1852. H. Čurić, Ali paša Rizvanbegović. Spomenica »Nikole Čupića« Beograd 1932.

koji pomaže sirotinju i raju. Glava ove zemlje, poštovan od svih, malih i velikih (bogatih i siromašnih), koji se kod svih smatra vjeran i ispravan, pomagač sirotinje i raje, hrabar i pobožan, ima osobine koje odgovaraju onome šta smo ranije iznijeli iz Kur'ana i Hadisa, Husein, kapetan Gradačca, u svakom slučaju je sposoban i u stanju da upravlja ejaletom. On je vaspitan, ima lijep karakter, i svi stanovnici ejaleta, svi božji robovi, biće s njim zadovoljni. Oni su svi spremni da žrtvuju i svoje živote i svoje imetke za njegovu sreću, kako bi se postigao red i mir u ovoj zemlji. Za dobro ove zemlje, a u nadi u Allaha i milost sultana, tražimo da se njemu dade ovaj ejalet kao paši i veziru i da on bude valija ove zemlje. Mi se obavezujemo da ćemo biti pokorni njemu i nosiocima vlasti. Nadamo se da ćemo na taj način ponovo našu zemlju dovesti u red i da ćemo dobro držati uredjene naše tvrdjave i postojano ih braniti.«⁵⁶

A Husein kapetan paša u svom obraćanju kaže sljedeće:

»Mi svi, malo i veliko, uvijek smo bili odani caru i uvijek molili Boga za trajnost države. Mi i ovim mahzarom izražavamo svoje podaništvo sultanu i državi.

Bosna je zemlja koja je sa sedam strana okružena neprijateljima. Poznato je kolika je ona po dužini i širini. Njene granice i njena unutrašnjost su sama brda i planine. Poznato je koliko je nju teško braniti. S obzirom na njen položaj, nalazi se u podređenom položaju u pogledu trgovine. Ona je živjela stalno od obazrivosti i milosti sultana. Svi stanovnici zemlje su se stalno oslanjali na dobrotu sultana. Oni su sve svoje obaveze i svoje dužnosti obavljali besprijekorno. Pošto je ova zemlja na granici islama, sigurno, sultan želi da sirotinja i sve stanovništvo zemlje živi u miru, spokojstvu i zadovoljstvu. Sultan, sigurno nije zadovoljan da neko sirotinju i stanovnike ove zemlje, koji su pokorni, muči i da im čini bilo kakvo nasilje raznim novotarijama i opterećenjima. Ali, veziri i carski opunomoćenici, koji dolaze u Bosnu, ne obraćaju pažnju na to. Naprotiv, oni sirotinju i nemoćne u tom ejaletu muče i čine razna nasilja, pa je tako zavládala potpuna nezakonitost i nepravda. Nekim konfiskuju imovinu, a sirotinju opterećuju raznim nametima, izmišljajući razne razloge i to silom ubiru, tako da se to više ne može podnositi. Takvo stanje dovelo je stanovništvo do potpunog nezadovoljstva, jer su očiti znaci potpune propasti i istrijebljenja. Kad su se uvjerali da se to neće izmijeniti, niti da će se njihovo stanje popraviti od strane vezira koji dolaze, za nevolju,

⁵⁶ BDA, Hatt-i Hümayün Tasnifi, N° 21154, A, B, C, D, E.

htjeli ne htjeli, u namjeri da postignu red i mir, sigurnost i zadovoljstvo i da poprave stanje zemlje, a oslanjajući se na vječnu dobrotu sultana i njegovu milost kao i čovječnost velikog vezira, zaključili su da je jedini izlaz da se za valiju ejaleta postavi neko iz njihovog vilajeta, neko ko je ispravan i pravedan, koji će se truditi da se provodi šerijat i carske naredbe, ko je sposoban, pobožan, koji želi dobro državi i ovoj zemlji, a kako to iziskuje vrijeme i situacija. To bi dovelo do spokojsva božjih robova i procvata zemlje. Složili su se da ja odgovaram i da mogu zadovoljiti njihove zahtjeve, jer su uvjereni, s obzirom na to da je zemlja Bosna moj rodni kraj, da mi tu živi sva rodbina, jer sam, do sada, sa svakim živio u prijateljstvu i slozi i ljubavi, da sam uvijek bio na putu reda i zakona, skroman – zadovoljavao se sa malim, i bio pravedan i da je, i malo i veliko, bilo zadovoljno sa mnom, i da ću ostvariti njihove ciljeve. Mimo moje volje, odlučili su da mene postave za valiju ejaleta i podnijeli mahzare da se to potvrdi. Kako do sada nije došla potvrda njihovih zahtjeva i želja, a ni moje molbe koju sam poslao iz Prištine, sve stanovništvo je razočarano, a ja sam uvrijedjen, jer sam ponižen među svojim drugovima. Ali stanovnici memleketa neće odustati od svojih zahtjeva i u tome su potpuno složni, pa ponovo šalju svoje mahzare i sudske ilame. Mi ne tražimo otcjepljenje i nezavisnost, mi tražimo svoju vlast i da budemo zaštićeni pod okriljem njegove preuzvišenosti. Ono što stanovnici traže i njihove molbe su dostojne da se prime i odobre. Što se mene tiče, ja ću učiniti sve da zadobijem zadovoljstvo sultana, da provodim šerijat i naredbe cara, a u isto doba da branim zemlju od neprijatelja, a prije svega da štitim sirotinju. Učiniću sve da objedinim sve stanovništvo zemlje na dobrom putu. Nadamo se da će se udovoljiti molbama stanovnika zemlje Bosne».⁵⁷

U drugom jednom obraćanju Porti, Gradašćević manje-više ponavlja ono što je u prethodnom svom mahzaru iznio. Ali ovaj drugi akt ne naziva mahzarom, nego kaimom, a to znači da je to viši akt u kojem stoji obrazloženje zahtjeva i uz to traži se obrazloženje od Porte zašto se nije već udovoljilo ranijim zahtjevima. Naravno, on ponovo ističe da su prvaci ejaleta i sve stanovništvo, sirotinja i raja, svi zahtijevali od njega da se primi dužnosti valije, pa je on preuzeo poslove valije u Bosni, a prema zahtjevu stanovnika koji su njemu izvršili prisegu i zarekli se da

⁵⁷ BDA, Hatt-i Hümayün Tasnifi, N° 22102, 22103, 22104, 22105, 22106, 22107, 22108.

od toga neće odustati. Spremni su da žrtvuju i svoje živote i svoje imetke za sreću i uspjeh njegov.

U mahzaru stanovništva, u ilamu sarajevskog mulle, u Građašćevićim mahzarima i kaimima, izneseno je uglavnom sve ono što smo mi u ovom radu detaljno istražili i izložili. Nema nikakve sumnje da se ovdje radi o nacionalnom pokretu i da se Pokret odnosi i da on pripada svim stanovnicima Bosne, bez obzira na vjeru. Mislimo da je dovoljno reći da se svaki put kad se spomene sirotinja, spomene i raja, a ta dva pojma su u suštini jedno te isto, sa razlikom koju smo mi u svom tekstu objasnili. Ona nema zvaničnu podlogu, ona je više praktične prirode, jer raju po zakonu čine svi, muslimani i nemuslimani, sa timarskih posjeda, odnosno oni koji obradjuju miriju, a muslimani su sami sebe izjednačili sa svim ostalim vojnim strukturama, jer oni redovno učestvuju u vojsci nefiri-ama (općoj mobilizaciji), a kršćani ne učestvuju, pa je za njih ostao stalni naziv raja. Mi ne tvrdimo da to nije imalo i neke druge posljedice, naročito od ovih vremena pa nadalje. Od tada se u suštini počelo da diferencira stanovništvo po konfesijama. Na to je najznačajnije uticala činjenica da su kršćani, osobito kršćanski trgovci, na neki način ili poluzvanično ili ilegalno postali štićenici nekih evropskih zemalja. Tako se postepeno stvara i vjerski antagonizam, koji će neke zemlje u susjedstvu iskoristiti i u nacionalnoj propagandi. Ali, to nije predmet ovoga rada. Mi smo na odgovarajućem mjestu naveli organizaciju seoske uprave na bazi vjerske pripadnosti lokalnog značaja. To će bez sumnje negativno utjecati na puno jedinstvo bošnjačkog naroda. Naročito to vrijedi od vremena intenzivnijeg razvoja čiflučkog sistema, o kojem smo mi opširno govorili. Tada se pojam raja prenosi i na čifčije, a oni to pravno nisu bili, jer njihov društveni ni ekonomski status još nije bio reguliran nikakvim zakonima. To je bio paralelni sistem. Ali, s obzirom na to da je većina ili gotovo u cijelosti čifčijsko stanovništvo nanovo doseljeno, izvan granica Bosne, sigurno je ono bilo labavije vezano za narodni osjećaj nego starjenici. Ali ni u ovo vrijeme još nemamo pojava koje svjedoče o nekom drugom narodnosnom osjećanju ili nekoj drugoj državnoj ideji. Još uvijek je socijalna pripadnost glavna odrednica stanovnika i sela i gradova, pa onda i ovih novonaseljenih čifčija, čiji je ekonomski položaj bio znatno teži od rajinskog položaja, koji je bio potpuno reguliran državnim zakonima. Šta će kasnije učiniti vjerska pripadnost čifčija i rajetina uz nacionalnu indoktrinaciju, to nam je već poznato.

Na kraju navest ćemo riječi Husein age, carskog kapidžibaše, o tome šta je Pokret i šta se dešavalo u Bosni za vrijeme Pokreta za autonomiju.

»Aman gospodaru, ako želite spasiti državu i ovaj ejalet zadržati u okvirima Carstva, nemojte razbijati ovo jedinstvo i slogu naroda u Bosni. To je grehota. Udovoljite njihovim zahtjevima. U suprotnom, niti će ostati taj ejalet niti će biti moguće srediti prilike u Albaniji (Arnautluku) niti u Rumeliji. Svi oni traže od Gradašćevića da se krene u borbu protiv sultana. Osim toga, sigurno će oni tražiti pomoć od stranih država. To je onda potpuna opasnost za Osmansku Državu. Narod to zalužuje, a i Gradašćević je sposoban, njemu se može povjeriti Bosna. Sigurno će on biti pokoran sultanu, čak će sigurno na sultanov poziv i vojno pomagati protiv neprijatelja.«⁵⁸

⁵⁸ Isto.

VIII

HUSEIN KAPETAN GRADAŠČEVIĆ

Husein kapetan je rođen 1802. godine u Gradačcu. Sin je Osman kapetana Gradašćevića. Majci mu je bilo ime Melekhana i porijeklom je Djurdjijanka.

Kao i za sve druge plemiće u Bosni, nema mnogo podataka o njegovoj ranoj mladosti. Ali se znade da je odgajan kao plemić. Otac mu je osigurao privatne vaspitače i učitelje. Obrazovan je, po ondašnjem običaju, prvenstveno u vjerskom smislu. Tako da se zna da je bio vjerski solidno obrazovan. Od posebnih znanosti obrazovan je u kaligrafiji, što znači da je imao umjetničke sklonosti. Od njegovih učitelja poznato je ime sarajevskog učenjaka Mulle Mestvice. U predanju se sačuvalo da je u kući bio stalno neko od uleme. Zna se da su dvojica šejhova obučavali Huseina. Kojem su derviškom redu pripadali, ne zna se. Ne zna se ni iz koje su tekije bili. Naime, zna se da u Gradačcu nije postojala nijedna derviška tekija. Osim toga, u njihovoj kući su stalni gosti bili ljudi koji su upražnjavali hijeromantiju, što je također dio ondašnjih plemićkih običaja. Po predanju, on se dosta oslanjao na mišljenja ovih ljudi. Nema podataka da je sam pristupio nekom derviškom redu niti da je upražnjavao derviške seanse. Bio je besprijekoran vjernik i krajnje pobožan. Prema njegovom načinu života, ne može se zaključiti da je bio i fanatičan. Po tome, Husein je predstavljao tipičnog bošnjačkog muslimana, odanog vjeri, ali joj nije robovao. O ostalom dijelu njegova života prije nego je postao kapetan ne zna se ništa. Ali se daje zaključiti da je pripreman za javne funkcije kao i svi plemići u Bosni.

Kada je 1821. godine Dželal paša pogubio njegovog brata Murat kapetana, po nasljedstvu Husein je postao kapetan tvrđave Gradačac. Prema tome, za kapetana je došao kada nije imao ni punih dvadeset godina.

Husein je imao još trojicu braće, i to: Osmana, Murata i Bećira. Osman je bio najstariji. Zašto je dobio ime po imenu svoga oca, ne zna se. Da li je to bio običaj ili iz nekih drugih razloga, ne znamo. Osman beg je visoko napredovao u vojnoj hijerarhiji Osmanskog Carstva. Postao je paša. Kada je postao paša i za koje zasluge, ne zna se. Od funkcija u Bosni obavljao je dužnost mutesarifa zborničkog sandžaka upravo u godini pojave Pokreta za autonomiju. Sigurno se nalazio u teškoj situaciji, jer se po sili dužnosti morao boriti protiv svoga brata, a prema vlastitom osjećanju to nije mogao činiti. Čim je Pokret započeo, on je napustio Bosnu i otišao u Beograd, čime je i smijenjen sa te dužnosti. U vrijeme priprema Pokreta, bosanski valija ga je podozrijevao i optuživao da radi na organizaciji Pokreta. Nije bio u pravu. Ali, Osman paša nije radio ni protiv organizatora Pokreta. On nam je ostavio podatak da je cijela Bosna jedinstvena i malo i veliko i sve je spremno da se bori protiv odluka sultana da ustupi Srbiji podrinske nahije s desne strane Drine, i da se to neće moći spriječiti. On je također bio protiv te odluke sultana jer bi se tada mogao prenijeti uticaj iz Srbije na pravoslavni živalj s lijeve strane Drine.

Drugi njegov brat, Murat beg, bio je kapetan u Gradačcu od 1814. godine, kada mu je otac umro. Očito je i on bio ugledan, dok je Dželal paša imao razloga da ga smakne. Naime, on je ubijao svakog Bošnjaka koji je bio ugledan i koji je mogao povesti narod za sobom. Zna se da je oko pet stotina bosanskih prvaka ovaj paša poslao na onaj svijet.

Najmladji Huseinov brat, Bećir beg, nije se isticao u javnom životu Bosne. Ali je sigurno u njemu učestvovao. Vjerovatno se nije mogao isticati, pored druge braće koja su obnašala vrlo visoke i odgovorne funkcije. Zna se da je nakon sloma Pokreta prebjegao u Austriju zajedno sa svojim bratom Huseinom. Po svemu drugome izgleda da je vodio tih život, vjerovatno baveći se ogromnim porodičnim imanjem.

Nakon što je postao kapetan, Husein je ušao u javni život Bosne kao kapetan jedne od najuglednijih kapetanija i kapetanije koja je imala značajno strateško mjesto prema Austriji i prema Srbiji, svakako zahvaljujući ugledu koji je ovoj kapetaniji obezbijedio Osman kapetan, njegov otac, koji je u svoje vrijeme bio

najugledniji kapetan i imao najbolje organiziranu kapetaniju, a stvorio je i ogromno imanje od čifluka. Izvori bilježe da je bio izuzetno korektan prema čifčijama. Isević bilježi da je raja samo na njegovim čiflucima živjela u izobilju i sigurnosti. Husein je nastavio stopama svoga oca. Imanja su mu bila uzorno uređena. Uvodio je inovacije u vidu melioracija i navodnjavanja. Korektno se odnosio prema čifčijama, što je očito naučio od oca. Svoj odnos prema čifčijama ili prema kršćanima najočitije je iskazao kada je fra Iliji Starčeviću dao odobrenje i pomoć da sagradi crkvu i samostan u Tolisi kod Gradačca i da sagradi osnovnu školu za kršćansku djecu. Takve dozvole Husein nije imao pravo dati. To je bilo u nadležnosti sultana, ali on za to nije mario. Navedeni pop Starčević bio mu je blizak saradnik i preko njega saobraćao je sa ljudima iz Austrije, a bio mu je i veza u toku Pokreta sa austrijskim vlastima, posebno Metternichom. Čifčije sa njegovih imanja bili su značajan dio vojske koju je on lično vodio u Pokret, odnosno koju je on opremio za Pokret. To je potvrda povjerenja izmedju njega i kršćanskog življa.

U sporu izmedju Bošnjaka i Abdurahim paše, koji je ukinuo janjičare u Bosni, Husein se prvi puta javno eksponirao u nastojanju da taj spor izgladi. Čak je zbog toga boravio i u Sarajevu. Njegovo posredovanje nije uspjelo i Abdurahim je morao napustiti Bosnu pod pritiskom Bošnjaka. Taj zlikovac, koji se služio metodom Dželal paše, poubijao je bezbroj uglednih Bošnjaka pod izlikom da su uz janjičare ili su bili janjičarski prvaci. Teškim novčanim kaznama mnoge je zavio u crno. To se naročito odnosi na Sarajlije. Husein mu je omogućio da se izvuče iz Bosne, ali to nije činio na štetu ostalih Bošnjaka. Nije za to dobio nikakvo priznanje. U stvari, on je kao bogat čovjek obezbijedio Abdurahimu izdržavanje dok ne izidje iz Bosne. U zborničkom sandžaku stekao je najveći ugled, a preko toga i u cijeloj Bosni. U Posavini su se u glavnom začinjale sve akcije koje su imale za cilj protivljenje Porti. To je zbog toga što je to područje bilo na udaru iz Srbije, odnosno, tu se najjače osjećao pritisak iz Srbije, pa i opasnost koja je prijetila, tu se najjače osjećala. S druge strane, granica prema Austriji činila je ove ljude obaveznim da se brinu o svojoj zemlji i eventualnim opasnostima s te strane. Kako se znade, to je područje bilo i najbogatije, pa su i po toj osnovi bile jake veze i sa Austrijom i sa smederevskim sandžakom do pojave srpskih ustanaka. Onda se na toj strani stvorilo neprijateljstvo koje nije nikada prestalo. Međutim, u svim tim odnosima Husein je zauzimao prvo mjesto. Po svjedočenju Namik

paše, svi u Bosni gledaju i slušaju šta radi Husein kapetan i tako postupaju. On je najuticajniji. Fidaici rade samo ono što im kaže Husein kapetan, odnosno pristaju uz njega, iako su po rangi veći od njega. Naime, dvojica Fidaica su paše. Tuzlanski kapetan takodjer je stariji. Ali je najbitnije da oni stalno saradjuju sa Sarajlijama, medju kojima je takodjer Husein ugledan i poštovan. Pokazaće se kasnije da je poštovan i cijenjen od cijelog naroda u Bosni.

Njegova značajna uloga desila se u sukobu izmedju Ali paše i Mahmud paše Fidaica. Taj spor je isforsirao Namik paša, pa mu za to narod u Bosni nije oprostio, jer mu je pripisao da je stvarao svadju medju našim ljudima kako bi mogao da lakše upravlja. Husein je intervenirao u tome sporu na strani Mahmud paše Fidaica koji je tada bio mutesarif zborničkog sandžaka, ali je više pažnje posvećivao svojoj ranijoj dužnosti zborničkog kapetana. To je jedini paša koji je bio kapetan u nekoj kapetaniji. Ali, prema svim izvorima, borbe su se vodile samo izmedju dvojice Fidaica, a Husein je intervenirao zato što je namjesnik stvorio taj razdor, i on nije dozvolio da se narušava ravnoteža u bosanskom društvu. Medjutim, ne zna se da je on vojnički djelovao protiv Ali paše Fidaica koji je izgubio spor.

Da je tako, svjedoči njegov odgovor Milošu Obrenoviću koji je »ko' djoja« upozoravao njega i druge Bošnjake da će se i on umiješati. Taj odgovor u skraćenoj verziji glasi:

»Moga komšiju srpskog obor kneza Miloša Obrenovića pitam za zdravlje!

Došlo mi je od tebe čudno pismo koje si poslao. Ono što ti pitaš, niti pitanje niti se grijeh odnosi na me.«

U nastavku mu piše da je Ali paša kriv, pa ga je valija zvao da ga pita po čijem naredjenju to radi, ali on nije htio otići odgovarajući da ima i drugih ljudi.

»Bio je pobratim Miloše s tobom i s tvojim bratom Jevremom i s obzirom na to ti si mu sa svoje strane obećao pomoć i snagu tj. kad zapadne u tjesnac i on se oslanjao na tu beznačajnu stvar.«

Dalje objašnjava da je Ali paša pobunio nahije Jadar i Radjevinu iako to narodu nije trebalo. Pa dalje nastavlja:

»Ali vjerovatno i ti dobro znaš zašto se nalaziš blizu, a i Ali paša je govorio da izmedju vas postoji do kraja tajna i ti dobro znaš to što sam ti ja rekao. Niko od nas ne smije postupati suprotno carskoj i valijinoj naredbi, kao što ni do sada nije činjeno, nijedan naš čovjek nije zbog dvije pare zijana prešao u beogradski sandžak da učini zijan. S obzirom na to, nikakvih priprema nema s naše strane,

niti o tome razmišljamo. Ali imam vijesti da vi gradite zgrade i suprotno carskoj naredbi da ste došli do Loznice i okoline i da imate namjeru pomagati Ali paši. Iako za to zna sve muslimansko stanovništvo, niko nije kročio nijednog koraka, nego je svak miran. Ako vi krenete, krenuće se na vas pa što ćete onda pitati i gdje ćete ići? Ako od vas ne bude nijednog zlonamjernog pokreta i kad se to potvrdi, ni s naše strane neće biti ništa. Ne treba da se bojite nikakva suprotstavljanja s ove strane. Neka svak vodi brigu o svom poslu. Neka znate da niko od muslimana neće postupiti suprotno carskoj naredbi.»

Dakle, on je posredovao da se spor okonča, pa je tako i bilo. Da ne bi došlo do potpune tragedije, očito je nagovorio Ali pašu da se njemu preda i da će mu on garantirati sigurnost. Tako je i bilo. Činjenica da su njih dvojica od tada postali nerazdvojni prijatelji, potvrđuje da je Husein samo posredovao da se spor okonča. Od tada se Ali paša i Husein nisu nikada rastajali. U najtežim situacijama su bili zajedno. Ali paša je bio glavni vojskovođa bosanske vojske na Kosovu polju. Vodio je kao Huseinov komandant druge velike bitke protiv sultanove vojske. Naime, on je branio Rogaticu i onaj kraj da ga sultanova vojska ne zauzme. I nije ga zauzela. Čak nije ni smjela da udara na ta područja. U odsudnoj bici za Sarajevo, Ali paša i Husein su bili zajedno do posljednjeg trenutka i nadmetali su se u junaštvu. Zajedno sa Huseinom je prešao u Austriju. I on je bio jedan od četvorice vođa Pokreta na koje se nije odnosila amnestija. Naime, Husein kapetan, Ali paša Fidaić, Mujaga Zlatar i Mehmed beg Krupa (Beširević), bili su izuzeti od amnestije i osudjeni na smrt od strane sultana. Ova trojica su takodjer bila s Huseinom u Austriji i tek kada ih je Husein nagovorio ili natjerao, zatražili su preko austrijske vlade oprost i pomilovanje od sultana. Svaki od njih dobio je posebne fermene o pomilovanju jer nisu vjerovali sultanu na njegovim obećanjima i zajedničkoj odluci o pomilovanju.

Husein kapetan paša, kao vođa Pokreta, na koju je dužnost i izabran jednoglasno, vodio je Pokret vrlo mudro i vrlo vješto. Ponašao se kao nevjerovatno iskusan političar. Uspostavio je takvo jedinstvo naroda i vojske da je bio potpuno siguran u ono što radi. Njegove naredbe su slušane bez pogovora, a on se oslanjao na volju i interese naroda. Nikada se nije ponašao nadmeno, kako mu to neki pripisuju. Ako se uzme u obzir ono što on sam izjavljuje da on nikada sam na svoju ruku nije donosio odluke nego su to uvijek radili zajedno, a osim toga neke teške odluke donosio je bosanski Divan, a u isto doba i ajansko vijeće

Bosne, to znači da je vlast bila organizirana na zadovoljstvo svih i da je u suštini u Bosni bila organizirana »plemička« republika, kako su to smatrali u austrijskoj vladi. Ali, Husein se nikada ne tuži ni na koga da mu je smetao ili da bi on nešto uradio drugačije nego je uradio. To samo po sebi svjedoči da je on bio najugledniji među njima i da je biran na čelo, a vlast su vodili zajednički. Mora se priznati visok stepen demokracije kojoj se ne može naći primjer na tadašnjem evropskom prostoru. Mi smo o tome govorili kada smo ocjenjivali karakter vlasti u Bosni.

Husein kapetan je dostojanstveno podnosio sve teškoće na koje je nailazio, naročito u vrijeme boravka u Austriji. Bio je to čovjek koji je sa dvadeset osam godina stao na čelo jedne zemlje i jednoga naroda, i kako je on sam kazivao sve je činio radi toga naroda, a ne radi sebe, jer on je imao sve što mu je trebalo – i bogatstvo i ugled, ali je volja naroda bila iznad njegove volje. To nisu njegove parole niti njegova pravdanja, to je čista istina. Njegovo ponašanje nakon što je sultan porekao naredbu da će mu omogućiti da živi tamo gdje on izabere, osim Bosne, i njegovo dostojanstveno odbijanje ponude Austrije, koja je takodjer nekorektno porekla obećanje da će mu dati zaštitu, kada mu nudi da se vrati u Austriju i da će mu dati sigurnost, jer je sultan prevario i austrijsku vladu, odnosno cara, svjedoči o nevjerovatnom ponosu i hrabrosti. On odbija Austriju jer nije bila poštena prije toga, a onda se prepušta božijoj sudbini u Osman-skom Carstvu, za koje je takodjer shvatio da ne vrijedi puno. Ali radije će tamo umrijeti nego negdje na nekom drugom mjestu. Do posljednjega se zalagao da njegova posluga ide s njim, jer je on bio obavezan da je izdržava, ali mu nije odobreno.

Nakon sloma Pokreta, Husein je prešao u Austriju koja mu je obećala sigurnost, a osim toga, nije postojao ugovor između Austrije i Turske o izručenju izbjeglica, pa čak ni kriminalaca. U Austriju je prešao 16. juna 1832. godine sa svojim najvjernijim i najbližim suradnicima: Ali pašom Fidaićem, Mujagom Zlatarom, Mehmed begom Krupnom i sa još oko stotinu istaknutih Bošnjaka. Nakon izdržavanja karantina u Slavonskom Brodu, otišao je u Osijek gdje su mu austrijske vlasti odredile boravište. U Osijek je stigao 5. jula 1832. godine. Smješten je u Gornjem Gradu sa najbližim suradnicima, a porodica mu je smještena u Donjem Gradu. Već na samom početku doživjeli su razočarenje, jer ih je Austrija razoružala i, stavila ih u suštini, pod prismotru. I imetak, koji je sa sobom nosio, takodjer su mu oduzeli i pohranili. Pedantni Austrijanci su o svemu tome napravili zapisnike. Porta

je više puta tražila od austrijskih vlasti da mu se sva ta imovina, prije svega novac, oduzme, jer da to navodno pripada Osmanskoj Državi na ime štete koju je on nanio toj državi. Austrija to nije učinila, objašnjavajući da on nema veliki novac, a osim toga to nisu htjeli učiniti ni zbog toga da ne bi izbjeglice koje su s njim prešle u Austriju pale na teret austrijske države. Mjesečni troškovi Husein kapetana u Osijeku iznosili su 1030 forinti samo na ime kirije za stanovanje. Naime, on je izdržavao 107 osoba. Husein kapetan je stanovao u kući Alojza Šmita, a njegov harem (žena) i sin Muhamed sa svom poslugom u kući udovice Delimanić.

Austrija je odmah počela nastojati da se otarasi tih izbjeglica kako ne bi pali na njen teret, a i da se ne bi zamjerala Turskoj. Tako su ga nagovorili da zatraži pomilovanje uz posredovanje austrijskog cara Franca I. Osim toga, činili su sve kako bi ga doveli u situaciju da sam traži odlazak iz Austrije. Pored svega, Husein je sa okolinom u Osijeku uspostavio dobre odnose i kako je sam izjavio baronu Radoševiću: *»Dobro se slagao i sa onima koji su razumjeli moj materinji jezik i sa onima koji ga nisu razumjeli«*. Dostojanstveno su se Bošnjaci ponašali u Osijeku.

Huseinu su dolazili i izaslanici kneza Miloša, očito radi špijunaže kako bi saznali što on dalje namjerava. Jedan od tih izaslanka podnio je izvještaj Milošu u kojem saopćava da se Husein i ostali nisu odrekli svojih ideja i da nastoje i dalje da se vrate u Bosnu i da nastave svoje djelo. Doduše, ovaj isti izvještava da je Husein navodno poručio Milošu da se zauzme kod sultana za njega. Na to je Miloš reagirao kako je on u nezgodnoj situaciji jer se mora zauzimati za Bošnjake, biti pokoran podanik Porte, a uz to najveći neprijatelj Bošnjaka. Ovaj izaslanik je bio kod Huseina polovinom avgusta, a drugi je bio krajem avgusta, i on donosi Huseinovo interesantno pričanje. Naime, on poručuje Milošu da se ne zauzima za njega, jer će se za njega pobrinuti njegov prijatelj Mehmed Ali Egipatski.

U to vrijeme je Austrija, nakon insistiranja Porte, namjeravala da Huseina premjesti u Komoran. Ali mi do sada nismo utvrdili zašto je to tako.

Husein je ovome Srbinu rekao da Austrija hoće da ga odmakne od granica Turske, jer mu je uhvatila pismo koje je dobio od Mehmeda Alija u kojem mu piše da dobro napreduje, da se on strpi i da će se on pobrinuti za njega. Dakle, to je bio razlog. Jer, istina je da je u to vrijeme Mehmed Ali nezadrživo napredovao prema Istanbulu. Ibrahim paša Egipatski, sin Mehmeda Alija, bio

je došao do pred samu Brusu i zatražio od sultana da mu dozvoli da udje u Brusu. Znači da su veze izmedju Bošnjaka i Misirlija bile tijesne.

No, u to vrijeme došla je vijest od sultana da mu je dao pomilovanje uz uslov samo da se ne može vratiti u Bosnu. Tu vijest su Huseinu saopćili 20. septembra uz svečanosti, kako se ne bi Husein razočarao, jer su oni shvatili koliko je Husein volio svoju zemlju.

Austrijske vojne vlasti su odmah počele pripremati Huseina za odlazak u Beograd, gdje je trebalo da predje u Osmansko Carstvo. Husein je to pokušao da izbjegne, jer je i on shvatio da je Turska izigrala i njega i austrijskog cara. No, kako bilo, on je uz tešku muku odlučio da krene za Beograd, doduše i uz određenu prisilu. U Beograd je stigao 8. oktobra 1832. godine, zapravo u Zemun, gdje je sačekao da mu se uruči carski ferman. Ali tu je slijedilo i drugo razočarenje, jer je u fermanu pisalo da on ne može ostati na evropskom tlu i da mora ići negdje u Anadoliju i da tamo može birati mjesto stanovanja. On je odbio da bira, jer je izjavio da on ne poznaje Anadoliju, pa mu je svejedno, pogotovu kad ne može da se vrati u Bosnu, a niti da ostane u Beogradu. Na insistiranje austrijskih vlasti, prešao je u Beograd 13. oktobra. Husein je, nakon prigovora baronu Radoševiću za prevaru i kajanja austrijske vlasti koja mu je ponovo ponudila da ako želi neka se vrati u Austriju dobiće zaštitu u Osijeku, odbio to i pompezno ušao u Beograd. Njegov konj je bio pod punim *»rahtom i pusatom, sav u srmi i suhome zlatu«*, a on kao pravi gospodar Bosne, sve je zasjenio oko sebe. Konja su mu vodila dva najvjernija prijatelja – Ali paša Fidaić i Mehmed beg Krupa. To je zaista veličanstveno prijateljstvo i poštovanje ovih bosanskih vitezova. Odatle je pokušao da dobije odobrenje da se izmijeni odluka u fermanu pa da ostane u Beogradu. Ali nije uspio. Njegova porodica ostala je u Osijeku jer mu je žena bila na porodjaju i tu mu se rodila kćerka, čije ime nismo uspjeli saznati. Početkom decembra, na insistiranje Porte, otpremljen je u Carigrad Dunavom zajedno sa navedenom trojicom svojih saradnika, koji su takodjer dobili posebne fermene o pomilovanju jer nisu vjerovali zajedničkoj odluci o pomilovanju. U toku novembra i žena mu je stigla u Beograd, ali nije uspio dobiti odobrenja ni za nju ni za djecu da se vrate u Bosnu. Medjutim, kako je ona bila slabog zdravlja nije otpremljena s njim u Carigrad. Zbog nekih zatezanja i nastojanja da ona ne ide nego da se vrati u Bosnu, ona će tek u martu ili aprilu otići u Istanbul.

Sada se povela borba oko njegovih imanja i prihoda. Po carskom fermanu, bio je osuđen na smrt i na konfiskaciju cijele imovine. Ali pošto je pomilovan, trebalo je da izdržava porodicu o svom trošku. Bosanski valija se strogo pridržavao neredbe o potpunoj konfiskaciji, pa je naredio muteselimu Gradačca, Ahmed begu Gradašćeviću, da on privremeno, u ime valije, upravlja svim njegovim imanjima i to mulkom, akarom, timarom, zeame-
tom i mukatama. Po njegovoj procjeni, prihodi Huseinovih imanja iznosili su 100.000 groša i predlaže da se za njegov trošak daje 20.000, a ostalo da se uzima za državnu blagajnu. Husein je opet tvrdio da su njegovi prihodi oko 20.000 groša. Porta je prihvatila ocjenu valije Hamdi paše, ali je odlučila da njemu za izdržavanje daje 50.000 groša, a ostalo za državu. Na ovo je Porta prisilila Huseina. Konačno, iz njegove zahvale sultanu vidi se da je Porta naknadno njemu ostavila svu pokretnu imovinu i mulk. Pod mukatama se ovdje podrazumijevaju čifluci.

Tako je on nastavio da živi sa porodicom u Istanbulu. Po jednoj verziji, živio je zajedno sa porodicom, a po drugoj, on je stanovao u vojnim kasarnama na Babi askeri (to su bivše janjičarske kasarne), a žena mu i djeca u iznajmljenoj kući nedaleko od toga. Ipak, životni naponi su učinili svoje i on je umro vrlo brzo poslije toga i to 30. ili 31. jula 1833. godine. Sahranjen je na starom carigradskom mezarju Ejup. Njegova porodica je ostala još u Carigradu više od dvije godine, jer joj vlasti nisu dozvolile povratak u zemlju, što ne traži posebnog komentara. Krajem 1835. ili početkom 1836. godine njegova žena se sa djecom vratila u Bosnu. Ona je izravno podnosila sultanu zahtjeve za povratak. Nakon jednog takvog podneska u kojem je izrazila svoje nezadovoljstvo stanjem u Carigradu i željom da se sa dvoje djece vrati u Bosnu, sultan joj se, na prijedlog velikog vezira Mustafa Rešid paše, smilovao i dozvolio povratak. Uz to, Mustafa paša Babić je poslao jednu zamolbu u kojoj izražava zadovoljstvo što se ta porodica vraća, a i bosanski valija je izjavio da nema nikakvih problema oko toga. Babić je predložio da se Huseinovu sinu Muhamed begu dodijeli očev zeamet. Tako saznajemo da je Husein pripadao i sloju timarnika-begova, a ne samo kapetana gediklija. Ovo je uvaženo i sin mu je dobio zeamet, koji se nalazio u nahiji Lašvi, što se vidi iz smotre timara u Bosni koju je Porta provela prije nego je ukinula timare potpuno. Sin mu nije ostavio poroda, pa se tako prekinula loza Husein kapetana. Kćerka takodjer nije ostavila poroda, bar što se sada znade. Sin mu je umro 1854/5. godine. Žena mu je dobivala utvrdjenu

naknadu za izdržavanje, ali se taj red kasnije poremetio pa je ona više puta intervenirala da joj se to dostavlja. Prema Kreševljakoviću, žena njegova sina Muhamed bega sa kćerkom je nakon njegove smrti 1854. godine napustila Bosnu. Prema našem saznanju, Huseinova žena sa Huseinovom kćerkom, napustila je Bosnu i otišla u Carigrad. O njegovoj ženi nema nikakvih podataka u Gradačcu, a da nije tako, ona bi bila bar sahranjena u Gradačcu, zašto bi se sigurno znalo.

Husein predstavlja izuzetnu ličnost po svom cjelokupnom životu. On je, vidjeli smo, dozvolio na svoju ruku da kršćani prave i crkve i samostane i škole. Ali i on je napravio veličanstvenu džamiju u Gradačcu, koja se i zove po njemu Husejnija. Naravno, to je ime dobila kasnije. On joj nije dao takvo ime. On je bio skroman. On je to sagradio u ime Boga i za dobro naroda. Stručnjaci kažu da je to jedna od najljepših džamija u Bosni, pa i među najvećima. Ali ona je i posljednja džamija koja je sagrađena u tursko-osmanskome stilu u Bosni. Opravio je medrese u Gračanici koje je podigao njegov brat Murat kapetan. Imao je dosta vakufa.

Bio je sigurno najbogatiji čovjek u Bosni. Raspolagao je sa oko 1300 čifluka, što je ogromno. Inače, porodici Gradašćević pripadalo je gotovo svo područje od Brčkog do Gradačca, te od Samca do Gračanice.

Husein je bio oženjen iz porodice Begzadića iz Dervente. Njegov šura Mahmud beg Begzadić, derventski kapetan, također je jedan od vojskovođa u Pokretu. Huseinova žena se zvala Hanifa. Bila je vrlo odlučna žena i u teškim porodičnim prilikama ona je obavljala sve porodične poslove. U Carigradu sama se brinula da izdejstvuje dozvolu za povratak u Bosnu, nakon smrti Huseinove.

Husein je imao dvoje djece: sina Muhameda koji je rođen po svoj prilici 1820. godine, što znači da se Husein oženio vrlo mlad. Imao je kćerku koja se rodila u Osijeku, upravo u vrijeme kada je Husein morao napustiti Austriju i krenuti za Beograd. Njegova žena nije s njim tada pošla zbog porodjaja. U Carigradu je Husein bio sa cijelom svojom porodicom, ženom, sinom i kćerkom. Porodica je živjela u nekoj iznajmljenoj kući, a Husein u vojnim kasarnama na Atmejdanu kao zatočenik. Imao je pravo da ide svaki dan porodici, pa mu je to donekle olakšavalo život. Husein je, prema pričanju Kuniberta, ličnog liječnika Miloša Obrenovića, već u Beogradu pobolijevao, što znači da je životni napor učinio svoje. Po njegovu pričanju, taj čovjek je i inače

izgledao nježno i on ne može da vjeruje kako se u tako nježnom tijelu krije tolika energija, fizička i psihička.

Husein je do kraja života ostao vjeran ideji koju je inaugurirao Pokret za autonomiju. Nije ga niko mogao navesti da to izda.

Uz tu ideju, ostao je vjeran do kraja života svojoj pobožnosti. Kako je to izgledalo vidjet ćemo iz opisa Madžara Kuniberta, liječnika kneza Miloša.

»Husein kapetan imadjaše pogotovu 30 godina, stas mu bijaše srednji, izgled interesantan, pogled blag i sumoran, osmijeh pun draži i tuge, njegove krupne oči natkriljivahu guste i ukrštene obrve, bjeloća njegove kože izdavaše više djurdijanski tip njegove majke no onaj ponosnoga, surovoga i poludivljega Bošnjaka. Jedva bi se moglo vjerovati, da se pod ovim nejakim i nježnim tjelesnim sastavom mogla skrivati ovako krepka duša, vojnički darovi, velika taština, a naročito lična hrabrost, dotjerana nekada do drskosti. Iskren i marljiv musliman, on je brižljivo vršio spoljne obrede svoje vjere i propise Kurana i ni zašta na svijetu on ne bi propustio onih pet molitava dnevno, šta više često su ga vidjeli kako za vrijeme razgovora okreće oči k nebu i ponavlja sasvim tiho poneku molitvu ili stihove iz Kurana, i protiv općeg običaja svojih sunarodnika uzdržava se on brižljivo od raznih vinskih i alkoholnih pića zabranjenih zakonima islamizma«.

Vodio je život skromnog vjernika muslimana, iako je bio neizmjereno bogat. Nikakvih harema nije imao. Nije upražnjavao konkubinat, kako to mnogi zamišljaju i pišu, valjda po inerciji istočnjačke egzotike. Nije bio ni razuzdan ni nadmen. Bio je jedino odlučan i nepokolebljiv. Upravljao se po moralno-etičkim kodovima islama i u tome je uživao. Znao je da razlučuje vjersko od društvenog i političkog, pa mu zbog toga i nije bilo teško da bude i vodja i skroman vjernik.

Njegov najveći prijatelj, Ali paša Fidaić imao je nadimak »Sarhoš«-pijanica, a u stvari i jest volio popiti. Ali to nije smetalo Huseinu da budu vjerni prijatelji. Svak ima svojih slabosti. Očito je svim svojim životom dokazao da je bio pravi sin ove zemlje i ovoga naroda. Ponosio se ovom zemljom. Objektivno, njemu se ne može naći nijedna zamjerka i on treba i mora da služi na čast i ponos bošnjačkom narodu.

Postoje mali nesporazumi oko njegova potpisivanja. Mi smo vidjeli da se on službeno potpisivao prvi put kao *»Izabrani komandant Bosne«* (*Al-muhakkem serasker-i Bosna*). Kasnije se potpisivao kao *valija Bosne sa širokim ovlaštenjima* (*Bil-istiklal Bosna eyaleti valisi*). U saobraćaju sa austrijskim vlastima potpi-

sivao se *Husein kapetan – bosanski vitez*. Nije poznat nijedan potpis sa *Zmaj od Bosne*. Uostalom, taj naziv mu je dao narod i to je njegovo junačko ime. Dakle on je:

Serasker Bosne – vrhovni komandant Bosne;

Namjesnik Bosne sa širokim ovlaštenjima;

Bosanski vitez;

*Zmaj od Bosne.*¹

¹ Ova skica biografije napravljena je na osnovu *Hatt-i Hümayüna* (carskih naredbi) 21867–22095. Na osnovu napisa: Aleksa Ivić, *Boravak Husein bega Gradašćevića u Osijeku od 5. jula do 4. oktobra 1832. godine*. »Vreme«, Beograd, 9. februara, 1941. god; Kunibert, *Srpski ustanak i prva vladavina kneza Miloša*. Beograd, 1901. (prevod M. R. Venić).

Hamdija Kreševljaković, *Husein kapetan Gradašćević*. Kalendar, Gajret, Sarajevo, 1932.

Prema zapamćenjima u porodici Gradašćević, koju prenosi Muhamed-Bego Gradašćević i nekih sačuvanih zapisa u toj porodici.

IZVORI

A. Arhiv Hercegovine Mostar

Sidžili i pojedinačni dokumenti.

B. Arhiv Hrvatske Zagreb

C. Arhiv Srbije Beograd

Knjaževa kancelarija. Serija XXXI–XXXII.

D. Başbakanlık Devlet Arşivleri Istanbul

Abkam Defterleri, N° 1–9 za Bosnu

Hatt-i Hümayün Tasnifi, (Katalog carskih naredaba) za period od 1789–1839. godine. Posebno od broja 17911–45000.

Maliyeden Mudevver Defterler. (Defteri državne blagajne). Posebno za period 18. stoljeća, za Bosnu.

Muhime Defteri. (Osnovni državni protokoli). U njima se čuvaju originali svih najvažnijih naredaba. Posebno za period od 1789–1833. godine.

Şikayet Defteri. Oni za 18. stoljeće.

Tapu Defteri. (Popisne knjige), za Bosnu.

E. Gazi Husrevbegova biblioteka Sarajevo.

Sidžili sarajevskog kadije. Br. 1–80. Posebno brojevi 68. 69, 70 i 71.

Tarih-i Enveri od Muhameda Kadića Enverije.

Zbirka pojedinačnih dokumenta. Posebno fiše što ih je ispisivao Muvekkit.

F. Haus und Staatsarchiv Wien, Staatskanzley

Serija IV, V, VI i VIII Turkei i Bosnien.

G. Hrvatski arhiv Zadar

Prezidijalni spisi.

Ovu građu mi je ustupio dr. Galib Šljivo, pa mu se toplo zahvaljujem.

H. Orijentalni institut u Sarajevu

Sidžili raznih kadija iz Bosne. br. 1–60. (Ova zbirka je izgorjela u srpskoj agresiji 15. i 16. maja 1992.)

Tarih-i Bosna. (Istorija Bosne) od Muvekkita, br. 766.

Vilajetski Arhiv od 1850–1878. (Ova zbirka je izgorjela u srpskoj agresiji 15. i 16. maja 1992. godine).

Zbirka pojedinačnih dokumenata. Posebno zbirka bujuruldija Dželal paše. (Ova zbirka je izgorjela u srpskoj agresiji 15. i 16. maja 1992.)

I. Topkapi Müzesi Arşivi Istanbul

Serija D, E, F i Ar.

BIBLIOGRAFIJA

- Ahmet Cevdet Paša, *Tarih-i Cevdet*. Cilt I–VIII, Tertibi cedit, Istanbul, 1303.
- Akçura, Yusuf, *Osmanli Devletinin dağilma devri. (XVIII. ve XIX. asırlarda)*. Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1985.
- Aličić, Ahmed S., *Prilog proučavanju položaja sela i grada u Bosni u XIX vijeku*. JIČ, 1–2, 1974.
- , *Čifluci Husein kapetana Gradašćevića*. POF, XXII–XXIII, 1974
- , *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem 16. stoljeća*. POF, XL, Sarajevo 1990. godine
- , *Širenje islama u Hercegovini*. POF, XLI, Sarajevo 1991.
- , *Uredjenje bosanskog ejaleta od 1789–1878. godine*. Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, XI, Sarajevo, 1983. godine
- , *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine*. POF, XXV, 1975.
- , *Pobuna u Drobnojcima 1805. godine*. GDI, 1975.
- Ami Boue, *Le Turquie d' Europe*. Paris, 1840.
- Anonim, *Huseyn Kapudan*. Takvim-i vekayi, Istanbul, 1831, defa 5.
- Asboth Johhann, *Bosnien und die Herzegovine. Reisebilde und Studien*. Wien, 1838.
- Asim Efendi, *Asim Tarihi*, I, II, Istanbul, bez datuma.
- Az-Zuhajli Vahba dr., *Nizam-al-Islam*. Gamiat-al-Karjunis, Bejrut 1978.
- Balić, Smail, *Husein kapetan Gradašćević*. Bibliographische Lexikon, Muenchen, 1976, Bd 2, 78–80 p.
- Baltić, Jako, *Godišnjak od događaja i promine vrimena u Bosni 1754.–1882*. Kulturno nasljeđe »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1991.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Islam-türk mulkiyet hukuku tatbikatinin Osmanli Imparatorluğunda aldığı şekiller*. Istanbul Univerzitesi Hukuk Fakültesi Mecmuasi, VII...
- , *Kanunlar*. Istanbul, 1945. godine.
- Bašagić, Safvetbeg, *Kratka uputa u prošlost Bosne*. Sarajevo, 1900.
- , *Znameniti Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*. Zagreb, 1931.
- Bejtić, Alija, *Aliaga Stočević i Smailaga Čengić u borbi protiv Husein kapetana Gradašćevića*. Osvit, Sarajevo, II/1943.
- , *»Košulje Hamajlije« Husein-kapetana Gradašćevića*. Novi Behar, XVI/1944.
- Benić, Bonaventura, *Ljetopis Sutješkog samostana*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
- Bojinčić Kninski, Ivan Dr., *Gradašćević Husein kapetan. Znameniti i zaslužni Hrvat te spomena vrijedna lista u hrvatskoj povijesti, 925–1925*. Matica hrvatska, Zagreb, 1925.

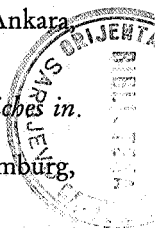
- Bukureş *Ahitnamesi*. Muahedat Mecmuasi. Cilt IV, Istambul, 1881.
- Buturac, J., *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1970.
- Buturović, Derviš, *Isprave spahijskih porodica iz nahije Neretve*. POF, VI–VII, 1958.
- Buturović, Djenana, *Gradašćevičev ustanak u narodnoj pjesmi*. Narodno stvaralaštvo – Folklor, XV–XVI/1976.
- Cevdet, Abdulah Dr., *Tarih-i Islamiyet*
- Cin, Halil, Prof. Dr., *Osmanli toprak düzeni ve bu düzenin bozulmasi*. Bogaziçi Yayınları, Istanbul, 1985.
- Čokorilo, Prokopije i Comp., *Ljetopisi*. Kulturno nasljedje, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1976.
- Čubrilović, Vaso, *Revolucionarni pokreti u Bosanskoj Krajini*. Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, 1934. godine.
- , *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*. JIČ, I, sv. 1–4, Beograd, 1935.
- Ćorović, Vladimir, *Bosna i Hercegovina*. SKZ, Beograd, 1930.
- Ćurić, Hajrudin, *Ali-paša Rizvanbegović, hercegovački vezir*. Godišnjica Nikole Čupića, Beograd, 1937.
- Danişmend, Ismail Hami, *Izabli Osmanli Tarihi Kronolojisi*. 1, 2, 3 i 4, Istanbul, 1961.
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*. Princeton University Press, Princeton N. J., 1963. godine.
- Djurdjev, Branislav, *Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma – timarsko-spahijskog uredjenja*. Godišnjak Društva istoričara BiH, I, Sarajevo, 1949.
- , *O vojnucima sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka*. GZM, Sarajevo, 1947.
- , *Širenje islama i bošnjaštvo*. POF, XLI, Sarajevo, 1992.
- Dozy R., *Essai sur l'histoire de l'Islamisme*
- Dragović, Marko, *Materijal za istoriju Crne Gore*. Glasnik Srpskog učenog društva, 1885, 1886 i 1891.
- Engelhart, E., *La Tuquie et le Tanzimat*. I–II, Paris, 1884. (turski prevod Ali Rešat, *Türkiye ve Tanzimat*, Istanbul, 1912.
- Eren, Ahmed Cevad, *Mahmud II zamanında Bosna ve Hersek*. Istanbul, 1965.
- Filipović, Nedim, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*. POF, V, Sarajevo, 1955. godine.
- , *Pogled na osmanski feudalizam (sa posebnim osvrtom sa agrarne odnose)*. GDI BiH, IV, Sarajevo, 1952.
- , *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*. Godišnjak Centra za balkanska istraživanja, knj. 5, Sarajevo, 1970.
- , *Specifičnosti islamizacije u Bosni*. Pregled, LVIII, vanr. br. 1968
- , *Pogled na korelaciju islamizacije u Bosni i Albaniji*. PII, 15

- Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*. Princeton University Press, Princeton N. J., 1980.
- Garčević, Muhamed, *Košulja-hamajlija Husein-kapetana Gradašćevića*. Banja Luka, 1942. godine.
- Gavrilović, Borislav, *Prilog stogodišnjici ustanka Huseina Gradašćevića*. Franjevački vijesnik, XXXVIII/1931.
- Gavrilović, Mihailo, *Miloš Obrenović*. I–II, Beograd, 1912.
- Grassel, Georg Dr., *Bosnien Letzte Tuerkezeit*. Wien–Laipzig, 1905.
- Gujić, Kasim, *Napori Bosne za oslobodjenje ispod turske vlasti. Stogodišnjica smrti najvećeg borca za autonomiju Bosne i Hercegovine Husein kapetana Gradašćevića (1833–1933)*. Narodne novine, IC/1933.
- Hadžibegić, Hamid, *Glavarina u Osmanskoj državi*. Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, IV, Sarajevo, 1966.
- , *Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarsko-spahijskoj organizaciji u XVII stoljeću*. GMZ, Sarajevo, 1947.
- Hadžijahić, Muhamed, *Narodni pjevači na dvorovima bosanskohercegovačke aristokracije*. Narodna uzdanica, 1935.
- , *O ulozi bosanskog ustanka pod Husein-kapetanom Gradašćevićem*. Historijski pregled, Zagreb, 1959, V/1, 42–53. str.
- , *Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*. Svjetlost, Sarajevo, 1974.
- Hammer, Joseph von, *Historija Osmanskog (Osmanskog) Carstva*. Knj. 1 i 2, Zagreb, 1979, (preveo Nerkez Smailagić).
- Handžić, Adem, *Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni*. POF, XVI–XVII, Sarajevo, 1970.
- , *Širenje islama u sjeveroistočnoj Bosni*. POF, XLI, Sarajevo, 1991.
- , *Tuzla i njena okolina u XV i XVI vijeku*. Kulturno nasljedje, »Svjetlost« Sarajevo, 1975.
- Handžić, Mehmed, *Islamizacija Bosne i Hercegovine. Porijeklo bosansko-hercegovačkih Muslimana*. Sarajevo, 1940.
- Inalcik, Halil, *Istorija Osmanskog Carstva*. Beograd, 197.
- Ivić, Aleksa, *Boravak Huseinbega Gradašćevića u Slavonskom Brodu od 18. juna do 4. jula 1832. godine*. Spomenica pedesetogodišnjeg rada, S. M. Lozanića, 1922.
- , *Boravak Huseinbega Gradašćevića u Osijeku od 5. jula do 4. oktobra 1832. godine*. Vreme Beograd, XXI, 1941. godine.
- Jelenić, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*. Knj. II, Sarajevo, 1913.
- , *Ljetopis franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXXIX, 1927. godine.
- Jukić, Ivan Frano (Slavoljub Bošnjak) *Zemljopis i povijesnice Bosne*. Zagreb, 1851.
- Jushereau A., de Saint-Denys, *Revolution de Constantinople en 1807–1808*. I, II, Paris, 1819.
- Kapidžić, Hamdija, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*. ND BiH, Sarajevo, 1956.

- Karadžić Stefanović, Vuk, *Prepiska*. Knj. I–III i *Istorijski spisi*. Knj. I–III, Prosveta Beograd, 1969.
- Karal, Enver Ziya, *Fransa-Misir ve Osmanli Imparatolugu*. Istanbul, 1940.
- , *Nizam-Cedide dair layihalar*. Tarih Vesikalari, sayi, VI, Ankara, 1945.
- , *Osmanli Tarihi*. TTK, C V, 1945. C VI, 1954. CVII, 1965.
- , *Selim III 'ün Hatt-i Hümayunlari-Nizam-i Cedit*. Ankara, 1946.
- Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*. (Priredio Atli Kemal Aksut), Istanbul 1939. godine.
- Kreševljaković, Hamdija, *Hasanaga Beširević Pečki*. Pravda, Kalendar, I, 1920.
- Lutfi, *Tarih*. C, I–VIII, Istanbul, 1290/1873.
- Mažuranić, M. *Pogled u Bosnu ili kratak put u ovu krajinu učinjen 1839–40*. Zagreb, 1928.
- Makanec, Alfred, *Zmaj od Bosne u Osijeku. Kako je proglašena sultanova Zmaju od Bosne Huseinbegu Gradašćeviću i bosanskim bjeguncima 1832. godine*. Obzor, LXXIV, 1933.
- Martić, fra Grgo, *Zapamćenja*. Zagreb, 1905.
- Mihailović, Konstantin iz Ostrovice, *Janjičareve uspomene ili Turska bronika*. (Preveo Djorđe Živanović) Spomenik SKA, CVII, Beograd, 1959.
- Mikić, Mato, *Jedan historijski prilog pokretu Husein-bega Gradašćevića*. Franjevački vijesnik, XXXVIII
- Milutinović-Sarajlija, Ivan, *Pjevanija crnogorska i hercegovačka sabrana Ćubrom Bajkanovićem, Crnogorcom*. Laipzig, 1837.
- Miralem, Edhem, *Pokret Husein-kapetana Gradašćevića (Zmaja od Bosne)*. Gajret, 1933.
- Momirović, Petar, *Zapis jednog savremenika Gradašćevićeve bune*. GZM BiH, XXXIX, 1954.
- Muderizović, Ali Rizo, *O blagu Husein kapetana Gradašćevića (Zmaja od Bosne), kojeg je ostavio u vezirskoj plaći u Travniku pri bijegu u Srijem nakon poraza kod Sarajeva*. GZM BiH, XLIV, 1932. godine.
- Muftić, Enver, *Tužan događaj*. Gajret, IX, 1928.
- Mustafa, Nuri, *Netayicl-vukuat*. C, I–IV, Istanbul, 1296/1879.
- Mutavalli, Abd-al-Hamid dr, *Mabadi Nizam-al-Hukm fi al-Islam*. Aleksandrija 1977.
- Nametak, Fehim, *Epska pjesma na turskom jeziku o prilikama u Bosni 1832. godine*. POF, XXII–XXIII, 1972. 383–384. str.
- Pavlović, Dragoljub, *Pokreti u Bosni i Albaniji protivu reformama Mahmuda II*. Beograd 1913.
- Pertusier, Charles, *La Bosnie*. Paris, 1822.
- Popović, Vasilj, *Agrarno pitanje i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul Medžida (1839–1961)*. SANU, Knj. CI, Beograd, 1949.
- , *Istočno pitanje*. Beograd, 1928.

- , *Trgovina i promet Bosne u Napoleonovo doba*. Spomenik Srpske Kraljevske Akademije, CX, 1923.
- Prelog, Milan, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladavine*. Knj. I–II, Sarajevo, 1916.
- Ritter, Carl Sax, *Geschichte des achtzehnten Jahrhunderts der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der »orientalischen Frage« bis auf die Gegenwart*. Wien, 1913.
- Rosen, G., *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform in Jahre 1826, bis zum Pariser Traktat vom Jahre 1856*. Leipzig, 1866.
- Roskiewicz, Johann, *Studien über Bosnien und die Herzegovine*. Leipzig, 1868.
- Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 1 i 2, Cambridge, 1976/77.
- Skarić, Vladislav, *Postanak i razvitak kmetstva u Bosni i Hercegovini*. Selo i seljaštvo. Sarajevo, 1937.
- , *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*. Sarajevo, 1937.
- , *Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine*. GZM, 42/1930.
- Slipičević, Fuad, *Sukobi između bosanskih feudalaca i Porte u prvoj polovini XIX vijeka*. Nastava istorije u srednjoj školi. 1951–1952. godine
- Sorel, Albert, *La Question d'Orient au XVIIIe siècle*. Paris, 1889.
- Spaho, Fehim, *Ferman kojim je Husein kapetan Gradašćević osuđen na smrt*. Napredak, Kalendar, 1932.
- , *Još jedan neobjavljeni dokumenat iz pokreta Husein-kapetana Gradašćevića*. Napredak, Kalendar za 1934. godinu.
- , *Još jedan neobjavljeni dokumenat iz pokreta Husein – kapetana Gradašćevića*. Napredak-kalendar za 1934. godinu, Sarajevo, 1933.
- Spaić, Vojislav, *O baštinskom sistemu u srednjovekovnoj Bosni*. Istorijско-pravni zbornik, sv. 1, Sarajevo, 1949.
- , *Pravni režim u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka*. Istorijски zbornik, sv. 2, Sarajevo, 1949.
- , *Zemljišno-knjižni sistem u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka*. Istorijско-pravni zbornik, sv. 3–4, Sarajevo, 1950.
- Sučeska, Avdo, Ajani. *Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1965.
- , *Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*. Istorijски institut Beograd, Zbornik radova, I, 1976.
- , *Ekonomске i društveno-političke posljedice pojačanog oporezivanja u Osmanskom Carstvu u XVII i XVIII stoljeću*. Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1965.
- , *Evolucija u nasljedjivanju odžakluk-timara u Bosanskom pašaluku*.
- , *Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj Državi*. Pregled, br. 5, Sarajevo, 1974.

- , *Položaj raje u Bosni u XVIII stoljeću*. Dijalog, br. 6, Sarajevo, 1978.
- , *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekalif-i šakka*. POF, X–XI, Sarajevo, 1961.
- , *Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*. GDI, BiH, XVII, Sarajevo, 1969.
- , *Sličnosti i razlike između odžakluk timara i odžakluka kapetana i ostalih graničara u bosanskom pašaluku*. Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1982. godine.
- , *Specifičnosti državno-pravnog položaja Bosne pod Turcima ili pitanje ajanskog vijeca*. Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1964. godine.
- , *Taksit*, Godišnjak Pravnog Fakulteta u Sarajevu, VIII, 1960.
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1959. godine.
- , *Vojna istorija Bosne pod Turcima*. Vojna enciklopedija Jugoslavije, pod natuknicom Bosna.
- Şeref, Abdurahman, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*. Cilt, I–II, Istanbul, 1309/1893. godine.
- , *Ecanipten ilk istikraz tesebbüsümüze ait birkaç vesika*, Tarihi Encumeni Mecmuası, Sene V, sahife 321–327.
- Šišić, Ferdo, *Oslobodjenje Grčke – Bune u Bosni*. Hrvatski pokret, 1912.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina od 1813–1826. godine*. Banja Luka, 1985.
- , *Bosna i Hercegovina od 1827–1849. godine*. Banja Luka, 1988.
- Tomić, Josip Eugen, *Zmaj od Bosne. Pripovjest iz novije bosanske povijesti*. Matica hrvatska, Zagreb, 1879.
- Truhelka, Ćiro, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*. GZM, XXVII, Sarajevo, 1915.
- , *Pravni položaj brišćana u Turskoj Carevini*. Obzor, br. 4. srpnja, 1931.
- Uzunçarşılı, İsmail Haki, *Meşhur Rumeli ayanlardan Tirsinikli İsmail, Yillik oğlu Süleyman ağalar ve Alemdar Müstafa Paşa*. Istanbul, 1942.
- , *Osmanlı Devleti Tarihi*. I, II, III, TTK, Istanbul, 1942–1945.
- , *Osmanlı Devletinin ilmiye teşkilatı*. TTK, Ankara, 1954.
- , *Osmanlı Devleti teşkilatından Kapıkulu ocakları*. I, II, Ankara, 1943–1944.
- Vefik, Abdurahman, *Tekalif Kavaidi*. I, II, Istanbul, 1329.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*. Gotha, 1840–1863, Bd. VII.
- , *Gesichte des Osmanischen Reiches in Europa*. I–VII, Hamburg, 1859–1863.

SUMMARY

After many years of scientific research on the history of Bosnia within the Ottoman Empire, Movement for the autonomy of Bosnia 1831/32 led by Husein kapetan Gradiscevic has imposed itself to us as an event which most strongly marked this epoch in the history of Bosnia. All relevant factors of this country and its nation from the long historical continuance and especially from the period of the Ottoman rule: social, economic, political, nation and national manifested in this event.

The Movement occurred in the time of general national awakening and the movements for national states of almost all non-Turk ethnic origin nations in the Ottoman Empire.

On the other side, it happened in the time when the period of the classical Ottoman military timer-spahi system ended.

The two previously mentioned historical determinants have imposed themselves as an obligation to research this Movement in the relations of the mentioned determinants i.e. in the frames of these determinants.

Up to now, in our historical science this Movement has not been thoroughly and completely researched at all. It has not been established as a relevant historical event. When it was impossible to avoid its mentioning then it was called all kinds of names which did not have anything to do with the Movement at all.

Its content has been given in the lump even when that has not been done tendentiously. The Movement is regarded and valuated as a negative event because it was »feudal«, »antireformatory«, ideologically »islamic« and it brought to the stage some »bosnian nation« thus making the solution of the question of nation in Bosnia more difficult.

Movement for the autonomy of Bosnia was, regarding the intensity and fierceness of the conflict – as military so political – the strongest of all liberation movements in the Ottoman Empire up to that time. It was entirely organized and carried out in accordance with all civilized rules of a war and without any criminal deed. This movement was the only one which carried a threat because in case of success it could result with a loss of the land estates of the Ottoman Empire on the European ground. It absolutely was not of a local importance.

In the sense of periods in the history of Bosnia, this event takes a special place too. It is the time when the special position of Bosnia and its nation within the Empire, regarding its political and social activity, was at its peak. When the Movement was broken, Bosnia lost its special position in respect of social-economic relations, social and political development and activity too. Thus Bosnia came into a difficult social crises not to get out of until nowadays.

The negative reference of the historical science to this event resulted with a large emptiness in the historical memory of our nation and a coercive movement away from its historical and social consciousness towards its religious component solely. To-day, this Movement, which represented a firm link in the historical continuance of our country and its nation is covered with all possible dirty sediments of ideological, non-scientific, intellectual, politicking nihilism thanks to the historical, sociological, political and literature science. The Movement represented in truth a glorious flash of this country and its people.

For the first time it gathered the entire population of Bosnia i.e. Bosniac nation of all layers and confessions and – as the Movement organizers used to say – it belonged to each and every man in Bosnia. Regardless of the class membership, the Movement reflected full unity of the nation.

To bring this fact to question or to deny it claiming that for example the orthodox population had some kind of Serbian nation consciousness and a state idea, has no scientific foundation. Up to that time, there was no Serbian and no Croatational national consciousness. There was only Bosniac nation consciousness. Having in mind the time when the Movement happened, it is utterly irrelevant who were the bearers of the Movement and what intensity it had.

It is fully logical, and only possible, that at the head of the Movement were muslims but along with this we have to have in

mind the status of the christian population regarding its participation in the army. To speak about the feudal character of the Movement not knowing that in its organization and leadership participated a large number of the city craftsmen and trade population and a large number of ulema (clergy) who were not devoted to secular and sacral at that time, and that the army in its major part consisted of soldiers from those social layers which ordinarily did not belong to the classical army structure – who are still called feudals in our science, means not to know the Movement absolutely; it means to bring the claims in the lump; it means to ignore historical truths; it means to use politicking for various interests which are already known to us.

On the other side, to claim that the Movement exclusively belonged to the members of Islam religion means to bring up the untruth. The catholic guardians gave the written supports to the Movement while one of them was a confiding assistant to the very leader of the Movement. Whatever reasons for his assistance were he did not do that out of fear. Besides, pursuant to the Serbian sources, the orthodox metropolitan bishop himself organized christians for the army. What was the number of them in the Bosnian army is the least important, and it was not a small number. According to some statements there was even one third of them within the army, where one should know that it was a willing response as of muslims so of christians too.

Bringing in Islam as the ideology of the Movement led against the first and the only legal protector of Islam, the caliph, represents a pure demagogic, jingoistic illusion. One should know and see the general memorial of the people submitted to the sultan their considerations and requests. This memorial was a base for all the letters of the Movement leaders addressed to the sultan or the Austrian tsar.

Finally approaching analyses of the Movement and Bosniac nation from the standpoint of general privileges of all the muslims is a complete scientific delusion and it means to introduce a systematic discrimination upon Islam.

This attitude denotes an ideology which is not based on the class-system approach towards a social-economic system. One who does not know who are the privileged in the Ottoman state and what are their privileges based on, he should not discuss that system at all since such behaviour leads to pure apologetics.

Of course, the class discrimination existed and before all it was related to the fact that the discriminated class did not par-

ticipate in governing of the state i.e. it was discriminated politically, except within the basic rural and principality administration. In the sense of social status they were completely free. Of course, here we can discuss only the ownership system and not the tax system.

Some discoveries of universal significance have determined the direction of our research. THEY LIMITED THE Movement to its entirety and imposed a request to change the previous scientific approach to this Movement thoroughly. Without knowledge about social, economic and political situation in Bosnia at those days none can accomplish true scientific results about this Movement. Similarly, it is necessary to know – at least superficially – how did the religious and social life look like up to that time at that time and, of course, how did the interreligious life look like at that time. Besides, it was also necessary to explore or find out what was the general social-political frame within the Empire globally; whether it generated or made possible this and other similar movements. And as final step, it is necessary to put the mentioned in relations of causes and consequences of the Movement.

Starting with the said, we have established as a main issue the fact that the Movement was not of religious character and religion was of no importance in the Movement. Anything that might remind of it was a formal wrapping while its essence was something completely different.

Another important thing is the fact that in the time of the Movement, and before it too, the organization of the Bosnian society was different comparing to the global Ottoman system – if it still existed as a system at all. The main characteristic of the Bosnian society is shown through already realized firm connection between the city layers of the society and the members of the classical military structures which existed in Bosnia. Their existence was not based on »feudal« rights and »feudal« ideas – as they are qualified very arbitrary by some of our historians of different orientation – but on the citizen-civil rights and ideas within the entire relations, even in political activity. This fact assured us that the Movement – in the way it happened – could happen in predominantly muslim Bosnia at that time and the relations within that society.

And again, all that is mentioned took place within the social-political situation in the Empire which was almost in anarchic condition producing more and more crises throughout the Empire and in Bosnia too, though in a reducer volume. This re-

flected through many movements for autonomy or independence of the non-Turk origin nations within the Empire. Then it reflected through foreign affairs situation when the Empire was losing provinces with the christian or muslim majority one by one, not able to protect its land estates.

After we saw what the Bosnian people asked, there is nothing serious to say about the reforms started by the Ottoman sultans in relation to our Movement. Those reforms are some new clothes and recruitment of the standing army. The recruitment is an old Porta's request which Bosniacs did not want to accept, while the clothes is added now as a new reformists' request. Of course, there would be no armed movement only because of these reasons. Besides, those were not true reforms but some minor interventions. It is known that Mahmud II wanted to reorganize, before all, the central state apparatus and to submit these structures to his absolute authority. He needed a strong army for this matter after he had abolished janjičari.

Before all, we have tried to find out whether there were objective causes for this Movement to happen and if there were – were Bosniacs able to conceive the Movement and define its goals; and to provide the forces for the Movement and to provide the consent of the entire nation for the Movement.

The results we have found point to the fact that the Movement was an inevitability coming of as a consequence of the entire Bosnia's relations to the central authority and social-political and economic or social circumstances in Bosnia caused by the general dissolution of the global system which was, at least formally, a frame within which Bosnian society developed and existed. Then, there was the general consent to lead the Movement for the autonomy in order to establish their own authority in the country, to secure the country against attacks of the outside enemies regardless of who supports them; to respect the will of people in Bosnia through their men elect. Here we have not a manipulation with the word – nation. This nation was not fabricated or called in that way by Gradiscevic, the Movement leader. There really was the nation as the Movement social and military basis. This was not any politicking finesounding. The nation was called Bosniacs, Bosniacs' nation. It had no other names and it was regarding the religion: islamic, orthodox, and catholic.

INDEX TERMINA

- ahu baba*, zaštitnik esnafa; prvak bratstva Ahija
- ajan* ('ayan), uglednik; prvak; predstavnik naroda; viđeniji građanin; derebeg
- akin* (akin), upad; vojna provala; vojni napad zbog zastrašivanja ili pljačke
- al muhakkem* (al-mühakkem), onaj kome je povjerena vlast, onaj koji je izabran da vrši vlast; izabran većinom; Izraz koji se nalazi uz ime velikohg broja arapskuh halifa obično sa sintagmom BILLAH, što znači halifa po milosti božijoj. Ovdje u našoj knjizi uz stoji Husein kapetana, što znač onaj koji vlada po izboru većine, kojem je data vlast po izboru.
- alajbeg* (alay begi), pukovnik; zapovjednik alaja, puka; zapovjednik vojne oblasti
- alemdar* (alemdar), zastavnik; titula kod janjičara za osobu koja prilikom mobilizacije vojske ili poziva u rat postavlja bajrak pod koji se sakupljaju janjičari i dobrovoljci.
- arz* (arz) isto što i mahzar, vid. ovdje
- arzuhal* (arzuhal), opširna predstavka nadležnom organu. Vid. mahzar
- ashab-i rej i ashab-i idare* (ashab-i rey, ashab-i idaare), sinonimi sa *ehlel-halli-vel-akd*
- ashabi alaka* (ashab-i alaka), posjednik; uživatelj posjeda uz obvezu posjedovanja tapije; čifluk sahibija; svaka osoba koja ima imetak sa tapijom
- baština* (baština), posjed na mirijskoj zemlji isto kao baština; posjed koji se može obraditi sa jednim parom volova
- beglerbeg* (Beglerbegi), namjesnik pokrajine; valija; paša sa tri tuga
- ber vedžhi maktu* (ber vech-i maktu), odsjekom, paušalno
- berat* (berat), dekret ili diploma kojim je neko uvršten u spahijsku vojsku sa naznakom prava i obaveza; dekret ili diploma kojim se neka osoba postavlja u neku državnu službu ili vjersku službu sa platom ili sa timarom
- bilistiklal* (bi-al-istiklal), samostalno; sa širokim ovlaštenjima
- Bosna kavmi* (Bosna kavmi), bosanski narod; Bošnjaci
- bosnalu kaum* (bosnalu kavm), narod iz Bosne; grupa ljudi iz Bosne
- bosnalu taife* (bosnalu taifa), porodica iz Bosne; grupa iz Bosne
- bošča džizje* (bohča), poreski list u koji se upisuje ime i drugi lični podaci poreskog obveznika džizje; defter u koji se upisuje ukupna džizja jedne pokrajine sa poreskim obveznicima i onda se daje u zakup u cjelini ili parcijalno.
- bošnak kavmi* (bošnak kavmi), bošnjački narod; Bošnjaci etnički i nacionalno

ceribaša (çeri başı), zapovjednik vojnika; sinonim sa sreasker; vođa Cigana

čarka (çarha), borba koja se vodi prije glavnog okršaja radi ispitivanja snaga; izvidničke borbe

čifčija (çifçi), osoba koja radi na tuđem posjedu na osnovu pogodbe sa posjednikom imanja

čiflučki sistem, nastao proizvodnim odnosom uspostavljenim između čifčije i čifluk sahibije, tj. između osobe koja ima tapiju na određeni posjed i čifčije koji radi prema slobodnoj pogodbi na posjedu čifluk-sahibije

čifluk (çiftlik), kod nas uobičajeno kao čitluk, posjed koji zadovoljava potrebe jedne porodice; posjed uopće; zemljišni posjed koji se koristi na osnovu tapije

dahija (dahi), nasilnik; janjičari u beogradskom pašaluku

darulharb (dar-al-harb), neprijateljska zemlja; pobunjena zemlja koju treba osvajati mačem; nevjernička zemlja

defterhana (defter hanesi), državna blagajna; fiskus; ured u koji se stižu svi državni prihodi i odatle raspoređuju u državne potrebe

derebeg (derebegi), nasilnik, lažni plemić; uzurpator državne svojine i društvenog ugleda

derebejlilik (derebegilik), sistem koji je nastao uzurpacijom zakona o posjedovanju tapija; uzutpacija i položaja i društvenog ugleda; nasilništvo; banditizam; paradržavni sistem uspostavljen u Osmanskom

Carstvu osobito u Anadoliji i Rumeliji od kraja 17. stoljeća do početka 19. stoljeća kada je nasilno i ukinut

devširma (devşirme), mobilizacija djece u janjičare; odabir sposobne djece za janjičare i carske službe obično kršćanske djece ali i muslimanske iz Bosne i Kurdistan

dirlik (dirlik), osmanski spahijski sistem zasnovan utvrđenim plaćama za vojničku službu; dirlik ima općenitije značenje od timara jer uključuje sve vrste ljudi koji obavljaju službu za državu uz naknadu na osnovu berata.

divaniye (divaniyye), zakonski porezi, porezi uvedeni na osnovu sultana a ne na osnovu šerijata

džemijet (cem'iyyet), skup; društvo; komitet; pokret; partija

džizja (cizye), glavarina; porez na glavu kršćana; sinonim sa harač

đaur sultan (gaür, gebr, kafir sultan), sultan nevjernik; sultan Mahmut II, tako prozvat od naroda

đoja (güya), navodno; kao da

ehlul halli velakd (Ahl-al-hall ve-al-'akd), osoba ili osobe koje su u stanju da razlikuju dobro od zla; osoba ili osobe koje su u stanju da vode raspravu i donose zaključke; najistaknutije osobe po svojim sposobnostima koja su u stanju da pregovaraju i zaključuju ugovore koji su od opće koristi; sijede glave; mudraci

ejalet (eyalet), pokrajina; najveća upravna jedinica u Osman-

- skom Carstvu na čelu joj stoji valija, odnosno paša sa tri tuga
- erazi memleket* (eraz-i memleket), državna zemlja; sinonim sa izrazom *erazi miri*
- erazi miri* (eraz-i miri), državna zemlja kojim suvereno upravlja sultan; sva zemlja u Anadoliji i evropskom dijelu Osmanskog Carstva
- filurija* (filuri), florin, zlatnik franački, dukat; porez koji plaćaju Vlasi paušalno za svaku kuću
- gedik timar* (gedik timari), timar koji se uživa kao naknada za određenu službu državi vojnog ili civilnog karaktera i obično se dobiva u novcu iz državnih prihoda, vrlo rijetko kao prihod sa zemlje poput spahija. I taj timar se uživa na osnovu berata
- gulam* (gulam), rob; zarobljenik obično vojni; rob porijeklom
- hakki tapu* (hakk-i tapu), pravo proizišlo iz posjedovanja tapije
- hakki tesarruf* (hakk-i tesarruf), pravo uživanja i posjedovanja, isto kao i pravo na tapiju
- halk* (halk), božija stvorenja; ljudi; narod rijetko
- hasečija* (haseki), janjičarski dostojanstvenik; janjičarski oficir višeg ranga
- hazinei džedid* (hazine-i cedit), nova blagajna; blagajna koju je uspostavio Selim III sa specijanom namjenom za vojSKU
- ilam* (i'lam), službena obavijest; obznana; saopćenje. Sve navedeno izdaje se isključivo od strane kadije
- irk* (i'rk), krv; srodstvo; porijeklo; rasa; etnikum
- istidžar* (isticar), zakup; sistem zakupa; čiflučki sistem
- jerli kulu* (yerlu kuli), domaći janjičari koji se ne vrbuju devširmom
- kadiluk* (kadilik), najmanja upravna jedinica u Osmanskom Carstvu; jurisdikcija jednog kadije
- kajd* (kayd), upis; knjiženje; uknjižba spahija prvi puta i svaki put prilikom smotre; timarska jedinica, bez obzira koliki broj ljudi uživa određeni timar; osnovni timar.
- kajmekam* (kaim-mekam), zamjenik neke upravne ličnosti, obično zamjenik velikog vezira ili namjesnika pokrajine-valije. Nakon reformiranja vojske označava oficira u činu potpukovnika
- kapidžibaša* (Kapici baši), zapovjednik dvorske straže na dvoru osmanskih sultana, počasna titula za istaknute ličnosti koji obavljaju važne poslove Porta u Carstvu i izvan Carstva. Najčešće se šalju u službu izvanrednih carskih inspektora
- kapu kulu* (kapi kulu), carski janjičari, mobilizirani sistem devširme
- kaza* (kaza'), kadiluk; distrikt; srez; općina; jurisdikcija jednog kadije
- kilič timar* (kulič timari), timar čiji je uživatelj dužan da ide u rat prema odredbi berata, odnosno na način kako je upisano u beratu

- krdžalija* (krcali), pripadnik para-vojske u Rumeliji, tzv. krdžalija, poznatih po nasilju i pljački koju su vršili nad narodom ili prolaznicima
- mahzar* (mahzar), predstavka nadležnom organu u kojoj se opširno obrazlaže određeni zahtjev ili opisuje određena situacija, obično dolazi zajedno sa izrazom ARZ-I MAH-ZAR. U našem jeziku arz i mahzar pa izgleda kao dva pismena predmeta, a u stvari su jedan.
- malikana* (malikana), doživotni zakup; vrsta ograničenog vlasništva; uživanje prihoda bez prava na upravnu i sudsku vlast
- maliki erz* (malik-i erz), vlasnik nad zemljom kao privatnim posjedom. Rijetko se upotrebljava a stoji naspram sahib-i erz
- martoloz* (martoloz), pripadnik poluvojničkog reda koje su Osmanlije zatekli na našim prostorima; jedan od rodova vojske tvrđavskih posada, u početku pretežno kršćani a kasnije gotovo isključivo muslimani
- meclis-i šura* (meclis-i šura), savjet; savjetodavno vijeće; državni savjet; svako tijelo stalno ili privremeno koje ima smisao savjetovanja
- memleket* (memleket), zemlja; pokrajina; država
- meremet*, gradozidarstvo, opravka fortifikacijskih objekata
- milać* (milk), okućnica; kućište; mjesto pogodno za podizanje kuće i gospodarskih zgrada
- milijetçilik* (milliyyetçilik), nacionalizam; nacionalnost; šovinizam
- millet* (millet), pristaše određene vjere; pristaše određenog naroda; pristaše određene nacije; isključivo pristaše jednobožačke vjere
- mirija* (Miri), državna, državni, sva zemlja na području Osmanskog Carstva koja je podjeljivana u timare; sva zemlja izvan privatne svojine za koju postoji izdata carska temliknama, darovnica državna svojina kojim raspolaže sultan
- mirmiran* (mir-i miran), zapovjednik zapovjednika; paša; sinonim sa beglerbeg (beglerbegi)
- muaf* (mu'af), oslobođen dijela poreza ili poreza u cjelini, dolazi gotovo redovno u sintagmi sa musellem
- mubašir* (mübašir), inspektor, obično Portin.
- mudir* (müdür), upravnik najmanje upravne jedinice u periodu nakon tanzimata
- muhafiz* (muhafiz), zapovjednik velike tvrđave i cijele oblasti u činu paše sa va tuga, vrlo rijetko sa tri; niža funkcija od valiije; funkcija u rangi sandžakbega
- mulk* (mülk), privatno vlasništvo; privatna svojina
- musellem* (müsellem), oslobođen dijela poreza ili poreza u cjelini, dolazi gotovo redovno u sintagmi sa muaf
- mutesarrifi erz* (mutesarrif-i erz), onaj koji uživa zemlju i obrađuje istu kao svoj posjed koji drži na osnovu tapije

naib (naib), zamjenik kadije;
zamjenik općenito; niža sud-
ska nadležnost od kadije

nefer (nefer), vojnik; općenito
znači osoba

nefir-i am (nefir-i amm), opća
mobilizacija

nekibul ešraf (ar. Nakib-al-Ašraf),
osoba koja vuče porijeklo od
Muhammedove loze. Nalaze
se diljem Osmanskog Carstva
kao duhovna lica čiji je neformulirani zadatak da bdiju nad
ospravnim provođenjem šerijata. Ove osobe mogle su
obnašati i dužnost kadije ili
mulle pa i muftije. Uživale su
ugled u narodu i redovno
učestvovala u javnom životu
mjesta gdje su se nalazili.

nizami džedid (nizami-i cedit),
novi red; novi poredak; nova
vojska koju je ustanovio sultan

odžakluk (ocaklik), ono što pripada
porodici, porodični posjed ili položaj ili status; ono
što je nasljedno u porodici

odžakluk sistem, timarski sistem
koji predstavlja vojnički položaj i vojničke plate nasljedne
u porodici po muškoj i ženskoj liniji; to je timarski sistem
koji je vrijedio u Bosni od
1594. godine do kraja postojanja toga sistema.

ordija (ordu) armija, vojska, vojska
koja je na jednom mjestu sakupljena za odlazak u neku neposrednu vojnu, rat; zbornomjesto na kojem se sakuplja vojska
za odlazak u rat; logorište
vojske pred polazak u rat.

orfije (örfiyye), očajni porezi;
uobičajeni porezi; porezi koji

se plaćaju na osnovu prakse
zatečene prije osmanskih osvajanja ili uvedeni kasnije

orta (orta), četa, janjičarska jedinica koja se redovito označava
brojem. Ta jedinica je daleko
veća od jedne čete koju mi
poznajemo. Jedinica regularne
vojske – nizama od 1800 ljudi.

primićur (primikür), čelnik vlaš-
kog roda poredice plemena a
često i vlašskog džemata

rajetin (re'yyet pl. re'aya), obra-
divač zemlje u osmanskome
sistemu bez razlike na vjeru;
podanik Osmanskog Carstva
bez razlike na vjeru ali iz reda
seoskog stanovništva ili onoga
koji obrađuje zemlju bez obzira
gdje stanuje.

rekaba (rekaba), vrhovno vlasništvo
nad zemljom kojim je raspolagao osmanski sultan u ime
države: potpuno vlasništvo

rutba (rutba), pložaj; rang; čast
u sližbi

sadriazam (sadr-i azam), veliki
vezir; generalni opunomoćenik
sultana; osoba koja predsjedava carskom divanu.

sahib-i erz (Sahib-i erz), upravnik
zemlje; gospodar zemlje ali ne
u smislu vlasništva. Ovim
pojmom se označava i timarnik i rajetin, timarnik kao
državni službenik koji se brine
o zemlji i za to dobiva tačno
utvrđenu platu i rajetin na
osnovu tapije koja mu obezbjeđuje slobodno raspolaganje
zemljom do granice gdje počinje
pravo suverena-sultana

sahib-i timar (sahib-i timar),
uživalac timara; timarnik;

- vojnici koji ima obavezu da ide u rat ili da obavlja neku dužnost za državu
- sahibi tapu* (sahib-i tapu), isto što i sahib-i erz; uživatelj tapije
- sandžak* (sancak), upravna jedinica; oblast; okrug; druga po veličini upravna jedinica koja ulazi u sastav ejaleta ili vilajeta
- sandžakbeg* (sancakbegi), upravnik sandžaka; vojni i civilni upravnik administrativne jedinice koja se zove sandžak
- sekbani džedid* (sekbani-i cedid), novi sejmieni; nova pješadija koju je osnovao Mahmud II s namjerom da zamjeni janjičare; policijske snage
- senedi ittifak* (sened-i 'ittifak), povelja o slozi
- serbest* (serbest), služba sa imunitetom; samostalnost; nezavisnost; timar veći od 20000 akči
- serbestsiz* (serbestsiz), služba bez imuniteta; zavisna timar manji od 20000 akči i daje se na osnovu preporuke pokrajinskog namjesnika
- serbevvab* (ser-i bevvab), zapovjednik straže na carskom dvoru; sinonim sa kapidžibaša
- serdari-i ekrem* (serdar-i ekrem), vrhovni zapovjednik vojske u određenom ratnom pohodu, najčešće je to veliki vezir, ali može biti i druga ličnost koja bude postavljena za vrhovnog zapovjednika. Misli se da je to ličnost koja je sve vojne pohode okončala uspješno, vjerovatno zbog toga što onaj zapovjednik koji izgubi bitku biva smijenjen.
- serdengečdija* (serdengeçdi), dragovoljac; janjičari koji dragovoljno idu u rat a koji je to postao nakon odlaska u rat najmanje tri puta
- serhat* (serhat), krajina; granica; granični pojas
- serhat kolu* (serhat kolu), područje krajine; pogranični pojas; graničarske jedinice
- serhat kulu* (serhat kulu), graničarske jedinice, sluge granice
- silahşori hassa* (silahşor-i hassa), lični carski oružar; počasna titula za istaknute i zaslužne ličnosti u prijestonici ili u pokrajinama. Najčešće su oni sa ovom titulom unapređivani u paše.
- spahija* (sipahi), vojnici konjanici; vojnici konjanici koji uživaju vojničku platu; timar
- subaša* (subaşı), nosilac lokalne uprave; osoba koja vodi poslove u ime nekog velikaša, namjesnika, sandžak bega ili krupnog spahije bega
- surgun* (surgun), protjerivanje; odstranjivanje iz mjesta življenja
- tafviz* (tafviz), ustupanje vlasti nekoj osobi; dobrovoljno predavanje potpune vlasti nekoj osobi; predavanje punomoći suverenu
- tanzimat* (tanzimat), reforme; uspostavljanje reda i zakonitosti
- tapija* (tapu), pismeni dokument o pravu obrade i uživanja posjeda; dokument na osnovu kojeg se u stvari dokazuje pravo posjeda, odnosno indirektnog vlasništva državne zemlje

- tatar* (tatar), prisega; zakletva; ugovor o vjernosti
- tekbir* (tekbir), veličanja Allaha; zazivanja Allaha
- teklić* (teklik), jedna od ličnosti u vlaškoj hijerarhiji treća po važnosti iza kneza i primićura
- tembeluk* (tenbelluk), ljenčarenje; nerad
- temlikanama* (temlik namesi), sultanova darovnica kojom dariva određenoj osobi dio državne zemlje u potpuno privatno vlasništvo. To se dešavalo obično vrlo istaknutim državicima za osobite zasluge.
- tenfiz* (tenfiz), dati nekoj osobi izvršnu vlast, osoba kojoj vrhovni vladar ustupio izvršnu vlast u nekoj manjoj oblasti; izvršna vlast za razliku od vlasti suverena koja je neograničena
- tezkiresiz* (tezkiresiz timar), timar koji se dodjeljuje od strane namjesnika pokrajine; sitni spahijski timar
- turnadžija* (turnaci), jančarski oficir niži od hasećije
- umma* ('ummet), zajednica muslimana; pristaše posljednjeg božijeg poslanika Muhammeda
- vaka-i hajrije* (vak'a-i hayriyye), blagosloveni događaj, a odnosi se na događaj ukidanja janjičara
- valija* (vali), namjesnik pokrajine; osoba kojoj je povjerena vlast od strane vladara; osoba koja u ime nekoga upravlja ili komanduje
- vergija* (Vergi), porez općenito; do Tanzimata samo onaj dio poreza koji se plaćao u novcu
- vilajet* (vilayet), najveća administrativno-upravna jedinica u Osmanskom Carstvu kojom upravlja valija, odnosno paša sa tri tuga
- zabit* (zabit), najniži upravnik u lokalnoj vlasti; oficir; oficir policije
- zaim* (za'im), vojnik konjanik koji uživa plaću veću od 20000 akči; beg; krupni spahija; zapovjednik u konjičkoj vojsci
- zimija* (zimmi), kršćanin; štićenik osmanskih vladara nemusliman koji plaća glavarinu, odnosno džizju; šerijatom uspostavljeni porez na štićenike islamske države, pristaše tzv. nebeskih knjiga

REGISTRI

- Abasidi 257
 Abdulah efendi 134
 Abdulmedžid 46, 77
 Abdurahim paša 162, 164–171, 173,
 182, 196, 202, 318, 397
 Adana 95, 319
 Adli-Pravedni 383
 Ahiskali Manov Osman beg 123,
 245, 246, 286, 308, 317
 Ahmed efendija 161
 Ahmed efendija sin Sulejmana 173
 Ahmed paša 234
 Ahmed, sultan 154
 Akçura, Yusuf 87–90, 96, 100, 108–
 111, 157, 199, 208, 316, 319, 386
 Akka 92
 Alajbeg 306
 Albanci 95, 230
 Albanija 25, 27, 91, 93–95, 108, 111,
 134, 155, 230, 261, 283, 292–
 294, 298, 316, 350, 362, 394
 Alemdar, Abdulhamid 210
 Alemdar, Mustafa paša 85, 91, 103,
 153
 Ali Çaus 39
 Ali paša 193, 214, 280, 313, 320,
 389, 398, 399
 Ali paša Janjinski 90, 111, 291, 305
 Aličić, Ahmed S. 41, 65, 68, 69, 84,
 114, 142, 144, 343, 350, 351,
 356, 367, 369
 Alijetina 320
 Amerika 70
 Amerikanac 74
 Anadolija 42, 85, 87, 88, 91, 94, 95,
 96, 98, 105, 109, 119, 122, 131,
 153, 241, 255, 261, 277, 291,
 295, 319, 322, 340, 376, 402
 Anadolski poluotok *vid. Anadolija*
 Andrić 112
 Andrija 259
 Ankara 39, 48, 56, 87, 95, 101, 105–
 107, 122, 146, 149, 331
 Arabija 19, 92, 95, 146, 155, 283,
 303, 340, 362
 Arabijski poluotok 319
 Arap-Arapi 357
 Arapi 365
 Arif beg 161, 165, 169
 Arif-kadija 163
 Arnaud-Arnauti (Albanci) 357
 Arnaut-milleti 360
 Arnauti 93, 94, 111, 168, 190, 201,
 208, 235, 239, 253, 254, 275,
 291, 293, 299, 300
 Arnautluk *vid. Albanija*
 Asim 111
 Atmejdani 315, 404
 Austrija 63, 64, 65, 73, 74, 89, 109,
 111, 114, 115, 125, 134–136,
 144, 163, 194, 196, 200, 205,
 243, 244, 248, 252, 279, 313–
 316, 322, 324–328, 332, 333,
 371, 384, 386, 396, 397, 399–
 401, 404
 Austrijanci 115, 314, 400
 Austrijska država 149
 Austrijska Monarhija 155
 Austrougarska 71, 82, 377, 379
 Avganistan 23
 Ayverdi, Samiha 113
 Azija 251
 Azizija, Gornja i Donja 67
 Babi askeri 403
 Babić, Anto 34
 Babić, Mustafa Alajbeg 246, 266,
 272, 403
 Babić, Mustafa beg *vid. Babić,*
Mustafa Alajbeg

- Babić, Mustafa paša *vid. Babić, Mustafa Alajbeg*
 Babić, porodica 140, 213
 Bajraktar *vid. Alemdar, Mustafa*
 Bajraktar, Mustafa paša 102, 153, 291
 Bajramović, Mehmed Memiš 193, 201, 210, 216, 224, 246, 266
 Bakarević, Ibrahim 171, 172
 Bakije 312
 Balić, Smail 358
 Balkan 14, 33, 49, 188, 366
 Baltić, Jako 175, 279, 345, 381, 388
 Banija 64, 370
 Banja Luka 118, 135, 196, 205, 244, 248, 314, 332, 376
 Banjska 275, 293, 300, 301, 306
 Barkan, Ömer Lütfi 353
 Bašagić *vid. Bašagić, Safvet-beg*
 Bašagić, Lutfulah beg 174
 Bašagić, Safvet-beg 25, 27, 29, 30, 34, 37, 131, 175, 201, 229, 312, 315, 337, 356
 Beč 31, 115, 276
 Bećir beg 396
 Begzadić 404
 Begzadić, Mahmud beg 162, 245, 318, 404
 Bellin 37
 Bender 113
 Beograd 46, 77, 92, 115, 134, 138, 163, 168, 186, 189, 194, 195, 216, 219, 236, 251, 259, 273, 294, 309, 322, 347, 372, 390, 396, 402, 404, 406
 Beogradjani 164
 Beširević 313
 Bihać 366, 372
 Bijelinja 224
 Bitola 234, 258, 262, 266
 Bizant 109, 110, 360, 379
 Bogazići 43, 87
 Bogumili 351
 Bosanac 32, 370
 Bosanska država 63, 78
 Bosanska krajina 58, 67, 144
 Bosanski drum 191
 Bosanski pašaluk 37, 379
 Bosfor 115
 Bosna 1–13, 18, 20–29, 31–38, 41, 42, 44, 45–47, 49–52, 55, 58, 60–76, 79–81, 83–85, 87, 90–91, 94, 96–101, 103–105, 107, 108, 112, 113, 115–119, 121–138, 140–146, 148, 151, 155, 156, 158, 160–167, 171, 173–175, 177–185, 187, 189, 191, 193–206, 208, 210, 212–218, 221–224, 226, 228–229, 231, 234–236, 239–242, 244, 247–250, 252–258, 260–262, 265, 266, 268, 270, 272–286, 288, 292–294, 296–298, 302, 304–310, 313, 315–321, 324–326, 328, 329–332, 334–346, 348–358, 360, 362, 364, 366–380, 382–384, 386–389, 391–398, 400, 402–406
 Bosna Ejalet 264, 390
 Bosna halki 361
 Bosna i Hercegovina 25, 31, 37, 70, 74, 115, 135, 314, 359, 366, 380
 Bosnali 357
 Bosnalı kavım 358, 361
 Bosnalı taife 358
 Bošnjak 359
 Bošnjak-Bošnjaci 357
 Bošnjak-lar 359
 Bošnjak-milleti 361
 Bošnjaci 20, 21, 23, 26, 29, 30, 31, 33, 35, 37, 42, 43, 45, 46, 60, 62, 64, 68, 69, 76, 78, 93–94, 112, 114–119, 121, 126, 134, 135, 139, 141, 147, 158, 161, 162, 164–166, 168, 171, 173, 174, 177, 178, 181–188, 190, 191, 194–199, 201–209, 211, 212, 214–227, 229–240, 243,

- 247, 249, 250, 252–254, 256,
257, 260–262, 266, 267, 269–
279, 281–284, 287, 289–291,
293, 296–299, 301, 302, 304,
307, 308, 310–313, 315, 318,
319, 321–334, 338, 340, 341,
343, 346, 350, 356, 363, 366–
370, 372–374, 376–378, 380,
381, 383, 385, 388, 396, 397,
401–402
- Bošnjaci-begovi 314
- Bošnjak 27, 135, 138, 322, 352, 356,
359, 363, 366, 370
- Bošnjak-musliman 148
- Bošnjakinje 323
- Bošnjani 347
- Bošnjani 379
- Brčko 404
- Brezovo Polje 67
- Brodsko vrata 366
- Brusa (Bursa) 127, 402
- Budim 23, 149
- Bug 110
- Bugarska 112, 360
- Bukurešt 19, 113, 114, 183, 186
- Bulgar-Bugari 357
- Buna 309
- Bursa 94, 319
- Busovača 218, 219, 223, 225, 296
- Bušatlija, Kara Mahmud paša 91
- Bušatlija, Mustafa paša 28, 161, 162,
165, 166, 200, 201, 207, 210,
218, 220, 221, 222, 230, 232–
236, 253, 254, 256–258, 260,
261, 275, 292, 294, 296, 298,
299, 383
- Buturović, Djenana 158
- Cambridge 92
- Careva džamija 268, 269
- Carigrad 30, 41, 92, 94, 107, 109,
110, 153, 155, 156, 160, 164,
191, 218, 247, 261, 275, 296,
315, 316, 319, 353, 402–404
- Carski drum 22, 161, 168, 170
- Cernica 296
- Cevdet, Ahmet 87, 88, 92, 110, 113
- Cigani 365
- Cin, Halil 43, 47, 48, 50, 53, 81,
87, 88, 91, 96, 97, 132, 146, 150,
157
- Cincari 365
- Constantinople 101, 111
- Crna Gora 64, 65, 73, 113, 114, 125,
136, 142, 144, 155, 205, 207,
225, 230, 249, 333, 386
- Crna Rijeka 312
- Crno more 109, 110
- Crnogorci 22, 113, 114, 134, 145
- Čajniče 170
- Čapan Ogullari 91, 96
- Čelebi, Evlija 360
- Čengić, Smail aga 125, 134, 174,
221, 231, 232, 255, 271, 295,
312, 313, 320, 389
- Čengić, Zulfikar paša 162, 309, 310
- Čokorilo 308, 389
- Čupić, Nikola 390
- Čišić, Husaga 30, 120
- Čurić, H. 390
- Dadić 123
- Dalmacija 64, 65, 144, 216, 218,
220, 315, 318, 327
- Danişmend, Ismail Hami 92, 109
- David 112
- Delimanić 401
- Derendeli Ali paša 133, 182, 196,
204, 279, 318, 321, 343
- Derventa 134, 162, 170, 404
- Devlet 81
- Djumišić, Abdulah Hifzi efendija
vid. Đumišić, Hifzi efendija
- Dnjestar 110
- Dobri Bošnjani 348, 352, 371
- Donia, Robert I. 74, 80

- Donja Tuzla 210
 Donji Grad 400
 Dragutin 346
 Drina 19, 22, 116, 184, 186, 187,
 189, 195, 253, 255, 307, 396
 Drobnjaci 65, 114, 142, 144, 296
 Druzi 19, 291
 Dubica 114
 Dubrovnik 35, 113, 296
 Dukadina 301
 Dunav 110, 115, 187, 402
 Durz-Druzi 357
 Duvno 220
 Dvor 161
 Džaferović, Mustafa 210
 Džebbar Ogullari 91
 Dželaludin paša 182
 Dženetić *vid. Dženetić, Emin beg*
 Dženetić, Emin beg 140, 201, 210,
 213, 224, 247, 344
 Dženetić, Mehmed Emin *vid. Dže-*
netić, Emin beg
 Dželaludin paša 77, 135, 279, 285,
 318, 321, 396, 397
 Dževdet, Ahmed 339
 Džezar, Ahmed paša 91, 92

 Đirit (Kipar) 94
 Đul aga 247, 315, 344
 Đumišić, Hifzi efendija 162, 169,
 171, 172, 217, 247, 248, 274,
 285, 318, 320, 325
 Đurđev, Branislav 32, 79, 131
 Đurđijanka 395

 Ebu Bekir aga 267
 Egejsko more 94
 Egipat 19, 91, 92, 93, 94, 95, 108,
 111, 112, 207, 230, 248, 261,
 277, 283, 291
 Ejup paša 306
 Ejup, mezarje 403
 Ekmečić, Milorad 70
 Elbasan 28, 207, 230
 Engleska 94, 112, 200
 Englezi 383
 Eren, Ahmet 224
 Evropa 21, 101, 109, 111, 112, 116,
 149, 152, 199, 251, 274, 283,
 325, 327, 336, 339, 370, 386
 Evropljani 152

 Fajn *vid. Fine, John*
 Fanarioti 181
 Fars (Adžem) – Perzijanci 357
 Fatih, Mehmed 101, 187
 Fatnica 92
 Fidaić, Ali paša 121, 162, 163, 171,
 188, 189, 193, 234, 246, 246,
 247, 286, 309–311, 315, 317,
 400, 402, 405
 Fidaić, Mahmud beg *vid. Fidaić, Ali*
paša
 Fidaići 120, 134, 135, 193, 200, 213,
 280, 309, 398
 Filipović, Milenko 34
 Filipović, Nedim 33, 34, 37, 48, 79,
 131, 146, 351, 354, 380
 Findley, Carter V. 85, 91, 96, 157
 Fine, John 70–74, 80
 Firdus, kapetan 216, 245
 Foča 64, 170, 304, 309, 376
 Fočaci 309
 Fojnica 248, 345
 Franc I 317, 327, 401
 Francuska 90, 101, 111, 112, 183,
 325, 360
 Francuzi 93, 383
 Fransoa I 111

 Gabela 220
 Gacko 114, 125, 232, 273, 295
 Gavrilović, Mih. 134, 195, 329
 Gege 95, 168, 190, 258, 275, 292,
 293, 299, 301
 Gege paše 261, 262
 Glasinačka visoravan 309
 Glodjo, Mustafa efendija 169

- Glodjo, Salih efendija 237, 248, 258
 Goražde 63, 64, 170, 309
 Gornji Grad 400
 Gornji i Donji Soko 187
 Gračanica 76, 125, 404
 Gračanlije 125
 Gradačac 65, 76, 134, 162, 193, 223, 225, 264, 270, 304, 315, 395–397, 402, 404
 Gradašćević, Ahmed beg 403
 Gradašćević, Husein beg *vid. Gradašćević, Husein kapetan*
 Gradašćević, Husein kapetan, 13, 20, 22, 25–30, 38, 46, 49, 60, 65, 68–70, 76, 123, 125, 130, 133, 135, 139, 160, 158, 162, 170, 174, 178, 185, 190, 191, 193, 197, 200–203, 208, 210–214, 217, 218, 222–229, 230, 231, 237–239, 241, 245–248, 250, 255–257, 258, 261, 263–269, 269–275, 279, 281–290, 293–295, 297, 298, 299, 301–312, 315–318, 320, 327–329, 332, 337, 338, 345, 383, 384, 389–391, 393–399, 400–402, 404, 406
 Gradašćević, Husein paša *vid. Gradašćević, Husein kapetan*
 Gradašćević, Mahmud beg 239, 246, 315, 406
 Gradašćević, Osman kapetan 69, 228, 395, 396
 Gradašćević, Osman paša 161, 185, 190, 192, 200, 201, 203, 204, 246, 265, 309, 310, 396
 Grci 94, 95, 291, 340, 383
 Grčka 19, 21, 95, 108, 110, 111, 113, 207, 283, 317, 340, 360, 362
 Grčki arhipelag 111
 Grebo, Muhamed aga 308, 309
 Grkinja 95
 Gruzija 362
 Gulaf 276
 Gülhane 82
 Gürcü-Djurdjistan (Gruzijci) 357
 Gurdžistan 109
 Gusinje 276, 304
 Hadi efendija 262
 Hadži Abdija 171, 172
 Hadži Katibova džamija 170
 Hadži Mustafa beg Prijepoljac 246, 285, 306, 307
 Hadži Mustafa Kaltaban 307
 Hadži Mustafa paša 159, 160, 161
 Hadži Mustafa Turhanija 210, 213
 Hadžidedić, Zlatko 359
 Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit 25, 26, 27, 66, 69, 80, 112, 115, 117, 118, 120, 131, 134, 135, 311
 Hadži Mujo *vid. Hadži Mustafa beg Prijepoljac*
 Hadžibegić, Hamid 32, 39, 57, 59, 74
 Hadžijahić, Muhamed 34, 75, 347, 366
 Hadžiomerović, Muhamed aga 308, 318
 Halil beg 190
 Hamdi paša *vid. Mahmud Hamdi paša*
 Hamid efendija 170, 171, 172
 Hammer, Joseph von 56, 109, 110
 Handžić, Adem 32, 354, 374
 Handžić, Mehmed 354
 Hanifa 404
 Hasan aga Pečki 115, 162, 169, 171, 172, 200, 212, 213, 226, 313–315, 326
 Hasan beg 318, 390
 Hasandedić, Hivzija 41
 Hasanpašić-Ljubunčić, Ahmed beg 246, 247, 258, 286
 Hasib efendija *vid. Muftić, Ibrahim Hasib efendija*
 Hašim 282
 Hašim beg Prijepoljac 246

- Herceg Novi 64, 75
 Herceg-Bosna 120
 Hercegovci 315, 356
 Hercegovina 27, 58, 63, 65, 68, 70,
 73, 74, 75, 119, 120, 133, 136,
 137, 144, 144, 161, 162, 169,
 211, 219, 221, 222, 224, 229,
 244, 246, 247, 256, 287, 295–
 297, 300, 304, 305, 308, 309,
 313, 318, 350, 355, 369, 389
 Hercegovina, vilajet 374
 Hifzi efendija *vid. Đumišić, Hifzi*
efendija
 Hisardžik 307
 Hlivno 35
 Hoćin 110, 113, 322
 Hrvat 352, 356, 366, 367
 Hrvati 30, 35, 115, 145, 188, 249,
 279, 315, 347, 355, 364–368,
 370, 379, 380
 Hrvatska 58, 75, 144, 252, 356, 357,
 368, 370
 Husein *vid. Gradašćević, Husein*
kapetan
 Husein aga 267, 268, 270, 270, 273–
 275, 290, 292, 388, 389, 394
 Husein beg *vid. Gradašćević, Hu-*
sein kapetan
 Husein kapetan Gradačca *vid. Gra-*
dašćević, Husein kapetan
 Husein kapetan paša *vid. Gradaš-*
ćević, Husein kapetan
 Husein paša 188, 189, 193, 216, 236,
 240, 259, 260, 272, 273, 275
 Husejnija 404
 Hutovo 244

 Ibrahim 164
 Ibrahim, Hilmi paša 245
 Ibrahim beg 161, 162
 Ibrahim paša 236, 240, 240, 266,
 267, 272
 Ibrahim paša Egipatski 261, 319,
 401
 Ibrail 113
 Ilirik 112
 Ilirske pokrajine 112
 Imamović, Mustafa 372
 Imota 35
 Imotski 220
 Inalcik, Halil 106, 350
 Indija 149
 Irak 19, 109, 291, 362
 Iran 109
 Isević, Muhamed Emin 68, 69, 75,
 99, 112, 123, 125, 127, 129, 141,
 151, 204, 206, 213, 214, 228,
 245, 341–344, 386, 397
 Isević, Sulejman efendija 210, 213,
 344
 Ishaković, Isa beg 368
 Ismail paša 190
 Istanbul 43, 45, 81, 82, 87, 92, 96,
 109, 111, 113, 116, 117, 132,
 153–155, 160, 180, 199, 237,
 242, 289, 298, 307, 316, 320,
 327, 339, 384, 401–403
 Isus 348
 Ivić, Aleksa 329, 338, 406
 Jadar 186, 192, 294, 381, 398
 Janjina 95
 Jašar paša 161, 266, 275, 292
 Jedrene 110, 114, 127, 183, 300
 Jokanović, Vlado 34, 131, 175, 229,
 378, 380
 A. de Juchereaau de Saint Denys
 111
 Jukić, Frano 32, 175, 370
 Jusuf aga 171, 172
 Jusufkadić, Abdulkerim efendija
 248, 269, 286, 344

 Kačanička klisura 234, 235
 Kalinovik 64
 Kapetanović, Sulejman beg 174
 Kapudan Husein Serasker-i Bosna
 257

- Kara Mustafa paša 276
 Kara Osman Ogullari 91
 Kara Osman Ogullari 95
 Karadžić, Vuk 26, 27, 372
 Karađorđe 114, 187, 190, 382
 Karafejzić, Ali beg 235, 246, 258,
 260–262, 315
 Karal, Enver Ziya 43, 95, 97, 101,
 105–107, 117, 122, 132, 149,
 151, 152, 154
 Karavlası 365
 Kardelj, Edvard 34
 Kasapin, *vid. Džezar, Ahmed paša*
 Kaum 361
 Kavalali, Mehmed Ali Aga *vid.*
Mehmed Ali Egipatski
 Kavkaska oblast 109
 Kavkaz 110
 Kavm 361
 Keššaf, Ahmed efendija 186, 189
 Klaić N. 347
 Klaić, Vj. 347
 Klek 296, 297, 305
 Klis 75, 287, 366
 Kliški Sandžak 139
 Knez Jevrem 186, 189, 398
 Knez Miloš *vid. Obrenović, Miloš*
 Knin 366
 Koçi Bey 37
 Kolašin 162, 168
 Komoran 401
 Köprülü, Mehmed Fuad 146
 Kordun 370
 Kosače 347
 Kosovo polje 26, 60, 202, 223–225,
 227, 231, 232, 235, 257, 258,
 265, 268, 290, 293, 295–298,
 301, 399
 Kotor 113
 Kovačevići 347
 Kragujevac 369
 Krajina 73, 114, 134, 160, 162, 168,
 207, 225, 226, 271, 306, 313,
 315, 326, 332
 Krajišnici 115, 160, 162, 169, 171,
 194, 213, 223, 226, 313, 314,
 326, 333
 Kraljevina Srbija 370
 Kreševljaković, Hamdija 25, 29, 30,
 41, 119, 121, 123, 124, 131, 139,
 158, 175, 201, 229, 242, 243,
 246, 286–288, 297, 312, 313,
 337, 404, 406
 Kreševo 248
 Krim 21, 109, 110, 362
 Krističević, fra Mate 126, 228, 248,
 279, 345, 388
 Krka 64, 75, 366
 Krupa-Beširević Mehmed beg 245,
 247, 307, 315, 317, 399, 400, 402
 Kruševac 190, 301
 Kučuk Kajnardža 109
 Kulin 352
 Kulišić, Špiro 34
 Kunibert 329, 404–406
 Kurd-Kurdi 357
 Kurdistan 97
 Kurejš 282
 Kurtović, Šukrija 34
 Lab 276
 Lašva 403
 Latas 115, 134, 140, 196, 378, 386,
 390
 Lenjingrad 85, 153
 Leskovac 301
 Liban 19, 291
 Lika 64, 75, 366
 Lim 22, 307
 Lipljani 233
 Livno 163, 216, 376
 Ljubibratić, Mičo 73
 Ljubinje 273
 Ljubuški 133, 174, 245, 246, 273,
 295, 296, 318
 Loznica 186, 399
 Madžar 357

- Madžari 187, 365
 Mahmud Hamdi paša 236, 309–312, 315, 317–319, 321, 333, 389, 403 311, 314, 388
 Mahmud I 152
 Mahmud II, sultan 20, 21, 25, 95, 96, 102, 103, 105, 107, 108, 130, 140, 153–155, 167, 174, 177, 195, 230, 231, 250, 261, 262, 283291,, 292, 295, 302, 303, 316, 319, 323, 333, 336, 338, 339, 340, 372, 383
 Mahmud paša Fidaić 121, 188–190, 193, 201, 210, 225, 226, 239, 245, 280, 308, 318, 398
 Makarska 75
 Makarsko primorje 366
 Mameluci 19, 92, 93, 94, 108, 291
 Manov, Hasan beg 246
 Marica 368
 Maroniti 291
 Martić, fra Grga 175, 248
 Masarechi, Petar 75
 Matija 381
 Mažuranić, M. 362, 363
 Medina 92
 Mehmed Ali 19, 91, 93, 94, 95, 108, 207, 208, 230, 248, 261, 274, 277, 291, 292, 316, 319, 383, 401
 Mehmed Ali Egipatski *vid. Mehmed Ali*
 Mehmed beg 155, 159
 Mehmed beg Osmanpašić 258
 Mehmed beg Turhanija 246
 Mehmed Hadžun beg
 Mehmed II Fatih 349
 Mehmed Rešid paša 76, 208, 232, 233, 236, 237, 258, 261, 274, 275, 290, 292, 319
 Mekka 92
 Melekhana 395
 Mestvica Mulla 395
 Metternich 279, 311, 384, 397
 Mihajlo 378
 Miller, A. F. 91, 121, 123, 153
 Miloševa Srbija 334
 Misir 94
 Misirlije 402
 Mleci 149, 243, 333
 Mletačka država *vid. Mleci*
 Mohač 276, 356, 367, 368
 Mojsije 348
 Moldavija 93, 108, 110, 112, 113
 Moravica 381
 Moreja 94
 Morića han 163, 164
 Morići 158
 Moskov *vid. Rusija*
 Moskva 8, 113
 Mostar 41, 105, 120, 123, 162, 170, 220, 246, 295, 296, 308, 309, 318, 357, 372, 376
 Mostarci 317
 Mostarli 357
 Muftić, Ibrahim Hasib efendija 217, 218, 222
 Muhamed 145, 240, 348, 404
 Muhamed Ali *vid. Mehmed Ali*
 Muhamed beg 403
 Mujić, Muhamed 283, 295
 Muradbegović, Ahmed 34
 Murat kapetan 396, 404
 Muslimani 23, 346, 358, 359, 364, 366, 380
 Mustafa IV 102, 105, 153
 Mustafa Rešid paša 403
 Mušović, Osman beg 174, 245, 255, 295, 296
 Muvekkit 268, 311, 331
 Nametak, Fehim 311
 Namik 222,
 Namik, Ali paša 69, 120, 184, 185, 189, 192, 201–206, 215, 218, 219, 188, 221–223, 225, 226, 229, 230–232, 235, 239, 254, 256, 267, 271, 273, 275, 276,

- 285, 297, 300–304, 343, 254,
388, 296, 397, 398
Napoleon 92, 93, 103, 111–113
Nebošnjaci 380
Neretva 220
Nevesinje 232, 295, 297, 309
Nikšić 114, 255, 295
Ninoslav 35
Niš 186, 301
Njegos 248
Novi Pazar 22, 161, 163, 170, 186,
187, 189, 218, 225, 229, 240,
248, 258, 266–268, 270, 271,
275, 293, 300, 301, 304, 306,
308, 366, 376
Novopazarlije 267
Obrenović, Miloš 22, 28, 31, 67,
114, 121, 134, 183, 184, 186–
190, 193, 195, 200, 206, 227,
228, 302, 329, 231, 236, 248,
259, 260, 294, 302, 308, 315,
370, 380, 382, 388, 398, 401,
404, 406
Očakov 110
Ohrid 28, 207, 230, 301
Omajadi 257
Omer 378
Omer efendija 161, 166
Onogošte (Bekija Novi)
Orašje 67
Osijek 329, 338, 357, 400–402, 404
Osmani 92, 348
Osmanli Imparatorlugu 353
Osmanli, Devleti 39, 85, 87, 149,
151, 199, 316, 350
Osmanlije 23, 33, 49, 70, 71, 74,
78, 146, 174, 290, 338, 339, 346–
348, 352, 356, 357, 360, 364,
366, 369, 370, 373–375, 378,
378, 388
Osmansko Carstvo 13, 14, 16, 17,
19, 21, 22, 23, 31, 33, 36–37, 39,
42, 45, 50, 52–55, 59, 60, 64, 72,
73, 74–78, 85–87, 89, 90–92, 94,
96, 100–104, 108–112, 115, 116,
119, 121, 123, 124, 129–133,
136, 140, 143, 145, 146, 148,
149–153–155, 159, 162, 163,
171, 174, 178, 181–183, 188,
191, 195, 196, 198, 199, 204,
205, 207, 208, 213, 234, 237–
238, 240, 241, 243, 251–254,
257, 262, 263, 269, 274, 278,
280, 283, 291, 295, 303, 315,
316, 319, 321, 322, 325, 326,
329, 331, 334, 336, 339, 342,
344, 348, 349, 350, 353, 355,
356, 358, 360, 367–371, 373–
375, 379, 380, 384, 386, 387,
394, 396, 401, 402
Ottenfels 384
Ottoman Empire 92, 157
Pakrac 357
Pale 297, 309, 311
Palestina 92, 95, 103
Paloš 140
Paris 111
Pavlović, Dragoslav 25, 27, 28, 134,
294, 312
Pavlovići 347
Pazvan Oglu 91, 92, 93, 292
Pečevi, Ibrahim 370
Peć 233
Pećigrad 115, 315
Pečka patrijaršija 354
Peštalo 123
Petrovgrad 113
Pinjo-alemdar, Ibrahim 163, 171,
172
Piva 114
Plav 276, 304
Pliva 35
Pljevlja 114, 162, 276, 304, 307
Počitelj 133, 232, 295
Poda 305
Podgorica 276, 304

- Podolija 109
 Podrinje 22
 Podromanija 309
 Podunavlje 109, 112
 Polimje 22
 Poljska 113
 Popović, Vasilij 32, 46, 70, 77, 78, 82, 115, 251
 Posavina 64, 69, 120, 135, 136, 145, 162, 185, 190, 193, 201, 203
 Posavljaci 194, 308
 Posušje 75
 Požega 357
 Prelog
 Prelog, Milan 25, 29, 175, 201, 227, 229
 Prijepolje 63, 75, 162, 267, 276, 307
 Prilep 161
 Princeton 85, 157
 Priština 225, 233, 236–240, 258, 261, 263, 266, 268, 270, 271, 301, 369
 Prusac 222
 Pruska 109, 111
 Prušćak, Hasan Kafi, 37
 Purivatra, Atif 34, 359, 372

 Radić, Stjepan 34
 Radošević 401, 402
 Rađevina 186, 192, 294, 381, 398
 Ranke, Leopold 25–27, 292, 312, 372
 Raščuklu, Ali aga 171
 Redžić, Enver 34
 Republika Turska 364
 Resulbegović, Ahmed beg 295
 Resulbegović, Hasan beg 174, 221, 224, 231, 255, 271, 295, 389
 Resulbegović 134
 Rešid aga 267, 272
 Režepašići 295
 Rim 110
 Risan 64, 75
 Rizvanbegović, Ali aga 107, 120, 133, 161, 169, 174, 200, 205, 211, 212, 214, 216, 220, 221, 223, 224, 229, 231–232, 244–247, 255, 271, 273, 294–297, 302, 304, 305, 308, 309, 312, 313, 318, 320, 388, 389, 390
 Rizvanbegović 120, 138
 Rogatički kadiluk 46, 49
 Rogatica 170, 309, 310, 399
 Romani 110
 Romanija 312
 Rum 360
 Rum-Grci 357
 Rum-hrišćani 370
 Rum-milleti 359, 360
 Rumelija 14, 22, 42, 47, 85, 87, 88, 91, 96, 105, 119, 122, 130, 131, 133, 153, 168, 180, 186, 191, 193, 208, 219, 222, 240, 241, 255, 274, 276, 277, 291, 293, 295, 296, 298, 300, 312, 317, 368, 369, 376, 394
 Rumunija 108, 113, 187, 362
 Rus 113
 Rusi 383
 Rusija 19, 21, 28, 89, 93, 94, 109, 110–115, 118, 152, 173, 177, 181, 183, 186, 190, 191, 208, 251, 255, 263, 316
 Ruščuk 102, 153
 Ruščukalija, Ali aga (Ruščuklu) 164, 171, 172

 Salih Munir Paša 101
 Salihović, Suljaga 34
 Sandžak 22, 229
 Sarajevo 25, 26, 34, 38, 41, 43, 44, 47, 53, 55, 68, 70, 74, 75, 77, 79, 92, 99, 114, 119, 131, 134, 136, 139–141, 156, 158, 159, 161, 164, 166–168, 170, 171, 173, 175, 193, 200, 201, 209, 210, 214, 219, 224, 225, 230, 231, 239, 243, 247, 248, 250,

- 260, 267, 270–273, 275, 276,
279, 286, 293, 297, 299, 301,
303–304, 308, 309, 311–313,
317–321, 337, 343, 344, 347,
348, 353, 357, 359, 360, 366,
369, 376, 387, 389, 399
Sarajlije 77, 140, 159, 161–164, 168,
170, 171, 173, 189, 208, 211,
223, 285, 296, 322, 340, 344,
397, 398
Sarayli 357
Sarhoš 405
Sasi 365
Sava 115
Schor, Martin 25, 28, 29, 201, 311,
327, 345, 384
Selim III 95, 101–104, 107, 111–
113, 116, 122, 123, 152, 153,
154, 177, 251, 283, 338
Shaw, Stanford J. 92
Sijerčić, Hasan beg 237, 246, 247,
248, 258, 285, 306–308, 309,
318, 320
Sijerčić, Kasim Alajbeg 246, 247,
285, 289
Sijerčići 318
Simić, Aleksa 259
Sirija 91, 92, 95, 103, 283, 319
Sjemeč 308, 309
Sjenica 187, 189, 307
Skadar 91, 206, 207, 230, 233, 234,
236, 258, 261, 296, 298, 304
Skopljak, Sulejman paša 138, 343
Skoplje 232, 234, 267, 293, 294, 301
Slavonija 64, 75, 315, 357, 368
Slavonski Brod 400
Smailetina 320
Sofija 235, 261, 301
Sokol 381
Solovjev 75, 354
Solun 234, 301, 308, 317–319
Spaić, V. 79
Srb 356
Srb-milleti 370
Srb-Srbini 359
Srbi 19, 21, 25, 27, 35, 115, 138,
145, 183, 186, 188, 189, 195,
238, 249, 253, 254, 258–261,
270, 291, 306, 312, 323, 334,
347, 351, 355, 356, 360, 364–
366, 368, 370, 379, 380, 382,
383, 387
Srbija 19, 28, 31, 65, 67, 68, 73, 108,
113, 114, 116, 125, 134, 135,
138, 142, 155, 163, 166, 177,
182–187, 190–195, 200–203,
205–207, 210, 225, 229, 233,
238, 239, 249, 252, 253, 254,
259, 260, 261, 276, 278, 283,
292–294, 304, 306, 308, 315,
317, 323, 331, 347, 357, 360,
362, 368, 370, 381, 382, 387,
388, 396, 397
Srbini 352, 370, 401
Srbistan 356
Srebrenica 134, 162, 170, 201, 210,
216, 246, 266
Sredozemlje 94, 319
Srf 356
Srp(f) miletti 360
Srp-Srbi 357
Stanbolije 340
Starčević, Ilija fra. 65, 248, 397
Stari Vlah 187
Stjepan 35, 352
Stojančević, Vladanko 31
Stolac 64, 92, 120, 170, 220, 255,
256, 273, 295, 296, 304, 305
Sućeska, Avdo 32–35, 44, 37, 38,
46–49, 62, 77, 79, 119, 121, 124,
131, 158, 175, 179, 181, 243,
379, 380
Sulejman beg 245, 317
Sulejman Veličanstveni 101, 111,
350
Sulejmanpašić 138, 139, 216
Sulejmanpašić, Ibrahim beg 216,
218

- Sulejmanpašići 161, 212, 215, 217,
 218, 231
 Svištov 111, 114
 Svrzo, Nazif efendija 169

 Šabanović, Hazim 32, 34
 Šahidija, Potur 30
 Šahsuvar paša 190
 Šale 276
 Šamac 67, 404
 Šareni Han 310
 Šerifović 140
 Šerifović, Mustafa Nurudin efendija
 160, 166, 169
 Šibenik 366
 Škodra paša *vid. Bušatlija Mustafa*
paša
 Škodra *vid. Škodra paša*
 Šljivo, Galib 25, 31, 115, 131, 134,
 135, 248, 314, 326, 327
 Šmit, Alojz 401
 Štimje 224, 233, 235, 257

 Tahir paša 77
 Tahmišćić, Mustafa 171, 172
 Tahmišćić, Sulejman 171, 172
 Tatar-Tatari 357
 Tepedelenli, Ali paša (Tepelena) 95
 Tersenikli Oglu Smail Beg 91, 153
 Timočka krajina 186, 187
 Timok 186
 Tirhala 236, 305
 Todorović, Alajbeg 306, 307
 Todorovo 306
 Tokio 366
 Tolisa 65, 248, 397
 Tomaš 352
 Tomašević, Stjepan 347
 Toronto 366
 Toske 95, 168, 275, 300
 Trakija 112
 Travničani 173
 Travnik 112, 137, 139, 155, 159,
 169–171, 173, 202, 209, 211,
 213–216, 218, 219, 221–224,
 231, 239, 248, 254–256, 272,
 273, 282, 283, 299, 304, 305,
 312, 315
 Trebinje 134, 273, 295, 296, 366,
 389
 Trebjesa 296
 Treskavica 372
 Trikala 236, 305
 Trnovo 312
 Truhelka, Ćiro 78, 79
 Turci 23, 31, 32, 79, 85, 90, 110, 119,
 145, 259, 291, 339, 349, 356,
 358, 359, 361, 364, 368, 370
 Turčin 364, 366
 Türk 113
 Turkuše 340, 385
 Turnadžija, Fejzulah 171, 172
 Turska 37, 38, 44, 63, 85, 87, 88,
 89, 109, 110, 113, 115, 183, 292,
 313, 326, 327, 333, 384, 400,
 401
 Tuzla 134, 168, 170, 174, 191, 193,
 201–203, 208–211, 215, 221,
 222, 225, 241, 250, 254, 255,
 272, 273, 304, 374
 Tuzlić, Mahmud beg 162, 193, 200,
 201, 239, 245, 266, 272, 273,
 318, 320
 Tvrtko 352

 Ugarska 149, 357, 368, 369, 371,
 379
 Ungurus-Ugari (Madžari) 357
 Ustiprača 308
 Utvica 305
 Uzunçaršili, Ismail Haki 39, 56, 85,
 91, 121, 123, 146, 149, 153
 Užice 184

 Valjevo 195
 Vedžihi paša 332
 Vefik, Abdurahman 38, 43, 82
 Vehabiti 19, 340

- Vidin 91–93
 Vilić, Ahmed Sejidbeg 247, 285, 318
 Višegrad 170, 276, 304, 307, 309
 Vitez 310, 311
 Vladimir, vojvoda 369
 Vlah 352
 Vlasi 35, 57, 58, 59, 351, 352, 354, 365, 369, 371, 374, 375
 Vlaška 93, 108, 110, 112, 113
 Voljevica 123
 Vratnik 320
 Vučitru 305
 Wien 38, 305, 345, 384
 Yillik Oglu 153
 Zadar 31
 Zagreb 175, 248, 347
 Zalom 295
 Zapad 131
 Zapadno Rimsko Carstvo 111
 Zemun 402
 Zirojević, Olga 347
 Zlatar, Mujaga 201, 210, 247, 268, 272, 286, 305, 311, 315, 317, 320, 344, 389, 399, 400
 Zlatari 268
 Zli Stup 297, 309, 311
 Zmaj od Bosne *vid. Gradašćević, husein kapetan*
 Zmijanje 372
 Zvornik 134, 168, 170–172, 190, 276, 304, 306, 308, 369, 376

Izdavač
ORIJENTALNI INSTITUT U SARAJEVU

Lektor i korektor
mr. AIŠA SOFTIĆ

Tehnički urednik
AHMED S. ALIČIĆ

Kompjuterska priprema
REPRO STUDIO LESJAK
i KATARINA VIŠOČNIK

Organizacija likovne opreme
GALERIJA LM-FESTIĆ MARIBOR

Štampa
LEYKAM TISK MARIBOR

Prednja korica
ORIGINALNI PEČAT
HUSEIN KAPETANA GRADAŠČEVIĆA

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo

UDK – 949.715"1831/1832":323.1(297:497.15)

ALIČIĆ, Ahmed S.

Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine /
Ahmed S. Aličić. – Sarajevo : Orijentalni institut, 1996.
440 str.; 24 cm

Bibliografija: 408–413 str. – Summary. – Registri

Na osnovu mišljenja Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport
R/F Bosne i Hercegovine, br. 02-413-4559/96 od 18. 09. 1996 godine,
ova knjiga je oslobođena poreza na promet proizvoda i usluga.

Sva prava zadržava avtor.

